

Közép-Európa összehasonlító perspektívában

Michael Werner -

Bénédicte Zimmermann

Túl az összehasonlításon: *histoire croisée*
és a reflexivitás kihívása

Benno Gammerl,

Keller Márkus,

Rudolf Kučera,

Tomka Béla,

Vári András,

Petru Weber

tanulmányai

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ősidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOGH GÁBOR
GRANASZTÓI PÉTER
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN főszerkesztő
KLEMENT JUDIT
LENGVÁRI ISTVÁN
POZSGAI PÉTER

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Bácskai Vera, Beluszky Pál, Benda Gyula Faragó Tamás,
Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor, Kövér György, Tóth Zoltán, Valuch Tibor

„Közép-Európa összehasonlító perspektívában”
című blokkunkat Keller Márkus szerkesztette.

nka
Nemzeti Kulturális Alap

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap,
az 1956-os Intézet, a HostLogic Kft. és magánszemélyek
támogatták.

'56

A címlapon látható kártyalapokat Jánoska Antal kártyagyűjtő
bocsátotta rendelkezésünkre. Segítségét ezúton is köszönjük.

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org, www.korall.org
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.

ISSN 1586-2410

TARTALOM

KÖZÉP-EURÓPA ÖSSZEHALONLÍTÓ PERSPEKTÍVÁBAN

Werner, Michael – Zimmermann, Bénédicte:	Túl az összehasonlításra: <i>histoire croisée</i> és a reflexivitás kihívása	5
Kučera, Rudolf:	Állam, nemesség és civil társadalom. Nemesi címadományozások Csehországban és Sziléziában, 1806–1871.	31
Keller Márkus:	Tanárok, egyesületek, államok. A középiskolai tanárok professzionalizációjának kezdete porosz–magyar összehasonlításban	59
Vári András:	Német és magyar agráriusok, 1849–1909.	88
Gammerl, Benno:	Jogi nacionalizáció birodalmi keretek között: honosság és állampolgárság Magyarországon és Kanadában, 1867–1914.	109
Weber, Petru:	A háborús bűnök megtorlása a második világháború utáni Romániában és Magyarországon	134
Tomka Béla:	Intézményesült változékonyság: a jóléti fejlődés sajátos meghatározói Kelet-Közép-Európában	146
A „Benda Gyula pályadíj” 2006-ban nyertes dolgozatai		
Jakab Péter:	A „Pazzi-átok”. Kísérlet egy 15. századi firenzei összeesküvés társadalomtörténeti aspektusainak megragadására	167
Szilágyi Zsolt:	Szerkezeti alapvonalak a Horthy-kori Kecskemét agrártársadalmában	196

Ládonyi Emese:	„Átkos lidércként nevezedett a falura...” A nagyrévi bába, Fazekas Gyuláné szerepe a tiszazugi arzénos gyilkossági ügyekben	226
----------------	---	-----

KÖNYVEK

Ki is vagyok én, mi is az én nevem?		
– Denis Sdvižkov: Das Zeitalter der Intelligenz. Zur vergleichende Geschichte der Gebildeten in Europa bis zum Ersten Weltkrieg	– Keller Márkus	247
– Gérard Noiriel: Introduction à la socio-histoire	– Kovács Ákos András	253
– Benda Gyula: A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai III. Szőlőhegyek, falvak	– Horváth Zita	257
– Beck Tibor: A filoxéravész Magyarországon. A kártevő elleni küzdelem az első központi intézkedésektől az államilag támogatott szőlőrekonstrukciós hitelek lejártáig (1872–1910)	– Kaposi Zoltán	265
Braudel a Börzsönyben – avagy hosszú időtartamú meghatározottságok és rövid időtartamú változások a nógrádi málnatermelők életvilágában		
– Bali János: A Börzsöny-vidéki málnatermelő táj gazdaságnéprajza	– Molnár Ágnes	270
– Majtényi György: A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után	– Nagy-Csere Áron	277
Szerzőink		284
Contents		286
Abstracts		288

Michael Werner – Bénédicte Zimmermann

Túl az összehasonlításon: *histoire croisée* és a reflexivitás kihívása *

I. BEVEZETÉS

Az elmúlt húsz évben jelentősen megváltoztak a társadalomtörténeti tudás termelésének feltételeire és módjaira vonatkozó elképzelések. A társadalomtudományok belső fejlődéséből, valamint az általánosabb politikai kontextusból eredő tényezők együttesen fejtik ki hatásukat. A politika oldalán az 1989 óta zajló változások a vonatkozási és cselekvési terek kitérítésével és kiterjedésével – napjaink bevett fogalmát használva, a globalizációval – összekapcsolódva hagynak nyomot a kutatási paradigmákon, új jelentőséget adva a reflexivitás kérdésének. A szellem oldalán a lokális egyediséget – voltaképp redukálhatatlan természetét – hangsúlyozó „kulturalista fordulat” hozzájárult a társadalmak és a kultúrák egymástól különböző működésére vonatkozó megismerésünk finomításához, de ugyanakkor a tudás töredezettségét is előidézte, s így relativista fényben tüntette fel azt.¹ A gyarmati rendszer összeomlásának köszönhetően felmerülő kételyek további hatással is voltak a korábban domináns pozícióban lévő „Nyugati” társadalomtudományokra. Az intellektuális „imperializmusuk” és az elnyomó politikai stratégiáik miatt rájuk nehezedő gyanú meggyengítette egyetemességre törő ambíciójukat.² Ezek a folyamatok minden tudományágban belső átrendeződéseket idéztek elő, s a társadalomtudományok tágabb értelemben vett tudástermelésben betöltött helyének újraértelmezéséhez is elvezettek.

A változások a kutatási gyakorlatokkal, a források és a terek megközelítésének módjaival kapcsolatban is felvetnek kérdéseket. Az *histoire croisée*-vel kapcsolatban itt kifejtett elképzelésünk ebbe az általános folyamatba illeszkedik. Az *histoire croisée* fogalma – amelyet a társadalom- és humántudományok

* Michael Werner – Bénédicte Zimmermann: Beyond Comparison: *Histoire Croisée* and the Challenge of Reflexivity. *History and Theory* 2006. 1. 30–50. A cikk a következő írásokban kifejtett érvelésre támaszkodik: *Penser l'histoire croisée. Entre empirie et réflexivité* (Werner – Zimmermann 2003), *De la comparaison à l'histoire croisée* (Werner – Zimmermann 2004). Köszönjük továbbá Sebastian Conrad, Yves Cohen, Alexandre Escudier, Heidrun Friese, Jean-Yves Grenier, Rainer Maria Kiesow, André Orléan, Jacques Poloni, Jay Rowell, Lucette Valensi és Peter Wagner javaslatait és megjegyzéseit, akikkel az *histoire croisée*-ről szóló elképzeléseink különböző részleteit vitattuk meg.

¹ A probléma német kutatási területre vonatkozó bemutatásához lásd Daniel 2001.

² E terület irodalma bőséges. Újabb áttekintését lásd az *Annales HSS* „Une histoire à l'échelle globale” című (2001. 56. 1. 3–123) számában. Esettanulmányi példáért lásd Dubuisson 1998.

már majdnem tíz éve alkalmaznak – többféle értelemben is használatba került. Leggyakrabban – részletesen nem definiált értelemben – egy nem specifikált keresztezés (crossing) vagy átfedés (intersection) gondolatával összekapcsolt történelem vagy történelmek csoportjára utal, vagyis olyan események puszta konfigurációjához közelít, amelyet többé-kevésbé a keresztezés-metaphora strukturál. Ezek a használatok olykor többes számban utalnak az összefonódó történelmekre (crossed histories). Ezt a gyakori és viszonylag homályos használati módot mindenestre meg kell különböztetni azoktól a kutatási gyakorlatoktól, amelyek egy konkrétabb megközelítéshez kapcsolódnak. Az utóbbi esetben az *histoire croisée* olyan társadalmi, kulturális és politikai formációkat állít viszonyba egymással, rendszerint nemzeti szinten, amelyek között kapcsolat feltételezhető.³ Ezen túl az összefonódás gyakorlati és szellemi értelemben vett folyamatának kutatása mellett kötelezi el magát. Tanulmányunk célja, hogy az *histoire croisée* fogalmát napjaink elméleti és módszertani vitáiban játszott szerepén keresztül vizsgálva tisztázzuk e konkrétabb megközelítés mibenlétét. Empirikus és elméleti értelemben is konkretizálva az *histoire croisée* a legtöbb humán- és társadalomtudományra termékenyítőleg hathat.

Vizsgálódásunkat három előzetes megállapítás irányítja. Először is, az *histoire croisée* a „kapcsolati” (relational) megközelítések családjába tartozik, amely megközelítések összehasonlító elemzés és a transzferek tanulmányozása révén – legújabbban pedig az „összekapcsolódó” (connected history) és a „közös történelem” (shared history) segítségével – a történetileg létrejövő különböző formációk közötti kapcsolatokat vizsgálják.⁴ Ám míg ezek a megközelítések többnyire az eltemetett valóság „újraépítésének/rehabilitálásának” szemszögéből vizsgálódnak, addig az *histoire croisée* egy újabb dimenziót ad a kutatáshoz azáltal, hogy a többféle lehetséges nézőpontra és a nyelvekből, a terminológiákból, a kategóriaalkotásból és a konceptualizálásból, a tradíciókból és a diszciplináris használatokból eredő divergenciára helyezi a hangsúlyt. Szemben a „már meglévő” helyreállításával, az *histoire croisée* arra helyezi a hangsúlyt, ami egy önreflexív folyamatban a jelentés szempontjából építő lehet.

³ E használati típusra lásd különösen Werner 1993; Zimmermann–Didry–Wagner 1999. A transznacionális történelem problémáira alkalmazott *histoire croisée* fogalmának teljesebb bemutatására lásd Werner–Zimmermann 2002.

⁴ *Histoire croisée* iránti érdeklődésünk az összehasonlító módszerekkel és a transzferkutatásokkal végzett munkák során ébredt fel. Reflexióink kiindulópontját azok a korlátok jelentik, amelyekbe e munkák során bizonyos kutatási tárgyak kapcsán ütköztünk. Ezért tárgyaljuk az *histoire croisée*-t az összehasonlító történelemhez és transzferkutatásokhoz viszonyítva, míg az „összekapcsolódó”, a „közös” és az „egymásba bonyolódó” („entangled”) történelmet inkább e kettő alternatíváinak tekintjük, éppúgy, ahogy az *histoire croisée*, még akkor is, ha mindegyiknek megvannak a maga sajátosságai. Az összekapcsolódó történelemről lásd Strayer 1989; Subrahmanyam 1997; Gruzinski 2001. A „közös történelem” kifejezés eredetileg a különböző etnikai csoportok közös történelmének jelölésére szolgált, majd kiterjedt a gender történetére is, hogy végül a „poszt-koloniális kutatások” szóhasználatába kerüljön. Lásd Stoler–Cooper 1997; illetve Hall 1996. Az *egymásba bonyolódó történelmek* fogalmára, lásd Conrad–Randeria 2002; illetve Randeria 2002.

Másodsor, az *histoire croisée* újraéleszti az elmúlt évek összehasonlító megközelítésekről, transzferekről és – az általában vett – szociokulturális interakciókról szóló vitáit. Pontosabban, új iránymutatást ad a komparativisták és a transzfer-specialisták között zajló vitában⁵ a holtpontra való átlendüléshez anélkül, hogy leértékelné e két megközelítés eredményeit, melyekre önmaga is erősen támaszkodik. Ezáltal, újragondolt elemzési keretek között, teljesen új jelenségek megértését teszi lehetővé, s ennyiben sajátos szemszöveget biztosít az olyan általánosabb kérdések vizsgálatához, mint amilyen például a léptékek, az elemzési kategóriák, a diakronitás és a szinkronitás közötti kapcsolat, a történetiség és a reflexivitás uralma. Harmadszor, a történetívétél háromszoros folyamatán keresztül, az *histoire croisée* felveti saját történetiségének kérdését is: a tárgy, az elemzési kategóriák és a kutató és a tárgy közötti viszony kapcsán. Egyszerűen olyan eszköztárat kínál, amely a történeti tudományokon kívül és túl, a múlt és a jelen perspektíváit ötvöző számos más diszciplína számára hasznos lehet.⁶

II. AZ ÖSSZEHASONLÍTÁS ÉS TÁRGYAI TÖRTÉNETISÉGE

Akik összehasonlító módszert használnak és igyekeznek ellenőrzésük alatt tartani annak hatásait – akár múltbeli, akár jelen idejű anyagon dolgoznak –, számos olyan nehézségnek vannak tudatában, amelyek bár különböző szituációkban jelennek meg, de sohasem mentesek a módszer és a tárgy közötti feszültségtől. Egyszerűbben fogalmazva, ezek a nehézségek egyrészt abból fakadnak, hogy az összehasonlítás kognitív tevékenység, amely természeténél fogva a különbségek és a hasonlóságok bináris opozíciója elvének megfelelően működik, másrészt pedig a társadalomtudományokban empirikus esetek vizsgálatára használják, amelyeknek pedig van történeti vonatkozásuk, és számos dimenzióban átfedik egymást. Az önmegfigyelés és a folyamat abból fakadó állandó kiigazítása önmagában nem leküzdhetetlen probléma, hanem a komparativisták munkájának része, s ki-ki a maga módján küzd meg vele.⁷ Az alapvető kérdések mindazon-

⁵ Lásd különösen Espagne 1994; Haupt–Kocka 1996; Charle 1998; Paulmann 1998; Kaelble 1999; Middell 2000; Werner 2001; Lingelbach 2002.

⁶ Az *histoire croisée* a történelem és a társadalomtudományok kapcsolatáról szóló régóta tartó vita része. A vitát a múlt század elején Simiand kezdte Franciaországban a *Méthode historique et science sociale* című írásban (Simiand 1903). Németországban Simmel és Weber voltak a vita meghatározó alakjai, különösen utóbbi gazdaságtörténeti munkája, amely, miközben esettanulmányokon alapul, ismeretelméleti megfontolások alapján érvel. A vita legújabb szakaszaihoz lásd az *Annales ESC* „Histoire et sciences sociales” című (1983. 38. 6.) számát és a „kritikai fordulat”-nak szentelt különnkiadást (*Annales ESC* 1989. 44.); Passeron 1991; Laborier–Trom (2003).

⁷ Az összehasonlítóval foglalkozó francia vitáról legújabbban lásd különösen Lallement–Spurk 2003; Detienne 2000, 2003; a Lucette Valensi által bevezetett (Valensi 2002) *Annales* füzetet; a Michèle Lamont és Laurent Thévenot által koordinált francia–amerikai közös munkát az értékelés repertoárjairól (Lamont–Thévenot 2000), illetve Hassenteufel 2000.

által megmaradnak; ezek közül ötöt – amelyek az *histoire croisée* problematikájának alapját jelentik – részletesebben is érintünk.

(1) Az első nehézség a *megfigyelő helyzetével* kapcsolatos. A kognitív folyamat alapvető elrendezése szerint az összehasonlító megközelítés az összehasonlítandó tárgyakhoz képest külső nézőpontot feltételez. Az optikai csalódás lehetőségének csökkentése érdekében a vizsgálódás kiindulópontját ideálisan a tárgytól egyenlő távolságra kell kiválasztani, hogy a kép szimmetrikus legyen. Végezetül, az összehasonlítás logikai következetessége feltételezi, hogy a megfigyelési pont időben és térben rögzítve van. Ám társadalmi és kulturális tények vizsgálatakor, még ha elméletben létezik is efféle vizsgálódási pont, a gyakorlati kutatás során nem elérhető. Így vagy úgy, de a tudósok valamiképp mindig elkötelezettek a megfigyelt terület iránt. Részesei a tárgynak, még ha csak nyelvük, az általuk alkalmazott kategóriák és fogalmak, a történeti tapasztalat vagy meglévő tudásuk révén is, amelyre a vizsgálat során támaszkodnak. Pozíciójuk tehát a középponton kívül esik. A pozicionálás kérdése olyan korrekciós műveletek felkutatását ösztönzi, amelyek segítségével lehetséges számot adni ezekről a dinamikákról.

(2) A második nehézség összefügg az elsővel. Ez az *összehasonlítás léptékének megválasztására* vonatkozik. Akár a régió, akár a nemzetállam vagy a civilizáció – hogy csak néhány példát említsünk – szintjén helyezkedik el, a lépték egyik esetben sem teljes mértékben egyöntetű és általánosítható. Mind történetileg alakult ki és kontextushoz kötött, mindnek sajátos tartalma van, ezért nehéz őket más keretek közé helyezni. Elég, ha példaképpen azokra a problémákra gondolunk, amelyeket a civilizáció mint sajátos történeti körülmények között kialakult fogalom felvet, ha az összehasonlítás általános alapjaként próbáljuk alkalmazni.⁸ A gyakorlatban természetesen lehetséges túljutni ezen az akadályon, ha az összehasonlítás hálójába minden vizsgált esethez külön hozzáigazított eltérési határértéket (margin of deviation) illesztünk. Ám ezek az eltérések nagy valószínűséggel megingatják eredményeink relevanciáját, különösen, ha olyan többoldalú összehasonlításról van szó, amely nagyszámú paraméter figyelembevételét követeli meg.

(3) Ráadásul a lépték kérdése indirekt módon befolyásolja az *összehasonlítás tárgyának* definícióját is. Egy ilyen definíció sohasem semleges, ehelyett mindenkor, már előzetesen valamely sajátos, történetileg kialakult kategóriákat mozgósító egyedi beállítódás nyomát hordozza. Legyen szó akár látszatra tiszta és egyszerű, s ezért bizonyos fokú magától értetődőséggel felruházott tárgyakról (mint például a munkanélküli, a főiskolai hallgató vagy a rokon kötelékek), akár összetettebb alakzatokról (mint például az oktatási rendszer⁹ vagy a nyilvános- és a magánterek közötti kapcsolat), könnyen bizonyítható, hogy az elemzési rendszerek nemcsak a választott lépték szerint eltérőek, hanem a tudományterület sajátosságainak funk-

⁸ A civilizációk összehasonlításáról lásd, Kaelble 1999; Osterhammel 2001. Analóg megállapítások természetesen a nemzeti és regionális szint vonatkozásában is megfogalmazhatók.

⁹ A „*Privatdozent*” fogalmának torzulásairól a felsőoktatási rendszerek történetében, lásd Schultheiss 2000.

ciója, és a kutató szándékai, illetve a munkáját meghatározó kutatási tradíciók szerint is. Mindez nagyfokú torzuláshoz vezethet; például egy és ugyanazon kutatási tárgy esetében, az összehasonlítás egyik eleme számára választott léptékről kiderülhet, hogy a másik elem szempontjából nem releváns. Ez felveti az összehasonlított tárgyak történeti és kontextushoz kötött megalkotásának problémáját. Hogy elkerüljük a csapdát, amit a tárgyak semlegességének feltételezése jelent, fontos szem előtt tartani történetiségüket éppúgy, mint azokat a nyomokat, amelyeket e történetiség rajtuk, illetve kortárs használataikon hagyott.¹⁰

(4) A tárgyak és problematikák történetivé tétele esetenként *konfliktushoz vezethet a szinkronikus illetve diakronikus logikák között*. A komparatív megközelítés szinkronikus keresztmetszetet tesz szükségessé, vagy legalább az idő áramlásának rövid felfüggesztését még azokban az esetekben is, amikor a komparativisták is átalakulási folyamatokat vagy időbeli összehasonlítást végeznek. Még ezekben az esetekben is rögzíteniük kell a tárgyat, be kell fagyasztaniuk azt az időben, bizonyos értelemben tehát fel kell függeszteniük. Ha a tudós túlságosan belemélyed, hogy bizonyos egyedi változások kiváltó okainak kronologikus rendjét leírja, nehéz lesz igazolnia, hogy az összehasonlítás során a folyamat egyik eleme nagy hangsúlyt kap, míg egy másik semekkorát. Az eredmény az egyensúly keresése, ez pedig a gyakorlatban kényes és kevésbé stabil.

(5) Mindezekhez adódik még az *összehasonlítás tárgyai közötti interakcióból* származó nehézség. Ha egymással érintkezésben álló társadalmak tanulmányozásáról van szó, gyakran megfigyelhető, hogy a tárgyak és a gyakorlatok nem pusztán kölcsönös kapcsolatban állnak, de e kapcsolat eredményeképp kölcsönösen módosítják is egymást. Gyakran ez a helyzet például a humán- és a társadalomtudományokban, ahol a szakok és az iskolák kölcsönös cserék révén fejlődnek; az olyan kulturális tevékenységek esetén, mint az irodalom, a zene vagy a képzőművészetek; és gyakorlati területeken is, mint a hirdetés, a marketing, a szervezeti kultúrák vagy éppen a szociálpolitika. Az olyan érintkezésben álló területek összehasonlító vizsgálata, amelyek kölcsönös kapcsolataik révén alakítják egymást, megköveteli a tudósoktól, hogy újraszervezzék értelmezési kereteiket és újraértékeljék elemzési eszközeiket.¹¹

¹⁰ Rá kell mutatnunk, hogy az Oslói Kongresszuson elhangzott programadó előadásában már Marc Bloch is kiemelte az elemzési kategóriák történetivé tételének jelentőségét. A különbségek, amelyek a feudalizmus kutatásában a francia *tenancier*, illetve a német *Höriger* fogalmának köszönhetően megjelennek, szerinte megvilágosító erejű kutatási területet kínálnak a komparativistának (Bloch 1963, különösen 38. skk).

¹¹ Az *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference* című könyvéhez írt bevezetőjében Fredrik Barth is hangsúlyozta a határokon zajló interakciók figyelembevételének jelentőségét, amelyből a megfigyelt jelenségek – itt „etnikai csoportok” – megkülönböztető jegyei fakadnak. (Barth 1969.) Bár meghatározó szerepüket megállapítja, az interakciók átalakító hatását Barth a definíciós folyamatokra és a csoportok jellegzetességeire korlátozza anélkül, hogy a csoport kohézióját vagy a határok dichotomizáló funkcióját kérdés tárgyává tenné. Igaz, Barth definiálja a határmenti etnicitást, arról továbbra is úgy gondolkodik, mint amit az ‘azonosság’ (sameness) és a különbözőség elvei strukturálnak.

Alapvetően mind az öt nehézség a szinkronikus analitikus logika és a történetileg konstruált tárgyak összeilleszthetőségének problémájához kapcsolódik.¹² A kihívások, amelyeket a tudással szemben támasztanak, az eszközök és a vizsgálat tárgyai történeti dimenziójának nagyobb fokú figyelembe vételét követelik meg. A történeti folyamatokba különösen beágyazott transzferkutatások megfelelnek e követelménynek, ugyanakkor további problémákat vetnek fel.

III. TRANSZFEREK ÉS REFERENCIA KERETEK

Míg a komparatív módszer inkább a szinkronitásra fókuszál, addig a transzferrek kutatása egyértelműen diakronikus perspektívát alkalmaz.¹³ Akármilyen időbeli skálát használ is, az ilyen kutatás időben kibomló folyamatot előfeltételez. Az áthelyeződés (displacement) és kisajátítás (appropriation) jelenségét elemezve, ez a megközelítés események láncolatát rekonstruálja. Ennek megfelelően, a transzferrek vizsgálata nem statikus elemzési egységek, hanem átalakulási folyamatok feltételezésén alapul. Csakúgy, mint az összehasonlító módszer esetében, a kutatási megközelítés hozadéka itt is nyilvánvalóak és az újonnan megnyitott kutatási irányok ez esetben is termékenynek bizonyultak, s nem csupán a nemzeti és regionális kultúrák közötti transzferrek szintjén, de olyan speciális területeken is, mint például a szaktudományok közötti kapcsolatok, a művészeti gyakorlatok, az írás története és a gazdaságtörténet.¹⁴ Bár a transzferrek kutatása választ kínál a komparatív megközelítés által nyitva hagyott kérdésekre, ugyanakkor megvannak a maga vakfoltjai is. Ezek közül különösen négy rajzolódik ki élesen. Az egyszerűség kedvéért nemzeti egységek közötti transzferrekre korlátozzuk a figyelmünket, azzal a meggyőződéssel, hogy az általunk azonosított vakfoltok olyan strukturális problémák, amelyek kihatnak a transzferkutatások minden területére.

(1) Az első probléma a *vonatkozási keretekkel* kapcsolatos. Miközben a két pólus közötti tranzakciókra fókuszál, a transzfer magában foglal egy rögzített vonatkozási keretet, amelynek része a kiinduló- és a végpont is. A transzferrek bármiféle leírása és elemzése előfeltételez egy kezdetet és egy véget, amelyeken keresztül a vizsgált folyamat érthetővé és értelmezhetővé válik. Transznacionális cserék esetén e kiinduló- és végpontok rendszerint a kapcsolatban álló nemzeti társadalmakban és kultúrákban találhatóak. Ennek értelmében az eredeti, illetve a transzfer után létrejövő állapot ismertnek tételezett stabil nemzeti vonatkozá-

¹² Jean-Claude Passeron a kísérletezés és a történetivé tétel szélsőségei között kapott „szociológiai érvelés” nehézségeinek nevezte őket. Lásd Passeron 1991, különösen 57–88.

¹³ A transzfer-megközelítés bemutatására lásd Espagne–Werner 1987. Német-brit transzferrek tanulmányozására épülő további munkára lásd Muhs–Paulmann–Steinmetz 1998; Amerika és Európa közötti kapcsolatokra lásd Turgeon–Delâge–Réal Oullet 1996.

¹⁴ Az egyes esetekre a fenti sorrendben lásd Grenier–Lepetit 1989; Décultot–Helmreich 1997; a Frédéric Barbier által szerkesztett *Revue de synthèse* (Barbier 1988) különszám „Le commerce culturel entre les nations”; illetve Jeanblanc 1994; Mintz 1985.

sok segítségével válik megragadhatóvá: például „német” vagy „francia” historiográfia; a brit vagy az orosz urbanizáció sajátos mintázatai és más hasonlók.

(2) A kiinduló- és végpontok rögzített természete mutatkozik meg az *elemzési kategóriák megváltoztathatatlanságában*. A transzferek elemzéshez használt kategóriák, melyek egymástól eltérő nemzeti perspektívákhoz kötődnek. Más szóval, nem pusztán a transzfer *tárgya*, de az ahhoz kapcsolódó *tevékenységek* – például a fordítás – is a nemzeti hagyományok szerint kidolgozott fogalmakon keresztül nyerik el értelmüket. A jelenségeket még az akkulturációs hiányok és/vagy az akkulturációnak való ellenállás mérésekor is statikus modellek szerint értékelik. Egy transzfer jelentősége olyan kategóriák alapján kerül meghatározásra, amely kategóriák történetiségétől és változékonyságától a vizsgálat célja érdekében el kell tekinteni.

(3) A két fent említett nehézség – általánosabban – láthatóvá teszi a meghatározó önreferenciális hurkok feletti ellenőrzés hiányából fakadó *reflexivitási deficitet*. Ha tehát a nemzeti egységek közötti kapcsolatok szintjén a transzferkutatás kiindulási célja az volt, hogy a határok nagyobb átjárhatóságára való rámutatással aláaknázza a nemzeti egységek homogenitásának mítoszát, az eredmény – egyfajta bumeránghatásként – mégis az, hogy az elemzés kategóriái szintén a megkérdőjelezni kívánt nemzeti vonatkozásokat mutatják. A cserék tanulmányozása elvezet a befogadás kultúrájának teljesebb megközelítéséhez: hangsúlyozza a külföldi hozzájárulásokat és segíti a nemzeti kultúra fogalmának történetivé tételét. Ám e kultúra jelentése maga nem igazán válik kérdés tárgyává. Azaz ahelyett, hogy felpuhítaná a történetírások, illetve a humán- és társadalomtudományok nemzeti megalapozottságát, a transzferek kutatása paradox módon sokszor inkább annak megerősödéséhez járul hozzá. Általánosabban tehát, amennyiben az elemzés vonatkozási pontjaira mint olyanokra nem kérdeznak rá, a transzferkutatások azzal a kockázattal kell szembenézzenek, amely minden, az önreferencialitás dimenzióját figyelmen kívül hagyó megközelítés esetében fennáll: hogy csupán megerősítik azokat az előítéleteket, amelyeket megdönteni szeretnének.

(4) Az utolsó pont a *kölcsönösség* és a *visszafordíthatóság* témája. Minthogy a transzferekkel foglalkozó kutatások ezzel kapcsolatban nem rögzítették a szabályt rögtön a kezdetekkor, az empirikus kutatások általában egyszerű lineáris folyamatokkal foglalkoztak: egyik kultúrából vagy tudományból a másikba, a bevezetés, átvétel, befogadás lépéseinek logikáját követve. A tárgy még a viszonylag ritka háromszög-konfigurációk esetében is csupán az egymást követő transzferekre korlátozódik.¹⁵ Gyakran azonban ennél bonyolultabb a helyzet, s a különböző pontok között több mozgás is zajlik legalább két, de olykor több irányban is. Ezek szakaszosan követhetik egymást – bizonyos esetekben ezt „ismételt transzfernek” (re-transfer) nevezik¹⁶ –, de sokszor részben vagy egészben átfedők is lehetnek. A folyamatok többször keresztezhetik is egymást, és a különféle

¹⁵ Lásd Dimitriéva–Espagne 1996.

¹⁶ Az ilyen esetek az eredeti transzferkutatási elképzelés részét képezték, de ritkán váltak empirikus kutatások tárgyává.

kölcsönhatásokban számos egyéb jellegzetes viszonyt is kialakíthatnak. Mindezeket az eseteket egy olyan elemzés, amely csak a kiinduló- és a végpontok közötti kapcsolatokat veszi figyelembe, nem tudja megközelíteni. A különféle konfigurációk tanulmányozása olyan elméleti keretek és módszertani eszközök kidolgozását igényli, amelyek lehetővé teszik a változatos irányú és összetett hatásokat magukba foglaló interakciók elemzését. A keresztezés (crossing) gondolata révén az *histoire croisée* számunkra az efféle konfigurációkról való gondolkodásban nyújt segítséget.

IV. ÖSSZEFONÓDÁSOK (INTERCROSSINGS) NYOMÁBAN

A szó szoros értelmében keresztezni (to cross) annyit jelent, mint „egymáson keresztbe helyezni vagy hajtani.”¹⁷ Ez olyan metszéspontot hoz létre, amelyben a jelenlévő elemeket különböző mértékben befolyásoló események következhetnek be, azok ellenálló képességétől, áteresztő képességétől vagy képlékenységétől, illetve környezetétől függően. A metszés fogalma alapvető az *histoire croisée* itt kifejtteni kívánt alapelve szempontjából. A metszéspontok központi jelentősége négy következménnyel jár, melyeket fontosnak tartunk kiemelni.

Először is, a metszéspont fogalma eleve kizárja az egyedülálló, kizárólag önmagukban tekintett, külső vonatkozási pont nélküli entitások szerinti érvelést. Az *histoire croisée* szakít a leegyszerűsítő és homogenizáló egydimenziós nézőponttal, s helyette egy többdimenziós megközelítést részesít előnyben, amely értékeli az így létrejövő sokszínűséget és összetett alakzatokat. Ennek értelmében a kutatás valóságára és tárgyaira nem pusztán egymáshoz való viszonyukban, de egymáson *keresztül*, kapcsolataik, kölcsönhatásaik és körkörösségük viszonylatában is tekint. Itt alapvető a keresztbemetszés aktív és dinamikus elve, szemben az összehasonlító megközelítés statikus keretrendszerével, amely hajlamos a tárgyak rögzítésére.

Másodszor, az *histoire croisée*-t a kapcsolati alakzatokkal és aktív elvekkel kapcsolatba hozva szükség van arra, hogy a keresztbemetszések következményeire is különös figyelmet fordítsunk. Az a nézet, hogy valami a keresztezés folyamata során jelenik meg, a keresztezéssel, illetve annak hatásaival és visszahatásaival foglalkozó *histoire croisée* számára alapvető feltevés. A megközelítés nem korlátozódik a megvalósuló metszéspontjára vagy a kapcsolat pillanatára, hanem figyelembe veszi az abból eredő átfogóbb folyamatokat is, ezt jelzi a „történelem” fogalma is az *histoire croisée* megnevezésben.

Harmadszor, a keresztezés oda-vissza cikázást, összefonódást, azaz több alkalommal való, esetleg változó tempójú átfedést is jelent. A folyamatközpontság dimenziója bármely keresztezés vizsgálatakor alapvető. Ez továbbvezet az ellenállás, a tehetetlenség, a változás – útjának, formájának és tartalmának – vizsgá-

¹⁷ A kifejezés csak további kiterjesztés révén veszi fel a „futólagosan találkozni, különösen ellenkező irányokból érkező” jelentést. (*Webster's Ninth Collegiate Dictionary*. Springfield, 1983. 309.)

lata felé, illetve a keresztezés folyamata során vagy annak eredményeként születő új kombinációk elemzése irányába. Az átalakulások továbbá nem korlátozódnak kizárólag a kapcsolatba lépő elemekre, hanem befolyásolhatják azok közvetlen vagy távoli környezetét is úgy, hogy csak később válnak láthatóvá.

Ez elvezet a negyedik ponthoz: azok az entitások, személyek, gyakorlatok vagy tárgyak, amelyek részesei a keresztezés folyamatának, illetve amelyekre a folyamat kihat, nem feltétlenül maradnak érintetlenek és formájukat tekintve önmagukkal azonosak.¹⁸ Megváltozásuk egyszerre kötődik a kapcsolatba való belépés aktív és interaktív természetéhez. A változások rendszerint a kölcsönösségen alapulnak (a kapcsolatba lépés során mindkét elem megváltozik), de fakadhatnak aszimmetriából is (a két elemet nem egyformán érik hatások). Ebben az értelemben a keresztezés megkülönböztethető az összevegyüléstől (intermixing). Az utóbbi a hibridizáció eredményének (a keresztezettek) sajátosságát hangsúlyozza és túlmutat az eredeti elemeken, a közeledés előzetesen azonosított résztvevő entitásain.¹⁹ Ezzel szemben az *histoire croisée* számára legalább annyira fontosak a keresztezés során keletkező új és eredeti elemek, mint az a mód, ahogyan a keresztezés hat a „keresztezett” (intercrossed) részekre, amelyeket – még ha megváltozott formában is – azonosíthatónak feltételez. Ez ugyancsak az *histoire croisée* egyik ismertetőjele.

Az aktív és aszimmetrikus kapcsolati formák, illetve a dolgok és szituációk változékony és fejlődő természetének tanulmányozása, s nem csak az újdonság, hanem a változás vizsgálata az *histoire croisée* egyik célkitűzése. Szemben valamiféle analitikus modellel, ami a dolgok statikus képét adná, a mi célunk éppen az, hogy különböző dimenziókat tegyünk láthatóvá és vigyünk mozgásba: ez olyan eszköztárat kíván, amely miközben integrálja a komparatív megközelítés és a transzferkutatások már kipróbált módszertanát, ugyanakkor lehetővé teszi az összetett és sokszínű világ, s ezáltal a változás alapvető kérdésének kielégítőbb megértését is. Ennek elmulasztása az összehasonlító megközelítés, és bizonyos mértékig a transzferkutatások gyengéje – ha nem teljes vakfoltja.²⁰

Az *histoire croisée* kapcsolati, interaktív és folyamatorientált dimenziói a lehetséges keresztezések sokaságához vezetnek el. Nem szükséges, hogy itt valamennyit számba vegyünk, vagy hogy tipológiát készítsünk hozzájuk. Elég, ha a tárgy és működtetője (operator) alapján négy nagy családot azonosítunk. Két-ségkívül, az első eszünkbe ötlő keresztezés az, amelyik a kutatás tárgyán belül

¹⁸ A Másikkal való kapcsolat következményeként előálló átváltozásokról szóló vita filozófiai alapjairól lásd különösen Theunissen 1984.

¹⁹ Az összevegyülésről lásd Gruzinski 1999.

²⁰ Ha foglalkoznak is átalakulásokkal, a transzferkutatások valójában csak a változás bizonyos aspektusaival törődnek, mivel azonban a transzferekre korlátozódnak, nem tudnak számot adni az olyan radikális változásokról, amikor dolgok, kategóriák, gyakorlatok vagy intézmények először jelennek meg. Másképp fogalmazva, a transzferek sok esetben részei a változásnak, de az utóbbi megértése nem minden esetben merül ki az előbbi megértésében. Ugyanez vonatkozik az *összekapcsolódó történelemre*, amely kétségkívül figyelembe veszi a változás bizonyos aspektusait, de aligha teszi lehetővé a változás mint olyan elemzését.

valósul meg (1). Ám keresztkezés létrejöhet a tárgy vizsgálatának módjaiban vagy nézőpontjaiban is (2). Hasonlóképpen, a megfigyelő és a tárgy kapcsolatát tekintve is elképzelhető, s ekképp a reflexivitással kapcsolatos kérdéseket vet fel (3). Ha ezeket az empirikus és reflexív dimenziókat heurisztikus céllal azonosítjuk, akkor a kapott keresztkezések egymással is összefonódnak. A keresztkezés sohasem „eleve adott”, ami csak felfedezésre és rögzítésre vár. Megteremtéséhez aktív megfigyelőre is szükség van, és az *histoire croisée* empirikus és reflexív dimenziói csupán a kutató és a tárgy közötti oda-vissza mozgás során, együttesen öltenek formát. A keresztkezés tehát strukturáló kognitív tevékenység, amely az értelmezési keretalkotás különféle aktív mozzanatai során formálja a megértés terét. Mindezek révén a tárgyat, a megfigyelőt és a környezetet értelmező kognitív folyamat megy végbe. A tér- és időbeli léptékek keresztkeződése – amely lehet eleve a tárgyban adott, de az elméleti és módszertani választás eredménye is – különösen megvilágító erejű példa az empirikus és a reflexív dimenziók ilyen összefonódására (4).

(1) *A tárgyban foglalt összefonódások.* Ebben az esetben a keresztkezéseknek empirikus alapja van és a kutatás tárgyát jelentik. Egy adott keresztkezés, a résztvevő elemek, a működési mód, illetve az eredmények és következmények elemzése áll a kutatás középpontjában. A gyakorlatban gyakran meglehetősen nehéz szétválasztani és pontosan elkülöníteni egymástól e különböző aspektusokat, hiszen a keresztkezések és összefonódások (crossings and intercrossings) sosem redukálhatók lineáris sémákra vagy egyszerű oksági viszonyokra. A körülményektől függően, egyik vagy másik szempont kerül az elemzés középpontjába, a folyamatban választott kezdőpont függvényében. A hangsúly kerülhet az egymást keresztbe metsző elemeket és magára az összefonódás történetét megteremtő történeti dimenzióra.²¹ A kutatás ekkor az összefonódást megelőző időpontokra és jelenségekre fókuszál, illetve azokra a formákra, amelyekben az összefonódás megmutatkozik. De koncentrálnak arra is, ami azután történik, az eredményekre és azokra a folyamatokra, amelyeket többé vagy kevésbé az összefonódás idéz elő.²² Függetlenül a választott kezdőponttól az összefonódás úgy működik, mint azon tárgy megalkotásának alapvető mátrixa, amely – a körülményektől függően – többé-kevésbé kapcsolódik a tulajdonképpeni keresztbemetszést megelőző vagy követő pontok elemzéséhez. Ebben a tekintetben olyan új kutatási tárggyal van dolgunk, amely megragadásával az összehasonlító- vagy transzferkutatásoknak rendszerint nehézségei vannak.

²¹ Lásd például Sebastian Conrad kutatását a Japán történelemnek a helyi tradíció és az európai nemzeti historiográfia egyesítése révén való megteremtéséről. (Conrad 2004.) A gyarmati idők alatt alkotott „nemzeti” historiográfiák hasonlóképp elemezhetők az összefonódás fogalmának segítségével. Lásd például Thapar 1998.

²² Ez a helyzet Kapil Raj kutatásában, amely indiai és angol módszerek összefonódásának hatásait vizsgálta a brit kartográfia 19. század eleji megszületése kapcsán, amely tehát nem autentikusan „angol”, hanem a két eltérő, egymást kölcsönösen tápláló hagyomány interakciójának eredménye. (Raj 2004.)

(2) *A nézőpontok átfedése.* Ez esetben a terepek, a tárgyak, a léptékek metszéséről van szó, a *kutató* által keresztezett dolgok területéről; míg a korábbi példák esetében az összefonódások a kutató közvetlen beavatkozása nélkül valósultak meg (még akkor is, ha az *histoire croisée* tárgyának azonosítása már önmagában is fontos beavatkozás a kutató részéről). Szemben az összefonódások előző típusával, amelyet a tudós akkor is megpróbálhat leírni vagy megérteni, ha az összes részletben nem is járatos, s ha bizonyos részletek mindig is ellenőrizhetetlenek maradnak számára, az összefonódás e második típusa olyan szerkesztést, egyéni intellektuális tevékenységet feltételez, amely nem csak a vizsgált tárgy határait, de a kutatás irányvonalát is meghatározza. Ez a tárgy megalkotásával kapcsolatban empirikus és ismeretelméleti nézőpontból is felvet kérdéseket. Így Tacitus *Germaniájának* 15. és 20. század közötti európai recepcióvizsgálata kereshet példákat a történeti keresztbemetszésekre – az érvelés vándorlására és különböző nemzeti kontextusoktól függő újrainterpretálására –, ugyanakkor egy Európát átfogó kutatási terv megalkotása érdekében helyezheti a hangsúlyt az eltérő nemzeti recepciók átfedésének fontosságára is.

Alapvetően, a tárgy megalkotása – ami weberi perspektívából elképzelhető úgy, mint a tárgyra irányuló egy vagy több sajátos nézőpont alkalmazása – már önmagában is a keresztezés különböző aktusainak eredménye.²³ Amennyiben a kutatás során változik, a választott nézőpont új összefonódásokkal jár. A tudósok tulajdonképp készítetve vannak rá, hogy számot adjanak arról, hogy saját választásaik hogyan vagy hogyan nem egészítenek ki más perspektívákat; hogy keresztezzenek különböző lehetséges nézőpontokat; és, hogy szükség esetén lefordítsák vagy egyensúlyba hozzák a különböző nézőpontok eredményeként születő megközelítéseket. A különböző nézőpontok társadalmilag strukturáltak, s a versengésben vagy a hatalmi harcokban betöltött egyéni pozíciót tükrözik.²⁴ Ennek megfelelően váltakozásuk empirikus szempontból azt is jelenti, hogy a kutató eltérő társadalmi nézőpontokat vesz figyelembe: a kormányzókét és a kormányzottakét, a munkásokét és a munkaadókét és így tovább. Itt nem is annyira az a reflexív elem fontos, amely minden intellektuálisan pozicionált munkának a része, hanem inkább a keresztezés gyakorlati folyamata mint egész, amely ez előbbi mögött áll. Itt például a különböző lehetséges nézőpontok összeillesztésének módjai értendők, vagy a nézőpontok közötti kapcsolatok, amennyiben azokat történeti folyamatok eredményeként tekintjük. Ebben az értelemben a tárgy értelmezési keretének megalkotása és a kutató pozicionálása „kettős hermeneutikát” tételez, amelyben a tárgyak és a nézőpontok egymást átfedő kapcsolatok révén születnek.²⁵

²³ A „nézőpont” kifejezést itt nem szubjektív értelemben használjuk, hanem a megfigyelési pont szó szerinti jelentésében, amely meghatározza a látószöveget. (Weber 1949: 81. skk.)

²⁴ Pierre Bourdieu egész munkásságában nagy hangsúlyt fektetett erre a problémára. Lásd különösen Boudieu 1987: 155. skk.

²⁵ Abban az értelemben, ahogyan a fogalmat Anthony Giddens használja. (Giddens 1974.)

(3) *A megfigyelő és a tárgy közötti kapcsolatok.* Amint a kognitív megközelítés fogalmai szerint kezdünk érvelni, szükségszerűen felmerül a kutató és a tárgy közötti kapcsolat kérdése, és bizonyos értelemben az összefonódások előbbi két típusának részévé válik. A kérdés elsősorban és mindenek előtt azokra a módokra irányul, ahogyan a kutatás kezdeti szakaszában a tárgy formálódott és viszont, ahogyan a tárgy sajátosságai befolyásolták a kutatás paramétereit. A megfigyelő és a tárgy közötti átfedő kapcsolatok kérdése különösen azokban az esetekben időszerű, amikor a kutatónak olyan nyelvvel, fogalmakkal, kategóriákkal kell dolgoznia, amelyek saját szocializációja terepének nem részei.²⁶ Az összehasonlítások és a transzferkutatások esetében ez aszimmetriát eredményez a kutatók és kutatási terepük vagy forrásaik kapcsolatában. Evidensnek tűnhet, hogy egy Franciaországban képzett kutató²⁷ nem tud azonos módon részt venni egy francia-német kutatás mindkét oldalán, már csak a szükséges nyelvi és kategóriabeli finomságok alapos ismeretének jelentősége miatt sem, általánosabban véve azonban a francia társadalomban való rögzítettsége okán. Hiábavaló és naiv volna azon igyekezet, hogy bárki egyszer és mindörökké megszabaduljon ettől a minden tudományos kutatás során felbukkanó problémától.²⁸ A tárgyhoz való sokféle kapcsolat tárgyiasításával ugyanakkor esetleg korlátozhatóak a hatások – mindig szem előtt tartva, hogy az efféle tárgyiasítás sosem lehet teljes – annak érdekében, hogy a kutatás eredményében megmutatkozó elfogultságot jobban ellenőrzés alatt tarthassuk. Az, ahogyan a kutató megragadja a tárgyat, a tárgy ellenállása, a kutató választásában foglalt előzetes feltevések, sőt a kutató és a tárgy viszonyának esetleges megváltozása a kutatás során – például a kutatási kérdés újradefiniálása vagy a módszertani és elemzési kategóriák korrigálása révén – mind egy olyan reflexív folyamat részei, amelyben a kutató pozíciója és a tárgy definíciója képes a változásra, s amely változások sajátos interakciók eredményei. A kutatás során feltáruló értelmezési tér a priori nem létezik, hanem a kettő közötti dinamikus, keresztező kapcsolatok során születik. Vagyis az empirikus és a reflexív dimenziók egyszerre alakulnak.

(4) *A léptékek összefonódása.* A léptékek problémája lehetőséget ad annak illusztrálására, hogyan illeszthető össze az empirikus és a reflexivitás az *histoire croisée* perspektívájában. Egy ilyen megközelítés felveti az elemzési egységek tér-és időbeliségének, illetve a tárgytól és az alkalmazott nézőponttól függő kivá-

²⁶ Ezzel a kérdéssel elsősorban Jocelyne Dakhlia foglalkozott. (Dakhlia 2001: 1186. skk.)

²⁷ Jól ismerjük az ilyen megjelölések komplexitását, különösen amennyiben a vizsgálati folyamatok messzemenően összekapcsolódnak és az összeolvadás olyan formáit mutatják, amelyek elmoszák a valahová tartozás kategóriáinak különféle beosztásait.

²⁸ Ez a probléma különösen megmutatkozik a társadalomtudományokban, ahol a kutatások folyamatosan ki vannak téve az abból fakadó feszültségnek, hogy a tevékenységek szándékaik szerint egyfelől objektívák és leíróak, másfelől viszont normatívák és előíróak, ami abból a tényből ered, hogy a kutató maga is a társadalom tagja. Ugyanakkor számos tanulmány mutatott rá, hogy a probléma az egzakt tudományokban is létezik. Lásd különösen Latour–Woolgar 1979; Barnes–Bloor–Henry 1996; Pestre 1995, a kutatás állapotának leírásával és számos bibliográfiai utalással.

lasztásának problémáját. Az, hogy a lépték kérdését egyszerre közelíthessük meg a tárgy belső dimenziójaként, illetve a kutató által választott kognitív és módszertani lehetőségként, szükségessé teszi az előzetesen adott léptékek „készen kapott” logikájának használatával való szakítást. Ez utóbbi logika pedig gyakran előkerül a nemzeti kutatásokban vagy éppen a politikai kronológia legfontosabb dátumai kapcsán, amelyekre sokszor az elemzés semleges, a tárgytól függetlenül meghatározott kereteként támaszkodnak.

A lépték problémája régóta vita tárgya, legfőképp a mikro- és a makroszint közötti viszony kapcsán, és többek között az olasz *microstoria*, a francia *multiscopique* megközelítés, valamint a német *Alltagsgeschichte* vizsgálta. Az egyedi sajátosságok ellenére²⁹ a három megközelítés rokon abban, hogy a lépték szintjét elsődlegesen a kutató elemzési szintre vonatkozó választásától tartják függőnek. Azaz, a *microstoria* mikroszintet használ, hogy megmutassa, miképpen gazdagíthatók és fejleszthetők ezáltal a makroelemzésekben hagyományosan használt kategóriák.³⁰ Legradikálisabb követői odáig mennek, hogy minden jelenséget mikroszintre hoznak, azzal a mögöttes feltevessel élve, miszerint a makroszint a mikroszintből ered.³¹ A *multiscopique* megközelítésre Franciaországban kidolgozott javaslat úgy igyekszik elkerülni az efféle dichotóm perspektívát, hogy a léptékek variációit (*jeu d'échelles*) a múltra vetett tekintet fókuszának változásaként tekinti. Ezen elv értelmében a lokális a globális „egyedi változatává” válik, és ugyanakkor a makrotársadalmi valóságok egy „másik” verziójává is.³² Végezetül, a mikro melletti döntését és a makro kritikáját az *Alltagsgeschichte* a társadalmi kapcsolatok antropológiájára alapozza.³³ Végző soron azonban, a lépték kérdését pusztán az elméleti és módszertani választás problémájaként kezelve a *microstoria*, a *multiscopique* megközelítés és az *Alltagsgeschichte* nem igazán foglalkozik az elméleti kidolgozás, vagy a különböző léptékek tárgyhoz való hozzáigazításának problémájával. A lépték azonban legalább annyira a tanulmányozott tárgyat illető sajátos, konkrét szituáció kérdése, mint amennyire az intellektuális választásé.

Általános szabály, hogy a tapasztalati tárgyak több léptékhez kapcsolódnak egyidejűleg, s egyetlen fókusszal nem foghatók be. Ez a helyzet például az 1890 és 1927 között németországi munkanélküliek kategóriájának kidolgozása-kor.³⁴ A kategória felépítésekor egyidejűleg vagy egymás után több szinten zajlik a munka: városi, nemzeti, sőt nemzetközi szinten, mégpedig úgy, hogy a különböző léptékek részben egymáson keresztül kerülnek kidolgozásra. A léptékek nem redukálhatók semmilyen külső magyarázó tényezőre, hanem szervesen,

²⁹ A *multiscopique* megközelítés *microstoriához* viszonyított helyzetéről lásd különösen Rosental 1996.

³⁰ Lásd különösen Ginzburg–Poni 1989; Levi 1989.

³¹ Gribaudi 1996.

³² Revel 1996: 15–36, itt 26.

³³ Lüdtke 1994; Schulze 1994; Schlumbohm 1999.

³⁴ Zimmermann 2001.

belülről illeszkednek az elemzésbe. Térbeli szempontból tehát a léptékek azokra az összetett elrendezésekre, logikákra és interakciókra utalnak vissza, amelyekhez az elemzés tárgyai kapcsolódnak.³⁵ Az idő perspektívájából mind a megfigyelő, mind a tárgy időkereteinek, mind pedig a megfigyelt és a módszer összetalálkozásakor fellépő interferencia kérdését felvetik. Az összekapcsolódásukkor és kidolgozásukkor működésbe lépő fókusz lehetővé teszi az olyan komplex jelenségek részeként felbukkanó interakciók kezelését is, amelyek nem egyszerűsíthetők le lineáris modellekre.

E kettős aspektusra a transznacionális lépték szolgál jó példaként. Az *histoire croisée* perspektívájából a transznacionális nem tekinthető pusztán a fókuszváltás logikáját követve a lokális, a regionális és a nemzeti szint kiegészítőjének. Ellenkezőleg, a többivel interakcióban álló szintként nyer értelmet, amely más térstrukturáló logikákra adott visszajelzései révén saját logikát dolgoz ki. Egyáltalán nincs makroszkopikus redukcióra kárhoytatva, a transznacionális szint olyan dinamikus kölcsönkapcsolatok hálózatát fedi fel, amelynek elemei részben egymás közötti viszonyaikon és a helyzetüket strukturáló értelmezéseken keresztül definiálódnak.³⁶ Innen tekintve, az *histoire croisée* sokat ígérő távlatot nyithat Európa történetének olyan megírásában, amely nem a tagállamok vagy azok politikai kapcsolatai történeteinek pusztá summája volna, hanem tekintetbe venné a különböző szituációkban a legkülönbélebb tárgyak körül kialakuló mindazon tranzakciók, tárgyalások és újbóli interpretációk sokszínűségét is, amelyek – összekapcsolódva – hozzájárultak egy változó geometria szerinti (*à géométrie variable*) európai történet ki-formálásához.

Egy összefonódásokon alapuló megközelítés a mikro-makro problémán való túllépést sürgeti, s inkább összekapcsolódásuk megbonthatatlanágát hangsúlyozza. A lépték fogalma nem a mikro- vagy a makroszintre utal, sokkal inkább azokra a különféle terekre, amelyekben az elemzett folyamatot felépítő interakciók gyökereznek. Más szavakkal, a releváns léptékek azok, amelyek éppen magában a vizsgált szituációban alakulnak ki vagy lépnek színre. Egyszerre tér- és időbeliek, variációik pedig nem csupán a kutatótól függenek, hanem a vizsgált szituáció főszereplőitől is. Az összefonódás tehát nyilvánvalóan a vizsgált tárgy valóságával és a kutató választásaitól függő kutatási eljárások valóságával is összefüggésben áll. Legkidolgozottabb formájában az *histoire croisée* az e két valóság közötti kapcsolat megteremtésén fáradozik.

³⁵ Térpszociológiájában Martina Löw hangsúlyozza a tárgyakból és egyénekből álló terek e viszonylagos és változókéony dimenzióját, amelyek túllépnek a teret határok létesítése révén stabilizálni igyekvő földrajzi, intézményi, politikai, gazdasági és társadalmi rendszerek koordinátáin. (Löw 2001.)

³⁶ Az *histoire croisée* és a transznacionális dimenzió közötti kapcsolat további fejleményiről lásd Werner–Zimmermann 2002: 628. skk.

V. A KATEGÓRIÁK TÖRTÉNETIVÉ TÉTELE

Az empirikus tárgy és a kutatási eljárás összekapcsolása a kategóriák és a kategóriaalkotás központi kérdéséhez vezet. Az aszimmetrikus összehasonlítás adott buktatói (kategóriák hasonlóságának feltételezése egyszerű szemantikus azonosság alapján, a bennük foglalt, gyakran eltérő gyakorlatok megkérdőjelezése nélkül) és a negatív összehasonlítások adott problémái (társadalmak értékelése bennük meg sem található értékek alapján, csupán, mert a kutató kibocsátó környezetében a választott kategória releváns) fényében különösen fontos a használt kategóriák analitikus hatásainak körültekintő felmérése. Ez a körültekintés a használt kategóriák módszeres felügyeletével gyakorolható; a cselekvési kategóriák és az elemzés kettős értelmében.³⁷

Míg a kategóriák kialakítása megelőz bármiféle érvelést, a kategorizálás maga implicit marad, még akkor is, ha a komparatív kutatásoknak elméletileg nyilvánvalóvá kéne tenniük az általuk használt kategóriákat. A beszélő tárgyának (whereof) és helyzetének (whence) megismerése központi kérdés az *histoire croisée* számára. Minthogy a kategóriák egyszerre termékei egy gondolati konstrukciónak és a cselekvés alapjának, így elkerülhetetlenül felvetik a tudás és a cselekvés kapcsolatának kérdését, mind a vizsgált helyzetek, mind a kutatás gyakorlata szempontjából. Ezekre fókuszálva olyan út tárul fel, amely összekapcsolja az empirikust a reflexivitással.

A kategóriákra élesített fókusz mégsem elsősorban a kategóriákat magukat célozza, hanem különböző alkotóelemeiket, illetve ezek illeszkedésének módjait. Az elemek időben és térben változásoknak és hullámzásoknak vannak kitéve. A kategóriák esszencializmusán a kategóriaalkotás folyamatának szituálásával lehet túllépni – azaz egy olyan folyamat révén, amelyik visszautal a kategória kialakításában szerepet játszó tér- és időbeli interakciókra. Az olyan kategóriák, mint például a „táj” (landscape) – de ugyanez megmutatható a „munkanélküliség”, a „kultúra”, az „idős kor”, a „betegség”, a „munkások”, a „fehérgalléros menedzserek” és továbbiak kapcsán is – történetileg formálódtak, és részben a kialakításukban szerepet játszó hipotézisek strukturálják őket. A „táj” és megfelelői esetében – amely más nyelvekben és kultúrákban mindig csak durva közelítés lehet – a formálódás folyamatos volt, és – a különböző nemzeti egységeken belül – többféle, az egyes csoportokra, helyekre, illetve a folyamatban résztvevő egyénekre – művészekre, botanikai egyesületekre, helyi szépítő bizottmányokra és társaságokra, helyi egyesületekre stb. – jellemző sajátos kategóriákhoz kötődő sémákat hozott működésbe. Egyedül egy kontextusba helyezett megközelítés teszi lehetővé a kategóriaalkotás sajátosságainak helyes értelmezését, mely sajátosságok – még ha többé már nem is láthatók – továbbra is ott munkálnak például a kulturális örökség mai franciaországi és németországi gyakorlatainak

³⁷ Példaképpen a kategóriákra vonatkozó ilyen munkára lásd különösen Fradin–Quéré–Widmer 1994; lásd még „Hommage à Bernard Lepetit: L’usage des catégories” *Annales* különszám (*Annales* 1997. 52. 963–1038.)

formálásában.³⁸ Egy folyamatorientált megközelítés tehát lehetővé teszi a kategória alapjaiban foglaltak jobb megragadását, elsősorban többé-kevésbé rögzült alkotóelemeik vizsgálata révén. A kategóriaalkotásra való hivatkozás tehát nem valamiféle absztrakt és általános, hanem a magyarázó sémákhoz és az általánosító eljárásokhoz kötődő érvelést tartalmaz, amely elvezet a generikus kategória intézményéhez.³⁹ Az ilyen, kategória alapú megközelítés a diakronikus dimenzióból fakadóan lehetővé teszi az implicit és leegyszerűsítő kulturális modellek befolyásának elkerülését.

Mindez felveti a történetivé tétel, illetve annak kérdését, hogy miként kapcsolódik az *histoire croisée* a történelemhez. A 19. század elején megjelenve, a pozitívizmus különböző áramlatainak egymást követő válságaitól megerősödve, majd a tudományos objektivitás megkérdőjelezésének hatására felgyorsulva,⁴⁰ a történetivé tétel mára az emberi társadalmakra vonatkozó tudástermelés megkerülhetetlen dimenziójává vált. Ez minden társadalomtudományra vonatkozik, még azokra is, amelyek – a közgazdaságtanhoz hasonlóan – mint a jelen tudományai, mindenek fölöttiként igyekeznek beállítani magukat. Jelenlegi perspektívánkból tekintve a történetivé tétel a reflexivitás és az időben és térben elhelyezkedőként tekintett tárgy megalkotásában szerepet játszó összetett időkeretek alapvető szempontját jelenti. Az *histoire croisée* a megfigyelés, a megfigyelt tárgy és az alkalmazott elemzési eszközöknek a történeti idő vonatkozásában való újragondolását sürgető kutatási irányok feltárásával járul hozzá ehhez a vállalkozáshoz. Ugyancsak a történelemmel való viszonyt igazolja az elemzés tárgyai és kategóriái megalkotásának folyamatára fordított figyelem. Itt ugyancsak nem annyira az időbeliség dimenziója maga, mint inkább a tárgy megalkotásában és azonosításában foglalt időbeliségek pluralitásának jelensége az, amelyre a kérdés irányul. A történelemre való hagyatkozás tehát keretet ad az alaphoz, amely mindazokban a tudományokban közös, amelyek így vagy úgy, de szembetalálkoznak tárgyaik és eszközeik történetiségével. Végezetül, a „történelem” fogalma ugyancsak az empirikus társadalomtudományok narratív alkotóelemére utal. A narráció történhet a jelenben egy szituáció leírása során, vagy alkalmazható a múltra, hogy segítsen megérteni a vizsgált tárgy bizonyos alapvető aspektusait.⁴¹

Mint folyamatorientált megközelítés, az *histoire croisée* nyitott, ami – belülről tekintve – alkotóelemei variációinak figyelembevételét, illetve – kívülről tekintve – a történelem más lehetséges formáihoz viszonyított specifikusságát jelenti. A probléma- és kételyorientált történelemhez (*histoire problème*) kapcsolható, amely igyekszik elkerülni a tárgyiasítás kettős esszencializmusát, amely a tényeknek a megfigyelő számára közvetlenül hozzáférhetőként való kezelése, illetve

³⁸ Lásd Trom 1996.

³⁹ Alain Desrosières ilyen általánosító eljárásokról ad számot a statisztikai kategóriák kapcsán. (Desrosières 1993.) Esettanulmányi példára lásd továbbá Trom–Zimmermann 2001.

⁴⁰ Lásd Hacking 1983; Daston–Galison 1992; a kultúratudományokra vonatkozóan lásd Lackner–Werner 1999.

⁴¹ Lásd Bensa 1996; Berg–Fuchs 1993; Trom 1992.

a struktúrák objektivizálása – azaz a vizsgálat eredményeit előre meghatározó tautologikus érvelés – révén áll elő. Az esszencialista megközelítéssel éppen ellenkezőleg, az összefonódás elképzelése először azt az interakciót azonosítja – s ez az egyik megkülönböztető jegye –, amelyik megváltoztatja a kapcsolatba lépő elemeket. Ebben az értelemben egy „másod-fokú” történelem irányába mutat.

VI. PRAGMATIKUS INDUKCIÓ

De miképpen tanulmányozhatók vagy tárgyasíthatók a térben és időben megjelenő összefonódások? A léptékekről szólva már szóba került néhány lehetőség, amelyeket most részletesebben is kifejtünk. A kutatási tárgyból, illetve annak konkrét szituációjából való kiindulás szükségességének hangsúlyozása induktív és pragmatikus megközelítéshez vezet. Ismeretelméleti szempontból bármilyen társadalomtörténeti tudás előállítására igaz, hogy különböző arányban kombinál induktív és deduktív eljárásokat.⁴² Az összehasonlító módszer esetében, amelyben sokszor a deduktív összetevő a meghatározó, az előzetesen létező, és a nyelvben, illetve az elemzés sajátos kategóriáiban kikristályosodott nemzeti témák azzal a veszéllyel járnak, hogy részben előre megformálják az eredményeket. Az *histoire croisée* sem térhet ki az efféle előre meghatározott nemzeti megformálás súlya elől, de induktív beállítottsága révén igyekszik korlátozni annak hatásait, mégpedig a kutatás egy olyan mechanizmusa segítségével, amely a vizsgálat során kiigazítja a tárgyakat, a kategóriákat és az elemzési sémákat. Példa erre Nicolas Mariot és Jay Rowell kutatása, amely a franciaországi és németországi uralkodói látogatásokat elemezte az I. világháború előestéjén, s amely meg kívánta vizsgálni, miként emelhető át a kutatási téma és a kutatás tervezete az egyik országból a másikba.⁴³ Mivel a vizsgálat az alaphelyzetek aszimmetriáját jelezte, amennyiben a nyilvános események felfogásának és kategorizálásának, vagy a centrum és a periféria közötti viszonyok jelentős eltéréseire mutatott rá, a kutatók újragondolták a kiinduló hipotézist és átdolgozták az azt strukturáló kategóriákat is. Az itt használt indukciós elv tehát egy olyan tudástermelési módra utal, amelyben a különböző elemek egymáshoz való viszonyukban nyernek értelmet, és szükség esetén e viszonyok határozzák meg újra az elemek helyzetét is. A pragmatikus beállítódásnak köszönhetően lehetővé válik az a priori szerkezetek csábításának való ellenállás, valamint az esszencializmusból és az annak nyilvánvalóan statikus kategóriáiból adódó csapdák kikerülése is.

A pragmatikus indukció tehát a vizsgált tárgyból, illetve az annak környezetéből való kiindulást jelenti, egy vagy több szempont alapján – amelyek, igaz, előzetesen meghatározottak, ám az empirikus kutatás során folyamatosan újraigazíthatók. Miután egyedi helyzetekre épül, lehetőséget ad a „kontextus kényelmes

⁴² A kérdés tárgyalásáról legújabban lásd Putnam 1992, *passim*.

⁴³ Mariot–Rowell 2004.

és lusta kihasználásának⁴⁴ elkerülésére azért, hogy nem fogadja el a kontextus általános és előzetesen adott természetét és reflektál a kontextus meghatározását irányító alapelvekre. A lusta használatot a viselkedésmód (manner) olyan elemzési módja váltja fel, amelyben az egyének kapcsolódnak a világhoz, a világ speciális felépítéséhez és az egyes esetek eközben létrehozott kontextusának elemeihez, és végezetül az így kialakuló szerkezetből adódó használatokhoz. Az egyedi szituációkra koncentrálva tehát lehetővé teszi a kontextus külső, gyakorta művi természetétől való megszabadulást, egyúttal az elemzés belső részévé téve azt. Éppúgy, ahogy a léptékek, úgy a kontextus definiálása sem a kutató előjoga. Ez is tartalmaz a vizsgált tárgyhoz és cselekvésekhez kötődő egyedi vonatkozási pontokat. Az *histoire croisée* tehát a kutató által kivitelezett kontextualizáló műveletbe a vizsgált tárgyak és gyakorlatok vonatkozási dimenzióját is bevonja, miközben a kontextushoz kötődő kapcsolatokat strukturáló szituációk változatait és a szituációk vizsgálata által az elemzésre gyakorolt hatásokat is figyelembe veszi.⁴⁵ A pragmatikus indukció ennél fogva nem szűkíti mikroszintre, illetve nem korlátozza pusztán a szituációk egymás mellé helyezésére az elemzést, amivel az általánosítás minden formáját korlátozná. Az általánosítás ehelyett a különféle szituációk kombinációjára épül.⁴⁶ A nyilvános koncertszervezés bevett európai formáinak megjelenése például a legkülönbélebb helyi megoldások és meghatározó szereplői konkrét gyakorlatainak elemzésével is vizsgálható. Az olyan intézmények, mint például a koncertegyesületek, illetve az olyan általános szereplők, mint az impresszárió vagy a koncertügynök számos különböző helyzetben való megjelenésének magyarázata nem csupaszítható le egyszerű lineáris evolúciós logikára, amit némelyek igyekeznek a kibontakozó kommercializáció, vagy a koncertrendezéshez kapcsolódó szerepek általános differenciálódásának alárendelni. Legjellemzőbb tulajdonságaik sokkal inkább a cselekvők várakozásainak és stratégiáinak azon – olykor ellentmondásos – interakciói révén nyerik el értelmüket, amelyekre választ kínálnak, miközben strukturálják is őket.⁴⁷

A pragmatikus indukció, hasonlóképpen, arra sem készíti a kutatót, hogy a hosszú időtartamot figyelmen kívül hagyó rövid idejű cselekvések időkereteire korlátozza a figyelmét. Ellenkezőleg, a struktúrák hosszú időtartama a rövid idejű cselekvésekkel kombinálódik a társadalmi tevékenység elemzésében, amely a cselekvés és a struktúra dinamikus kapcsolatainak vizsgálatán alapul. Így tekintve az

⁴⁴ Válaszolva Jacques Revel kritikájára. (Revel 1996: 25.)

⁴⁵ Passeron (Passeron 1991, különösen 85–88 és 368–370.) jutott a legtávolabbra a kontextusteremtésből fakadó kihívások elemzésében, különösen az összehasonlító módszert tekintve, jóllehet anélkül, hogy konkrét módszertani javaslatokat dolgozott volna ki. Az *histoire croisée* a maga részéről a kontextusteremtés két szintjének, a kutató által kivitelezett elemzési tevékenység és a vizsgált cselekvésszituáció összekapcsolása mellett érvel.

⁴⁶ Az Isabelle Baszanger és Nicolas Dodier által egy „etnográfiai jogtudomány” intézményére alapozott kombinatív etnográfiahoz hasonló módszer révén (Baszanger–Dodier 1997). Történelemben való áthelyezésére tett kísérletre lásd Zimmermann 2001. Az esettanulmány és az általánosítás közötti kapcsolatra lásd Passeron–Revel 2005.

⁴⁷ Lásd Bödeker–Veit–Werner 2002.

egyének tevékenysége – a struktúra és a cselekvés kölcsönös kapcsolatában – egyszerre tűnik fel strukturáltként és strukturálóként.⁴⁸ Ezt a strukturálást azonban nem annyira valamely visszafordíthatatlan folyamat szükségszerűsége határozza meg, mint inkább a cselekvés folyamán fellépő kényszerek és a rendelkezésre álló források összefonódása, amelyek részben strukturálisan adóttak, részben pedig az adott szituációból fakadnak.⁴⁹ Így például legtöbb intézményünk kettős alapon fejlődik, egyrészt a logikáját és működését érintő strukturálisan hosszú történet részeként, másrészt pedig a megszületésében és átalakulásában meghatározó egy-egy cselekvési kontextusban.⁵⁰ A társadalmi pragmatika perspektívája az intézményi innovációt lehetővé tevő, cselekvési folyamatban megjelenő csúszások és lemaradások azonosítása révén módot ad a két dimenzió függetlenségét tételező gondolkodásra. A cselekvés rövid távú kontextusa és az azt lehetővé tevő hosszú távú strukturális feltételek együttes tudatában ez a megközelítés új perspektívát nyújt a változás és a stabilitás egyidejű vizsgálatához.

VII. REFLEXIVITÁS

Ahogy a léptékek példája mutatja, a pragmatikus indukció reflexív is. Ez az egyik pont, ami az *histoire croisée*-t megkülönbözteti az összehasonlító módszertől – amely, ideális esetben, olyan külső nézőpont létét tételezi fel, amely lehetővé teszi összehasonlítható tárgyak konstruálását és azok közös elemzési kérdéseknek való alávetését – és a transzferkutatástól is, amely a legtöbbször nem kérdőjelezi meg az implicit vonatkozási kereteket. Ezúttal azonban nem bocsátkozunk bele a reflexivitás több mint egy évszázados társadalomtudományi vitájába.⁵¹ Példaképpen csak néhány olyan vonatkozást emelünk ki, amelyekben az *histoire croisée* sikerrel állhatja a reflexivitás kihívását. Az *histoire croisée*-n belül mind a pragmatikus indukció, mind a történetivé tétel folyamatai előhívják a reflexivitás formáit. A cselekvési logikához kötődve a pragmatikus indukció kivitelezése során a kutatás elveinek és logikájának többszöri kiigazításához vezet. A történetivé tétel megvilágítja a különböző idő- és térbeli léptékek és a történetiség eltérő rezsimeinek, illetve a megfigyelés pozíciójának viszonyát, amelyek maguk is mind történetileg szituáltak.

A tudományok *histoire croisée*-ja segít a reflexivitás bizonyos aspektusainak bemutatásában. Attól függően, hogy „német”, „amerikai” vagy „francia” nézőpontból szemléljük, meglehetősen eltérő perspektívákhoz, s egyúttal eltérő

⁴⁸ Ezen a ponton lásd különösen Giddens 1984.

⁴⁹ A struktúra fogalmának sémák és források szerinti újrainterpretálására, cselekvési elméletbe integrálására vonatkozó elgondolásokra és a változás problematikájára lásd Sewell 1992.

⁵⁰ E kettős megalapozásra példaként lásd Rosental 2003.

⁵¹ A 19. századra vonatkozóan a legfontosabb hivatkozási pont Droysen *Historikja* marad, illetve Dilthey történeti észre vonatkozó kritikájának elgondolása. A társadalomtudományi reflexivitás közelmúltbeli vitáira és azok modernitás-elméletekkel való kapcsolatára lásd különösen Giddens 1990; Beck–Giddens–Lash 1994.

interpretációkhoz is jutunk az 1945 utáni német és amerikai történetírás értelmezéséről. A német történészek Egyesült Államokba való emigrációja és elmenekülése, majd az időközben akklimatizálódott és „amerikanizálódott”, de eredetileg „német” elméletek 1950 utáni visszaimportálása Németországba (ez történt a weberi szociológia átfogó elgondolásaival), ami összekapcsolódott más elméletek – mint például a Chicagói Iskola elméleteinek – recepciójával, számottevő összefonódást eredményezett, amely megköveteli azoknak a nézőpontoknak az újraértékelését, amelyekből a különféle interpretációk kifejlődtek. Az olyan gyakran használt kifejezések, mint például a „német szociológia” felhígultak, s elővigyázatosság nélkül nehezen használhatók; nem is beszélve más, összetett fogalmakról, mint amilyen a *Historismus*, illetve fordításai, mint a historicizmus, az *historicisme*, az *istorismo* és így tovább, amelyek eltérő percepciókhoz, hagyományokhoz és módszertanokhoz kötődnek.⁵² Mindennek következtében a mai tudósoknak többnyire úgy kell tekintenie saját fogalmaira és elemzési eszközeire mint az összefonódás összetett folyamatának eredményére, amely folyamat során különböző formákban amalgámzódtak a nemzeti és a tudományos hagyományok, és az ezekhez kötődő nézőpontokat be kell vegye a kutatásba. Az *histoire croisée* célja, hogy rávilágítson az összefonódások e sűrű szövetére. Mindeközben nem húzódik vissza valamiféle relativista bizonytalanság vagy a végtelen spekulatív kapcsolatok terébe.⁵³ Ellenkezőleg, igyekszik kihasználni a perspektívák összefonódását és a nézőpontok változásait, hogy a tudás egyedi következményeit vizsgálja. A különféle lehetséges nézőpontok eltéréseiből kiindulva, rámutatva különbözőségeikre és azokra az utakra, ahogyan történetileg, gyakran egymástól függetlenül felbukkantak, az *histoire croisée* lehetővé teszi az elemek újszerű összeillesztését.⁵⁴ A reflexivitás, amelyhez elvezet, nem pusztán formalizmus, hanem olyan vonatkozási mező, amely jelentést hoz létre.

De az *histoire croisée* nem vezet végtelen történeti regresszióhoz sem. A történetívétételt nem szabad összetéveszteni az olyan kontextualizálási folyamattal, amely egyre mélyebb és mélyebb történeti nyomozást követel meg, hogy elérkezzen a múlt, illetve a múlt és a jelen kapcsolatának részletesebb bemutatásához. Ellenkezőleg, ez egy tárggyal, illetve egy problematikával kapcsolatban épül fel és nyeri el körvonalait, ami lehetővé teszi a releváns időbeliségek azonosítását, és így a törté-

⁵² A kérdés ismeretelméleti következményeiről lásd Escudier 2004. A probléma német kontextusban való bemutatására lásd Oexle 1996.

⁵³ A történeti relativizmus problémájáról lásd Putnam 1982; MacIntyre 1988: 349. skk. Végezetül a történeti relativitás gondolatának történetére lásd Koselleck 1979 [1972–1997]: II/695–701 és Koselleck 1997: 75–81.

⁵⁴ A társas cselekvések dinamikájában való megalapozottsága lehetővé teszi az *histoire croisée* helyének kijelölését a konstruktivizmusról szóló vitában. Egyfelől az *histoire croisée* a tárgyait, a kategóriákat, melyekkel ezek leírása lehetséges, illetve a problémákat, amelyekhez ezek kapcsolódnak, társadalmilag konstruálnak tételezi. Ez ugyanakkor, másfelől, nem jelenti, hogy mind egy szintre volnának helyezve és saját pozíciójuk irreleváns volna. Éppen ellenkezőleg, az általunk megfogalmazott hipotézis szerint az összefonódás formája és az ahhoz kapcsolódó intellektuális művelet olyan logikához vezet, amely kontextusba helyezett pozíciók közötti szemantikus interakciók alapján hoz létre értelmet.

netivé tétel folyamatának behatárolását. Ha ez tisztázódott, akkor lehet újból megvizsgálni a diakronitás és a szinkronitás közötti kapcsolatot – melynek koordinálása továbbra is bonyolult marad – az összehasonlító- és a transzferkutatások figyelembe vételével. Az *histoire croisée* egyik hozadéka, hogy lehetővé teszi mindkét dimenzió kidolgozását, míg az összehasonlítás a szinkronikus érvelés alkalmazásának kedvez, a transzferkutatás pedig a diakronikus folyamatok elemzése felé hajlik. Az összefonódott történelem ellenben lehetőséget nyújt rá, hogy a szinkronikus illetve diakronikus regiszterek állandóan egymáshoz igazíthatóak legyenek.

Az összefonódás, ahogyan azt már láttuk, a kutatás tárgyát és a kutatási eljárást is érinti. Aktív elvként működik, amely során a kutatás dinamikája az interakciók logikája szerint bomlik ki, és ezen interakciók különféle elemei egymáshoz képest, illetve egymáson keresztül formálódnak. Az aktív belefoglalás tekintetbe vétele, illetve annak építő és átalakító hatásai az *histoire croisée* középpontjában állnak. Olyan nem rögzített megalapozó folyamatokat tartalmaz, amelyek nemcsak a megfigyelőt és a tárgyat kötik össze, hanem a tárgyakat is egymással. Az így születő megértési tér elemei – amelyben a megfigyelő maga is személyesen benne foglalt – nem rögzítettek, hanem dinamikus kölcsönkapcsolataik révén nyerik el értelmüket. Mindennek eredménye egy folytonos kiigazítási folyamat, amely egyszerre érinti az elemek megfelelő pozícióit és létrejöttük folyamatait.

Mindezen megkülönböztető jellegzetességeken kívül és túl, amelyek az összefonódás fogalmából erednek, az *histoire croisée* elvezet a tudástermelés logikai műveletei és az e tudás által előállított tárgy és megközelítés történetisége közötti alapvető feszültség újragondolásához is. Ahogyan azt korábban már említettük, a léptékválasztás, a kontextusteremtés és a kategóriateremtés folyamata tekintetében az *histoire croisée* a kutatás és a tárgy két pólusa közötti oda-vissza mozgás mellett kötelezi el magát. Az e két pólus közötti kapcsolat rendszeres megkérdőjelezése révén arra törekszik – a terepválasztás során –, hogy választ találjon a társadalomtudományok által termelt tudás történeti alapjainak kérdésére. Az ismeretelméleti kihívás természetesen megmarad, és meg is kell maradnia. De az *histoire croisée* itt körvonalazott kutatási rendjét alkalmazva új kutatási irányok nyílnak meg, amelyek képesek megváltoztatni az intellektuális tapasztalatszerzés feltételeit.

Fordította: Kiss Zsuzsanna

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Barnes, Barry – Bloor, David – Henry, John 1996: *Scientific Knowledge: A Sociological Analysis*. Chicago
- Barth, Fredrik 1969: *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. Bergen/Oslo
- Baszanger, Isabelle – Dodier, Nicolas 1997: Totalisation et altérité dans l'enquête ethnographique. *Revue française de sociologie* 38. 37–66.
- Beck, Ulrich – Giddens, Anthony – Lash, Scott 1994: *Reflexive Modernization*. Oxford
- Escudier, Alexandre 2004: Epistémologies croisées? L'impossible lecture des théoriciens allemands de l'histoire en France autour de 1900. In: Werner, Michael – Zimmermann, Bénédicte (szerk.): *De la comparaison à l'histoire croisée*. Paris, 139–177.
- Bensa, Alban 1993: De la micro-histoire vers une anthropologie critique. In: Jacques Revel (szerk.): *Jeux d'échelles: La micro-analyse à l'expérience*. Paris, 37–70.
- Berg, Eberhard – Fuchs, Martin (szerk.) 1993: *Kultur, soziale Praxis, Text: Die Krise der ethnographischen Repräsentation*. Frankfurt am Main
- Bloch, Marc 1963: Pour une histoire comparée des sociétés européennes. In: Marc Bloch: *Mélanges historiques I*. Paris, 16–40.
- Bourdieu, Pierre 1987: *Choses dites*. Paris
- Bödeker, Hans-Erich – Veit, Patrice – Werner, Michael (szerk.) 2002: *Concerts et publics: Mutations de la vie musicale, 1789–1914: France, Allemagne, Grande-Bretagne*. Paris
- Charle, Christophe 1998: L'histoire comparée des intellectuels en Europe: Quelques points de méthode et propositions de recherche. In: Treibitsch, Michel – Granjon, Marie-Christine (szerk.): *Pour une histoire comparée des intellectuels*. Paris, 39–59.
- Conrad, Sebastian 2004: La constitution de l'histoire japonaise: Histoire comparée, transferts, interactions transnationales. In: Werner, Michael – Zimmermann, Bénédicte (szerk.): *De la comparaison à l'histoire croisée*. Paris, 53–72.
- Conrad, Sebastian – Randeria, Shalini (szerk.) 2002: *Jenseit des Eurozentrismus: Postkoloniale Perspektiven in den Geschichts- und Kulturwissenschaften*. Frankfurt am Main
- Dakhli, Jocelyne 2001: La culture nébuleuse ou l'Islam à l'épreuve de la comparaison *Annales HSS* (56.) 6. 1177–1199.
- Daniel, Ute 2001: *Kompendium Kulturgeschichte: Theorien, Praxis, Schlüsselwörter*. Frankfurt am Main
- Daston, Lorraine – Galison, Peter 1992: The Image of Objectivity. *Representations* 40. 81–128.
- Desrosières, Alain 1993: *La politique des grands nombres: Histoire de la raison statistique*. Paris
- Detienne, Marcel 2000: *Comparer l'incomparable*. Paris.
- Detienne, Marcel (szerk.) 2003: *Qui veut prendre la parole*. Paris
- Dimitriéva Katia – Espagne, Michel (szerk.) 1996: *Philologiques IV: Transferts culturels triangulaires France – Allemagne – Russie*. Paris
- Dubuisson, Daniel 1998: *L'Occident et la religion: Mythes, science et idéologie*. Paris
- Élisabeth Décultot – Christian Helmreich (szerk.) 1997: Le paysage en France et en Allemagne autour de 1800. *Revue germanique internationale* 7.

- Espagne, Michel – Werner, Michael 1987: La construction d'une référence culturelle allemande en France, genèse et histoire. *Annales ESC* (42.) 4. 969–992.
- Espagne, Michel 1994: Sur les limites du comparatisme en histoire culturelle. *Genèses* 17. 112–121.
- Fradin, Bernard – Quéré, Louis – Widmer, Jean (szerk.) 1994: *L'enquête sur les catégories: De Durkheim à Sacks*. Paris
- Barbier, Frédéric (szerk.) 1988: Le commerce culturel entre les nations. *Revue de synthèse* 1. 2.
- Jeanblanc, Helga 1994: *Des Allemands dans l'industrie et le commerce du livre à Paris (1811–1870)*. Paris
- Oexle, Gerdhard Otto 1996: *Geschichtswissenschaft im Zeichen des Historismus*. Göttingen
- Giddens, Anthony 1984: *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge
- Giddens, Anthony 1974: *New Rules of Sociological Method*. London
- Giddens, Anthony 1990: *Consequences of Modernity*. Oxford
- Ginzburg, Carlo – Poni, Carlo 1989: La micro-histoire. *Le Débat* 17. 133–136.
- Grenier, Jean-Yves – Lepetit, Bernard 1989: L'expérience historique: A propos de C.-E. Labrousse. *Annales ESC* (44.) 6. 1337–1360.
- Gribaudo, Maurizio 1996: Échelle, pertinence, configuration. In: Revel, Jacques (szerk.): *Jeux d'échelles: La micro-analyse à l'expérience*. Paris, 113–139.
- Gruzinski, Serge 1999: *La pensée métisse*. Paris
- Gruzinski, Serge 2001: Les mondes mêlés de la Monarchie catholique et autres „connected histories”. *Annales HSS* (56.) 1. 85–117.
- Hacking, Ian 1983: *Representing and Intervening: Introductory Topics in the Philosophy of Natural Sciences*. Cambridge
- Hall, Stewart 1996: When was the Post-Colonial? Thinking at the Limit. In: Chambers, Iain – Curti, Lidia (szerk.): *The Post-colonial Question: Common Skies, Divided Horizons*. London, 242–260.
- Hassenteufel, Patrick 2000: Deux ou trois choses que je sais d'elle: Remarques à propos d'expériences de comparaisons européennes. In: Bachir, Myriam (szerk.): *Les méthodes au concret: Démarches, formes de l'expérience et terrains d'investigation en science politique*. Paris, 105–124.
- Kaelble, Helmut 1999: *Der historische Vergleich: Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert*. Frankfurt am Main
- Koselleck, Reinhart 1979: Geschichte. In: Burnner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhart (szerk.): *Geschichtliche Grundbegriffe*. Stuttgart, 647–717.
- Koselleck, Reinhart 1997: *L'expérience de l'histoire*. Paris
- Laborier, Pascale – Trom, Danny (szerk.) 2003: *L'historicité de l'action publique*. Paris
- Lackner, Michael – Werner, Michael 1999: *Der Cultural Turn in den Humanwissenschaften: Area Studies im Auf- oder Abwind des Kulturalismus?* Bad Homburg
- Lallement, Michel – Spurk, Jan (szerk.) 2003: *Stratégies de la comparaison internationale*. Paris
- Lamont, Michèle – Thévenot, Laurent (szerk.) 2000: *Rethinking Comparative Cultural Sociology: Repertoires of Evaluation in France and the United States*. Cambridge

- Latour, Bruno – Woolgar, Steve 1979: *Laboratory Life: The Social Construction of Scientific Facts*. London
- Levi, Giovanni 1989: Le pouvoir au village: La carrière d'un exorciste dans le Piémont du XVIIe siècle. Paris In: Curti, Lidia (szerk.): *The Post-Colonial Question: Common Strikes, Divided Horizons*. London, 242–260.
- Lingelbach, Gabriele 2002: Erträge und Grenzen zweier Ansätze: Kulturtransfer und Vergleich am Beispiel der französischen und amerikanischen Geschichtswissenschaft während des 19. Jahrhunderts. In: Conrad, Christoph – Conrad, Sebastian (szerk.): *Die Nation schreiben: Geschichtswissenschaft im internationalen Vergleich*. Göttingen, 333–359.
- Löw, Martina 2001: *Raumsoziologie*. Frankfurt am Main
- Lüdtke, Alf (szerk.) 1994: *Histoire du quotidien*. Paris
- MacIntyre, Alasdair 1988: *Whose Justice? Which Rationality?* Notre Dame
- Mariot, Nicolas – Rowell, Jay 2004: Une comparaison asymétrique: Visites de souveraineté et construction nationale en France et en Allemagne à la veille de la Première Guerre mondiale. In: Werner, Michael – Zimmermann, Bénédicte (szerk.): *De la comparaison à l'histoire croisée*. Paris, 181–211.
- Middell, Matthias 2000: Kulturtransfer und historische Komparatistik, Thesen zu ihrem Verhältnis. *Comparativ* 10. 7–41.
- Muhs, Rudolf – Paulmann, Johannes – Steinmetz, Willibald (szerk.) 1998: *Aneignung und Abwehr: Interkultureller Transfer zwischen Deutschland und Großbritannien im 19. Jahrhundert*. Bodenheim
- Osterhammel, Jürgen 2001: *Geschichtswissenschaft jenseits des Nationalstaats: Studien zu Beziehungsgeschichte und Zivilisationsvergleich*. Göttingen
- Passeron, Jean-Claude 1991: *Le raisonnement sociologique: L'espace non-poppérien du raisonnement naturel*. Paris
- Passeron, Jean-Claude – Revel, Jacques (szerk.) 2005: *Penser par cas*. Paris
- Paulmann, Johannes 1998: Internationaler Vergleich und interkultureller Transfer: Zwei Forschungsansätze zur europäischen Geschichte des 18. bis 20. Jahrhunderts. *Historische Zeitschrift* 3. 649–685.
- Pestre, Dominique 1995: Pour une histoire sociale et culturelle des sciences: Nouvelles définitions, nouveaux objets, nouvelles pratiques. *Annales HSS* (50.) 3. 487–522.
- Putnam, Hilary 1982: *Reason, Truth, and History*. Cambridge
- Putnam, Hilary 1992: *Renewing Philosophy*. Cambridge
- Raj, Kapil 2004: Connexions, croisements, circulations: Le détour de la cartographie britannique par l'Inde, XVIIIe-XIXe siècles," In: Werner, Michael – Zimmermann, Bénédicte (szerk.): *De la comparaison à l'histoire croisée*. Paris, 73–98.
- Randeria, Shalini 2002: Entangled Histories of Uneven Modernities: Civil Society, Caste Solidarities and Legal Pluralism in Post-Colonial India. In: Elkana, Yehuda et al. (szerk.): *Unraveling Ties: From Social Cohesion to New Practices of Connectedness*. Frankfurt am Main, 284–311.
- Revel, Jacques 1996: Micro-analyse et construction du social. In: Revel, Jacques (szerk.): *Jeux d'échelles: La micro-analyse à l'expérience*. Paris, 15–36.

- Rosental, Paul-André 1996: Construire le macro par le micro: Fredrik Barth el la micro-storia. In: Revel, Jacques (szerk.): *Jeux d'échelles: La micro-analyse à l'expérience*. Paris, 141–159.
- Rosental, Paul-André 2003: *L'intelligence démographique: Sciences et politiques des populations en France (1930–1960)*. Paris
- Schlumbohm, Jürgen (szerk.) 1999: *Mikrogeschichte – Makrogeschichte: komplementär oder inkommensurabel?* Göttingen
- Schultheiss, Frank 2000: Un inconscient universitaire fait homme: le Privatdozent. *Actes de la recherche en sciences sociales* 135. 58–62.
- Schulze, Winfried (szerk.) 1994: *Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikro-Histoire*. Göttingen
- Sewell, William H. 1992: A Theory of Structure: Duality, Agency and Transformation. *American Journal of Sociology* (98.) 1. 1–29.
- Simiand, Francois 1903: Méthode historique et science social. *Revue de synthèse historique*. 1–22 és 129–157.
- Stoler, Ann Laura – Cooper, Frederic 1997: Between Metropole and Colony. Rethinking a Research Agenda. In: Stoler, Ann Laura – Cooper, Frederic (szerk.): *Tensions of Empire: Colonial Cultures in a Bourgeois World*. Berkeley
- Strayer, Robert W. (szerk.) 1989: *The Making of the Modern World: Connected Histories, Divergent Paths (1500 to Present)*. New York
- Subrahmanyam, Sanjay 1997: Connected Histories: Notes toward a Reconfiguration of Early Modern Eurasia. *Modern Asian Studies* (31.) 3. 735–762.
- Thapar, Romila 1998: La quête d'une historique: l'Inde ancienne. *Annales HSS* (53.) 2. 347–359.
- Theunissen, Michael 1984: *The Other: Studies in the Social Ontology of Husserl, Heidegger, Sartre, and Buber*. Cambridge
- Trom, Danny 1992: Situationnisme méthodologique et histoire: une approche par induction triangulaire. In: Laborier, Pascale – Trom, Danny (szerk.): *L'historicité de l'action publique*. Paris, 463–483.
- Trom, Danny 1996: La production politique du paysage: Éléments pour une interprétation des pratiques ordinaires de patrimonialisation de la nature en Allemagne et en France. (Doktori értekezés, Institut d'études politiques) Paris
- Trom, Danny – Zimmermann, Bénédicte 2001: Cadres et institution des problèmes publics: les cas du chômage et du paysage. In: Cefaï, Daniel – Trom, Danny (szerk.): *Les formes de l'action collective: Mobilisation dans des arènes publiques* (Raisons pratiques, 12.) Paris, 281–315.
- Turgeon, Laurier – Delâge, Denys – Oullet, Réal (szerk.) 1996: *Transfers culturels et métissages: Amérique/Europe (XVIe–XXe siècles)/ Cultural Transfer, America and Europe: 500 Years of Interculturation*. Laval
- Valensi Lucette 2002: L'exercice de la comparaison au plus proche, à distance: le cas des sociétés plurielles. *Annales HSS* (57.) 1. 27–30.
- Weber, Max 1949: *On the Methodology of the Social Sciences*. Glencoe
- Werner, Michael 1993: Le prisme franco-allemand: à propos d'une histoire croisée des disciplines littéraires. In: Bock, Hans Manfred – Meyer-Kalkus, Reinhart – Trebitsh,

- Michel (szerk.): *Entre Locarno et Vichy: Les relations culturelles franco-allemandes sans les années 1930*. Paris, 303–316.
- Werner, Michael 2001: Comparaison et raison. *Cahiers d'études germaniques* 41. 9–18.
- Werner, Michael – Zimmermann, Bénédicte 2002: Vergleich, Transfer, Verflechtung: Der Ansatz der *Histoire croisée* und die Herausforderung des Transnationalen. *Geschichte und Gesellschaft* (28.) 607–636.
- Werner, Michael – Zimmermann, Bénédicte 2003: Penser l'histoire croisée. Entre empirie et réflexivité. *Annales HSS* (58.) 1. 7–36.
- Werner, Michael – Zimmermann, Bénédicte (szerk.) 2004: *De la comparaison à l'histoire croisée*. Paris
- Wilfred Mintz, Sidney 1985: *Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History*. New York
- Zimmermann, Bénédicte 2001: *La constitution du chômage en Allemagne: Entre professions et territoires*. Paris
- Zimmermann, Bénédicte – Didry, Claude – Wagner, Peter (szerk.) 1999: *Le travail et la nation: Histoire croisée de la France et de l'Allemagne*. Paris

Rudolf Kučera

Állam, nemesség és civil társadalom.

*Nemesi címadományozások Csehországban és Sziléziában, 1806–1871**

A CIVIL TÁRSADALOM. EGY FOGALOM ÉS MEGHATÁROZÁSA

„Olyan, mint a zselé: szétfolyik, ha a falra akarjuk szögelni.” Ezzel a hasonlattal próbálta John Keane a civil társadalom fogalmának bonyolultságát és összetettségét illusztrálni.¹ A civil társadalom problémaköre nem pusztán a történelemek körében vált az elmúlt két évtized egyik kulcsfogalmává. Egy olyan eszme lenyűgöző pályafutása bontakozik ki előttünk, amely nem csupán politikai téren kavart vitákat,² hanem egyben az utóbbi évek társadalomtudományos diskurzusának központi témájává is vált.³

A civil társadalom fogalmának alapvetően háromfajta tudományos definíciója létezik.⁴ Az első, a „hatáskör logikája” szerinti meghatározás abból a feltételezésből indul ki, hogy a társadalom felosztható a tevékenységek bizonyos területei szerint, s ennek megfelelően az állam, a gazdaság és a privát szféra mellé rendelendő harmadikként a civil társadalom.⁵ E „harmadik szektoron” belül jön létre a spontán társadalmi önszerveződések legnagyobb része és ennek keretében működnek a nem állami szervezetek.

A második megközelítés a társadalmi aktivitás iránya helyett magára a tevékenységre koncentrál. A gyakran „interakcióközpontúnak” vagy „tevékenységközpontúnak” nevezett megközelítés meghatározza a társadalminak tekinthető, tehát a „civiliséget” magában hordozó tevékenység ideáltípusát. A civil társadalmi cselekvés konkrét tartalmi eközben különbözhetnek, azonban mindig elhatárolhatók a polgári attitűddel nem bíró katonai cselekvéstől, erőszakmentesek, magukban hordozzák a szabad vitán alapuló problémamegoldás, valamint a kölcsönös együttműködés készségét.⁶

* Jelen tanulmány részben a Cseh Köztársaság Ösztöndíj Bizottságának 404/06/0810 számú, „Az új nemesség Csehországban a 18–19. században” című ösztöndíjának jóvoltából készült.

¹ Vö. Keane 1998: 12–31.

² Vö. Havel 1985; Geremek 1991: 264–273; Garton-Ash 1990: 20.

³ Walzer 1995: 2004; Dahrendorf 1997; Himmelfarb 1998; Heins 1992, 2002; Kocka 2000; Kumar 1993. Kritikusan nyilatkozik a témáról Brumlik 1991; Luhmann 2000; Von Beyme 2000.

⁴ Lásd: Bauerkämper 2003: 9–30.

⁵ Cohen–Arato 1992: 492; Klein 2001: 161–185; Salomon 1999; Habermas 1990.

⁶ Altermatt 1997: 130.

A civil társadalom harmadik típusú megközelítése az eddig felsorolt két fogás ötvözete. Eszerint a civil társadalom egy, az állam, a piacon és a privát szférán kívül eső terület, amelyet olyan értékek jellemeznek, mint a kölcsönös tolerancia, a problémák békés megoldása vagy egymás elismerése.⁷ Utóbbi a „civil” viselkedési- és gondolkodási minták központi értéke. A civil társadalomnak, valamint a rá jellemző tevékenységnek tehát bizonyos tartalmi kritériumoknak is meg kell felelnie. A civil cselekvést alapvetően az határozza meg, hogy az a konkurencia és a konfliktusok ellenére is kompromisszumhoz és kölcsönös megértéshez vezet, elősegíti a társadalmi önszerveződést, továbbá elfogadja a pluralitást, a különbözőséget és adott esetben a feszültséget is, normálisnak veszi a különbségeket, valamint elkötelezett a kölcsönös elismerés elve mellett.⁸

A felsorolt definícióknak megfelelően a civil társadalom végső soron tehát az önérdeken való felülemelkedésen és a közjóra irányuló cselekvésen alapszik. A civil társadalmat kutatók figyelme ennek megfelelően a különböző egyletek, körök, alapítványok vagy egyéb társadalmi hálózatok, és ezek tagjainak cselekvésére irányul.⁹

Ha a civil társadalom koncepcióját megpróbáljuk a 19. századi történelemre vonatkoztatni, akkor a „polgári társadalom” elméletével szemben új elemzési szempontok nyílhatnak meg előttünk.¹⁰ Az elmélet alkalmazásával ugyanis elterelődik a figyelem a polgárság emancipációjának folyamatáról és lehetővé válik a 19. századi történelem tágabb nézőpontból való vizsgálata.

Világos, hogy a „civil” szó jelentésköre ellentétes a militarizmus, valamint az erőszak fogalmával.¹¹ A civil társadalom egyértelműen kizárja az olyan látásmódokat, amelyek jelen lehetnek ugyan a polgárság körében is, a civilség ideáljának azonban nem felelnek meg. Ilyen például a rasszizmus vagy a nemzetérválási folyamat radikalizálódása.¹² A civil társadalom tevékenységét ugyanakkor nem lehet kizárólag a polgársághoz kötni, és az nem is feleltethető meg teljes egészében a polgári emancipáció folyamatának. Bár a 19. századi polgárosodás a „civil társadalmi”-ként meghatározható viselkedésminták kialakulásával járt, ugyanakkor a 19. századi európai polgárságot sok, a civil társadalomtól idegen mozzanat is jellemezte, mint például az alsóbb társadalmi csoportok vagy a nők erőteljes kirekesztése, illetve az egyleti élet nemzeti radikalizálódása.

A civil társadalmi cselekvés hordozóinak tekinthetők más társadalmi csoportok is. Egyes kutatók utaltak már arra, hogy a munkásmozgalmi szervezetek is tevékenykedtek a civil társadalmi elvárásoknak megfelelően, néhol ráadásul még jellemzőbb is volt ez rájuk, mint magára a polgárságra.¹³ Közép-Kelet-Európa esetében a 19. században ide kell sorolnunk a nemességet is, amely gyakran

⁷ Lauth 2003: 38.

⁸ Vö. Gosewinkel 2003: 5; Keane 1988: 6.

⁹ Putnam 2000; Münkler–Fischer 2002; Bauerkämper 2003; Trentmann 2000.

¹⁰ Riedel 1975; Kocka 1995; Gall 1993; Bruckmüller 1990.

¹¹ Vö. Frevert 2001: 9–18.

¹² Vö. Geulen 2004; Föllmer 2002.

¹³ Lieske 2003.

helyettesítette a civil társadalmi cselekvés terén a Nyugat-Európában meghatározóbb szerepet játszó polgárságot.¹⁴

Miközben a történettudomány eddig elsősorban a fogalomtörténetre koncentrált, ritkán vizsgálták azt a kérdést, hogy milyen a viszony a civil társadalom és az állam között.¹⁵ E fontos kérdéskör elemzésekor többnyire csupán addig a megállapításig jutottak el, hogy az állam és a civil társadalom két különböző, egymás mellett álló egységet alkot, amelyek gyakran feszült viszonyban vagy akár ellentétben állnak egymással. Emiatt érvelnek a neoliberais elméletalkotók azzal, hogy egy erős civil társadalom meglétéhez lehetőleg egy gyenge államra van szükség.¹⁶

Az állam és a civil társadalom viszonya történeti szempontból ennél sokkal színesebb és összetettebb, mindig a konkrét állami és társadalmi adottságoktól függ. A 18–19. századi abszolutizmus idején a civil társadalom a reformok fórumaként funkcionált és egyúttal kéz a kézben haladt a kritikus nyilvánosság kialakulásával, a 20. századi diktatúrák elleni harcban pedig tisztán államellenes szerepet játszott. A pluralisztikus, demokratikus rendszerekben a civil társadalom általában az államon kívül áll, kettejük viszonyát azonban inkább a kölcsönös megerősítés és a kritikus együttműködés jellemzi. Több kutató hangsúlyozza az erős állam meglétének szükségességét, amely aztán lehetővé teszi az erős civil társadalom kialakulását. Mindez fordítva is igaz: az erős civil társadalom erős állam meglétére utal.¹⁷

Jelen tanulmány e vonalat követve vizsgálja, hogy az állam és a civil társadalom közötti viszony milyen változatai figyelhetők meg a 19. századi Közép-Európában. A kérdésfeltevés alapja tehát az, hogyan viszonyult az állam a kialakulóban lévő civil társadalomhoz.

Abból indultunk ki, hogy Közép-Európában a 19. század folyamán megfigyelhető néhány, a civil társadalom kibontakozására utaló jelenség és struktúra.¹⁸ A 19. századi Közép-Európa kapcsán természetesen nem beszélhetünk egy teljes egészében kifejlődött, önmagát irányító civil társadalomról, ellenben a civil társadalmi cselekvés néhány mintája, mint például a kommunikáció, a műveltség vagy a közös elkötelezettség értékeit hordozó egyleti élet azonban tisztán kivehető itt is.

Csehország, illetve általában a Habsburg Monarchia esetében a civil cselekvésminták keletkezését erős nemzeti színezettség jellemzi. Szinte minden, a 19. század során alakult egyesület, érdekcsoport vagy mozgalom keletkezésétől fogva erősen nemzeti jellegű volt, vagy pedig legkésőbb 1848 után öltött nemzeti formát, még hozzá függetlenül attól, hogy mely konkrét területen működött. Ez markáns nemzeti jelleget kölcsönzött az egyes civil társadalmi struktúráknak, ami később olyan erősen befolyásolta a régió történeti fejlődését, hogy talán már az 1870-es évektől, de legkésőbb az 1890-es évektől két párhuzamos társadalom – a német és a cseh

¹⁴ Vö. Thienen-Adlerflycht 2003; Janowski 2003.

¹⁵ Bauerkämper 2003: 20.

¹⁶ Vö. Cahoon 2002.

¹⁷ Merkel-Puhle 1999: 166–174.

¹⁸ Urban 1968; Štaif 2005: 98–116; Ther 2003a.

– egymás mellett létezéséről beszélhetünk.¹⁹ Nem véletlen például, hogy az alkotmányos korszak, az 1860-as és ’70-es évek cseh nacionalista politikusai jól ismerték egymást a Vormärz polgári egyesületeiben folytatott közös tevékenységük kapcsán, s itt is szerezték meg első tapasztalataikat a társadalmi önszerveződés, a politikai párbeszéd és a kölcsönös együttműködés terén.²⁰

A nemesség különleges szerepet játszik Csehország kontextusában. Éppen a főnemesség nemzetek fölötti jellege és rendi identitása volt az, ami – az állami bürokráciával és a hadsereggel karöltve – az etnikailag megosztott dunai monarchia egységesítő tényezőjét képviselte. Ebből a szempontból az új nemesség létrehozása rámutathat arra, hogy mely személyekkel és viselkedési mintákkal igyekezett az állam ezen elitista, nemzeti jellegtől mentes csoport képét gazdagítani.

Szilézia esetében kevésbé jellemző a társadalom nemzeti színezettségé. A nemességet az ausztriaihoz hasonlóan itt is nagyon erős rendi identitás jellemezte, többnyire azonban az egységes, homogén német térség 19. század folyamán kialakuló eszméjével azonosult, így aligha beszélhetünk a sziléziai nemesség nemzetiségi dimenziójáról.

Hipotézisünk szerint Sziléziára is a poroszországi civil társadalom általános elmaradottsága jellemző. Ennek ellenére feltételezhető, hogy Szilézia Poroszországon belüli speciális helyzetének köszönhetően kedvezőbbek voltak a körülmények a különböző civil társadalmi struktúrák lassú kialakulásához.

A 19. században lezajló társadalmi átrétegződés a nemesség helyzetét is befolyásolta. Miközben korábban a nemesség különleges pozícióját kivétel nélkül a történelmi hagyományokkal magyarázták,²¹ a 19. századi Európában tapasztalható gyors átalakulás komoly változást hozott a nemesség társadalmi szerepének megítélése terén. A középkorból és kora újkorból származó nemességfelfogás lassanként eltűnik, ugyanakkor kísérletek folynak az újkorban a nemesség létjogosultságának újradefiniálására. Eközben a közép-európai államok nem mondanak le arról a posztulátumról, miszerint továbbra is a nemesség testesíti meg a legfontosabb erényeket. Ezeket a nemessé emeléskor hangsúlyozott érdemeket egyfajta kísérletnek tekinthetjük az állam részéről, amely egyrészt kijelöli a követendő társadalmi viselkedésformákat, illetve értékeket és megjutalmazza az azt követőket; másrészt már létező viselkedési mintákat helyez előtérbe, ezáltal egyfajta társadalmi normává avatva azokat. A nemesi cím adományozása tehát tulajdonképpen a társadalmi elitbe való bekerülés feltételének tekintett érdemeknek és erényeknek az állam részéről történő megerősítését jelenti, egyszerűen ad másoknak ezen minták követésére.

Számunkra elsősorban az az érdekes, hogy mely társadalmi rétegeket részesít az állam a nemesség adományozásakor előnyben, milyen indokokat használ a cím kérvényezője és annak adományozója, végül hogy milyen súllyal bír a civil társadalmi tevékenység a nobilitás megszerzésében. Tanulmányunk fő kérdése tehát az,

¹⁹ Vö. Hroch 1999.

²⁰ Klepl 1934; Dejmková 2000.

²¹ Jouana 1988.

hogy a 19. századi Közép-Európában mennyiben játszott szerepet a civil társadalmi tevékenység a társadalmi elitbe való bekerülésben. A nemesi címek adományozásán keresztül igyekszünk bemutatni, hogy hol mutathatók ki az államérdekek, továbbá hogy mekkora jelentőséget tulajdonítottak a közép-európai államok a civil társadalmi tevékenységnek. A civil társadalom képviselőinek az állam által megteremtett elitben elfoglalt pozíciója a 19. századi közép-európai állam és a keletkező civil társadalom közötti viszony néhány fontos szempontjára mutat rá.

ÖSSZEHASONLÍTÁS, ÁTVITEL, ÖSSZEFONÓDÁS: ÁLLAM ÉS RÉGIÓ VISZONYA

Kérdéseink megválaszolásához az összehasonlítás módszerét választottuk, ami lehetővé teszi a kapott eredmények jobb kategorizálását és több szempontból való megítélését.²² Ha vizsgálatunkat a 19. századi közép-európai államok kontextusában akarjuk elhelyezni, akkor az összehasonlítás szempontjából a térség két legjelentősebb államát, Poroszországot és Ausztriát kell választanunk. E két államalakulaton belül jelöltük ki az összehasonlítás tárgyát. A választás kritériumai azonban némi magyarázatra szorulnak.

A történeti összehasonlítás klasszikus módszere az elmúlt egy évtizedben jelentős átalakuláson ment át.²³ A komparatív szemlélet kritikussai közül sokan amellet érveltek, hogy a nagyobb egységek, például nemzetek vagy államok egymással való összevetése kerülendő, mivel ezek túlságosan nagyok ahhoz, hogy rajtuk keresztül részletes információkat szerezzünk vagy érvényes magyarázó modelleket állítsunk fel. Az összehasonlításkor azonban valójában nem a vizsgálat tárgyának mérete a döntő, hanem a történelmi cselekvők társadalmi kapcsolatainak, struktúráinak, interakcióinak, hálózatainak és tapasztalati mezőinek feltárására irányuló vizsgálatára helyezük a hangsúlyt.²⁴

A nagyobb egységek elemzésekor felmerülő problémákat elkerülendő, általában a „középszintű” összehasonlítást szokták előnyben részesíteni. A közepes méretű kutatási tárgyak, például intézmények, városok, régiók²⁵ vagy társadalmi csoportok történeti összehasonlítása konkrétabb, a kutatás tárgyához jobban kapcsolódó kijelentésekhez vezethet. Így tehát a komparatív perspektíva képes összekötő kapocsként funkcionálni az általánosítás és a konkrét történeti kontextus között.²⁶

Ha meg akarunk felelni a felvázolt elméleti háttérnek, akkor a közép-európai új nemesség összehasonlításakor félre kell tennünk az országszintű vizsgálatot, és kisebb régiókra kell koncentrálnunk. Ezért választottuk a nagyobb földrajzi

²² Haupt–Kocka 1996; Kaelble 1999.

²³ Vö. Middell 2000.

²⁴ Vö. Welskopp 1995.

²⁵ Appelgate 1999.

²⁶ Ther 2003b, 2003c; Paulmann 1998.

egységeken, Ausztrián és Poroszországon belül Csehországot, valamint Sziléziát összehasonlításunk tárgyául.

Az új nemesség keletkezését és működését vizsgálva meg kell említenünk Csehország és Szilézia porosz részének különleges politikai-gazdasági helyzetét. A 19. század során politikailag mindkét országrész a perifériára szorult, miközben gazdasági szempontból központi helyzetbe kerültek.²⁷ Nem véletlenül neveztek például Sziléziát az akkori útleírások a „porosz Angliának”.²⁸ A felgyorsuló modernizáció éppen a 19. században jelentkezett mindkét térségben, ami az új nemesség kialakulása szempontjából is fontos szerepet játszott.²⁹

Ha csak egy futó pillantást is vetünk a 19. századi új nemesség összetételére, máris jól látszik, hogy mely rétegekből rekrutálódott az új elit. Nem a hírhedt iparbarókkal van dolgunk, hanem a legkülönbözőbb életúttal és származással rendelkező személyek színes kavalkádjával, legyenek azok lojális államhivatalnokok, művészek vagy akár sikeres tudósok.³⁰ Ez a sokszínűség, valamint a nemesi címek adományozásának a korábbihoz képest egyre növekvő száma nem teszi lehetővé, hogy körülírjuk a „tipikus” új nemest, mégis megfigyelhetünk néhány közös jellemzőt.

Az újonnan nemessé emeltek döntő többsége – amellet, hogy magától értetődően lojálisak voltak az államhoz – magas kvalifikációt megkövetelő pozíciójának köszönhetően kapott nemesi pátenst. A kereskedelem, az ipar, az állami szolgálat vagy a tudomány professzionalizációja egyre hosszabb ideig tartó felkészülést követelt meg. Ha ehhez hozzávesszük azt a tény, hogy az új nemesség többsége a nemesi cím megszerzését követően sem hagyott fel foglalkozásával,³¹ akkor egyértelműen a nagyvárosokat tekinthetjük a magas műveltség és a munkaerőpiac azon adottságával rendelkező helyeknek, ahol az új nemesség a legnagyobb arányban jelent meg. Esetünkben elsősorban a két fővárost, Berlint és Bécsset kell kiemelnünk.

Az itt élő új nemesség nagy száma ellenére a két főváros összehasonlító vizsgálata nem tűnik kellőképpen reprezentatívnak. A fővárosban tartózkodó udvar jelenlétéhez kötődő különleges társadalmi milió Bécsset és Berlint inkább kivétellé teszi, mint tipikus példává. A fővárosi nemesi társadalom erős zártsága közismert, a szakirodalom behatóan foglalkozik a kérdéssel, így annak részletes tárgyalásától eltekintünk.³²

A fővárosok különleges helyzete miatt figyelmünket inkább a „periféria centrumaira” kell irányítanunk, így Csehország esetében Prága, Sziléziában pedig Breslau vizsgálata tűnik célszerű választásnak. Mindkét város rendelkezett minden, az új réteg kialakulásához szükséges feltétellel, így nagyszámú új nemessel találkozunk mindkét helyen. A két város egyetemei nagy számban bocsátottak ki olyan személyeket, akikből az új elit rekrutálódhatott, és ami ennél is fontosabb,

²⁷ Vö. Urban 2003: 51–92; Klusáková 1991; Fuchs 1999.

²⁸ Vö. Dobbeltmann–Husberg–Weber 1993.

²⁹ Az iparosodáshoz mint határokat túllépő, regionális jelenséghez lásd Pollard 1974.

³⁰ Vö. Waldstein-Wartenberg 1964/1965: 135; Jäger-Sunstenau 1963.

³¹ Vö. Ullmann 1994: 87.

³² Vö. Stekl 1990: 40.

mindkét város elég nagy volt ahhoz, hogy ezt a művelt elitet helyben megtartsa.³³ Így Prágában és Breslauban is az új nemesség egyre növekvő száma figyelhető meg.³⁴

Prága és Breslau összehasonlítása lehetőséget ad arra, hogy a közép-európai nemességre vonatkozó fontosabb kérdéseket konkrét példákon keresztül vizsgáljuk, miközben a forrásoktól sem távolodunk el.

Ami az időhatárokat illeti, az összehasonlító elemzést az 1806 és 1871 közötti évekre vonatkozóan végeztük el. A két végpont az új nemesség történetének szempontjából is meghatározó, ráadásul fontos köztörténeti eseményekhez is kapcsolódik. Az új közép-európai államalakulatok megjelenése mindkét évben az új nemesség megteremtéséhez elengedhetetlenül szükséges jogi keretek alapvető megváltozását is magával hozta, így a két korszakhatár közötti időszakot – legalábbis jogtörténeti szempontból – homogén egységként kezelhetjük.

Ugyanakkor meg kell jegyeznünk azt is, hogy a társadalmi participációnak a 19. század utolsó harmadában tapasztalt terjedése jelentősen korlátozza az új nemesség kialakulásának vizsgálatát. A 19. század utolsó harmadában a nemesség ugyanis gyorsan elveszti társadalmi pozícióját, így a nemesi címek adományozása erre az időszakra vonatkoztatva aligha vizsgálható érdemben.

Ausztriában a nemességhez való tartozás szimbolikus jelentőségének csökkenését jelzi a nemesi pátensek adományozásának inflációja. 1867 és 1918 között például több személy kapott nemesi címet a Habsburg Monarchiában, mint az állam addigi története során összesen.³⁵ Ilyen nagy mennyiségű címadományozás esetében – ami az 1870-es és '80-as évektől már szisztematikusan és formálisan történt – természetesen nagyon nehéz kimutatni állami szándékokat vagy a nemességre ácsingózók egyértelműen megfogalmazott stratégiáit.

A nemesi cím presztízse – már csak a nemesség létszámának jelentős növekedése miatt is – számottevően veszített társadalmi szimbolikájából, a századfordulóra pedig – köszönhetően a korrupciós botrányok sorozatának – teljesen elveszítette értékét. Az 1902 és 1908 között történt botrányok – amelyek során napvilágra kerültek az 1870-es és '80-as években lezajlott osztrák címadományozások kapcsán tapasztalt csalások – az új nemesség presztízisének teljeskörű elvesztéséhez vezettek. A nemesi cím ezt követően már nem kötődött pozitív társadalmi cselekvési mintákhoz, és a közvéleményben inkább negatív konnotációban, a korrupcióval, tapintatlansággal és opportunizmussal kapcsolatban jelent meg. Ekkor robbant ki először vita a nemesség társadalmi szerepéről és először kaptak hangot olyan vélemények, melyek szerint a nemességet mint rendet meg kell szüntetni.³⁶

³³ Vö. Davies–Moorhouse 2006: 216–281.

³⁴ Poroszország esetében szólnunk kellene még a Rajna-vidékről is, ez a térség azonban egy kelet-közép-európai vizsgálat szempontjából irreleváns. Vö. Stein 1982.

³⁵ Vö. Županič 2006: 95–161.

³⁶ Županič 2006: 320–326.

Mindezen tényezők a 19. század végén és a 20. század elején természetes módon magukkal hozták a nemesi címmel járó szimbolikus tőke hanyatlását, egyben relativizálták a nemesi cím adományozásának mint bizonyos viselkedési formák állami pártolásának jelentőségét. Az új nemesség ekkor kezdi elveszíteni társadalmi presztízsét.

A következő pontban empirikus vizsgálat segítségével próbálunk meg rámutatni arra, hogy az állam 1806 és 1871 között címadományozási politikájában mely rétegeket részesítette előnyben, valamint hogy milyen dinamika figyelhető meg az állam szerint a nemesi címre méltó ember példaképének változásban, azaz milyen tevékenységeket tekintettek a nemességhez köthető normáknak, és milyen szerepet játszottak ebben a civil társadalmi szerepvállalás különböző formái.

AZ AUSZTRIAI ÉS POROSZORSZÁGI ÚJ NEMESSÉG BELSŐ STRUKTÚRÁJÁNAK ÖSSZEHOSONLÍTÁSA

Vizsgálatunkat az új nemesség társadalomtörténeti elemzésével indítjuk, amin keresztül vázlatosan bemutatjuk a nemesítési politika általános tendenciáit. Az alább felsorolt adatok országos szintűek, nem kizárólag Prágára vagy Breslaura vonatkoznak. Ennek legfőbb oka az, hogy az országos statisztikák – főleg nagyobb számuk miatt – sokkal találóbban illusztrálják a nemesi címadományozás politikájának főbb tendenciáit.

Az első dolog, ami a két állam címadományozási politikájának összehasonlítása során azonnal szemet szúr, az az adatok közötti markáns különbség. Amíg Ausztriában 1804 és 1918 között majdnem 5000 személy kapott nemesi pátenst, addig Poroszországban mindössze 1450. Ez a különbség akkor válik a leginkább érthetővé, ha a rangemelések számát a két ország népességének arányában vizsgáljuk.

Míg Poroszországban 1804 és 1918 között átlagosan minden 25 000., addig Ausztriában (Magyarországot itt nem vesszük figyelembe, mivel ott egészen más szabályok voltak érvényben³⁷) minden 5000. személy kapott nemesi címet.

A 19. században a Habsburg Monarchia tekinthető a legnagyobb cím- adományozási politikát folytató államnak. Az osztrák nemesi cím megszerzésének nyíltságát jelzi a nemességre pályázók bevándorlása is. Egy sor olyan eset ismert, amikor külföldiek kifejezetten azért költöztek Ausztriába, hogy nemesi címet szerezhessenek. E személyek többnyire olyan államból jöttek, ahol egyáltalán nem vagy alig volt lehetőség a nemessé válásra. (Ilyen volt például Svájc vagy Görögország.)

A poroszországi adatok ezzel szemben nagyjából megfelelnek az európai átlagnak, a lakosság száma és a címadományozások közötti arány nagyjából megfelel a Nagy-Britannia esetében tapasztalt adatoknak. A nemesi privilegizálások

³⁷ Vö. Feigl 1991.

száma idővel itt is csökkent, és Poroszország a „nobilitási migráció” szempontjából sem számított vonzónak.³⁸

Ami az új nemesség belső struktúráját illeti, elmondható, hogy mindkét államban – ahol a nemességet szerzők száma nagyjából azonos arányban oszlik meg az egyes régiók között – az új nemesség két fő csoportra oszlik. Némi túlzással beszélhetünk „katonanemességről” és „civil nemességről”. A „katonanemesség” mindkét országban különleges szegmensét képviselte a társadalomnak, s e csoporton belül aligha beszélhetünk bármiféle civil társadalmi potenciálról. Poroszországban egy magasabb rangú katonatiszt ethoszához hozzátartozott a nemesi lét, mivel a nemesi cím bizonyos módon az illető személy morális integritását erősítette meg.³⁹ Ausztriában ennek saját jogi megnevezése is volt, az úgynevezett „rendszeresített nemesség” (*systematisierter Adel*). Olyan katonatiszteket jelentett ez, akik a nemesi pátenst kizárólag hosszú katonai szolgálattal érdemelték ki, anélkül, hogy más oka is lett volna a cím elnyerésének.⁴⁰ Ezzel az eljárással egyfajta automatizmus jött létre, melynek működése során egy rendkívül egységes új nemesi csoport jött létre. Mindkét ország esetében elmondhatjuk, hogy e csoportnál a címadományozásnak semmiféle civil társadalmi tevékenység nem volt feltétele. Vizsgálatunk szempontjából ezért is érdekes a katonai és a nem katonai foglalkozású új nemesség megoszlásának elemzése. A nem katonai pályáról érkező új nemesség esetében sokkal valószínűbb a civil társadalmi potenciál, ezért érdemes ábrázolni számuk alakulását (1–2 ábra).

Ha összehasonlítjuk a két országra vonatkozó adatokat, jól látszik, hogy Ausztriában nagyobb a polgári foglalkozású új nemesség aránya. A francia háborúk utáni években, a katonatiszteknek történő címadományozási hullámot követően, nagyjából 1825 és 1850 között egyértelműen a polgári foglalkozásúak privilegizálása volt a meghatározó, s az ezt követő időszakban is a civilek domináltak a nemesi címre pályázók terén.

Poroszországban ugyanakkor a civilek aránya 50% körül mozog, voltak azonban olyan évek (1814, 1822 és 1823), amikor egyetlen polgári foglalkozásút sem találunk azok között, akik nemesi címet kaptak. Egyetlen olyan időszakkal sem találkozunk Poroszország esetében, amikor a civil származású új nemesség dominanciája olyan erős lett volna, mint Ausztriában a század második negyedében.

Önmagában az a tény, hogy valahol nagyobb volt a nem katonai foglalkozású új nemesek aránya, természetesen keveset mond el arról, hogy mennyire volt erős az adott országban a civil társadalom. Ennek megállapításához részletesebben meg kell vizsgálnunk azon személyek csoportját, akik nem katonai érdemeik alapján kaptak nemességet.

Vizsgálatunk során a nem katonai származású új nemesek csoportját tovább bontottuk. Általában a polgárság azon tagjait szokás a civil társadalom potenciális résztvevőinek tekinteni, akik az államtól távol állnak, tehát ipari, kereskedelmi

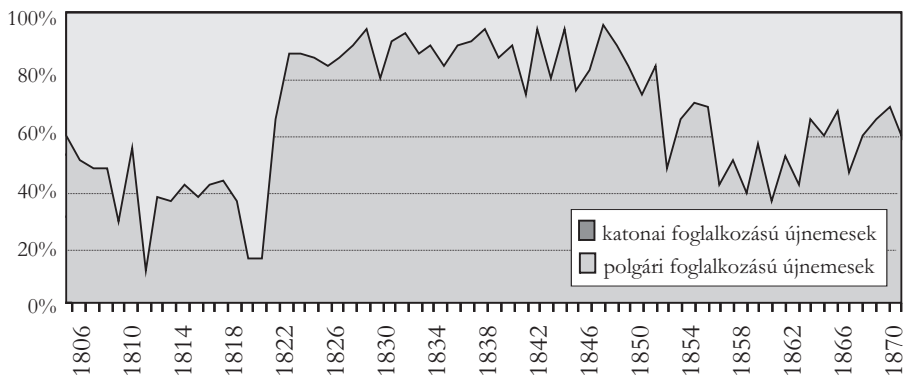
³⁸ Wienfort 2006: 141.

³⁹ Dieners 1991: 58.

⁴⁰ Vö. Binder-Kriegelstein 2000: 52–59; Županič 2005.

1. ábra

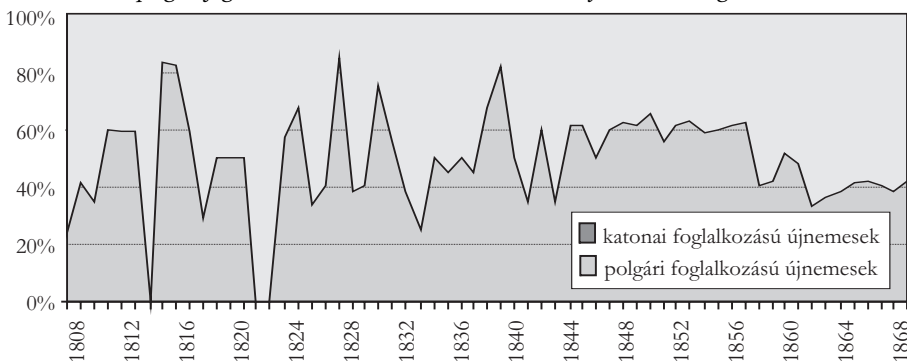
Katonák és polgári foglalkozásúak nemesi címszerzésének aránya Ausztriában, 1806–1871.

Források: Jäger-Sunstenau 1962; Witting 1898; Heilmann 1874, 1877, 1878; Županič 2006: 95–161.

2. ábra

A katonai és polgári foglalkozásúak nemesi címszerzésének aránya Poroszországban, 1806–1871.

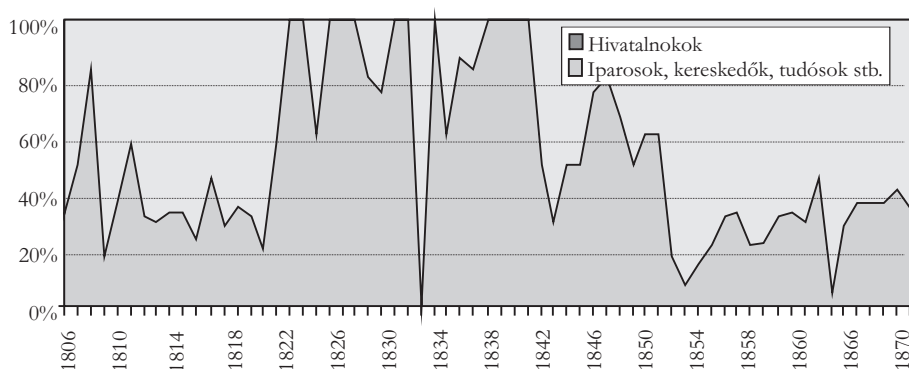

Források: Koselleck 1967: Anhang III.; Gritzner 1874; Janecki 1892–1893; Schroeder 1978, 1980.

és tudományos területeken dolgoznak; emellett a művészek körében találjuk meg őket. A hivatalnokréteg, amely az ötödik lehetséges kategóriát jelenti a nemesi címre pályázók között, gyakran az állami szolgálatban hűséggel töltött élethosszi szolgálatért, egyfajta jutalomként kapta a címet. Ezzel szemben éppen a fent felsorolt négy foglalkozási csoportból származóknak valamilyenfajta értéktöbbletet kellett felmutatniuk a címszerzés érdekében. A szakirodalom szerint is éppen ezek a foglalkozási csoportok alkotják a polgárságon belül azt a réteget, amelyet a leggyakrabban neveznek a 19. századi civil társadalom központi magjának. A gyárosok vagy kereskedők elsősorban a 19. századi városok civil társadalmi struktú-

3. ábra

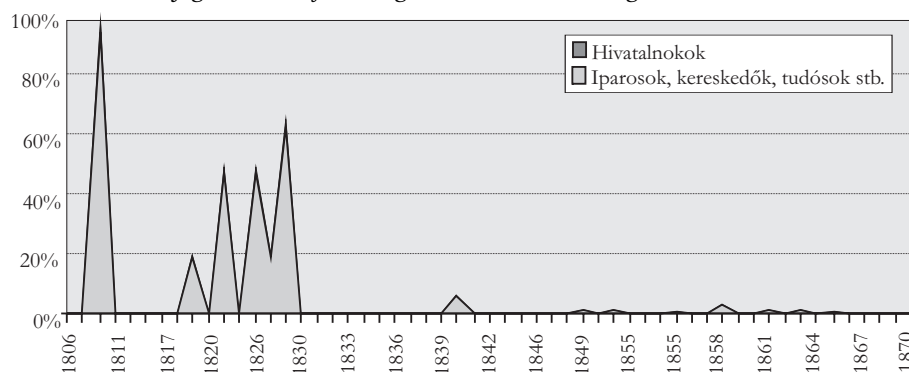
A civil foglalkozású újnemesség társadalmi összetétele Ausztriában, 1806–1871.

Források: Jäger-Sunstenau 1962; Witting 1898; Heilmann 1874, 1877, 1878; Županič 2006: 95–161.

4. ábra

A civil foglalkozású újnemesség összetétele Poroszországban, 1806–1871.

Források: Koselleck 1967: Anhang III.; Gritzner 1874; Janecki 1892–1893; Schroeder 1978: 23, 1980.

ráinak alakításában játszottak – nem pusztán mecénásként – fontos szerepet,⁴¹ de a különböző egyesületek tagjai és vezető személyiségei között ugyanúgy találunk akadémiai vagy művészi körökből jövő személyeket is. Grafikonon próbáltuk összefoglalni a felsorolt foglalkozási csoportok arányát a polgári származású új nemesség körében. Praktikus okokból a négy csoportot – tehát a kereskedőket, iparosokat, tudósokat és művészeket – egy egységként állítottuk szembe a hivatalnoksággal, illetve a nagybirtokosokkal. A források alapján nehézkesnek bizonyuló pontos foglalkozási elkülönítés miatt e négy, a civil társadalom magjának tekintett csoportot egyként kezeljük (3–4 ábra).

⁴¹ Kocka 2004: 34–35.

Az iparosok, kereskedők, akadémikusok és művészek civil foglalkozású új nemeseiken belüli aránya még egyértelműbben mutatja az Ausztria és Poroszország között mutatkozó különbségeket. Miközben Ausztriában nagyjából 1820 és 1850 között e foglalkozások egyértelmű dominanciája ismét megfigyelhető, addig Poroszországban gyakorlatilag nem léteznek e társadalmi kategóriák a nemesi rangra emeltek között.

Az új nemesség belső struktúrájának eddigi elemzését összefoglalva kimondhatjuk, hogy Ausztria esetében megfigyelhető az a törekvés, hogy az újonnan nemességet szerzettek körébe nem katonai foglalkozású és nem közvetlenül az államhoz kötődő személyek is bebocsáttassanak. Különösen a nem hivatalnoki foglalkozású rétegek aránya utal arra, hogy Ausztriában Poroszországgal szemben erősebb volt az a szándék, hogy a mintaadó elit társadalmi példaképéhez a sikeres kereskedő, iparos vagy tudós is hozzátartozzon.⁴² Ahhoz, hogy megválaszoljuk azt a kérdést, hogy e csoportok tagjainak nemesi rangra emelésével vajon a civil társadalmi tevékenység is része lett-e a példaképnek, a címadományozáskor használt indoklási stratégiák alakulását kell szemügyre vennünk.

AZ ELITBE SOROLÁS DISZKURZÍV GYAKORLATA CSEHORSZÁGBAN

A nemesi cím megszerzésének sajátos hivatali eljárása az arra pályázó saját kezdeményezését feltételezte. Elméletileg az Osztrák Császárság bármelyik polgára beadhatott olyan kérvényt, amelyben a nemesi címre való jogosultságát életrajzával kellett megindokolnia. Mivel tehát a kezdeményezés általában nem az állam oldaláról indult, ezért a szükséges érdemek elsődleges kiválasztása magán a kérvényezőn múltott.

A polgári foglalkozásúak nemesi rangra emelésekor szokásos hivatali gyakorlat részét képezte a többnyire a területileg illetékes Helytartótanács (1848 után a Helytartóság) által a jelölről kiállított véleményezés. Az egyesített cseh és osztrák Udvari Kancellária (később a belügyminisztérium nemesi ügyosztálya) ezután további információkat kérhetett a jelentkezőről különböző hivataloktól. A kérvényező által felsorolt okok felülvizsgálatát követően a Kancellária döntött a kérvény sorsáról. Amennyiben elfogadta azt, az ügy a császár elé került aláírásra, aki végül megerősítette a cím megszerzésének tényét.⁴³

Ha a mintegy kétszáz, Prágában és közvetlen környezetében lakó kérvényezőnek az érvelési stratégiáját vizsgáljuk, a következő folyamat rajzolódik ki. A 19. század elején a címadományozásban még alig játszott szerepet a civil társadalmi tevékenység. Nagyjából az 1830-as évektől aztán egyre gyakoribb lesz az erre való hivatkozás az egyes kérvényekben, az '50-es és '60-as években pedig már egyértelműen meghatározóvá válik ez az érv. A kérelmekben a munkahelyi sikerekre

⁴² Vö. Krejčík 2004; Županič 2003.

⁴³ Vö. Županič 2006b.

vagy pusztán a gazdagságra való hivatkozás fokozatosan visszaszorul a 19. század folyamán, hogy átadja helyét a civil társadalmi tevékenység hangsúlyozásának. Így nagyjából a '40-es évektől már alig lehet találni olyan civil foglalkozásúaktól érkező kérelmet, amelyben a kérvényező ne hangsúlyozná a közjó érdekében kifejtett tevékenységét. Ez nagyon különböző lehet, a szegényalapok javára történő adakozástól a művészeti akadémiák és oktatási intézmények alapításáig vagy pénzügyi támogatásáig terjedhet. Érdekes tény, hogy az állam ebben az időszakban kezdi elfogadni az ilyen típusú érvelést alkalmazó kérelmek nagy részét.

Az indoklások stratégiájának 19. századi alakulása számos példán keresztül követhető nyomon. A prágai fellebviteli törvényszéki tanácsos, Kaspar Brozowsky 1811-ben kapta meg az osztrák nemességet. A cím megszerzése érdekében felsorolt érvei egyértelműen egy területre, az államhivatalnoki karrierre koncentráltak:

„Már fiatal korom óta fáradhatatlan szorgalommal igyekeztem az állam hasznos tagjává képezni magam... Tanulmányaim végeztével a rakonitzai járási hivatalnál voltam állásban, s egyúttal felkészültem a fellebviteli vizsgára is. 1787 júniusában estem át a vizsgán, amelyet kitűnő eredménnyel tettem le, ezzel ügyvéddé váltam, majd a közigazgatáshoz kerültem mint a polgári és büntetőügyek bírójá. Ezután ügyvédként dolgoztam. Három év és tíz hónapig irányítottam a glostai uradalom jogi ügyeit. Ezután a krumauai törvényhatóságnál majd Eger városában voltam tanácsos. 1796-ban Lublinban nyugat-galíciái, 1805-ben csehországi tartományi tanácsos lettem, 1807-ben pedig csehországi fellebviteli törvényszéki tanácsos.”⁴⁴

Brozowsky nemesi címre benyújtott igényének indokát tehát kizárólag a közigazgatásban betöltött pozícióiban látta, és nem is találta szükségesnek, hogy megemlítsa karrierjének tartalmi mozzanatait: az általa viselt hivataloknak és az állambürokrácia apparátusán belüli előmenetelének pusztán felsorolását elég meggyőzőnek vélte ahhoz, hogy ezért cserébe nemesi pátenst kapjon. Kérvényében ráadásul lovagi címet is kért, ezzel átugorva azt a szokásos sorrendet, mely szerint csak már nemesi címmel rendelkezők válhatnak lovaggá.⁴⁵

A kérvényre elsőként reagáló cseh Helytartótanács elfogadta ezt az érvelést és mindössze a kérvényező által felsorolt hivatali karrier állomásainak igazságtartalmát ellenőrizte – anélkül, hogy a tanácsos foglalkozáson kívüli tevékenységére kíváncsi lett volna. Ennek alapján a Helytartótanács támogatta a kérvényt a bécsi Udvari Kancellária előtt. A közjó érdekében kifejtett tevékenység vagy bármiféle közszereplés irreleváns volt a cím elnyerésének szempontjából mind a kérvényező, mind pedig a Helytartótanács részéről.

Hasonlóképpen járt el Bécsben az Udvari Kancellária is. A kérvényezőnek tisztán a karrierére alapozott érveit egyértelműen elegendőnek tartotta a nemesi cím adományozásához, az egyetlen problémát az adományozott rang minősége

⁴⁴ Gesuch von F. K. Brozowsky um die Erhebung in den Ritterstand, ÖStA Wien, AVA, Adelsarchiv, Nobilitierungsakten, F. K. Brozowsky von Brawoslaw, számozatlan.

⁴⁵ Az osztrák nemesség első tagolódásához lásd Waldstein-Wartenberg 1964/1965: 135.

jelentette. A Kancellária végül úgy döntött, hogy a hivatalnoki pozíció exkluzívítása elég meggyőző ahhoz, hogy a kérvényező ne csupán a nemesi címet, hanem a ranglétra egy fokának átugrásával egyúttal a lovagi rangot is megkaphassa. Így 1811-ben Franz Brozowsky lovagi cím adományozásáról szóló kérvényét az uralkodó elé terjesztették, méghozzá a következő indoklással:

„...a kérvényező ügyvédként, törvényhatósági tanácsosként, lublini és csehországi tartományi tanácsosként, végül 1807 óta fellebviteli törvényszéki tanácsosként jó szolgálatot tett és tesz ma is az államnak. Mivel nem tudja bizonyítani a nemesiséghez való tartozását, ezért az előírások szerint csupán nemesi cím adományozása lehetséges, különleges szolgálataira tekintettel azonban a cseh Helytartótanács javasolja a kérvényezőnek magasabb rangra történő emelését. Az Udvari Kancellária támogatja a kérést.”⁴⁶

Bár 1811-ben Franz Brozowsky a császár döntése nyomán végül csak nemesi címet kapott,⁴⁷ az eset mégis jól mutatja az állam példaértékű, nemeshez méltó tevékenységről alkotott képét. A 19. század elején minden további nélkül nemesi címet lehetett szerezni a hivatáson belüli karrierre való hivatkozással, nem volt szükség a konkrét teljesítmény bizonyítására – a munkán kívüli tevékenységről nem is beszélve. A civil társadalmi viselkedésmódok tehát egyáltalán nem kaptak helyet az elvárások között. A társadalmi elithez való tartozás fő kritériuma a hivatali munka rutinjának hosszú ideig tartó, szorgalmas és alapos gyakorlása volt. Az állam nem várt el a szokásos hivatali feladatokon túlmutató eredményeket, a kérvényezők pedig meg sem próbáltak ilyeneket felmutatni.

Ez az állami gyakorlat, amely az engedelmes, túlnyomórészt passzív parancsvégrehajtást jutalmazta, a 19. század során fokozatosan megváltozott. A civil társadalmi tevékenység lassan, de biztosan kezdett beszívárogni az állam által jutalmazandónak vélt erények közé.

Josef Brechler cseh birtokosnak 1816-ban adományozott a császár lovagi címet. Bechler hivatalnok volt, aki sokáig a berouni járási hivatalnál dolgozott. Karrierje során többször is kitűnt munkájával, ami jóval túllépte az államhivatalnokokkal szembeni általános elvárásokat. A francia háborúk idején ingyen adott gabonát jobbágyainak, s többüknek elengedte a robotot. 1813-ban Prágában a sebesült katonákat önzetlen módon élelmiszerekkel és kötszerekkel látta el. A prágai szegényházakat is támogatta anyagilag. E mellett rövid katonai intermezzó is jellemezte karrierjét: 1809-ben önkéntesként jelentkezett az osztrák hadseregbe és részt vett a franciák elleni hadjáratokban. A lovagi címre 1815-ben a cseh Helytartótanácsához benyújtott igényét azonban csak érdemei egy részének hangsúlyozásával indokolta:

⁴⁶ Vortrag der Vereinter Hofkanzlei um Erteilung des Ritterstandes für Franz Kaspar Brozowsky. ÖStA Wien, AVA, Adelsarchiv, Nobilitierungsakten, F. K. Brozowsky von Brawoslaw, fol. 6.

⁴⁷ Vortrag der Vereinter Hofkanzlei um Erteilung des Ritterstandes für Franz Kaspar Brozowsky. Uo. fol. 7.

„...önkéntesen jelentkezett háborús szolgálatra a Landwehrhez, hogy jobbágyságait is katonai szolgálatra buzdítsa. Feleségét és hat gyermekét otthonában hagyva harcolt az ellenséggel, míg végül a lóról leesvén felmentették a szolgálat alól. 1812-ben legidősebb fiát a gyalogsághoz küldte szolgálatra, aki azóta számos hadjáratban vett részt, jelenleg pedig főhadnagyi rangban van. 1813-ban tizenkét igáslovat bocsátott a hadsereg rendelkezésére.”⁴⁸

Brechler tehát viszonylag rövid katonai pályafutását, valamint fia katonai szolgálatát emelte ki. Szerinte ezek voltak azok az érdemek, amelyek leginkább bizonyítják a nemesi címre való jogosultságát. Amikor kérvénye a bécsi hivatalnokok elé került, azok a szokásos hivatali procedúrának megfelelően megkeresték az illetékes járási hivatalokat, hogy további információkat gyűjtsenek a kérvényező személyéről és annak tevékenységéről. A berouni járási hivatal további adalékokkal gazdagította Brechler kérvényét azzal, hogy civilként szerzett érdemeit is felsorolta:

„A berouni járási hivatal mellékletében nem csak a kérvényező által felsorolt érdemeket erősíti meg, hanem ezen felül tanúsítja, hogy nevezett személy jótékony célú intézetek támogatásával mindenkor segítette jobbágyságait, hazaszeretettel a prágai szegényház építéséhez, a katonai nevelőintézeteknek és a Landwehrnek juttatott jelentős összegekkel bizonyította.”⁴⁹

A helyi hatóságok ezzel kifejezetten a kérvényező nem katonai jellegű érdemeire, azaz lényegében a közjó és a szegénygondozás terén végzett önzetlen tevékenységére hívták fel a bécsi illetékesek figyelmét, amit maga a kérvényező nem talált említésre méltónak.

A központi hivatal döntéshozatalában minden bizonyítható tényező szerepet játszott, de végső soron egy nagyon egyszerű koncepciót tartottak szem előtt: egyértelmű volt számukra, hogy a mindenkor felsorolt érdemek közül elsősorban az önkéntes katonai szolgálat és a franciák elleni hadjáratban való részvétel indokolhatja a nemesi rangra emelést. Ezek után az Udvari Kancellária 1816 májusában a császár elé terjesztette az ügyet, javasolva a lovagi cím odaítélését, méghozzá azon indoklással, miszerint a kérvényező önkéntesen „...fegyvert ragadott a haza védelmére és jobbágyságai számára példát mutatva a cseh Landwehr századosaként vonult a háborúba.”⁵⁰ Így 1816-ban Josef Brechler elsősorban rövid katonai pályafutásának köszönhetően kapta meg a lovagi címet anélkül, hogy a közjó érdekében kifejtett erőfeszítéseit különösebb figyelemre méltatták volna.

Ebben az esetben tehát a bécsi hivatal számára kevésbé volt fontos a civil társadalmi tevékenység, de legalább érdeklődést tanúsított az iránt, hogy

⁴⁸ Vortrag der Vereinter Hofkanzlei um Erteilung des Ritterstandes und böhmischen Inkolats für den böhmischen Gutsbesitzer Josef Brechler von Troskowitz, ÖStA Wien, AVA, Adelsarchiv, Nobilitierungsakten, Brechler von Troskowitz, fol. 7–12.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Gutachten der Vereinten Hofkanzlei, uo., fol. 12.

a kérvényező a szokásos katonai pályafutáson és az ebből adódó társadalmi pozíción kívül tudná-e mással is indokolni nemesi pátenstre való jogosultságát. Brechler lakóhelye, Beroun járási hivatala ráadásul elsősorban a kérvényező közhasznú tevékenységére hivatkozva javasolta a nemesi címet, a kérvényező által közép-pontba helyezett katonai erényeket pedig inkább háttérbe helyezte.

Az állam részéről a nemesi cím adományozása során előnyben részesített érdemek fokozatos átalakulásáról tanúskodik egy másik ügy az 1820-as évekből.

1829-ben egy nagyon hosszú és bonyolult eljárás keretében osztrák nemesi pátenst adományoztak a földbirtokos Emmerich Elvenichnek. A kérelem beadásakor háromféle indoklási stratégiát követhetett a kérvényező.⁵¹

Egyrészt hivatkozhatott az úgynevezett „kimerült” nemesi rangra. Ez lényegében annyit jelent, hogy be kellett bizonyítania egy régi nemesi családdal való rokonságát, valamint azt, hogy családjának ezen ága valamilyen okból idővel elhagyta a nemesi cím használatát. A nemesi cím megszerzésének ezt az útját Ausztriában törvények szabályozták, Elvenich is élhetett volna ezzel a lehetőséggel.

Egy másik út lehetett volna Elvenich számára a nemesi címért benyújtott kérelem úgymond „humanitárius” okokkal való megtámogatása. Elvenich 1801-ben vette birtokát, amely a háború után nagyon rossz állapotban volt. Húsz év alatt többezer guldent költött birtokainak fejlesztésére és ezzel száznál is több embernek adott munkát. Szegényeket és nyomorékokat támogatott anyagilag egy erre a célra létrehozott alapon keresztül. Részben közhasznú tevékenysége és jótékonykodása miatt ment tönkre, úgyhogy 1825-ben már gondot jelentett számára önmaga és lánytestvére, valamint négy gyermeke ellátása is.

A nemesi cím megszerzéséhez vezető harmadik út a saját és ősei katonai érdemeire való hivatkozás volt: már nagyapja is katonatisztként szolgált, apja pedig 37 évet töltött a hadseregben. Maga Elvenich tíz évet szolgált a gyalogságnál és több hadjáratban is részt vett.⁵²

A különböző hivataloknak küldött leveleiben Elvenich nagyjából minden felsorolt érdemét megemlítette, mégis katonai pályafutása kapta a legnagyobb hangsúlyt. A hadseregben szerzett babérok – legyenek azok az ősök, vagy akár maga a kérvényező érdemei – találta Elvenich a leginkább megfelelő indoknak kérvényéhez; azt emelte ki, amit az államhivatalok is hallani akartak.

Érdekes megfigyelni, hogyan fogadták a címadományozásról döntő állami hivatalnokok ezt az érvelést, amely többé-kevésbé mindhárom említett indokot felsorolta, mégis a katonai vonalat helyezte előtérbe. Minden illetékes figyelembe vette ugyan a „civil indokokat”, mégis kisebb értékűnek tartotta azokat, így Elvenich kérvényének vizsgálatakor inkább csak a katonai karrierre koncentráltak. Alaposan ellenőrizték, hogy valóban hűségesen szolgáltak-e az Elvenich-ősök, valamint maga a kérvényező a hadseregben, de nem találták szükségesnek a régi

⁵¹ Vö. AVA Wien, Adelsarchiv, Nobilitierungsakten, Emmerich Elvenich, fol. 2–5.

⁵² Vö. Deák 1991: 188–198.

nemesi családhoz való tartozásának vagy a közjó érdekében folytatott tevékenységének bizonyítását.

A nemesi oklevél a rangemlést tehát elsősorban katonai érdemekkel indokolja, egy utalás azonban mégis van az Elvenich által a szegények és nyomorékok javára létrehozott alapra.⁵³ A kérvényező közhasznú tevékenysége azonban Elvenich esetében semmi esetre sem játszott döntő szerepet, sokkal inkább tekinthető olyan adaléknak, amely kiegészíti és egyben teljessé teszi a címért folyamodóról alkotott képet. Mindezek ellenére érezhető az indoklás stratégiáinak eltolódása: míg korábban a civil társadalmi tevékenységet az ilyen dokumentumokban meg sem említették, illetve a döntéshozó szervek azt egyáltalán nem vették figyelembe, addig Emmerich Elvenich kifejezetten a közjóért való cselekedeteivel érvelt, és ez végül nemesi oklevelében is helyet kapott. A civil társadalom terén elért érdemek azonban még nem bírtak olyan súllyal, hogy önmagukban elegendők legyenek a nemesi cím megszerzéséhez. Mindazonáltal jelenlétük már érezhető a nemességhez való tartozás kritériumai között.

Utolsó, az 1850-es, '60-as évekből származó csehországi példánk ennél is jobban illusztrálja az eddig felvázolt folyamatot. Friedrich Zdekauer prágai nagykereskedő 1854-ben kapta meg a nemesi, majd röviddel ezután, 1865-ben a lovagi, végül 1872-ben a bárói címet.⁵⁴ Benyújtott kérvényeiben ő is több érvelési módot alkalmazott.

Számos közhasznú társaság munkájában vett részt (pl. a Patrióta Gazdasági Társaságnak, a Cseh Kertészársaságnak, a Német Kereskedelmi, Iparos és Mezőgazdasági Egyletnek, sőt még a frankfurti ipari érdekeket támogató Általános Német Nemzeti Egyesületnek is tagja volt), s ezeket anyagilag is támogatta. Több Csehországi vasúti társaságnak (többek között a Kladno-Prága és az Aussig-Teplitz Vasútnak) is alapító tagja volt. Rendkívül sokat segített az 1862-es és 1872-es nagy prágai árvizek során is, a hradeki gyermekmenhely igazgatójaként is tevékenykedett, továbbá alapító tagja volt különböző invalidusokat ellátó alapoknak, a klasszikus zenét terjesztő Sophie-akadémiának, valamint ösztöndíjat alapított orvostanhallgatók támogatására.

Érdekes továbbá, hogy Zdekauer egyike volt az állam legnagyobb prágai pénzügyi támogatóinak is az '50-es évek nehéz gazdasági helyzetében: több száz ezer guldent kölcsönzött a Nemzeti Banknak, majd később egyike volt az 1859-es hadjárat finanszírozóinak, valamint a csatamezőkön megsebesült osztrák harcosok ápolására és támogatására megalakult segélyválasztmánynak is tagja volt. Zdekauer ezen felül személyes katonai tapasztalattal is rendelkezett. Az 1848–49-es forradalmi években a prágai lövészhadtest századosa volt, azaz közvetlenül is szolgált a császárt.⁵⁵

⁵³ Vö. AVA Wien, Adelsarchiv, Nobilitierungsakten, Emmerich Elvenich, fol. 6–13, 30–36, 27–44.

⁵⁴ A cseh bankárok nemesi rangra emeléséhez lásd Krejčík 2003; Myška 2002.

⁵⁵ Putz 1975: 480–483.

Elvenich esetéhez hasonlóan Zdekauer is felsorolta mindezen érdemeket kérvényében, nála azonban sokkal kiegyenlítettebben jelennek meg az egyes érvek, egyetlen indok sem kap elsőbbséget.

A kérvény elbírálásának eljárása azonban némileg másként zajlott, mint korábbi példáink esetében. A hivatalok megvizsgálták az összes felsorolt indokot és azt mérlegelték, hogy ezek közül melyik bír nagyobb súllyal. Végül az illetékes hivatalnokok egyetértettek abban, hogy a legfontosabb tény – bár mindegyik érvet nagyon fontosnak tartották – a kérvényező úgymond „civil” tevékenysége. Így Friedrich Zdekauer nemesi rangra emeléskor felsorolták ugyan az összes említett indokot, a legtöbb figyelmet azonban a különböző közhasznú intézményben kifejtett tevékenységének szentelték. Ipartámogató tevékenysége ennél valamivel kevesebb helyet kapott, katonai pályafutását pedig szinte teljesen elhanyagolták az indoklásban.⁵⁶

E csehországi példák jól mutatják különböző pályázói stratégiáknak, illetve a másik oldalon a nemesi cím adományozási stratégiáinak általános tendenciáit. A vizsgált korszakban a nemesi címre méltó „ideális polgár” képének alakulásában az egyre „civillebb” ideáltípus irányába történő eltolódás figyelhető meg. Ahol az lehetséges volt, ott egyre inkább a civil érvelés került előtérbe.

Ezek alapján elmondható, hogy a civil társadalmi tevékenységnek a 19. század első harmadában kialakuló formáit az állam a század második harmadától nem-hogy akadályozta, hanem a nemesi cím odaítélésével még támogatni is próbálta.

AZ ELITBE KERÜLÉS DISZKURZÍV GYAKORLATA SZILÉZIÁBAN

Míg Csehországban 1806 és 1871 között egyértelmű eltolódás figyelhető meg az állam által a nemesi rangra emeléshez megkívánt viselkedési normák és minták terén, addig Sziléziában némileg más volt a helyzet. A nemesi cím megszerzéséhez szükséges kritériumok itt kevésbé voltak kialakultak, és alapvetően a passzív polgár mintájának feleltek meg, aki a címet főleg (katonai vagy hivatali) pályafutására vagy egyszerűen gazdagságára és társadalmi pozíciójára alapozva nyújtotta be. A nemesi cím adományozásakor az állam is inkább ilyen külső jegyekre támaszkodott és az esetleges civil társadalmi tevékenységet nem részesítette előnyben. A vizsgált mintegy száz breslauer vagy környékbeli új nemes között így alig találni olyat, aki a civil társadalom aktív résztvevője lehetett.

Sziléziában a nemesség megszerzésének jogi eljárása alig tért el az osztráktól. Bár Sziléziában Ausztriához képest gyakoribbak voltak azok az esetek, ahol a nemesi rangra emelés kezdeményezése felülről, azaz például a Sziléziai Főkapitányságtól, a különböző szervezetektől vagy közvetlenül a királytól indult ki, a cím adományozásának folyamata ugyanazon elveknek megfelelően működött. Poroszországban is általában az érintett kezdeményezte a nemesi rang megszerzését, és itt

⁵⁶ AVA Wien, Adelsarchiv, Nobilitierungsakten, Friedrich Zdekauer, fol. 4.

sem létezett az ehhez szükséges érdemeknek egyfajta katalógusa. A folyamodványokat (a porosz közigazgatási nyelvben ezt „Immediatsgesuch”-nak, azaz „közvetlen kérvénynek” nevezték) a királyi ház minisztériuma, majd 1855-től a kifejezetten e célra létrehozott Heroldhivatal kezelte. Bár egy formálisan önálló intézményről van szó, a Heroldhivatal kompetenciái nem sokban különböztek az osztrák belügyminisztérium illetékes ügyosztályának hatáskörétől. E hivatalok az egyes esetekhez rendszerint szakvéleményt kértek az illetékes helyi kapitányságoktól illetve szükség szerint más hivataloktól is, amelyek kiadták a kérvényezőről a kívánt információkat.⁵⁷ A pozitívan elbírált kérvényeket az osztrák belügyminisztériumhoz hasonlóan a porosz Heroldhivatal is a király elé terjesztette aláírásra.

Ha megvizsgáljuk a nemesi cím megszerzéséhez szükséges érdemeket Csehországban és Sziléziában, akkor jelentős különbségekkel találkozunk. Így például 1819-ben egy Dellen nevű egykori hadnagy porosz nemesi címet kapott. A kérvényben szereplő indoklás meglehetősen egyszerű és egyértelmű volt:

„Volt szerencsém a királyi tüzérségnél szolgálni, ahonnan 1810-ben őrnagyként vonultam nyugdíjba. Három fiam közül a legidősebb jelenleg tüzérségi kapitány, részt vett a legutóbbi hadjáratokban. Legkisebb fiam a 8. tüzérségi dandárnál szolgál, a középső pedig szintén volt katona, most pedig a vasútnál áll alkalmazásban.”⁵⁸

Az illetékes sziléziai, majd később a központi porosz szervek is azonnal elfogadták Dellen hadnagy indoklását, így a kérvényező nemesi címet kapott. Egyáltalán nem volt szükség a katonai karrier során elért érdemek felsorolására, éppen ellenkezőleg.⁵⁹ A nemesi címhez az egyetlen és legfontosabb érv maga a katonai pályafutás volt, amit csupán a kérvényező fiainak szintén katonai pályára lépése erősített, így téve teljessé az uralkodónak engedelmes család képét. Egy olyan családot, amely létezése értelmét kizárólag az államért teljesített katonai szolgálatban látta. Ez a fajta érvelés az illetékes állami hivataloknál teljes egyetértésre és elfogadásra talált.

Katonai körökben mindig ezt a sémát követték a nemesi címért benyújtott folyamodványokban. A kérvényező katonatisztek egyhangú és kiszámítható érvelési stratégiái, amelyek a kérvényező és gyermekeik⁶⁰ katonai pályafutásán alapultak, alig tartalmaztak civil társadalmi tevékenységre vonatkozó információkat és teljesen megfeleltek a hadseregről alkotott azon képnek, miszerint a katonaságon belül a civil társadalmi érdemeknek alig van súlyuk.⁶¹

⁵⁷ Vö. Stein 1982: 11–14; Kalm 1994.

⁵⁸ GHStA Preußischer Kulturbesitz Berlin, HA I., Rep. 89, Geheimes Zivilkabinett, jüngere Periode, Nr. 895, fol. 46–47.

⁵⁹ GHStA Preußischer Kulturbesitz Berlin, HA I., Rep. 89, Geheimes Zivilkabinett, jüngere Periode, Nr. 895, fol. 45.

⁶⁰ Vö. GHStA Preußischer Kulturbesitz Berlin, HA I., Rep. 176, Heroldsamt, VI H, Nr. 741, fol. I–II.

⁶¹ Vö. Frevert 2001.

Már említettük, hogy a katonai foglalkozásúak nemesi rangra emelése a hadsereg speciális társadalmi helyzete miatt bizonyos szempontból kivételt jelentett és ezért logikusnak tűnik, hogy a nem katonai körökre koncentráljuk figyelmünket. Itt is jelentős különbségek mutatkoznak a csehországi helyzethez képest. Miközben Csehországban a nemesi cím odaítélésekor az állam részéről előnyben részesített érdemek egy viszonylag statikus személyiségképből indultak ki, a kérvényező már nem csak a felelősségteljes állami szolgálattételre hivatkozik. Lassan egy egészen új ideál alakult ki, az aktív polgár példaképe, aki a pusztá individualizmus dimenzióin túllépve a közjóra irányuló tevékenységek mellett is elkötelezi magát. Ehhez képest Sziléziában sokkal stabilabb és merevebb maradt a nemesi rangra méltó személyről alkotott kép.

Reinhart Gossow sziléziai birtokos 1868-ban kapott nemesi címet. Az eredetileg a breslauer lovagi testület által benyújtott kérvényében egyáltalán nem érveltek érdemekkel, még csak a kérvényező személyes erényeivel sem, hanem pusztán vagyonával, pontosabban lovagi birtokával:

„Övé a környék két legszebb lovagi birtoka, Schönborn és Kleinaldern. Az uradalom kiváló minőségű földdel bírnak, jó állapotban vannak, Breslautól csupán egy mérföldre fekszenek és ezért értékük jelentős.”⁶²

Breslau lovagi testülete tehát – ahogy a kérvénnyel egyetértő Gossow is – a nemességhez való tartozás egyetlen kritériumának a megfelelő vagyont, a földbirtokot látta, más, a személyre vonatkozó körülményt teljesen figyelmen kívül hagyott, konkrét tevékenységekről nem is beszélve. A kérvény felülvizsgálatakor a Heroldhivatal szokás szerint kikérte a Sziléziai Főkapitányság véleményét. A főkapitányság támogatta ugyan a nemesi rangra emelést, de bizonyos fenntartásokkal:

„A schönborni birtokot 25000 záloglevél terheli. Gossow nagyobb összeggel tartozik még élő anyjának. Az a körülmény azonban, hogy a kérvényt a lovagi testület nyújtotta be, bizonyítja Gossow feddhetetlenségét és megbecsültségét.”⁶³

Ezzel az illetékes helyi hivatal a fő érvet, a vagyoni helyzetet jelentősen leértékelte, hogy azt a személyes integritás és társadalmi pozíció kérdésével helyettesítse. Ezt követően már nem Gossow vagyona volt az, ami utat nyithatott számára a nemességbe, hanem kapcsolatai és az általános megbecsülés, melynek a helyi társadalom körében örvendett.

⁶² Adelsgesuch von Reinhart Goshow, 18. 4. 1868. GHStA Preußischer Kulturbesitz Berlin, HA I., Rep. 176, Heroldsamt, VI G, Nr. 65, unfolliiert.

⁶³ Ober-Präsidium der Provinz Schlesien an das Heroldsamt, 22. 5. 1868. GHStA Preußischer Kulturbesitz Berlin, HA I., Rep. 176, Heroldsamt, VI G, Nr. 65, unfolliiert.

Mivel a kérvényező egyéves önkéntesi szolgálatot is teljesített, ezért a hadügyminisztériumtól is állásfoglalást kellett kérni. Ebben is a kérvényező személyes megbízhatóságát és elért rangját hangsúlyozták:

„A kérvényező 1839 márciusától 1840 februárjáig szolgált egyéves önkéntesként, 1840 szeptemberében hadnagyi rangot kapott Breslauban, 1843 márciusában főhadnaggyá léptették elő, majd 1859 augusztusában kapta meg az obsitot. Mindvégig igyekvő és kötelességtudó tisztként szolgált.”⁶⁴

Az ügyet összefogó, majd azt az uralkodónak aláírásra beterjesztő Heroldhivatal irataiban meglehetősen egyértelműen nyilatkozott Gossow ügyéről: a kérvényt támogatásukkal továbbították az uralkodónak. A nemesi rangra emelés okait a hivatal nagyon részletesen foglalta össze. Részletezték mind vagyoni helyzetét, mind pedig azt a megbecsülést, amelynek a bresloui lovagságon, valamint lakóhelyének társadalmán belül örvendett, ami aztán a kérvényező tartozásainak jelentőségét csökkentette a Heroldhivatal szemében.⁶⁵

Így tehát Reinhart Gossow kérvényének helyt adtak, azaz minden fenntartás nélkül megkapta a nemesi címet. A mindkét fél által használt indoklás azonban igencsak kétértelmű volt. Egyrészt a kérvényező és a mögötte álló szervezet a vagyont tekintette a nemességhez való tartozás legfontosabb kritériumának. Amikor azonban a vagyoni helyzet már nem tűnt kellőképpen meggyőzőnek, társadalmi pozícióját, kapcsolatait és az ebből fakadó szimbolikus tőkét is bevonták az érvelésbe. Önmagában az a tény, hogy a helyi társadalomban megbecsültségnek örvendett, lényegében elegendő ok volt a cím megszerzésére. E megbecsültség oka nem volt érdekes, az állam nem ellenőrizte, hogy a tisztelet az illető viselkedésén alapszik-e, sem azt, hogyan érdemelte azt ki a kérvényező.

E példa elég egyértelműen illusztrálja a Csehország és Szilézia között tapasztalt különbségeket. Míg Csehországban ugyanebben az időben a civil társadalmi cselekvés már beívódott az elitről alkotott képbe, addig Sziléziában a mintaszerű, nemességre érdemes ember képe még steril maradt, s inkább a gazdagság és a társadalmi pozíció külső jegyeire irányult.

Ugyanez a helyzet egy másik sziléziai lovagi birtokos, Wilhelm Fontaine esetében. Miközben Gossow 1868-ban viszonylag egyszerű módon csak vagyonával érvelt, majd végül személyes pozíciója és kapcsolatai alapján jutott a címhez, addig Wilhelm Fontaine nemesi rangra emelése némileg eltérően zajlott. Ez az eltérés pedig talán még jobban jellemzi a civil társadalmi cselekvés megítélését a kérdésben.

⁶⁴ Kriegsministerium an das Heroldsamt, 22. 6. 1868. GHStA Preußischer Kulturbesitz Berlin, HA I., Rep. 176, Heroldsamt, VI G, Nr. 65, unfolliiert.

⁶⁵ Das Heroldsamt an den Unterstaatssekretär Salzer, 16. 7. 1868. GHStA Preußischer Kulturbesitz Berlin, HA I., Rep. 176, Heroldsamt, VI G, Nr. 65, unfolliiert.

Wilhelm Fontaine 1864-ben, 42 évesen adta be kérvényét. Fontaine deutsch-krawarni lovagi birtokos volt, aki kérelmének beadásakor már színes életpályát mutathatott fel.

Apja halála után, 20 évesen egy meglehetősen nagy méretű birtok igazgatását vette át. 1849-ben kivételes lehetősége adódott, hogy jelentősen növelje ezt a vagyont, amikor külföldön élő nagybátyja közvetlen utódok nélkül halt meg. Wilhelm Fontaine elhagyta Európát és előbb Indiába, majd az Egyesült Államokba ment, hogy a család nagybátyjának hagyatékára vonatkozó igényeinek érvényt szerezzen. Több mint öt éves bírósági tárgyalás után szokatlanul nagy pénzösszeghez jutva tért vissza Fontaine Európába.

Mielőtt külföldre utazott, döntenie kellett hatalmas ingatlanvagyonának sorsáról. Végül úgy döntött, hogy földjeinek nagy részét eladja, ingatlanjainak jelentős részét pedig Rheda városának ajándékozza. Az ajándékozást szerződésbe foglalták, s így a város mindenféle juttatás nélkül jutott három épülethez, melyekben később a városházát, a kórházat és egy gyermekmenhelyet helyeztek el. Nem véletlen, hogy éppen ezek az intézmények kerültek az ajándékozott épületekbe, ez kifejezetten az adományozó kívánsága volt, aminek a város szívesen tett eleget.⁶⁶

Amikor Fontaine 1856-ban végleg visszatért külföldről, megvásárolta a kb. 4000 lakost számláló Deutsch-Krawarn uradalmát. Ezen uradalom igazgatásának ténye is szerepel kérvényében, Rheda város jótékony támogatása mellett:

„Amikor átvettem az uradalmat, a gazdasági épületek nagy része omladozott, a lakosság munka és jövedelem hiányában éhezett, a földeket rosszul művelték. Az eltelt hét évben 20 uradalmi épületet emeltem, közülük többet ipari céllal, az ittlakók jövedelmét cukorgyár telepítésével biztosítottam, a földek hozama pedig mára a dupláját teszi ki. Gőz és víz erejével folyamatosan működik két malom, csontokat, nyvet és kócot dolgoznak fel gépeink.”⁶⁷

Wilhelm Fontaine kérelme tehát két indokra támaszkodott: egyrészt a város érdekében folytatott közhasznú tevékenységre, másrészt pedig birtokának gyors gazdasági fejlődésére, amely munkahelyeket teremtett és ezzel sok embernek biztosított megélhetést.

Amikor a Heroldhivatal egy ilyen kérvényt kapott, szokás szerint a Sziléziai Főkapitányságot kereste meg állásfoglalásért. A főkapitányság véleménye jól jelzi a címadományozáshoz az állam szerint szükséges érdemek sajátosságait. A hivatal egyáltalán nem nyilatkozott a kérvényező érdemeiről. Jótékonyági tevékenységét, valamint lovagi birtokának gazdasági felemelkedését, amelyhez a birtokon lakók életszínvonalának emelkedése is kapcsolódott, egyáltalán nem vette figyelembe. Ennek ellenére támogatta a kérvényt, a következő okból:

⁶⁶ Wilhelm Fontaine an das Heroldsamt, 14. 3. 1864. GHStA Preußischer Kulturbesitz Berlin, HA I., Rep. 176, Heroldsamt, VI. F, Nr. 28, unfolliiert

⁶⁷ Uo.

„Lakóhelyén általános megbecsülésnek örvend, olyan ember, akit az udvar minden ügye élénken érdekel. Fontaine úr küllemre kellemes megjelenésű.”⁶⁸

A Heroldhivatal a főkapitányság választását követően az ügyet a király elé terjesztette. A nemesi cím odaítélését támogatták, még hozzá a kérelmező rendezett vagyoni viszonyaira, valamint a helyi társadalom körében élvezett megbecsültségére hivatkozva. Birtokának fejlesztése, valamint a közjó érdekében tett cselekedetei semmiféle szerepet nem játszottak a cím adományozásában.

Az állam nem csak ebben az esetben alkalmazta a nemességhez való tartozás klasszikus kritériumait, mint például a gazdagság, a ranghoz illő életmód vagy a megfelelő társadalmi megbecsültség. A kérvényező konkrét tevékenységére az állam nem volt kíváncsi, még akkor sem, ha ezek jól láthatók voltak. A civil társadalmi tevékenység tehát Sziléziában – ellentétben Csehországgal – nem képezte a társadalmi elitről alkotott kép részét. Az éppen kialakulóban lévő civil társadalmi tevékenységeket és cselekvési mintákat így alig támogatta az állam, a rangemelések szempontjából pedig egyáltalán nem bírtak jelentőséggel.

KÖVETKEZTETÉSEK: POROSZ INDIVIDUUM VS. OSZTRÁK POLGÁR

Már Alexis de Tocqueville is megírta a 19. század első felében, hogy az individuum a polgár legnagyobb ellensége. Szerinte a polgár olyan férfi, aki saját és közössége javára törekszik, ezzel szemben az individuum az olyan dolgokban, mint a közérdek vagy közjó, sokkal óvatosabb, és időnként nem is vállal részt bennük.

Ha a nemesi cím adományozását egyfajta mérőeszköznek tekintjük, amely lehetővé teszi számunkra, hogy az új elit létrehozásának állami szándékait elemezzük, akkor jelentős különbségeket lehet megfigyelni azon a téren, hogy a 19. századi Közép-Európában mit várt el az állam polgáraitól.

Amíg Poroszország ragaszkodott a nemesség mint társadalmi elit hagyományos képéhez, a nemesség fő kritériumának pedig a földbirtoklást és a társadalmi presztízst tekintette, addig Ausztriát a 19. században egy nyitottabb, a felgyorsult modernizációhoz jobban alkalmazkodó államnak kell tekintenünk. Az államtól független polgárság nagyobb aránya az új nemesek között, valamint a közjó, társadalmi szolidaritás és polgári participáció értékeinek lassú, de mégis egyértelmű térhódítása sokkal jobban megváltoztatta a nemességhez fűződő elvárásokat, amiben fontos szerepet játszott a civil társadalmi tevékenység.

A nemesi címek adományozását vizsgálva tehát megállapítható, hogy Ausztria sokkal nyitottabb volt a kibontakozó civil társadalom irányában, mint Poroszország, emellett lehetővé tette a civil társadalmi tevékenységeknek az új elitről

⁶⁸ Oberpräsidium der Provinz Schlesien an das Heroldsamt, 4. 5. 1864. uo.

alkotott képébe való beszivárgását. Így kis túlzással azt is mondhatjuk, hogy a nemesi címek adományozásának két típusú állami politikája létezett: a társadalmilag passzív egyén mintája Poroszország esetében, és az aktív polgár fokozatos előtérbe helyezése Ausztriában.

Fordította: *Perényi Roland*

FORRÁSOK

Österreichisches Staatsarchiv Wien

Allgemeines Verwaltungsarchiv, Adelsarchiv, Nobilitierungsakten.

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin

HA I., Rep. 89, Geheimes Zivilkabinett, jüngere Periode.

HA I., Rep. 176, Heroldsamt.

Gritzner, Adolf Maximilian Ferdinand 1874: *Chronologische Matrikel der Brandenburgisch-Preussischen Standeserhöhung und Gnadenacte von 1600–1873*. Berlin

Heilmann, Albert 1874, 1877–78: Standeserhöhungen und Gnadenakte unter der Regierung Sr. Majestät des Kaisers Franz Josef I. *Adler. Jahrbuch des heraldisch-genealogischen Vereins Adler in Wien* 1. 1874: 217 – 232; 3. 1877: 1–28; 5. 1878: 29–34, 99–103.

Witting, Johann Baptist 1898: Statistik der Standeserhöhungen während der Regierung Seiner Majestät des Kaisers Franz Josephs I. *Festschrift zum fünfzigjährigen Regierungsjubiläum Seiner kaiserlichen und königlichen apostolischen Majestät Franz Josef I.*, Wien, 59–91.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Altermatt, Urs 1997: Zivilgesellschaft und bürgerliche Welten. *Beiträge zur historischen Sozialkunde* 4. 129–134.

Appelgate, Celia 1999: A Europe of Regions: Reflections on the Historiography of Sub-National Places in Modern Times. *The American Historical Review* 104. 4. 1157–1182.

Arato, Andrew – Cohen, Jean 1992: *Civil Society and Political Theory*. Cambridge–London

Bauerkämper, Arndt 2003: Einleitung: Die Praxis der Zivilgesellschaft. Akteure und ihr Handeln in historisch-sozialwissenschaftlicher Perspektive. In: Bauerkämper, Arndt (szerk.): *Die Praxis der Zivilgesellschaft. Akteure, Handeln und Strukturen im internationalen Vergleich*. Frankfurt am Main–New York, 9–30.

Bruckmüller, Ernst (szerk.) 1990: *Bürgertum in der Habsburgermonarchie I*. Wien

Beyme, Klaus von 2000: Zivilgesellschaft – Karriere und Leistung eines Modebegriffs. In: Hildemeier, Manfred – Kocka, Jürgen – Conrad, Christoph (szerk.): *Europäische Zivilgesellschaft in Ost und West. Begriff, Chancen, Geschichte*. Frankfurt am Main–New York, 41–45.

- Binder-Kriegelstein, Reinhard 2000: *Österreichisches Adelsrecht. Von der Ausgestaltung des Adelsrechts der cisleithanischen Reichshälfte bis zum Adelsaufhebungsgesetz der Republik unter besonderer Berücksichtigung des adeligen Namensrechts*. Frankfurt am Main
- Brumlik, Micha 1991: Was heißt „Zivile Gesellschaft?“ Versuch, den Pudding an die Wand zu nageln. *Blätter für deutsche und internationale Politik* 36. 987–993.
- Cahoone, Lawrence 2002: *Civil Society. The Conservative Meaning of Liberal Politics*. Malden
- Dahrendorf, Ralph 1997: *After 1989: Morals, Revolution and Civil Society*. St. Martins
- Fischer Karsten – Münkler, Herfried 2002: Einleitung: Rhetoriken des Gemeinwohls und Probleme des Gemeinsinns. In: uők. (szerk.): *Gemeinwohl und Gemeinsinn. Rhetoriken und Perspektiven sozial-moralischer Orientierung*. Berlin, 9–17.
- Davies, Norman – Moorhouse, Roger 2006: *Mikrokosmos. Portrét jednoho stredoevropského mesta*. Praha
- Deák, István 1991: *Der K. (u.) K. Offizier 1848–1918*. Wien–Köln–Weimar (magyarul: Deák István 1993: *Volt egyszer egy tisztikar: A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története. 1848–1918*. Budapest)
- Dejmková, Ivana 2000: Měšťanská beseda v Praze v letech 1845–1901. *Documenta Praegensia* 18. 167–175.
- Diener, Peter 1991: *Das Duell und die Sonderrolle des Militärs. Die preußisch-deutsche Entwicklung von Militär- und Zivilgewalt im 19. Jahrhundert*. Berlin
- Dobbelmann, Hanswalter – Husberg, Volker – Weber, Wolfhart (szerk.) 1993: *Berichte über die industriellen und sozialen Zustände in Oberschlesien zwischen 1780–1876*. Wiesbaden
- Feigl, Helmuth 1991: Die Stellung des Adels nach 1848 im Spiegel der Gesetzgebung. In: Feigl, Helmuth – Rosner, Willibald (szerk.): *Adel im Wandel. Vorträge und Diskussionen des elften Symposiums des Niederösterreichischen Instituts für Landeskunde*. Wien, 117–135.
- Föllmer, Moritz 2002: *Die Verteidigung der bürgerlichen Nation. Industrielle und hohe Beamte in Deutschland und Frankreich 1900–1930*. Göttingen
- Frevert, Ute 2001: *Die kasernierte Nation. Militärdienst und Zivilgesellschaft in Deutschland*. München
- Fuchs, Konrad 1999: Die Wirtschaft. In: Menzel, Johann Joachim (szerk.): *Geschichte Schlesiens. III*. Stuttgart, 124–145.
- Gall, Lothar (szerk.) 1993: *Von der ständischen zur bürgerlichen Gesellschaft*. München
- Garton-Ash, Timothy 1990: Eastern Europe: The Year of Truth. *The New York Review of Books* 15. 12. 20.
- Geremek, Bronislaw 1991: Die „Civil Society“ gegen den Kommunismus. Polens Botschaft. In: Krzystof, Michalski (szerk.): *Europa und die Civil Society*. Stuttgart, 264–273.
- Geulen, Christian 2004: *Wahlverwandte. Rassendiskurs und Nationalismus im späten 19. Jahrhundert*. Hamburg
- Gosewinkel, Dieter 2003: *Zivilgesellschaft – eine Erschließung des Themas von seinen Grenzen her*. Berlin
- Habermas, Jürgen 1990: *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchung zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Frankfurt am Main (magyarul: Habermas, Jürgen

- 1971: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása: vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Budapest)
- Haupt, Heinz Gerhard – Kocka, Jürgen 1996: Vergleichende Geschichte: Methoden, Aufgaben, Problem. Eine Einleitung. In: uök. (szerk.): *Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung*. Frankfurt am Main – New York, 9–45.
- Havel, Václav 1985: *The Power of the Powerless. Citizens against the State in Central-Eastern Europe*. Armonk
- Heins, Volker 1992: Ambivalenzen der Zivilgesellschaft. *Politische Vierteljahrsschrift* 33. 235–242.
- Heins, Volker 2002: *Das andere der Zivilgesellschaft. Zur Archäologie eines Begriffs*. Bielefeld
- Himmelfarb, Gertrude 1998: Second Thoughts on Civil Society. In: Dionne, E. J. (szerk.): *Community Works. The Revival of Civil Society in America*. Washington, 117–122.
- Hroch, Miroslav 1999: *Na prahu národní existence. Touha a skutečnost*. Praha
- Jäger-Sunstenau, Hans 1963: *Statistik der Nobilitierungen in Österreich 1701–1918*. Österreichisches Familienarchiv 1.
- Janecki, Marcelli 1892–1893: *Handbuch des Preußischen Adels. I–II*. Berlin
- Janowski, Maciej 2003: Gab es im 19. Jahrhundert in Polen eine Zivilgesellschaft? In: Bauerkämper, Arndt (szerk.): *Die Praxis der Zivilgesellschaft. Akteure, Handeln und Strukturen im internationalen Vergleich*. Frankfurt am Main–New York. 293–316.
- Jouana, Arlette 1988: Die Legitimierung des Adels und die Erhebung in den Adelsstand in Frankreich. In: Schulze, Winfried (szerk.): *Ständische Gesellschaft und soziale Mobilität*. München, 165–177.
- Kaelble, Hartmut 1999: *Der historische Vergleich. Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert*. Frankfurt am Main–New York
- Kalm, Harald 1994: *Das Preußische Heroldsamt (1855–1920). Adelsbehörde und Adelsrecht in der preußischen Verfassungsentwicklung*. Berlin
- Keane, John 1988: *Democracy and Civil Society. On the Predicaments of European Socialism, the Prospects for Democracy and the Problem of Controlling Social and Political Power*. London
- Keane, John 1998: *Civil Society: Old Images, New Visions*. Cambridge (magyarul: Keane, John 2004: *Civil társadalom: régi képzetek, új látomások*. Budapest)
- Klein, Ansgar 2001: *Der Diskurs der Zivilgesellschaft. Politische Hintergründe und demokratietheoretische Folgerungen*. Opladen
- Klepl, Jan 1934: *Průmyslová jednota a české úsilí před březnem 1848*. Praha
- Klusáková, Luďa 1991: The Czech Lands in the Habsburg Empire. Economic centre but political periphery. In: Nolte, Heinz Heinrich (szerk.): *Internal Peripheries in European History*. Göttingen, 169–184.
- Kocka, Jürgen (szerk.) 1995: *Bürgertum im 19. Jahrhundert. I*. Göttingen
- Kocka, Jürgen 2000: Zivilgesellschaft als historisches Problem und Versprechen. In: Hildemeier, Manfred – Kocka, Jürgen – Conrad, Christoph (szerk.): *Europäische Zivilgesellschaft in Ost und West. Begriff, Chancen, Geschichte*. Frankfurt am Main–New York, 13–40.

- Kocka, Jürgen 2004: Zivilgesellschaft in historischer Perspektive. In: Jessen, Ralph – Reichhart, Sven – Klein, Ansgar (szerk.): *Zivilgesellschaft als Geschichte. Studien zum 19. und 20. Jahrhundert*. Berlin, 29–42.
- Koselleck, Reinhart 1967: *Preußen zwischen Reform und Revolution. Allgemeines Landrecht, Verwaltung und soziale Bewegung von 1791–1848*. Stuttgart
- Krejčík, Tomáš 2003: Nobilitovaní bankéři 19. století. In: Dvořák, Tomáš – Vlček, Radomír – Vykoupil, Libor (szerk.): *Milý Bore... profesoru Ctiboru Nečasovi k jeho sedmdesátým narozeninám*. Brno, 129–135.
- Krejčík, Tomáš 2004: Kultivace a dekulativace nové šlechty na Moravě – stav poznání a možnosti dalšího zkoumání. In: Macháčová, Jana – Matějček, Jiří – Soukupová, Blanka (szerk.): *Studie k sociálním dějinám* 11. Praha–Opava, 32–50.
- Kumar, Krishan 1993: Civil Society: an Inquiry into the Usefulness of an Historical Term. *British Journal of Sociology* 44. 375–395.
- Lauth, Hans-Joachim 2003: Zivilgesellschaft als Konzept und die Suche nach ihren Akteuren. In: Bauerkämper, Arndt (szerk.): *Die Praxis der Zivilgesellschaft. Akteure, Handeln und Strukturen im internationalen Vergleich*. Frankfurt am Main–New York, 31–56.
- Lieske, Adina 2003: Bildung und öffentliche Partizipation. Sozialdemokratische Bildungsiniciativen in Leipzig und Pilsen vor 1914. In: Bauerkämper, Arndt (szerk.): *Die Praxis der Zivilgesellschaft. Akteure, Handeln und Strukturen im internationalen Vergleich*. Frankfurt am Main–New York, 105–130.
- Luhmann, Niklas 2000: *Politik der Gesellschaft*. Frankfurt am Main
- Merkel, Wolfgang – Puhle, Hans-Jürgen 1999: *Von der Diktatur zur Demokratie. Transformationen, Erfolgsbedingungen, Entwicklungspfade*. Opladen
- Middell Mathias 2000: Kulturtransfer und Historische Komparatistik – Thesen zu ihrem Verhältnis. *Comparativ* 10. 1. 7–41.
- Myška, Milan 2002: Nová šlechta z řad peněžníků, obchodníků a průmyslníků v českých zemích v 19. století (Poznámky – problémy – perspektivy výzkumu). In: *Pocta Janu Janákovi*. Brno, 355–361.
- Paulmann, Johannes 1998: Internationaler Vergleich und interkultureller Transfer. Zwei Forschungsansätze zur europäischen Geschichte des 18. bis 20. Jahrhunderts. *Historische Zeitschrift* 267. 649–685.
- Pollard, Sidney 1974: *European Economic Integration 1815–1970*. London
- Putnam, Robert D. 2000: *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York
- Putz, Franz 1975: *Die österreichische Wirtschaftsaristokratie von 1815–1859. II*. Wien
- Riedel, Manfred 1975: Gesellschaft, bürgerliche. In: Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhart (szerk.) *Geschichtliche Grundbegriffe* Stuttgart, II/719–800.
- Salomon, Lester M. 1999 (szerk.): *Global Civil Society. Dimensions of the Nonprofit Sector*. Baltimore
- Schroeder, Johann Karl 1978/1980: Standeserhöhungen in Brandenburg – Preußen 1663–1918. *Der Herold. Vierteljahrsschrift für Heraldik, Genealogie und verwandte Wissenschaften*. Neue Folge der Vierteljahrsschrift des Herold, Band 9, 1978. 21. 1980. 23. 1–18.

- Stekl, Hannes 1990: Der Wiener Hof in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. In: Möckl, Karl (szerk.): *Hof und Hofgesellschaft in den deutschen Staaten im 19. und beginnenden 20. Jahrhundert*. Boppard am Rein, 17–60.
- Stein, Hans-Konrad 1982: *Der Preussische Geldadel des 19. Jahrhunderts. Untersuchungen zur Nobilitierungspolitik der preußischen Regierung und zur Anpassung der oberen Schichten des Bürgertums an den Adel*. Hamburg
- Štaif, Jiří 2005: *Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1830–1851*. Praha
- Ther, Philipp 2003a: Zivilgesellschaft und Kultur. Programmatik, Organisation und Akteure gesellschaftlich getragener Theater im 19. Jahrhundert. In: Bauerkämper, Arndt (szerk.): *Die Praxis der Zivilgesellschaft. Akteure, Handeln und Strukturen im internationalen Vergleich*. Frankfurt am Main–New York, 189–212.
- Ther, Philipp 2003b: Deutsche Geschichte als transnationale Geschichte: Überlegungen zu einer Histoire Croisée Deutschlands und Ostmitteleuropas. *Comparativ* 13. 4. 155–180.
- Ther, Philipp 2003c: Beyond the Nation. The Relational Basis of a Comparative History of Germany and Europe. *Central European History* 36. 1. 45–73.
- Thienen-Adlerflycht, Christoph 2003: Feudale Konservative als Vorkämpfer einer post-feudalen civil society. *Etudes Danubiennes* 19. 9–30.
- Trentmann, Frank (szerk.) 2000: *Paradoxes of Civil Society. New Perspectives on Modern German and British History*. New York–Oxford
- Ullmann, Hans-Peter 1994: Nobilitierte Bankiers in Deutschland 1770–1850. In: Fehrenbach, Elisabeth (szerk.): *Adel und Bürgertum in Deutschland 1770–1848*. München, 83–94.
- Urban, Otto 1968: K problematice formování občanské společnosti. *Československý časopis historický* 16. 872–881.
- Urban, Otto 2003: *Kapitalismus a česká společnost. K otázkám formování české společnosti v 19. století*. Praha
- Waldstein-Wartenberg, Berthold 1964/1965: Österreichisches Adelsrecht 1804–1918. *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs* 17–18. 109–146.
- Walzer, Michael 1995 (szerk.): *Toward a Global Civil Society*. Oxford
- Walzer, Michael 2004: *Politics and Passion: Toward a More Egalitarian Liberalism*. New Heaven
- Welskopp, Thomas 1995: Stolpersteine auf dem Königsweg. Methodenkritische Anmerkungen zum internationalen Vergleich in der Gesellschaftsgeschichte. *Archiv für Sozialgeschichte* 35. 339–367.
- Wienfort, Monika 2006: *Der Adel in der Moderne*. Göttingen
- Županič, Jan 2003: Die tschechischen Eliten und Standeserhebungen in der Donaumonarchie. *Prague Papers on History of International Relations* 155–175.
- Županič, Jan 2005: Systematizované šlechtictví v podunajské monarchii. In: Stellner, František – Kovář, Martin (szerk.): *Staletí objevů, diplomacie a válek. Sborník k 60. narozeninám profesora Aleše Skřivana*. Praha, 525–534.
- Županič, Jan 2006: *Nová šlechta rakouského císařství*. Praha
- Županič, Jan 2006b: Cesty k urozenosti. Nová šlechta v Rakousko-Uhersku. *Český časopis historický* 104. 2. 269–303.

Keller Márkus

Tanárok, egyesületek, államok

A középiskolai tanárok professzionalizációjának kezdete porosz–magyar összehasonlításban

Lemaradtunk. Nagyon sok Kelet-Európa történetével foglalkozó (explicit vagy implicit módon) összehasonlító munka konklúziója még mindig ez. Berend T. Iván a térség 19–20. századi történetéről írott (angol nyelven is megjelent) „trilógiájának” is ez a tanulása.¹ Az elmaradottság (backwardness) tézis a modernizációs elméleten alapszik, melynek az 1950–60-as években kialakult klasszikus formája szerint a modernizáció az a folyamat, mely során a szegény, agrártársadalmak, gazdag, komplex társadalmi struktúrával rendelkező ipari társadalmakká alakulnak át. Az elmélet klasszikusai szerint (Talcott Parsons, David Lerner, Seymour Martin Lipset) a modernizáció progresszív, azaz a fejlődés egy magasabb fokára viszi a társadalmat, szisztematikus, tehát a különböző alrendszerek együtt változnak, globális (azaz mindenütt egyformán megy végbe) és visszafordíthatatlan.² Az elmélet (mely korántsem volt olyan rendszerezett és kidolgozott, mint ahogy azt a rövid vázlatunk esetleg mutatja) kezdeti formájában tisztán szociológiai elmélet volt és részét alkotta az a feltevés is, hogy a modernizáció jelensége nem csak leírható, hanem elősegíthető is. Nem nehéz felfedezni az elmélet politikai implikációit és normatív voltát sem. Az elmélet historizálására csak az 1960-as években került sor, azaz ekkor lett a kortárs, jelen idejű társadalmi folyamatokat leíró elméletből történeti fejlődési modell. A modernizáció történelmi változatának egyik klasszikus definícióját Reinhard Bendix dolgozta ki. Felfogásában a modernizáció egy olyan sajátos társadalmi változás, mely a 18. század végén jelent meg először néhány „úttörő” társadalomban, majd ezek hatására más társadalmakban is. A változás két fő meghatározója gazdasági téren az ipari forradalom, politikai téren pedig a francia forradalom volt.³ Az elmaradottság értelmezése ebben a kontextusban meglehetősen egyszerűnek bizonyul. Elmaradottaknak minősülnek azok a társadalmak, amelyek még nem érkeztek meg a fejlődésnek arra a fokára, ahol a nyugat-európai és az észak-amerikai társadalmak vannak.

Korántsem szükségszerű azonban, hogy ennyire hagyományosan alkalmazzuk a modernizációs elméletet, ahogy arra Nancy M. Wingfield is felhívja a figyelmet a Berend munkáiról írt recenziójában.⁴ Még egyértelműbben fogalmaz Michael

¹ Berend 1996, 1998, 2003. Legújabbban a Kelet- és Közép-Európa történelméről összefoglalóan: Berend 2005.

² Degele–Dries 2005: 16–18.

³ Bendix 1969: 505–512.

⁴ „Nevertheless, the theme of backwardness come across as an old-fashioned paradigm, heavily relying as it does on modernization theory, wich assumes one path to modernization. After all,

G. Müller, aki síkra száll amellett, hogy egy társadalom modernizálásának több útja is lehet, és ezek közül csak az egyik a nyugat-európai, és Kelet-Európában vagy Európán kívül más utak alakulhatnak ki, és így szerinte az elmaradottság terminus használata meglehetősen problematikus.⁵ Sőt már Hans Ulrich Wehler is jelzi (1975-ben) a klasszikus modernizációs elmélet problémáit, annak egy módosított változatát alkalmazta később híres Németország történetében.⁶ Legkésőbb az 1980-as évek végére világossá vált, a Sonderweg-vita vagy a bielefeldi Bürgertumkutatás kapcsán, hogy a modernizációs elmélet klasszikus formájában nem képes magyarázni még a 18–20. századi európai történelmet sem.⁷

Nem véletlen tehát, hogy a szociológia tudománya is kidolgozott alternatív modernizációs modelleket. Egyik leghíresebb képviselőjük Samuel Eisenstadt. Tézise szerint a modernitás nem egynemű, és a nyugati modernizáció annak csak egyik válfaja, ezért nem törvényszerű, hogy a tradicionális társadalomból a modern (ipari, majd szolgáltató) társadalomba való átalakulás mindenütt egységesen a nyugati minta alapján menjen végbe.⁸ Eisenstadt hivatkozott könyvében ugyan kiemelten a nyugat-európai, a Japán és az egyesült államokbeli modernizációt hasonlítja össze, de nyilvánvaló, hogy tézisét érvényesnek tartja Kelet-Európára és annak modernizációjára nézve is. Nem feladatunk most a „multiple modernities” elméletet és annak recepcióját bemutatni, inkább csak arra hívnánk fel a figyelmet, hogy Eisenstadt nézőpontja megtermékenyítőleg hathat a kelet-európai társadalmak történetével foglalkozó munkákra és különösen azokra, melyek az összehasonlítás módszerével dolgoznak.

A professzionalizáció, és ezen belül a középiskolai tanárok professzionalizációja is, mint jelenség szintén része a modernizációnak. Azon kevés munkák melyek a kelet-európai professzionalizációval foglalkoznak, azon még kevesebb munka mely a középiskolai tanárok professzionalizációjával foglalkozik, lényegében mind az elmaradottság jegyében fogalmazza meg téziseit. A kelet-európai professzionalizáció jellemzői ezek szerint: a megkésetttség Nyugat-Európaéhoz képest, a központi egyesület hiánya, a professzionalizáció és a nemzeti identitás kialakulásának erős kapcsolata és az állammal szembeni gyenge érdekképviselet.⁹ Nyilvánvalóan komoly érvek szólnak ezen megállapítások mellett. Tanulmányunkban mégis – Eisenstadt nyomán – arra keressük a választ, mennyiben voltak (ha voltak) egyéni, sajátos vonásai a magyar középiskolai tanárok professzionalizációjának, különösen akkor,

an important outcome of the Sonderweg debate on German history has been the reminder that we should be wary of assuming that there is only one model for social and economic development or the emergence of modern mass politics.” (Wingfield 2004: 548.)

⁵ Müller 2000: 170.

⁶ Wehler 1975, illetve 1989–2003.

⁷ Erről részletesebben lásd Mergel 1997.

⁸ Eisenstadt 2000.

⁹ Wozniak 1995; Kota 1995 és Kovács M. 2001. Fontos hangsúlyozni, hogy Kovács munkájában valójában nem a professzionalizáció folyamatát vizsgálja, hanem annak fokát magyarázó elvként alkalmazza a különböző foglalkozások (orvosok, ügyvédek, mérnökök) radikalizmusának és antiszemitizmusának vizsgálatakor (12–22). Lásd még Szivós 2002.

ha ezt porosz kollégáikéval hasonlítjuk össze. Tisztában vagyunk azzal, hogy egy rövid cikkben nem lehet teljes alaposággal megválaszolni ezt a kérdést, ezért tanulmányunkban a porosz és magyar tanáregyesületek megalakulása és első éveinek példáján vizsgáljuk meg a fent bemutatott problémát, különös figyelmet fordítva az egyesületek állammal való kapcsolatára és állammal kapcsolatos elvárásainak összehasonlítására.

FORRÁSOK ÉS PARAMÉTEREK

Egy összehasonlító történeti vizsgálat egyik döntő kérdése a megfelelő összehasonlítási egységek kiválasztása, hiszen ennek a kérdésnek alapos és megfontolt eldöntésén múlhat az egész projekt sikere. A következőkben a Poroszország–Magyarország párosítás mellett fogunk érvelni. Tisztán analitikusan Csehország, Lengyelország és Magyarország összehasonlításától is sok izgalmas eredményt lehetne várni. Így tekintve Poroszország választása könnyen a szerző szubjektív érdeklődésének, azaz a tudományos kritériumrendszeren kívüli tényezőnek lenne tulajdonítható. Ez azonban távolról sincs így.

A „nyugatra tekintés” Magyarországon (hasonlóan a többi kelet-európai országhoz) komoly hagyományokra támaszkodhat. Magyarországnak a német kultúrkörrel való szoros kapcsolatát nem csak a peregrinációk, a német nyelvtudás elterjedtsége, hanem a 19. századi tudományos-politikai diskurzusok elemzése is bizonyítja. Különösen így van ez a műveltség és iskola (kiemelten a középiskola) tekintetében. Az oktatásról folyó közbeszéd mindig az osztrák és a német területek történéseire reagált, és a kettő közül – 1867 után különösen – mindig a német példa tűnt vonzóbbnak és fontosabbnak. A kulturális, politikai és tudományos kapcsolatok a 19. században a német területekkel sokkal intenzívebbek voltak és nagyobb hagyománnyal bírtak, mint a cseh–magyar vagy a lengyel–magyar kapcsolatok. Szintén a magyar–német összehasonlítás mellett szól az is, hogy a 19. században Csehország és Lengyelország nem önálló államként létezett – szemben Magyarországgal és Poroszországgal. Mindkét országot más államok irányították és ennek köszönhetően a professzionalizációnak és a függetlenségi törekvéseknek egy olyan speciális keveréke alakult ki, mely igen megnehezíti, ha nem lehetetlené teszi az összehasonlítást olyan országokkal, ahol nem ez a helyzet. Poroszország mellett szól még az az érv is, hogy ez a legnyugatibb ország, melynek oktatási rendszere összehasonlítható a magyarországiéval. Mind a francia, mind az angolszász (brit és észak-amerikai) rendszer alapjaiban különbözik a magyartól. Iskolarendszereik nem termelték ki a Kelet-Európában oly jól ismert középiskolai tanár típusát. A német–francia, illetve német–amerikai összehasonlítások közös eredménye volt a hiányzó tertium comparationis, mely azonban minden termékeny összehasonlítás alapfeltétele, és amely a magyar–porosz viszonylatban megtalálható.¹⁰

¹⁰ Karady 1985; Herbst 1985.

A 19. századi német területeket összehasonlítási egységként választani mindig magával hoz egy speciális problémát. Mivel a korszak kezdetén a német államok nem alkottak politikai egységet, nagyon nehéz a német területeket egzakt módon definiálni, és ez nehézségeket okoz a forráskezelés tekintetében is. Ezért választottuk Poroszországot összehasonlítási partnerül. Nem csak az szólt mellette, hogy a korban a legnagyobb volt a német államok közül, hanem az is, hogy a neohumanizmus elveinek állami támogatásával, éppen az oktatási rendszer modernizációjában és így a középiskolai tanárok képzési rendszerének meghatározásában is előfutár, illetve példakép szerepet játszott a többi német állam és közvetve Magyarország számára is. A 19. század második fele mint a kutatás választott időkerete viszonylag könnyen megokolható. Az *Organisationsentwurf*fall ekkor indult meg Magyarországon a középiskolai oktatás gyors és drasztikus átalakítása és modernizációs pályára állítása, Poroszországban pedig ekkorra ért be a neohumanista reformok gyümölcse. A korszak végpontja az első világháború pedig mindkét ország számára egy másik világot hozott: Magyarországon Trianonnal és a Horthy-korszakkal, Németországban pedig a weimari köztársasággal.

Összehasonlításunkat az 1870-es évekkal indítjuk, mivel mindkét országban ekkor alakultak meg, illetve ekkor bontakoztatták ki tevékenységüket azok a tanári egyesületek, melyek a tanárságnak mint professziónak a képviseletét tűzték zászlójukra. Az Országos Középiskolai Tanáregylet (OKTE) 1867. november 3-án alakult meg Pesten, de komolyabb oktatáspolitikai és érdekképviseleti tevékenységet csak a 1870-es évektől végzett. Poroszországban ugyan már az 1830-as években alakultak tanáregyesületek, de ezek egyrészt, nevükkel ellentétben, inkább csak vándorgyűléseket tartó szervezetek voltak, másrészt deklarált céljuk a tudományos munka és nem a szakmai érdekképviselet volt. Az első ilyen szervezetekre 1872-ig kellett várni, amikor a tanári fizetések sérelmes rendezése miatt a tanárok számára egyre világosabbá vált, hogy új típusú érdekvédelmi szervezetekre van szükség.

Forrásaink magyar részről a rendkívül hiányosan rendelkezésre álló levéltári anyagok, alapszabályok, visszaemlékezések, értesítők voltak, illetve az egyesület hivatalos folyóirata, a *Közöny* állt rendelkezésre. Porosz részről a rendkívül alapos és terjedelmes szakirodalom mellett a *Zeitung für das höhere Unterrichtswesen*-t használtuk forrásként elsősorban azért, mert az 1872-ben alapított lap kifejezetten elhatárolta magát az addigi pedagógiai periodikáktól, mikor szerkesztőségi beköszöntőjében leszögezte, hogy célja nem az egyetem és a középiskola közötti közvetítés, szaktudományos céljai sincsenek, helyette magukat a középiskolákat szeretnék a középpontba állítani és a tanárok pedagógia problémáit és életkörülményeit bemutatni. Ezen kívül a szerkesztőség felajánlotta az újságot az újonnan megszervezendő tanáregyesületek számára mint lehetőséget a nyilvánosság előtti bemutatkozásra.¹¹ A hetilap valóban helyett adott a különféle vitáknak, közölte a különböző felhívásokat, beszámolt a tanáregyesületek gyűléseiről és közölte azok alapszabályait is.

¹¹ *Zeitung für das höhere Unterrichtswesen* (ZUW) 1872. 1. 1. (Programm)

A KÖZÉPISKOLA ÉS A KÖZÉPISKOLAI TANÁROK MAGYARORSZÁGON ÉS POROSZORSZÁGBAN AZ 1870-ES ÉVEKIG

Magyarország

A 19. század második felére már kialakulófélben volt Magyarországon az a társadalmi csoport, amelyet *ma* értelmiségnek nevezünk.¹² Ezek a szellemi vagy legalábbis nem fizikai munkából élő rétegek már komoly, olykor vezető szerepet játszottak az 1848–49-es forradalom és szabadságharc adminisztratív apparátusában. A középiskolai tanárok száma az 1840-es évek elején ugyan csak lassan nőtt, és anyagi megbecsülésük, társadalmi presztízsük is alacsony volt, ennek ellenére a tanárok mint elismert szellemi foglalkozásúak már az 1848. évi márciusi törvényekben is feltűntek.¹³ A 19. század második felében felgyorsuló polgárosodás és modernizáció nemcsak az államigazgatás és az ipar, de az azt „kiszolgáló” oktatás területén is éreztette hatását.¹⁴ A számbelileg és jelentőségében gyorsan növekvő professzionális (azaz szellemi munkájából élő) értelmiség azonban korántsem alkotott egységes réteget, egyszerre voltak jelen a széttagolódást és a homogenizációt erősítő tendenciák.¹⁵ Az, hogy mikorra alakult ki vagy kialakult-e egyáltalán Magyarországon az egységes értelmiségi középosztály, máig vitatott,¹⁶ de annyi bizonyos, hogy e réteg, hivatáscsoport kialakulásának kezdete és megerősödése éppen az általunk tárgyalt korszakra esik, és a Tanáregyesület megalakulása, a tanárok professzionalizációja része ennek a folyamatnak.

Az értelmiség létszámát a tárgyalt korszakban nehéz megbecsülni, hiszen nemcsak a statisztikai adatok hiányosak, hanem azok értelmezése is nehézkes, ahogy azt már a kortárs Keleti Károly is megjegyezte, hiszen maga az *értelmiség* mint fogalom sem rendelkezett megállapodott jelentéssel. A népszámlálási adatok alapján 1870-ben 178 241 főt sorolt a korabeli statisztika az értelmiségiek csoportjába, az össznépességnek 1,15%-át. Ezek közül a tanítók száma (külön a középiskolai tanárokról nem közöl adatokat) 27 221 fő volt, amely így a közhivatalnokok után (35 540 fő) – a 14 év feletti tanulókat nem számítva – a második legnagyobb csoport volt az értelmiségiek között.¹⁷ Ha Keleti Károly művében nem is, de más helyekről rendelkezünk adatokkal a középiskolai tanárok létszámát illetően is.

¹² Az értelmiségfogalom jelentése a történettudományi kutatásokban meglehetősen bizonytalan. Erről és alkalmazhatóságának határaitól lásd Keller 2006b.

¹³ Vörös 1997: 22–38.

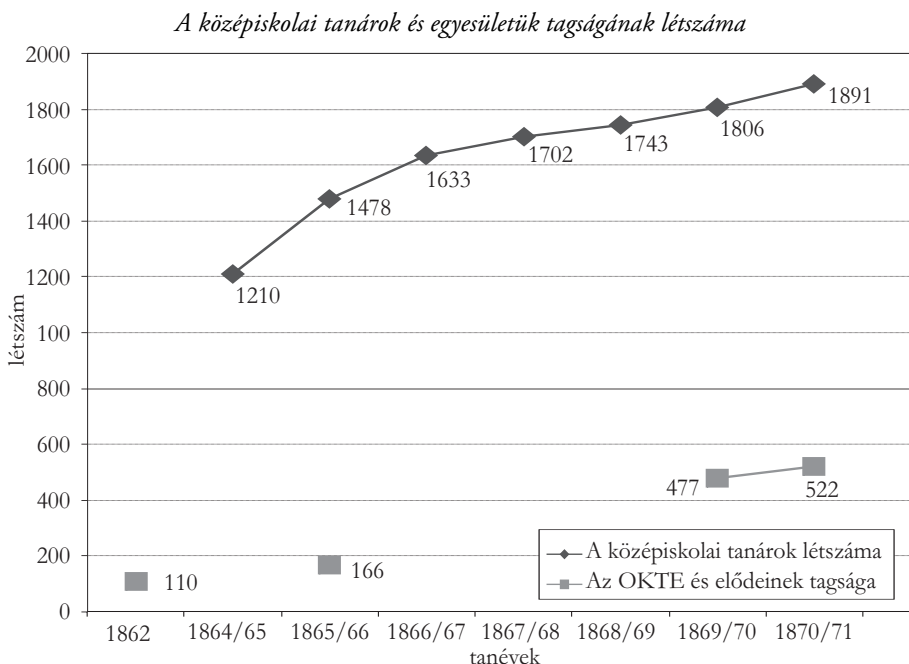
¹⁴ Mazsu 1988: 236.

¹⁵ Mazsu 1988: 240.

¹⁶ Vö. Gyáni 2001.

¹⁷ Keleti 1871: 51.

1. ábra

Forrás: *A VKM a közoktatás állapotjáról szóló az országgyűlés elé terjesztett jelentése*. Buda, 1872. 154, 164; *Magyarország közoktatási statisztikája 1864/65–1867/68-ban*. Szerk.: Barsi József. Pest, 1868. 52, 58–60; *OKTE Közlönye* 1870. 8. 446. és 1871. 7. 447.

Az ábra adatait elemezve rögtön kitűnik a középiskolai tanárság¹⁸ létszámának dinamikus bővülése (6 év alatt másfélszeresére nő a létszámuk) ami jórészt az oktatás modernizációjának köszönhető. Ez elsősorban nem új gimnáziumok alapítását jelentette (bár ezek száma is nőtt 1864 és 1871 között), hanem a szaktanári rendszer elterjedésével egy-egy iskola tanárigényének növekedését. Ezt támasztja alá az is, hogy a középiskolai osztályok száma kisebb mértékben nőtt a tanárok számánál.¹⁹ A tanárok természetesen még így is csak kis részét teszik ki az értelmiségi keresetből élők csoportjának, de gyors gyarapodásuk azt jelzi, hogy a középiskolai tanári pálya vonzó volt a korabeli „munkaerőpiacon”. Az OKTE és elődszervezeteinek taglétszáma még a középiskolai tanárokénál is gyorsabban emelkedett. Az a tény, hogy 1871-re a középiskolai tanárok 27%-a tagja volt az Országos Középtanodai Egyletnek nemcsak azt mutatja, hogy a szervezés hatékonyan folyt, és hogy a szervezetet valós igény hozta létre, hanem a szervezet súlyát is, hiszen ilyen taglétszámmal (még ha az aktív tagok száma ennél bizonyá-

¹⁸ A középiskolai tanár kifejezés a szövegben mindvégig a gimnáziumi és reáliskolai tanárokat együtt jelenti. A két iskolatípus tanárainak egy kategóriaként való kezelését a korabeli statisztika, a képesítési előírások és a diskurzus is megerősíti.

¹⁹ *A VKM a közoktatás 1870–71. évi állapotjáról...* 1872: 154, 164.

ra jóval kisebb is volt) már nem lehetett véleményét semmilyen, a középiskolát érintő kérdésben félresöpörni.

A Magyarországon 1849. november 9-én életbelépő *Grundsätze für die provisorische Organisation des Unterrichtswesens in dem Kronlande Ungarn* kezdetű rendelet, közkeletű nevén az *Entwurf* (vagy *Organisationsentwurf*), az iskoláztatás terén az osztrák rendszert honosította meg, tette kötelezővé a magyar területeken is. A neohumanista és herbarti alapokra építő *Entwurf* szinte az egyik pillanatról a másikra modernizálta (legalábbis az előírások szintjén) a magyar középiskolai oktatást, és elindította a középiskolai tanárságot a professzionalizáció útján. A rendelet pozitív vonásait néhol már a kortársak is elismerték,²⁰ annak ellenére, hogy az előkészítés nélküli bevezetés és az 1855. január elsejei kiegészítéssel meginduló németesítési próbálkozások kétségkívül sok sérelmet okoztak az iskola-fenntartó egyházaknak, a tanárságnak és a diákságnak egyaránt. A bevezetett szaktanári rendszer, tanügyi rendtartás, pedagógiai elvek, tanterv, érettségi vizsgát és tanári képesítő vizsga előre mutató voltát azonban már a századforduló előtt sem kérdőjelezték meg sem maguk a tanárok, sem az oktatással foglalkozó szakember.²¹ Nem véletlen, hogy az első, 1883-as középiskolai törvény is – lényegében – az *Entwurf* által kidolgozott struktúrát ismételte meg.

A jezsuita rend 1773-as feloszlatásával, a Tanulmányi Alap létrejöttével és az 1777-es Ratio Educationis-szal ugyan az állam már a 18. század végén megtette az első lépéseket, hogy növelje befolyását az alapfokú és középfokú oktatásban és tanárképzésben, de az *Entwurf* által az állam (az iskolák nyilvánossági jogának megvonása révén) lényegében először fogalmazott meg a kizárólagosság igényével normákat olyan területen (a protestáns iskolák számára is), amely eddig szinte csak az egyházak terrénuma volt.²² Ezen keresztül – főleg a képesítési vizsgával és a szaktanári rendszerrel – megindította a tanári pálya leválását a teológusi pályáról is, melynek ugyan voltak korábbi előzményei (a repetensi intézmény), de lényegében ekkor vált tendenciává. Az egyházi és iskolai pozíciók szétválasztása azonban előtérbe állította az anyagi ellátás kérdését. Hiszen amíg a két pozíció összetartozott, addig a katolikus egyház viszonylag „olcsón” és egyszerűen tudta megoldani (főleg a szerzetesrendeknél) a tanári állások betöltését. Az *Entwurf* azonban megnövelte a tanári kar minimum létszámát, és ezzel új, sokszor civil, családos tanárok beállítására kényszerítette az egyházi iskolák fenntartóit is, ami lényegesen megnövelte a kiadásokat. Anyagi problémák léptek fel a protestáns iskoláknál is. Igaz, hogy ott addig sem csak papi személyek oktattak, de az 1849-ig meglévő rendszert, hogy a középiskolák alsóbb osztályaiban az idősebb és tehetségesebb diákok tanítottak, az *Entwurf* már nem engedélyezte. Az egyéb előírásokkal együtt ez az iskolafenntartók számára újabb – szinte megoldhatatlan – anyagi gondokat jelentett, ami szükségszerűen rányomta bélyegét a tanárok

²⁰ Zibolen 1990: 122.

²¹ *Az Országos Középtanodai Tanáregylet Emlékirata...* 1869: 1; Fináczy 1896.

²² Többek között az *Entwurf* nyomán jöttek létre az első állami fenntartású középiskolák. Vö. Mészáros 1988: 87.

bérezésére is, hiszen hiába volt szükségük több tanárra, több forrásuk a fenntartóknak nem volt.

A felmerülő gondokat a kormányzat is érzékelte, így 1851-ben rendezte a fizetéseket „mind az akkori életviszonyokhoz, mind más hivatalnokok díjazásához mérve kedvező arányban”, ahogy azt az *OKTE Közlönye* 1870-ben visszatekintve elismerte.²³ Ugyanebben a folyamodványában az OKTE azonban arra is felhívta a figyelmet, hogy akkorra (1869) már ezek a fizetések elértéktelenedtek, és újra rendezésre szorultak. 1869-ben a fővárosi kegyesrendi tanárok például szállás és ellátás mellett évi 126 forintot kaptak, a vidéki felekezeti gimnáziumok világi családos tanárai 300–500, a tanulmányi alapból fenntartott és a községi középiskolák tanárai pedig 600–800 forintos fizetésből kellett hogy megéljenek. Kiemelkedtek fizetés szempontjából a fővárosban tanító tanárok, akik évi 800–900 forintos fizetést húztak és ehhez még 180 forintnyi szállásbér is járt. Ez sem volt azonban elég a megélhetéshez, hiszen a fővárosi lakbér és az élelmiszer árak jóval magasabbak voltak a vidékieknél. Az alacsony fizetések mellett a tanárok kénytelenek magánórákat vállalni és éppen az egyik legfontosabb dologra, az önművelésre és a tudományos munkára nem marad idejük, ami óhatatlanul a tanítás színvonalának csökkenését eredményezi – írta az *OKTE Közlönye*. Felrótta még a Tanáregyesület, hogy a vidéki felekezeti és községi középiskolákban tanító tanár azt a kevés fizetést sem kapja meg időben és egy összegben, amely járna neki „hanem sok helyütt garasonkint vagy forintonkint kell neki azt az egyház jövedelmeiből, vagy a városi pénztárból beszédnie”. A helyzet megoldására két lehetőséget ajánlott az országgyűlésnek a Deák Ferenc által benyújtott memorandum. Az első, hogy a tanítókhöz hasonlóan az állam a középiskolai tanároknál is állapítson meg egy minimumdíjazást, a második, hogy alapítson az állam olyan tanintézeteket, melyekben a tanárok kiemelt fizetést kapnának, ami lehetővé tenné, hogy „kizárólag a tanügyeknek és tudomány művelésének szentelhetik magokat” és ez a felekezeti iskolákat is arra ösztönözné, hogy emeljék a náluk dolgozó tanárok fizetését.²⁴

A tanári fizetések körüli anomáliákat Trefort Ágoston is elismerte az 1871. évi országgyűlési beszámolójában. Állítása szerint az alacsony fizetések oka a források szűkössége, egészen pontosan a tanulmányi alap túlterheltsége. Ennek ellenére igyekezett segíteni a gondokon. A fővárosban dolgozó tanárok fizetését 1200, illetve 1300 forintra emelte, az eddigi 10 éves szolgálat utáni 100 forintos járulékot ötödévivé alakította, a tanároknak 250, az igazgatóknak 300 forintnyi lakbértámogatást állapított meg, és ezen túlmenően az igazgatóknak 300 forintos jutalomdíjat utalt ki. Vidéken, ha kisebb mértékben is, de szintén emelkednek a fizetések: 800, 900, 1000 és 1100 forintra, nekik is jár az ötödévi 100 forintos járulékos, illetve a fizetés 10%-t kitevő lakbértámogatás. Ehhez csatlakozik még a főgimnáziumi és reáltanodai igazgatóknál a 300, alreáltanodai igazgatók-

²³ *OKTE Közlöny* 1870. 3. 154.

²⁴ *OKTE Közlöny* 1870. 3. 153–155.

nál a 200 forintos jutalomdíj. Talán még a fizetésemeléseknél is fontosabb volt az, hogy 1870. május 10-re elkészült az ideiglenes nyugdíjszabályzat. E szerint 30 évi szolgálat után járt nyugdíjként a teljes fizetés, 10 év után a fizetés $\frac{2}{6}$ -od, 15 év után a $\frac{3}{6}$ -od, 20 év után a $\frac{4}{6}$ -od és 25 év után az $\frac{5}{6}$ -od része.²⁵ Ezzel lényegében orvoslást nyertek a tanárok anyagi gondjai, de az állami tisztviselők fizetési osztályaiba való besorolást csak 1893-ban tudtak elérni (1893: IV. tc.), és az állami és a felekezeti középiskolákban dolgozók közötti fizetéskülönbségek is csak a századfordulóra tűntek el.

Az Organisationsentwurf fent már tárgyalt, az oktatás színvonalát emelő hatása azonban éppen a már említett, az áldozatokra tekintettel nem lévő bevezetése miatt, az első időkben nem igazán érvényesülhetett. Így, amikor 1861-ben kötelező hatálya megszűnt Magyarországon, a protestáns egyházak szinte teljes egészében visszatértek az 1849 előtti tanulmányi rendszerhez, és a tanítással foglalkozó szerzetesrendek sem alkalmazták azokat a szigorú minőségi követelményeket, amelyeket addig az állam előírt. Persze ezzel együtt is egyértelmű volt mindenki előtt, hogy az Entwurf népszerűtlensége és a jogi lehetőség ellenére, a régi rendszerhez való teljes visszatérés nem járható út, a modernizáció nem állítható meg, és erre a kiegyezés során megalakuló új minisztérium sem volt hajlandó. A felsorolt tényezőknek (és az újra életbelépő felekezeti autonómiának) köszönhetően az országban többfajta középiskola működött, különböző rendszerben, különböző tantervekkel. Nem véletlen, hogy Fináczy a már hivatkozott művében az 1861 utáni korszakot a „zűrzavar és a kísérletezés korszakának” mondta.²⁶ Ide – a zűrzavaros kísérletezés korszakához – sorolta Eötvös 1867 utáni tervét is, melyet a miniszter az autonóm felekezetek tiltakozása miatt csak az állami fenntartású iskolákban tudott részlegesen bevezetni. A terv Eötvös halála után sem valósult meg, viszont erősen hozzájárult a tanügyi téren beállt káoszhoz.

Ebben a tanügyi és társadalmi pezsgésben alakította meg az egyre gyarapodó létszámú középiskolai tanárság országos szervezetét, az Országos Középtanodai (később Középkolai) Tanáregyletet. Nem véletlenül, hiszen a tanárok egyszerre érezték a szükségét és a lehetőségét, hogy beleszóljanak a tanügy őket érintő kérdéseibe, és megőrizték azt az – amint látni fogjuk igencsak törekény – értelmiségi pozíciót, amelyet az 1848–49-ben törvényi szinten is beinduló polgárosodás és professzionalizáció hozott meg számukra. Egyszerre kellett megfelelniük a szakmai kihívásoknak és megteremtteni saját szakmai és társadalmi reputációjukat, ezzel összefüggően anyagi bázisukat, illetve megtalálni azt a helyet, amely az állam és az egyházak (még hosszú ideig tartó „harcában”) számukra a legkedvezőbb.

²⁵ A VKM a közoktatás 1870–71. évi állapotjáról... 1872: 134–135.

²⁶ Fináczy 1896: 83.

Poroszország²⁷

A 19. századi modernizálódó oktatásban, az állam szerepe vitathatatlan, mégis tévedés lenne annak kizárólagos dominanciáját hangsúlyozni, hiszen a 18. század második feléig a nevelés és az oktatás inkább a különböző társadalmi, rendi szervezetek ügye volt, mintsem az államé. Nem az állam, hanem az iskolák patrónusai (az egyházak, magistrátusok) szabták meg azt, hogy egy-egy iskolában milyen oktatás folyjon. Ebben a színes sokféleségben az állam, az állami bürokrácia törekvései csak lassan érvényesülhettek, és az oktatási viszonyokat inkább az állam és a társadalom dinamikus kölcsönhatása – az állam súlyának fokozódó növekedésével – mintsem egyoldalú állami dominancia jellemezte.²⁸ A 18. század végén a felvilágosult abszolutizmus oktatási reformjának kudarca után, új szakasz kezdődött az oktatáspolitikában Poroszországban. Az addigi általánosan elfogadott felvilágosult elvek helyébe, melyek szerint a képzés és iskolázottság egyszerre jó az állam és az egyén számára, a kétely lépett. Különböző társadalmi-politikai csoportok különbözőképpen látták az oktatás szerepét, reformjának szükségességét. A kialakuló konzervatív elit célja az oktatás szociális mobilitást erősítő hatásának minimalizálása volt állami segítséggel. Velük szemben alakult ki egy nemesi-polgári elitcsoport, mely kétségbe vonta az állam jogát az oktatás szabályozására, közéjük tartozott például a fiatal Alexander von Humboldt is. Eszmeileg középen állt a pragmatikus reformerek csoportja, akik mind a patriarchális rendi, mind az utópikus teljesen szabad képzést elvetették, ők voltak azok, akik a későbbi neohumanisztikus reform alapjait megteremtették, és az ő munkájuk nyomán vált az a gondolat egyre erősebbé, hogy az oktatás, képzés és az állam között létrejöhet egy szövetség, mely mind az állam, mind a társadalom számára gyümölcsöző lehet.²⁹ A fent említett dinamikus viszonyokat jól jellemzi, hogy a porosz iskolarendszert, illetve annak reformját messzemenően befolyásoló neohumanizmus a 19. század elején csak egyike volt a kurrens irányzatoknak. Csak 1807 után, amikor az oktatási reform egy nagy általános államreform része lett, és sikerült (legalábbis a politikai filozófia szintjén) az államérdeket és a humanista nevelés céljait összhangba hozni, vált néhány évre a neohumanizmus az állami oktatási doktrína alapjává. A „megállapodás” lényege Johann Wilhelm Süvern megfogalmazásában, hogy az iskola olyan állampolgárokat nevel, akik mindent megtesznek annak érdekében, hogy az állam minél jobban, a lehető legmagasabb színvonalat elérve fejlődjön, cserébe az állam biztosítja az oktatás feltételeit és annak szabadságát mindenféle befolyástól.³⁰ Ez a korszak az ún. humboldti reformok időszaka, ekkor dolgozták ki azokat az alapelveket, melyek mind a középfokú, mind az egyetemi oktatás későbbi fejlődését meghatározták. Ekkor alapították meg a berlini egyetemet (1810), ekkor lett

²⁷ A kérdésről rengeteg összefoglaló munka íródott, az általunk használt legfontosabbak: Jeismann 1988; Bölling 1983; Lundgreen 1980; Führ 1985; Müller–Zymek 1985; Jeismann 1996.

²⁸ Jeismann 1988: 9–12.

²⁹ Jeismann 1988: 16–17.

³⁰ Süvern: *Aus Vorlesungen über Geschichte 1807–1808*, idézi Jeismann 1988: 21.

kötelező a képesítő vizsga a gimnáziumi tanárok számára (1810), és ekkor szervezték át az érettségit és az oktatást felügyelő állami bürokráciát. A reformerek célja egy egységes nemzeti iskolarendszer megteremtése volt, mely az egyén személyiségének kiteljesítését szolgálja, tehát nem közvetlen állami vagy gazdasági célokat. Ez a nagyon markáns program azonban (a külső francia fenyegetés elmúlása után) nemcsak a konzervatív csoportok rosszallását, hanem az egyre jobban megerősödő ipari és kereskedelmi polgárság ellenállását is kiváltotta.³¹ 1817 után a politika és pedagógia közötti egyenrangú viszony helyett újra a politika primátusa figyelhető meg, tehát a neohumanista reformok megvalósítására már egy új, restaurációs korszakban került sor. A gimnázium egyre inkább (ellentétben neohumanista céljával) állami hivatalnokképzővé vált, és a szigorú jogosítási rendszer, illetve a tandíj emelése következtében egyszerre volt a mobilitás és egy új „kaszt” (az állami hivatalnokok) kialakulásának elősegítője. A városi közösségek, azok polgárainak inkább reális-praktikus képzési igényét természetesen nem elégítették ki az államilag preferált humanista gimnáziumok. Így ennek a „társadalmi nyomásnak és igénynek” köszönhetően a városi magisztrátusok sorra alapították a polgári és reáliskolákat. A helyi társadalom érdekérvényesítési képességének megfelelően – tudjuk meg a helytörténeti kutatásokból – városi szinten, a helyi közösség igényei szerint a humanisztikus gimnáziumok is felkínáltak reáliskolai osztályokat, kurzusokat.³² Ez is a már fent hangoztatott helyi társadalmi és állami törekvések kölcsönhatását bizonyítja. Az 1848-as forradalom újra felszínre hozta az egységes nemzeti oktatás iránti igényt, és az iskolatípusok közötti különbségek enyhítését. A forradalmat követő időszak (érthető módon) nem törekedett ezen követelések megvalósítására. A bürokrácia megerősítésével növekedett az állam befolyása az oktatásra, a humán gimnázium tantervében a görög helyett a latinra került a hangsúly, a reálképzést teljesen elválasztották a humántól, és tudatosan alacsonyabban tartották képesítési szintjét. Ennek következtében az 1860-as évekre kialakult egy nagyon differenciált és szegmentált felsőbb (középkolai) oktatási rendszer, többfajta, egymással konkuráló iskolatípussal. Ez a bizalmatlansággal terhes és az iskolák tanárait is megosztó versengés a századfordulóig megmaradt.³³

Annak ellenére, hogy 1834-től a humán gimnáziumi érettségi szükséges feltétele lett az egyetemi tanulmányoknak, és így sok nem humán középiskola megszűnt, a középkolai tanárok száma folyamatosan nőtt. 1837-ben 243 középiskolában 2079 főállású tanár tanított, 1860-ban 232 iskolában 2702. Egyértelmű tehát a koncentráció az iskolák piacán. Innentől kezdve azonban megindul a mennyiségi növekedés is, 1870-ben 382 iskolában 4788, 1880 492 iskolában 6350 tanár tanított.³⁴ A fizetések hasonlóan a magyarországi gyakorlathoz a 19. század közepéig fenntartóról fenntartóra, illetve középiskola-típusról középiskolátípusra változtak. Így például az egyetemre utat nyitó érettségi jogával rendelkező

³¹ Jeismann 1988: 26.

³² Jeismann 1988: 30.

³³ Jeismann 1988: 34.

³⁴ Bölling 1983: 17.

humángimnáziumokban magasabb volt a tanárok fizetése, mint az ilyen joggal fel nem ruházott reáliskolákban tanítóké, annak ellenére, hogy ugyanolyan képesséssel rendelkeztek. További különbséget jelentett a fizetésben, hogy 1892-ig nem a szolgálati idő határozta meg a fizetéseket. Ehelyett minden gimnázium egy bizonyos álláskerettel rendelkezett, és az adott tanár csak akkor reménykedhetett nagyobb fizetésben, ha egy ilyenrel járó állás megürült. A fizetésekkel kapcsolatos ezen különbségek megszüntetése és természetesen a fizetések emelése fontos követelése lett a porosz tanárságnak. Általános távlati céljuk a fizetések területén (magyar kollégáikhoz hasonlóan) a bírókkal való egyenjogúsítás volt.

Az első részleges eredményre 1863-ban került sor. Ekkor határozták meg az állam által fenntartott középiskolákban tanító tanárok minimum- és maximumfizetését. Ez a gyakorlatban komoly emelést jelentett, bár ezt az élelmiszerárak korabeli emelkedése jórészt közömbösítette.³⁵ Tanulságos viszont az igazgatók kiemelkedő bérezése, hiszen majdnem kétszeresét kapták az átlag tanári fizetésnek. 1872-ben, a Franciaország elleni győztes háborút követő jobb gazdasági helyzetben, a kormány előterjesztett egy törvénytervezetet, melynek célja a középiskolai tanárok fizetésének a bírók bérezési színvonalára való emelése volt. Ezt a javaslatot azonban a képviselőház elvetette, azzal az indoklással, hogy a tanárok a nyári szünet miatt kevesebbet dolgoznak, emellett hamarabb kerülnek állásba és később nyugdíjba, és így végső soron összesen ugyanannyit keresnek, mint a bírók. Ennek köszönhetően az 1872-es újabb fizetésrendezés, bár emelést hozott a tanároknak, nem érte el a bírói szintet. Eredményt hozott viszont egy másik fájlalt különbségben, hiszen már nemcsak a gimnáziumokra vonatkozott, hanem olyan reáliskolákra is, melyek állami támogatást is kaptak. Ezzel persze csak enyhültek a különbségek, hiszen a tisztán nem állami iskolák tanárai legtöbbször alacsonyabb fizetést kaptak. A nagy remények után ez természetesen komoly elégedetlenséget szült a tanárok között, és amikor kiderült, hogy csak az igazgatók és a gimnázium felsőbb osztályaiban tanító tanárok (Oberlehrer) kapják meg az állami hivatalnokoknak 1873-ban, a lakhatás drágulása miatt megszávozott lakáspénz teljes összegét, még magasabbra csaptak az elégedetlenség hullámai. Petíciók, újságcikkek születtek, és megalakultak az első, a tanárok anyagi érdekeit is szem előtt tartó, hivatásrendi egyesületek.

Hol volt jobb tanárnak lenni? – tehetnénk fel a naiv kérdést. A helyi ár- és bérvizony sokfélesége miatt lényegében lehetetlen erre a kérdésre válaszolni. A tanárok saját helyzetértékelésére is nehéz támaszkodni, hiszen melyik hivatás az, amelyhez tartozók tökéletesen elégedettek anyagi viszonyaikkal? Ha a többi, egyetemi végzettséghez kötött foglalkozást nézzük, akkor nyilvánvaló mindkét országban a tanárok hátrányos helyzete. Tettenérhető különbség talán inkább a tanárok szubjektív helyzetében volt. Magyarországon éppen egy sikeresen kiharcolt fizetésemelésen voltak túl, míg Poroszországban a bírókkal való egyenjogúsítást célzó törvény bukása világosan megmutatta az érdekérvényesí-

³⁵ Bölling 1983: 36.

tő képességük gyengeségét. A másik fontos különbség az iskolán belüli helyzetük volt. A porosz rendszerben az igazgató nemcsak lényegében egyedül döntött a középiskola minden fontosabb ügyében, de fizetésében is messze kiemelkedett tanártársai közül, nagyjából kétszeresét kereste azokénak; a magyarországi különbségek messze nem voltak ilyen meghatározóak.

AZ EGYESÜLETEK MEGALKULÁSA

Magyarország

Az 1891-ben írt egyesülettörténet szerint hármasszándék (karitatív, érdekvédelmi és tudományos) munkálkodott a leendő egyesület alapítóiban, mikor nekiálltak a tanáregyesület megszervezésének.³⁶ A Helytartótanács engedélye alapján elkészített alapszabály-tervezet és az 1862. augusztus 10–14-én tartott alakuló közgyűlés által elfogadott ideiglenes alapszabály azonban már csak két célt deklarált. Ezek szerint a Magyar Tanférfiak Társulatának célja egyrészt a magyar tanügyi irodalom előmozdítása tudományos és különösen tankönyvek kiadása által, illetve a szükségét szenvedő tagok és családjuk segélyezése.³⁷ Tehát az érdekvédelem, a következő évek egyik legfontosabb tevékenysége ekkor még kimaradt a deklarálendő célok közül. Az egyesületnek tagja lehetett minden olyan, a magyar korona alá tartozó tanférfi, tudós, író és művész, valláskülönbség nélkül, akit egy tag ajánlott és az igazgatótanács felvett, illetve befizette a tagdíjat. Az alakuló ülésen a budai és pesti gimnáziumok és elemi iskolák, a pesti főreáltanoda, és vidékről a lőcsei, győri, jászberényi katolikus gimnáziumok képviseltették magukat. A megalakulás idején már mintegy 110 tagja volt az egyesületnek.³⁸ A későbbi más irányú fejlődés fényében figyelemreméltó, hogy a 13 tagú igazgató bizottság 6 tagja elemi iskolai tanár, egy a tanítóképezde tanára és 6 gimnáziumi tanár volt, tehát tudatosan figyeltek a különböző oktatási szintek megjelenítésére. A közös egyesület egyrészt a közös fellépés igényének, másrészt a középiskolai tanárok (egyáltalán a tanárok, tanítók) professzionalizációja gyengeségének lehetett a következménye. (A tanítók részvételét a későbbi jogutód szervezeteknél nem tapasztaltuk, a vezetésben csak középiskolai tanárokat találtunk.) Ezen a közgyűlésen kérték fel Riedl Szendét, hogy lapja, a *Kritikai Lapok* hadd lehesen egyben a társulat hivatalos közlönye is.

Az ideiglenes alapszabályt felterjesztették a Helytartótanácsához, mivel a rendelkezések szerint a Helytartótanácsnak kellett azt jóváhagynia, de a felterjesztésre sokáig nem érkezett válasz. Az (ideiglenes) egyesület vezetőihez – nem hivatalos csatornákon – eljutott hírek szerint két kifogás merült fel. Ezek szerint az egyesület országos jellege és felekezetiileg közömbös volta okozott a Helytartótanács számára problémát. A helytartótanácsi iratokban csak a felekezetek felettséggel

³⁶ Szerelemhegyi 1891: 21.

³⁷ Vö. Szerelemhegyi 1891: 22; Riedl 1862: 319.

³⁸ Riedl 1862: 315.

kapcsolatos fenntartásoknak találtuk nyomát. A társulat vezetése – miután tudomást szerzett az aggályokról – újfent kiállt a valláskülönbőség nélküliség mellett. A kérdés magát a Helytartótanácsot, illetve annak ügyosztályait is megosztotta, a társulat alapszabályáról kikérték a Magyar Tudományos Akadémia véleményét is, de végül az egyesület engedélyezését indoklás nélkül elutasították. A szervezők azonban nem adták fel tervüket, hanem a korban bevált mintát követve, egy bécsi egyesület, a „Mittelschule” már elfogadott alapszabályát fordították le magyarra, és nyújtották be újra a Helytartótanácshoz engedélyezés végett, amelyet az 1865 decemberében meg is erősített.³⁹ A céloknak és a tagsági kritériumoknak természetesen (a bécsi minta alapján) módosulniuk kellett. Az egyesület célja „a középtanodák érdekeit a tanárok személyes érintkezése által előmozdítani”, illetve „szegény középiskolai tanulók segélyezésére alapot teremteni”. Rendes tagok csak budapesti középiskolai tanárok lehettek és a valláskülönbőség nélküliség nem bukkant fel a szabályok között, igaz az ellenkezője sem. Maradt azonban egy kiskapu az alapszabályban az országos jelleget illetően, a rendkívüli tagság intézménye, mely alapján beléphettek azok is, akik munkájuk, vagy „társadalmi állásuknál fogva” közel álltak a középiskolához. A lényeg, hogy ebben a passzusban nem szerepelt a budapesti kitétel, és ezt kihasználva a megalakulást követően folyamatosan vettek fel vidéki tanárokat is az egyesületbe, kijátszva ezzel a Budapesthez kötöttséget. 1866. december 8-án 77 rendes és 89 rendkívüli (azaz nagyrészt vidéki) tagja volt az egyesületnek.⁴⁰

Az 1867. április 6-ai közgyűlés kimondta, hogy az egyesületet országossá kell alakítani, majd felhívást intézett az ország összes középiskolai tanárához, melyben augusztus 20-ra egy ismerkedő estre invitálta őket az Állatkert vendéglőbe. Másnap elfogadták az ideiglenes alapszabályokat, amelyet a Vallás- és Közoktatási Minisztérium hamarosan jóvá is hagyott, így november 3-án a Budapesti Tanáregylet az utolsó ülését tartotta és átadta vagyonát az Országos Középtanodai Tanáregyletnek. Az elnök a Budapesti Tanáregylet addigi alelnöke, Ney Ferenc reáliskolai tanár lett. Az új egyesület célja volt: „a tanügyet minden irányban figyelemmel kísérni, s különösen a középtanodai oktatás és nevelés ügyét előmozdítani.” Rendes tagok lehettek az „egyetemi, műegyetemi, akadémiai, gymnasiumi, reáliskolai, továbbá gazdasági, kereskedelmi, képezdei végre a netalán felállítandó polgári iskolák tanárai, valamint az említett tanintézetek bármelyikére okmányilag képesített tanárjelöltek, végre a tudorok.”⁴¹

Ha összehasonlítjuk a fent bemutatott szervezetek alapszabályait a célok és a tagság tekintetében, érdekes megállapításokra juthatunk, különösen annak fényében, hogy az egyesület(ek)ben a vezető tisztségeket nagyrészt ugyanazon személyek töltötték be: a Magyar Tanférfiak Társulatának tisztviselői és igazgató bizottsági tagjai közül hat személyt, lényegében az összes középiskolai tanárt,

³⁹ Erről részletesebben Keller 2006.a

⁴⁰ *Értesítő* 1866: 39.

⁴¹ *Középtanodai Rendeletek Tára* 1870. 4. 1–2.

megtaláljuk az OKTE tisztviselői és választmányi tagjai között.⁴² A célokat nézve az első társulatnál a tankönyvkiadás és az önszegélyezés a két súlypont. A második egyesület, nyilván a kényszerű alapszabály-átvétel miatt is, kilóg a sorból. A középtanodák érdekeinek előmozdítása, ha hivatalos célok között nem is szerepelt, mindig része volt a tanári egyesületek tevékenységi körének, de a középiskolai tanulók segítése soha többé nem merült fel sem az elméleti célok, sem a gyakorlati tevékenységek között. A harmadik egyesület, az OKTE alapszabálya fogalmazott a legáltalánosabban, ebbe a definícióba a tanári érdekvédelemről a tantervkészítésen keresztül a tankönyvbírálatig minden belefért. Tehát a kezdeti karitatív-szakmai, majd az azt követő érdekvédelmi-karitatív célkitűzések után végül az érdekvédelmi-szakmai célok lettek hangsúlyosak. Az alapszabályok változásának nyilván taktikai okai is voltak: egy, az egyesülést nem igazán támogató politikai légkörben a karitatív célok kiemelése és az érdekvédelem szándékának háttérbeszorítása bizonyára megkönnyítette az egyesület elfogadtatását az engedélyező hatóságnál. Ezért talán nem elhamarkodott a következtetésünk, ha úgy gondoljuk, hogy az alapítók előtt már a kezdetektől fogva a szakmai és érdekvédelmi kérdések megoldása lebegett célként.⁴³

Poroszország

Az 1850-től érvényes porosz egyesületi törvény bár tág teret hagyott a rendőrségnek, mégis liberálisabb volt annál, amely a kiegyezés előtti Magyarországon volt érvényes, ennek megfelelően hiányoznak az engedélyezés kapcsán keletkezett levéltári források. Poroszországban a nyilvános gyűléseket (amennyiben nem szabad ég alatt tartottak) 24 órával előtte be kellett jelenteni a helyi rendőrségnek, de nem kellett kikérni az engedélyét, s a (nem politikai) egyesületek alapítását is csak utólag, 3 nappal a megalakulás után kellett bejelenteni, az alapszabályt és a tagok névsorát leadva tudomásul vétel végett. Természetesen az állam azért itt is gyakorolta felügyeleti jogát. A rendőrségnek joga volt részt vennie minden gyűlésen, és ha úgy ítélte meg, hogy az államellenes irányt vesz, fel is oszlathatta az összejövetelt.⁴⁴

Poroszországban már 1872 előtt is voltak olyan egyesületek, melyekben a középiskolai tanárok szerveződhetek, illetve azok a személyek, akik az egyetemek filozófiai fakultását végezték el. A „Verein der Deutschen Philologen” 1832-ben alakult, azzal a céllal, hogy a középiskolákban dolgozó tanárok tudományos felkészültségét javítsa, az egyetemi szférával való erősebb kapcsolat kialakítása és ápolása útján. 1843-ban a reáliskolai tanárok alakítottak egyesületet hasonló céllal. Ezek az egyesületek ugyan a középiskolai (gimnáziumi vagy reáliskolai)

⁴² Vö. Riedl 1862: 315–316. és *Középtanodai Rendeletek Tára* 1870. 4. Az OKTE névsora az 1869/70 évben 1–2.

⁴³ Ezt igazolja az 1869-es elnöki beszámoló is: „törekednünk kell mindenáron, mint magyaroknak, mint tanároknak, különösen pedig mint tanáregyletnek [...] hogy az elmélet terén mentől előbb s mentől nagyobb súlylyal bírjunk mi magunk”. (*OKTE Közöny* 1870.1. 11.)

⁴⁴ Vereins- und Versammlungswesen. *Staatslexikon* 1904: 980–995.

tanárok közül toborozták tagjaikat, de nagyon sokáig csak tanult (egyetemet, elsősorban filológiát végzett) emberek szövetségeként tekintettek magukra, céljaik is tudományosak voltak, és méltatlannak érezték magukhoz a tanárok anyagi érdekeinek képviseletét. Az első, valóban a tanárok érdekképviseletét feladatának tekintő egyesületek 1872-től kezdve alakultak meg Poroszországban, tartományonként szerveződve.⁴⁵ Ezek az új egyesületek nemcsak új célokat fogalmaztak meg, és nemcsak átstrukturálták az addigi egyesületi palettát, hanem egyértelműen a régi egyesületek kritikájaként, azok ellenében alakultak meg.⁴⁶

A váltás azonban nem volt olyan egyszerű, jól mutatja ezt a korban meglehetősen népszerű enciklopédiák és lexikonok két „tanáregyesületek” szócikke is. Az egyik 1865-ből való, tehát az újfajta egyesületek megalakulása előtt jelent meg néhány évvel, a másik 1883-ból. Mindkét szócikkíró szükségét érezte annak, hogy megindokolja, miért fontos és miért jó, ha a tanárok egyesületbe tömörülnek. Szükség van rájuk, mert általuk fejlődik az oktatás, mivel a tanárok meg tudják beszélni szakmai problémáikat, folyóiratokat adnak ki, és ezen keresztül még szélesebb körhöz jutnak el az új tudományos eredmények. De nemcsak ezért fontosak az egyesületek, hanem azért is, mert lehetőséget adnak arra, hogy a tanárok megbeszéljék a saját körülményeiket. Lehetséges – írja a szócikk szerzője 1865-ben – hogy a beszélgetések során sok téves nézet is elhangzik, de a „szabad véleménycsere” segít a problémák feltárásában, és ezért a kormányzatnak döntéseiben figyelembe kell vennie az egyesületek véleményét is, sőt a jó kormányzat támogatja az egyesületek létrejöttét.⁴⁷ Az új típusú egyesületek iránti igény, tehát nem váratlanul jelent meg, még akkor sem, ha a közvetlen kiváltó ok a fizetések sérelmes rendezése volt.

Az eddigi tudományos fókusz helyett ezektől az új egyesületektől a tanárok nemcsak az anyagi érdekeik képviseletét várták el, hanem az iskolatípusok szerinti széttagoltság enyhítését, a különböző iskolatípusokban tanító tanárok közötti szolidaritás és kollegialitás erősítését is. Ez az igény is jelzi már a lassan kibontakozó tanári identitás, öntudat megjelenését. Ebbe az irányba mutat az újság-cikkekben megjelenő követelés a közösségi érzés és a tanári hivatás iránti szeretet erősítésére. Természetesen a tudományos kérdések sem kerültek le a napirendről az egyesületi összefüggések alkalmával, de új témák és megközelítésmódok vették át a régiéket helyét. Már nem az egyetemi „tudományosság” a tanárok felé közvetítése volt a cél, hanem pedagógiai, tanítástechnikai kérdések kerültek az érdeklődés és a viták középpontjába. Az új szakmai kérdések mellett, az érdekképviselet új formái is szóba kerültek. A tanárok ne csak petíciókat írnak, hanem összefogva, együttesen cselekedve például ne foglalják el az alacsony fizetéssel meghirdetett állásokat – hangzott el a felszólítás. Ezzel mesterséges tanárhiányt lehet előidézni, ami az iskolafenntartókat a fizetések emelésére kényszeríti.⁴⁸

⁴⁵ Bölling 1983; Führ 1985; Müller-Rolli 1992: 157–218.

⁴⁶ Titze 1991: 352.

⁴⁷ *Enzyklopädie des...* 1865: 256–258; *Lexikon für Pädagogik* 1883: 261–263.

⁴⁸ ZUW 1872. 10. Zur Dotationsfrage (Aus Preussen) 77.

Világosan látszik, hogy legalább a tanárok egy részénél igény merült fel a közös cselekvés új formái iránt, és egyre többen gondolták azt, hogy a tanárok aktivitása nem merülhet ki petíciók írásában. A hírlapokban folyó vita minden résztvevője egyöntetűen amellet foglalt állást, hogy az új célokhoz, új egyesületre van szükség. Külön kiemelték – és ez újabb jele az erősödő szakmai öntudatnak – hogy az új egyesületnek ne közületek (azaz ne az iskolák), hanem egyének, az egyes tanárok saját jogukon legyenek a tagjai. Szintén célként merült fel az országos egyesület megalakítása, de úgy, hogy az többé-kevésbé önálló tartományi egyesületek szövetsége legyen.⁴⁹ Újra meg újra kiemelésre került a tanárok szakértő szerepe, annak fontossága, és hogy nélkülük semmilyen sikeres és jó oktatási törvény nem alkotható meg. Abszurd példaként említették Bajorországot, ahol az oktatást felügyelő hivatalnokok kizárólag jogászok voltak.⁵⁰ A szakértői szerep és az egyéb célok sikerre vitele érdekében szükséges eszközök és taktikák is megfogalmazásra kerültek. Agitáció, propaganda és a megfelelő információk összegyűjtése voltak a javasolt módszer kulcsszavai.⁵¹

Ezek után került sor 1872. október 7-én a porosz provincia felsőbb iskolai tanárainak első gyűlésére, és az első tartományi tanáregyesület megalapítására. Az alakuló gyűlés a következőkkel támasztotta alá az egyesület megalakulásának szükségességét: egyrészt más hivatások tagjai már régen megszervezték magukat, a tanároknak már régen meg kellett volna ezt tenni, lényegében tehát egy mulasztás pótlásáról van szó, másrészt bizonyos kérdések, például a közös folyóirat vagy a tanárok árváinak segélyezését szolgáló alap megszervezése csak egyesületi szinten oldható meg. A gyűlés az egyesület megalapítására tett javaslatot ellenvetés nélkül elfogadta. Az alapszabály szerint az egyesület célja a pedagógia, módszertani kérdések tárgyalása, a tanárok és az iskola érdekeinek képvisellete és a kollegialitás fejlesztése. Az egyesület tagja lehet minden tartományi felsőbb iskola tanára (tehát nem csak a gimnáziumok, hanem például megfelelő polgári iskolák vagy a leányiskolák tanárai is), ha a tagdíjat az évi 1 talléros tagdíjat befizeti.⁵² Világosan látszik, hogy az egységes fellépés érdekében az egyesület ajtaját elég szélesre tárták, azonban azt az indítványt mely a reálskola és a gimnázium egyesítését javasolta, a közgyűlés még túl korainak tartotta és ennek megfelelően nem is tárgyalta. Már a kezdet kezdetén együtt léptek fel az egyesülés és elhatárolódás tendenciái, bár kétségtelen, hogy ebben az időszakban az egyesítési törekvések voltak az erősebbek.

⁴⁹ ZUW 1872. 15. Zur Vereinsfrage, 114.

⁵⁰ ZUW 1872. 2. Eine höchst wünschenswerthe Vorbereitung des neuen Unterrichtsgesetzes 9. és ZUW 1872. 5. Bericht über die General-Versammlung des bayerischen Gymnasialvereins, 34.

⁵¹ ZUW 1872. 1. Bericht über eine Petition an das Abgeordnetenhaus in Sachsen der Realschullehrer, 11–12.

⁵² ZUW 1872. 31. Bericht über die erste Versammlung der Lehrer höherer Unterrichtsanstalten der Provinz Preussen, 241–242.

SZÖVETSÉGES ÉS ELLENFÉL – AZ ÁLLAM ÉS A TANÁREGYESÜLETEK VISZONYA

Az OKTE és az állam

Az OKTE, illetve vezetői nagyon hamar ráéreztek arra, hogy ha sikeresek akarnak lenni vállalt céljaik megvalósításában, egyszerre kell kritikus és mégis jó viszonyt kialakítaniuk az állammal, és azon belül a VKM-mel. Az egyesület újdonságából, az oktatás zűrzavaros állapotából adódó helyzet és az elvi liberalizmus ellentmondását figyelhetjük meg a tanáregyesületnél az államhoz való viszonyukkal kapcsolatban. Az államtól való függetlenséget korlátozta az, hogy egyrészt az adott helyzetben csak az államnak volt arra lehetősége és szándéka, hogy a tanárok számára előnyösen megreformálja az oktatást, másrészt az állam kifejezett támogatása nélkül nemhogy a tanárok távlati céljai nem voltak megvalósíthatóak, hanem még maga az egyesület sem volt képes rendesen működni. Ez a későbbiekben megváltozott, de az általunk most vizsgált időszakban végig ezzel küzdött az egyesület a gyakorlatban, és ezzel párhuzamosan erre a helyzetre próbált a választmány egy elméleti sémát is kidolgozni. Az utóbbinak igen szép példája a már idézett miniszteri látogatás alkalmából elmondott beszéd, mely az egyén szintjén hűséget ígért, de az egyleti szinten szabadságot kívánt.⁵³ A cél egy olyan bizalmi viszony kialakítása volt, ahol egyértelmű, hogy az egyesület és az állam céljai lényegében azonosak (az ország java), de a szükséges (vélemény)szabadság nélkül a tanárság nem képes ellátni a feladatát, a színvonalas oktatást. Hasonló nézetekre bukkanunk Arany János 1860-as évekbeli kritikafelfogásában,⁵⁴ illetve hasonló (igaz némileg korábbi) a már említett neohumanisták által kidolgozott program is.⁵⁵ Nem túlzás tehát azt állítani, hogy a tanáregyesület által felajánlott kompromisszum, szövetség, egy általános (kelet-európai) „értelmiségi” minta, mely akkor jelenik meg, ha egy egyesület, társadalmi réteg, csoport, céljait állami támogatás nélkül nem valósíthatja meg.

Az egyesület az országossá alakulás után szinte rögtön szembesült azzal, hogy a *Közlöny* finanszírozása, még a legszigorúbb gazdálkodás mellett is meghaladja anyagi erejét. Bár az OKTE tisztviselői, így a folyóirat felelős szerkesztője és a szerkesztőbizottság tagjai is ingyen (később jelképes díjazásért) dolgoztak, és a szerzők sem kaptak honoráriumot, hamar világossá vált, hogy a folyóirat folyamatos működése nem igazán biztosítható pótlólagos források nélkül.

⁵³ „S itt lehetetlen meg nem emlékezni azon kettős minőségi viszonyról, melyben nagyméltóságod irányában állunk: mint tanárok és mint egyesület. A vezérkedés és vezéreltetés elve oly régi, mint maga a patriarchalis család. De a szabad egyesülés, az önálló vélemény szabad nyilatkozhatása, – ez az újabb kor dicsőségei közé tartozik. A tanár, mint egyén, hódolattal teljesíti vezére szavát; de a vezér a tanárokat, mint egyet, szabad versenyre bocsátja a vélemények mérhetetlen tengerén.” Ney Ferenc elnök beszéde a Pauler Tivadar vallás- és közoktatási miniszternél tett tisztelő látogatás alkalmából. *Közlöny* 1871. 7. 444.

⁵⁴ Németh G. 1971: 155.

⁵⁵ Vö. Süvern nézetei az állam és az oktatás viszonyáról Jessmann-nál 1988: 8.

Az egyesület fő jövedelemforrása a tagdíj lett volna, de szinte nem volt olyan választmányi gyűlés, elnöki beszámoló, ahol ne tértek volna ki a rossz fizetési morálra és a tagdíjhátralékok ügyére. A *Közlöny* fontossága és elengedhetetlen az egyesület céljai szempontjából vitathatatlan volt, hiszen mind az országos jelleg (a vidéki tagokkal való kommunikáció), mind a nevelési-oktatási ügyekben való részvétel fő fóruma volt. Ezért döntött úgy a választmány, hogy felajánlják a *Közlönyt* a VKM számára, hogy itt közölje a rendeleteit, kinevezéseit, azzal a kikötéssel, hogy közben megtartják a folyóirat függetlenségét.⁵⁶ Eötvös József kedvezően fogadta a javaslatot, és 800 forintot utalványozott is erre a célra az egyesületnek. Ettől kezdve a *Középtanodai Rendeletek Tára* a *Közlöny* melléklete lett. Így bár deklarálták a függetlenségüket, az állam támogatása nélkül mégsem jelenhetett volna meg az az orgánus, melyben gyakran a minisztériumi tervek is kritizáló véleményük látott napvilágot.

Az állami támogatás igénye újra meg újra a legkülönbözőbb témák kapcsán merült fel a *Közlönyben* a tagok részéről.⁵⁷ Eközben a függetlenség, a kormányhoz való viszony kérdése is napirendre került. Az OKTE a tanügyi mozgalmak központjának és a kormány tanügyi tanácsadó testületének szeretné láttatni magát.⁵⁸ Ennek elérése érdekében egyszerre kritikusak a kormány némely tanügyi törekvésével szemben (kötelező népiskolai tankönyvek kiválasztása, a középiskolai törvényjavaslat) és védik meg a minisztert ha személyét támadás éri.⁵⁹ Az első hivatalos nyilatkozatra ez ügyben éppen a *Közlöny* támogatása miatt ért kritika kapcsán került sor. A *Budapesti Közlöny* című lapban megjelent egy cikk, mely az OKTE *Közlönyét* és ezen keresztül az egyesületet vádolta meg függetlenségének feladásával a 800 forintos támogatás miatt. Az OKTE vezetősége erre többek között ezt válaszolta: „Ezek folytán tehát kijelenti a választmány, hogy *közlönyének* az épen e célból teljesen elkülönített hivatalos részén, a »középtanodai rendeletek tárá« kívül teljességgel semmi köze nincs hivatalos vagy hivataloshoz hasonló ügygel, szóval hogy megóvja eddigi függetlenségét, mely *tudományos és tanügyi* dolgokban véleményének szabad nyilvánításában, nem pedig ellenzéki vágyban áll.”⁶⁰ Ezt fejtette ki Ney Ferenc Pauler Tivadart köszöntő beszédében is, ahol a tudományos kutatásban és véleménynyilvánításban szabadságot kívánt az egyesület számára, s cserébe a konkrét feladatok megvalósításában egységet és segítséget ígért, és kérte a működésnek ehhez a formájához a miniszter támogatását.⁶¹ A cél nemcsak az volt, hogy

⁵⁶ *Közlöny* 1870. 1. 44.

⁵⁷ A tanáregylet folyamodványa a magyar országgyűlés képviselőházához a középtanodai tanárok anyagi helyzetének javítása ügyében. *Közlöny* 1870. 3. 152–155; Szamosi János: Visszhang. *Közlöny* 1870. 5–6. 235–236.

⁵⁸ Bartl Antal: Indítvány. *Közlöny* 1870. 5–6. 232.

⁵⁹ Vö. *Közlöny* 1869. 5. 220. és *Közlöny* 1869. 7. 317. A középiskolai törvényjavaslatl kapcsolatosan lásd *Az Országos Középtanodai Tanáregylet Emlékirata a vallás- és közokt. m. kir. ministerium által kiadott gymnasiumi és lyceumi tanszervezeti javaslatok ügyében.* 1869: 23.

⁶⁰ *Közlöny* 1870. 8. 446.

⁶¹ Ney Ferenc elnök beszéde a Pauler Tivadar vallás- és közoktatási miniszternél tett tisztelegő látogatás alkalmából. *Közlöny* 1871. 7. 445.

a kormány tanácsadó szerve legyenek, hanem az is, hogy előbb-utóbb szakértelmüknek köszönhetően a miniszter kénytelen legyen hozzájuk fordulni, azaz megkerülhetetlenek legyenek tanügyi és pedagógiai kérdésekben.⁶² Valószínűleg ennek a rugalmas politikának köszönhetően tudott az OKTE egyszerre a tanügyi mozgalmak sikeres képviselője (középiskolai tanárok fizetésének emelése, a gimnáziumi és líceumi tervezet elleni fellépés, az Országos Közoktatási Tanács megalakításának felvetése) és a kormány tanügyi tanácsadója lenni (reáltanodai törvényjavaslat, középiskolai tankönyvek bírálata).⁶³

A továbbiakban az Eötvös József-féle törvényjavaslat sorsát próbáljuk meg nyomon követni, szigorúan a tanáregyesület szemszögéből. A törvényjavaslat sorsa és az egyesület abban játszott szerepe szemléletes példája az állammal szembeni érdekérvényesítésnek, és a határozott fellépés motivációit is feltárja. Azt, hogy az elképzeléssel és később a törvényjavaslattal szembeni fellépés valódi identitásképző elem, nemcsak az mutatja, hogy az egyesület történetének későbbi írója igen nevezetesen nevezi azt a napot az egyesület életében, amikor végleg elvetik az eötvösi tervet, hanem az is, hogy az egyesület alelnöke csatáról és fényes győzelemről beszél az üggyel kapcsolatban.⁶⁴ Úgy gondoljuk, hogy a vita tartalmi ismertetésével kirajzolódnak a tanári szakmai identitás kezdeti körvonalai, mely egy foglalkozás hivatássá válásának, azaz a professzionalizációnak egyszerre követelménye és terméke.

A Budapesti Tanári Egylet elnöke, Lutter Nándor kezdeményezése alapján dolgozott ki egy javaslatot a középiskola megreformálására, melyet egy emlékiratban közzé is tett. Az új koncepció célja, hogy a középiskola az addiginál jobban felkészítse diákjait mind a gyakorlati életre, mind az egyetemi tanulmányok folytatására. A javaslat az addigi egységes képzést megbontotta és az érettségit eltörölte volna és az utolsó három évben lehetőséget biztosított volna a diákoknak a szakosodásra.⁶⁵ Ez a javaslat fő pontjaiban megegyezik a később (ez alapján is) kiadásra került törvényjavaslattal. Az egyetlen lényegi különbség, hogy Eötvös a három felső osztályban nem kétirányú, hanem háromirányú szakosodást képzelt el, és a görög nyelvet csak az utolsó három (líceumi) évben taníttatta volna. Eötvösök célja egy olyan iskolatípus megteremtése volt, amely egyszerre elégítette volna ki a kereskedelmi és ipari pályára készülőkét (akik az iskola első négy, vagy hat éve után abbahagyhatták volna tanulmányaikat), adott volna egy stabil általános műveltséget, és előkészített volna az egyetemi tanulmányokra.

Ezzel a koncepcióval fordult szembe az OKTE megalakulása után igen gyorsan, hiszen egy 1868. július 2-a és augusztus 7-e között zajló minisztériumi tanácskozássra, melyet a reálgimnáziumi tanterv ügyében folytattak, az egylet küldötteit a kilenc osztályt, a „furcatio”-t (a szakosodást) és a görög nyelv

⁶² *Közlöny* 1870. 5–6. 232.

⁶³ *Közlöny* 1870. 10. 577.

⁶⁴ Bartl Antal: Indítvány. *Közlöny* 1870. 5–6; Szerelemhegyi 1891.

⁶⁵ A Budapesti Tanári Egylet Emlékirata. *A Budapesti Tanári Egylet Közlönye* 1867. 3–4. 10. és 30.

eltörlését ellenző véleménnyel küldte el.⁶⁶ Ezt a véleményüket fejtették ki 1869-ben *Emlékiratukban*, melyet nemcsak a miniszterhez juttattak el, hanem füzet formájában meg is jelentettek. Ebben a teljes 9 osztályos reálgimnáziumi koncepciót líceumostól, a furcatioval együtt elvetették, és leglényegesebb főelveit – mint írták – „helyesnek semmiképpen sem ismerhetik el”. Úgy gondolták, hogy a Thun-rendszer – a germanizálási törekvésektől eltekintve – kifejezetten jó hatással volt a hazai tanügyre, a problémákat a megvalósítás során a germanizálás miatti ellenszenv és a szakemberek hiánya okozta. Így az Entwurf által bevezetett iskolarendszer nagyrészt csak papíron valósult meg. Az ezt követő reformok és tervezetek azonban csak rontottak a helyzeten, hiszen a baj fő okát a Thun-féle tanszervezetben keresték, pedig az (az OKTE álláspontja szerint) a „tanerőkben rejlett”. Ez a fő hibája az általuk bírált tervezetnek is. A szakirányú líceumi képzés szemben állt a középtanodák fő feladatával, amely „a szaktudományok alapos tanulmányozására oly annyira szükséges magasabb általános képzettség megszerzése” volt.⁶⁷ Véleményük szerint a tanügy problémái megoldásának kulcsa a tanárok helyzetének és képzettségének javítása volt. Fel kell állítani egy országos tanárképző intézetet, az egyes tanintézetek és tanári testületek autonómiáját ki kell szélesíteni, hogy a tanárok lelkesen és szabadon dolgozhassanak, és természetesen a tanárok anyagi helyzetének rendezése is szükséges. Ha ezek megvalósulnak az oktatás színvonala is növekedni fog.

Az OKTE gyors és radikális vélemény változásának oka a javaslat gyenge támogatottsága volt a tagságon belül. Amíg az egyesület elnöke Lutter Nándor, Eötvös barátja és a javaslat szellemi atyja volt, addig el tudta érni annak támogatását. De abban a pillanatban, ahogy távozott, megszűnt ez a támogatás, sőt az ellenkezőjébe csapott át. Az egyesület kritikai megjegyzéseiből kitűnik, hogy nem csak a javaslat egyes elemeit, hanem annak egész koncepcióját vetették el. Látható, hogy az Entwurf neohumanizmusa, az antik műveltség mint a tehetség terepének kifejtése és a nevelés legfőbb eszköze, megfelelt a tanárok többsége és a korabeli művelt rétegek szellemi önképének. Az eötvösi javaslat pedig éppen ezt a neohumanista doktrínát vetette el azzal, hogy a görög és a latin nyelv tanítását háttérbe szorította, és a teljeskörű képzés helyett a szakosodásra helyezte a hangsúlyt. Ráadásul a gyakorlati életre való felkészítés mint cél, kisebbitette volna a gimnázium mint oktatási intézmény presztízsét és ezen keresztül a tanárokét is egy eredendően a humán műveltségben szocializálódott közegben. Az általános érettségi eltörlésével pedig az egyik legfontosabb, a gimnáziumnak is tekintélyt adó, képesítő vizsgát szüntette volna meg. Érthető tehát, hogy a már többé-kevésbé megszokott szervezeti formákat és – a germanizáláson túllépve – ismerős és elfogadott műveltségesszéményt képviselő Entwurf felváltásának szándéka a merőben új szervezeti kereteket, oktatási célokat és műveltségi eszményt célul tűző eötvösi koncepcióval nem lehetett sikeres a korabeli szakmai közegben. A reakció hevesége és az utókor véleményét

⁶⁶ *Közlöny* 1870. 9. 511.

⁶⁷ *Az Országos Középtanodai Tanáregylet Emlékirata a vallás- és közokt. m. kir. ministerium által kiadott gymnasiumi és lyceumi tanszervezeti javaslatok ügyében*. Buda, 1869. 5.

is befolyásoló hatása,⁶⁸ arra enged következtetni, hogy a középiskolai tanárok szakmai identitása ekkorra már bizonyos körvonalakkal bírt, és a megváltoztatására irányuló (akár állami) szándékot is komoly, egzisztenciális veszélyként érzelte az éppen csak kialakulófélben lévő tanári társadalom. Természetesen nem a tanáregyesület vagy a tanárok tiltakozása volt a legfontosabb tényező abban, hogy Eötvös József törvényjavaslata végül nem valósult meg. De a tanáregyesület érvei jól kirajzolták azokat a pontokat, melyek számukra fontosak voltak a korabeli oktatási rendszerben, illetve a tiltakozásuk hevesége megmutatta azt is, hogy képesek voltak (igaz egy nagyobb tiltakozási hullám részeseként) határozottan fellépni az állammal szemben.

A tanáregyesületek és az állam Poroszországban

A legfontosabb téma, melynek kapcsán az állam szerepe és kötelessége a porosz tanárok között tematizálódott a tanári fizetések ügye volt. A középiskolai tanárok 1850–60-es évekbeli relatív jóléte az 1870-es évekre megszűnt, különösen, ha az egyéb egyetemi végzettséget igénylő foglalkozásokkal vetjük őket össze. A nehezedő körülmények közös cselekvésre kényszerítették a tanárokat és a rossz anyagi helyzet az egyik konkrét kiváltó oka volt az új típusú „hivatásrendi” egyesületek megjelenésének. A konkrét anyagi kérdések mellett, azoktól nem függetlenül, merült fel az állam szerepének problematikája. Nem mindig került explicit megfogalmazásra ez a kérdés, de ott lapult folyamatosan a háttérben.

Miért kell az államnak egyáltalán segítenie a tanárok problémáinak megoldásában? Ezt az alapkérdést a tanárok gyorsan és egységes érveléssel válaszolták meg. Azért kötelessége az államnak segítenie, mivel az iskolának és így a tanároknak kiemelkedő szerepük volt abban, hogy a „dicsőséges” német császárság újra megalakulhatott.⁶⁹ Ez az érvelés, különböző formákban, de a vita szinte minden hozzászólójánál megjelent. Az iskoláztatást és a képzést magától értetődően állami feladatként fogalmazták meg. (Komoly változás ez a 19. század elejéhez képest!) Az, hogy jelenleg (1872) az állam a felsőbb iskoláknak csak $\frac{1}{3}$ -át finanszírozza, fejlődési rendellenesség – mondják a tanárok – amelynek okozója az állam elégtelen aktivitása volt, és csak ennek hiányában kerülhetett arra sor, hogy a középiskolák nagy részének fenntartói a városok és a községek legyenek. Most jött el az idő és a megfelelő anyagi helyzet – mondják a diskurzus résztvevői közül többen –, hogy az állam régi adósságait törlessze, az iskolák támogatását és a tanárok fizetését megemelje. Az állami fizetésemelés nem old meg azonban minden problémát. Hiába emeli meg az állam iskoláiban a tanárok fizetését, mivel (és itt válik újra fontossá az iskolarendszer finanszírozásának rendellenes fejlődése) a tanárok többsége községi, városi iskolákban tanít, így őket

⁶⁸ Ezzel kapcsolatban vö. például Antall 1971; Kemény 1986; Fináczy 1896: 86–87; Sótér 1967: 331–332; Köte 1975: 94; Felkai 1979: 220–229.

⁶⁹ ZUW 1872.1. Programm 1.

az emelés nem érinti. Ezért ennek követeléséhez szükségszerűen csatlakozott egy másik követelés: annak kötelezővé tétele a nem állami iskolák számára is, ami azonban közvetve az állami fennhatóság kiterjesztését is jelenti. Ezt természetesen a kortárs tanárok is érzékelték, és rögtön a községi autonómia és az állami beavatkozás határait kezdték el boncolgatni: Hozhat-e az állam kötelező erejű döntést a községek számára, különösen akkor, ha állami támogatás nélkül alapított és fenntartott iskolákról van szó? Az mindenki számára világos volt, hogy a fizetések emelését a községek nem képesek finanszírozni, viszont ha elfogadják az állami támogatást, akkor a függetlenségüket kell feladniuk. Melyik oldalt támogassa ebben a helyzetben a tanárság? A vélemények egyáltalán nem voltak annyira egyértelműek, mint ahogy azt a tanárok állam iránti lojalitását hangsúlyozó szakirodalom alapján gondolnánk. A többség főleg anyagi és presztízs okokból üdvözölte az állami térnyerést. Azzal érveltek (jogosan), hogy az állam inkább tudja biztosítani a várva várt fizetésemelést, mint a községek, annak ellenére, hogy néhány gazdagabb város kiemelten támogatta az iskoláit. Másrészt a tanárok nagyon nehezményezték, hogy a nem állami iskolák esetében a fontos személyi és anyagi kérdésekben (azaz lényegében róluk) többségében olyan városi tanácsosok döntöttek, akiknek képzettsége messze elmaradt az övékétől. Ez a városi iskolák tanárainak tekintélyvesztésével járt, érthető ha ennek javítását jogosan várták a városi közegben élő tanárok az állami alkalmazástól. Ezen okok miatt a tanárok egyik beadványukban kívánatosnak nyilvánították az iskolák államosítását. De felmerültek ellenérvek is. Egy kisebbség arra hívta fel a figyelmet, hogy az iskolák államosításának követelésével az állam egy újabb, eddig még autonóm területre terjeszti ki befolyását, és a tanárok mindezt csupán anyagi előnyök érdekében veszélyeztetik.⁷⁰ Még a tartományi tanáregyesület alakulólésén is felhívták arra a figyelmet egyesek, hogy annak ellenére, hogy jelenleg az állam liberálisabbnak tűnik mint a városok, és a tanárok érdekeinek inkább megfelelő oktatáspolitikát folytat, nem szabad elfeledni, hogy nem is olyan régen a községi iskolák voltak a menedékei azoknak a tanároknak, akiket politikai meggyőződésük miatt nem alkalmaztak állami iskolákban.⁷¹

A többség azonban nem így gondolkodott. Ezért minden fontosabb, a tanári hivatást érintő kérdésben (fizetés, tanári kinevezések, a szolgálati idő kiszámítása, lakáspénz) az államtól reméltek segítséget a porosz tanárok, és azok, akik a városi és községi iskolák autonómiája vagy az egyén nagyobb felelőssége, a szabad munkaerőpiac minimumfizetés nélkül jelszavaival léptek fel, gyorsan megkapták a „parttalan liberális”⁷² jelzőt, vagy igazságtalansággal és a szolidaritás hiányával vádolták meg őket.⁷³ Az 1870-es évek elején a porosz tanárok sorsuk jobbra fordítását az államtól várták. Azt, hogy az önmagukat megszervező tanárok államfelfogása azért nem volt teljesen egyoldalúan paternalista több idézettel is

⁷⁰ ZUW 1872. 23.

⁷¹ ZUW 1872. 32. Bericht über die erste Versammlung der Lehrer... 250.

⁷² ZUW 1872. 31.

⁷³ ZUW 1872. 5.

bizonyíthatnánk,⁷⁴ de az is kitűnik, hogy szerepüket jobbra a figyelem felhívásában és nem a probléma megoldásában látták. A problémák megoldását többségük az államtól várta el.

TÉZISEK ÉS MAGYARÁZATOK

Mint azt már tanulmányunk elején említettük, a kelet-európai professzionalizációnak „közkeletű” jellemzői a megkésettség Nyugat-Európához képest, a központi egyesület hiánya, a professzionalizáció és a nemzeti identitás kialakulásának erős kapcsolata, valamint az állammal szembeni gyenge érdekképviselet. Vizsgáljuk meg, megállják e helyüket ezek a megállapítások a magyar–porosz összehasonlítás kapcsán.

Nézzük először a megkésettség és a központi egyesület kérdését. Magyarországon az első egyesület 1865-ben alakult meg, ez néhány évtizedes késést jelent a porosz egyesületekhez képest, de ha figyelembe vesszük, hogy a középiskolai tanárok képzését először kötelezően szabályozó rendelet, az Organisationsentwurf 1849-ben jelent meg, (a hasonló szabályozás Poroszországban 1810-ben) tehát lényegében csak ettől a pillanattól beszélhetünk modern értelemben vett középiskolai tanárságról, nyugodtan nevezhetjük gyorsnak a szakmai (professzionális) identitás e jellemzőjének kialakulását. Az, hogy a megalakuló egyesület rögtön országossá kívánt és tudott válni, szemben a porosz egyesületekkel, amelyek csak 1903-ra érték el ezt, csak megerősíti az állításunkat. Ez a gyors fejlődés még akkor is meglepő, ha köztudott, hogy a porosz tanáregyesületek késői országossá válását az erős regionális identitás is hátráltatta, amely Magyarországra nem volt jellemző.

A szakmai és a nemzeti öntudat összekapcsolódásának hiánya is feltűnő, nemcsak akkor, ha Magyarországot Galíciával és Csehországgal hasonlítjuk össze, hanem akkor is, ha Poroszországgal. A porosz forrásokban fellelhető hivatkozások a hazára, hazafiságra, illetve a hazáért tett szolgálatokra a magyar oldalon teljesen hiányoznak. Ahogy az is, hogy az új helyzetben (a Német Császárság kikiáltása után) a hazafias harcot a tanárokkal más szinten, de folytatni kell. A magyarázatot egyrészt abban találhatjuk, hogy a magyar nemzeti identitás kialakulása 1848–49-cel lényegében befejeződött, másrészt, hogy a nyilvános diskurzusban résztvevő, azt befolyásoló rétegek sokat tanultak az 1848–49-es forradalom és szabadságharc nemzeti problémáiból. Ez a tapasztalat csak tovább erősítette a kiegyezés utáni idők doktriner liberalizmusát, mely nemzeti-nemzetiségi kérdésben is éreztette hatását.⁷⁵

Ha az egyesületi alapszabályokat hasonlítjuk össze, sok hasonlóságot találunk. Mindkét egyesület a középiskolai tanárok számára alakult, tehát nem

⁷⁴ ZUW 1872. 6. Zur Dotationsfrage, 43.

⁷⁵ Hozzá kell tennünk, hogy a nemzeti öntudat, illetve a magyarság, a magyar kultúra fontossága mint hivatkozási alap a későbbiekben fontos szerepet játszik a tanárok között is, de a jelenleg vizsgált és tárgyalt periódusban ez nincs így.

csak a gimnáziumi tanárok számára, és mindketten egyszerre tűztek ki szakmai politikai és szaktudományos célokat és mindkét egyesület fontos célként jelölte meg a kollegialitás erősítését. A konkrét, rövid távú célok is hasonlóak voltak: a tanárok anyagi helyzetének javítása, a bírók bérszínvonalának elérése és a szakértői státusz megszerzése pedagógiai és oktatáspolitikai ügyekben. A célok eléréséhez megválasztott taktika és eszközök is megegyeztek: a folyóiratok segítségével meghatározni a szakmai diskurzust, illetve petíciókkal a törvényhozásra hatást gyakorolni. A különbség inkább abban volt, amilyen módon ezeket az eszközöket használták. A magyar tanáregyesület sokkal kritikusabb volt az állammal szemben, mint porosz párja. Eötvös József miniszter javaslatait és törvénytervezetét a magyar középiskolai tanárok éles kritikával illették. „Harcról” és „csatáról” beszéltek az Eötvös-féle középiskolai törvényjavaslat elleni küzdelemmel kapcsolatban, még akkor is, ha Eötvöst mint magánembert nagyra becsülték, sőt az egyesület tiszteletbeli tagjává is választották. Olyasfajta visszafogottság, illetve visszakozás, mint amelyet a porosz tanáregyesületeknél tapasztalhattunk, hogy egy pozitív miniszteri nyilatkozat hatására beadványokat visszavonnak, Magyarországon nem volt tapasztalható.⁷⁶ A különböző viselkedésmódok mögött feltehetően eltérő felfogások rejlenek az állam szerepéről. Mind a magyar, mind a porosz tanárok elvárták az állami segítséget, de míg a magyarok az államot mint végrehajtót látták és láttatták a folyóirataikban, és a koncepciók kidolgozására, a problémák megoldására maguk vállalkoztak, addig a porosz tanároknál gyakrabban fordult elő, hogy a problémák csak bemutatásra kerültek, a megoldás keresését az államra hagyták. Egy emlékiratban a berlini felsőbb városi iskolák tanárai explicit ki is mondják, hogy a megfelelő eszközök megtalálása és a problémák megoldása a kormányzat feladata.⁷⁷

Tézisünk szerint tehát a magyarországi középiskolai tanárok szakmai identitása ugyan később kezdett el kialakulni, mint porosz társaiké, de a folyamat az 1870-es évek elején hamarabb hozott eredményeket a professzionalizáció szempontjából fontos területeken, mint a szakmai autonómia, az egység és a funkcionális monopólium, ami részben egy másfajta államfelfogásnak és önképnek volt köszönhető. Mi tette ezt a gyorsabb és némileg más irányba haladó fejlődést lehetővé?

A kiegyezés utáni Magyarországon a gazdaság virágzásnak indult, liberális kormányzat alakult, az ekkor hozott törvények is a liberalizmus jegyében fogantak. Ebben a „Gründerzeit” hangulatban a kormányzó elit nagyon fontosnak tartotta az egyesületi kultúra támogatását és különösen a szellemi foglalkozású rétegek erősítését a magyar társadalomban. Ebben az „egyesületbarát” és a gazdasági fejlődésnek köszönhetően az 1870-es évek közepéig doktriner liberális közegben, érthető módon könnyebb volt egy szakmai-érdekképviseleti egyesületnek működni és eredményeket elérnie, mint Poroszországban, ahol az állam kevésbé volt nyitott az egyesületek irányába. A vizsgálatunk tárgyát képező egyesületekkel szemben például

⁷⁶ ZUW 1872. 15. Erklärung, 120.

⁷⁷ ZUW 1872. 17. Die Gehaltsverhältnisse der Lehrer der städtischen höheren Unterrichtsanstalten Berlins, 134.

– mivel szimplán „sztrájkkegyesületeknek” tartotta őket a fizetésrendezéssel kapcsolatos céljaik miatt – évekig rendkívül bizalmatlan volt a porosz kormányzat.

Meghatározta a más irányú fejlődést az egyházak eltérő szerepe is az oktatásban. Magyarországon az alapfokú oktatás teljesen, a középfokú pedig nagyrészt a protestáns és a katolikus egyház kezében volt. Az első állami (tehát nem királyi katolikus) gimnáziumok csak 1849-től, az Organisationsentwurf nyomán jöttek létre. Az Entwurf előírásai ugyan vonatkoztak a nem állami iskolákra is, és így például szolgáltattak az állami beavatkozásra az oktatás területén, de az állam pozíciója még korántsem volt olyan erős, mint ahogy a kormányzat azt szeretne volna. Nem véletlen, hogy a középiskolai törvény, mely többek között az állami fennhatóságot is szabályozta volna, hosszas küzdelmek után, csak 1883-ban került elfogadásra. Egy ilyen helyzetben nagyon is megfelelt az államnak, hogy létrejött egy az egyházaktól független, magát felekezeten felülinek deklaráló, oktatáspolitikai „hatalmi” központ. Poroszországban az egyházaknak már régen nem volt ilyen meghatározó szerepük, így az államnak nem volt szüksége semmiféle szakmai lobbysoportra ahhoz, hogy oktatáspolitikai elképzeléseit keresztül vigye. Ennek megfelelően érthető, hogy eltérő mozgástere volt a két egyesületnek országaikban.

Más volt az állammal, illetve annak képviselőivel való személyes kapcsolata is a két egyesületnek. Magyarországon 1849 után a protestáns, de a katolikus középiskolák és így a tanárok is komoly szerepet játszottak a germanizáció elleni küzdelemben, ezen kívül a tanáregyesület tisztségviselői közül jó néhányan aktívan részt vettek a forradalomban és a szabadságharcban, ezért személyes, jó kapcsolataik voltak a kiegyezés után hatalomra kerülő új elittel. Az OKTE elnökszervezete a Budapesti Tanáregyesület elnöke, Lutter Nándor piarista tanár például már 1848-ban is Eötvös József oktatásügyi tanácsadói közé tartozott és fordítva, Eötvös már egyetemi tanárként is tiszteleti tagja volt az egyesületnek. Ilyen személyes – az érdekképviselést megkönnyítő – jó kapcsolat és kötődés nem figyelhető meg a porosz tartományi egyesület tanárai és a porosz kormányzat között.

Végül hozzájárult az OKTE jobb érdekérvényesítő képességéhez a magyarországi tanárság egységessége. A Poroszországban világosan kirajzolódó erős, humán és reálműveltség, humán gimnázium és reáliskola közötti ellentét Magyarországon nem mutatható ki a tárgyalt időszakban. Nem figyelhető meg, mert egyrészt alig voltak reáliskolák Magyarországon, és így nem jelenthettek konkurenciát a gimnáziumok számára, másrészt a reáliskolák viszonylag hamar megkapták ugyanazt a képesítési jogot, mint a gimnáziumok, így a különbség az iskolák és így a bennük tanító tanárok presztízse szempontjából nem volt jelentős. Ezt mutatja az is, hogy az Országos Középtanodai Tanáregylet első elnöke, Ney Ferenc reáliskolai tanár volt. Ugyanez a különbségtétel a porosz tanárok között sokkal előbb és érzelmekkel terhelt volt. Ezt mutatják a hírlapi viták, ahol többször kiemelésre került, hogy az igazi műveltség az a műveltség, amely az ókori szerzők tanulmányozásán alapszik, és ezt mutatja az is, hogy a reáliskolai tanárok nagyon korán megalakították saját egyesületeiket, és még 1872-ben, a nagy válság idején is arról beszéltek, hogy a reáliskola értékei és érdekei a gimnáziumétól és annak tanáraitól gyökeresen

különböznek. Az iskolák jogosítványának egységesítése csak későn, 1900-ban történt meg, ami szintén hozzájárult az amúgy is meglévő ellentétek elmélyítéséhez. Érthető módon könnyebb volt nyomást gyakorolni egy egységes tanárság nevében, mint egy területileg és iskolatípus szerint is megosztott tanárság esetében. Az 1872 körül megalakuló tartományi tanáregyesületek egyik célja egyfajta egység megteremtése volt, de a helyzet sokkal komplexebb volt, mint Magyarországon, és ezért az eredményeknek is vártniuk kellett magukra.

A nyugati minta megkésett követése, párhuzamosság vagy sajátosan egyéni modernizációs út? – tettük fel a kérdést tanulmányunk elején. Erre a kérdésre egyértelműen egy rövid tanulmány nem adhat választ. Az azonban már most is világosan látszik, hogy komoly különbségek vannak az általunk vizsgált két országban mind a tanárok professzionalizációjának körülményeiben, mind a tanárok által elért eredményekben. Jól kirajzolódnak ugyan a hasonlóságok is, de elmondhatjuk, hogy a magyarországi történések nem írhatóak le egyszerűen a megkésettség, elmaradottság fogalmával még akkor sem, ha eltekintünk annak normatív tartalmától.

FORRÁSOK

- Értesítő* 1866 = A Budapesti Tanári Egylet elnökének évi jelentése 1867. *A Budapesti Tanári Egylet 1866. évről szóló Értesítője*. Pest.
- A Budapesti Tanári Egylet Közlönye*. 1867.
- A VKM a közoktatás 1870–71. évi állapotjáról szóló az országgyűlés elé terjesztett jelentése*. Buda, 1872.
- Az Országos Középtanodai Tanáregylet Emlékirata a vallás- és közokt. m. kir. ministerium által kiadott gymnasiumi és lyceumi tanszervezeti javaslatok ügyében*. Buda, 1869.
- Enzylopädie des...* = Schmid, K. H. (szerk.) 1865: *Enzylopädie des gesammten Erziehungs- und Unterrichtswesens*. Gotha
- Keleti Károly 1871: *Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statisztika szempontjából*. Pest
- Középtanodai Rendeletek Tára* 1870.
- Lexikon für Pädagogik* 1883.
- Országos Középiszkolai Tanáregylet Közlönye* 1870–1873.
- Staatslexikon*. Freiburg, 1904.
- Riedl Szende 1862: A magyar tanférfiak. *Kritikai lapok* 9. *Zeitung für das höhere Unterrichtswesen* 1872.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Antall József 1971: Eötvös művelődéspolitikája és a középiskolai reform előkészítése, Budapest, *Magyar Pedagógia* 159–178. (Különnyomat)
- Bendix, Reinhardt 1969: Modernisierung in internationaler Perspektive. In: Zapf, Wolfgang (szerk.): *Theorie des sozialen Wandels*. Köln–Berlin, 505–512.
- Berend, Ivan T. 1996: *Central and Eastern Europe 1944–1993: Detour from the Periphery to the Preiphery*. Cambridge
- Berend, Ivan T. 1998: *Decades of Crisis: Central and Eastern Europe before the World War II*. Berkeley, CA
- Berend, Ivan T. 2003: *History Derailed: Central and Eastern Europe in the Long Nineteenth Century*. Berkeley, CA
- Berend, Ivan T. 2005: What is Central and Eastern Europe? *European Journal of Social Theory* 8. (4.) 401–416.
- Bölling, Rainer 1983: *Sozialgeschichte der deutschen Lehrer*. Göttingen
- Degele, Nina – Dries, Christian 2005: *Modernisierungstheorie*. München
- Eisenstadt, S. N. 2000: *Die Vielfalt der Moderne*. Weilerswist
- Felkai László 1979: *Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége*. Budapest
- Fináczy Ernő 1896: *A magyarországi középiskolák múltja és jelene*. Budapest
- Führ, Christoph 1985: Gelehrter Schulmann – Oberlehrer – Studienrat. Zum sozialen Aufstieg der Philologen. In: Conze, Werner – Kocka, Jürgen (szerk.): *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert. I*. Stuttgart, 417–457.
- Gyáni Gábor 2001: Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* 3–4. 221–233.
- Herbst, Jürgen 1985: Professionalization in Public Education, 1890–1920: The American High School Teacher. In: Conze, Werner – Kocka, Jürgen (szerk.) *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert. I*. Stuttgart, 495–529.
- Jeismann, Karl-Ernst 1996: *Das preussische Gymnasium in Staat und Gesellschaft II*. Stuttgart
- Jeismann, Karl-Ernst 1988: Preussische Bildungspolitik vom ausgehenden 18. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts. In: Uő. (szerk.): *Zur Bildungs- und Schulgeschichte Preussens*. Lüneburg
- Karady, Victor 1985: Teachers and Academics in Nineteenth Century France. A Socio-Historical Overview. In: Conze, Werner – Kocka, Jürgen (szerk.): *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert. I*. Stuttgart, 458–495.
- Keller Márkus 2006a: „...mentől előbb s mentől nagyobb súlylyal bírjunk mi magunk” A Középtanodai Tanáregylet megalakulása és első évei. In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középszintű és iskoláztatás*. Budapest, 647–671.
- Keller Márkus 2006b: Fogalmak és határaik. A Bildungsbürgertum és az értelmiség fogalmának összehasonlító vizsgálata. *Századvég* (42) 4. 131–162.
- Kemény Gábor 1986: A pedagógiai tudat kialakulása Magyarországon. (A szöveget gondozta és az előszót írta Kemény Katalin.) *Neveléstörténeti tanulmányok*. Budapest, 204–210.
- Kota, Jaroslav 1995: Professionalisation of Teachers in The Czech Lands. In: McClelland–Merl–Siegrist (szerk.): *Professionen im modernen Osteuropa*. Berlin, 235–280.

- Kovács M. Mária 2001: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus*. Budapest
- Köte Sándor 1975: *Közoktatás és pedagógia az abszolútizmus és a dualizmus korában, 1849–1918*. Budapest
- Lundgreen, Peter 1980: *Sozialgeschichte der deutschen Schule in Überblick. I*. Göttingen
- Mazsu János 1988: A hazai értelmiség fejlődésének sajátosságai a 19. század második felében. In: Németh G. Béla (szerk.): *Forradalom után Kiegyezés előtt*. Budapest, 234–251.
- Mergel, Thomas 1997: Geht es weiterhin voran? Die Modernisierungstheorie auf dem Weg zu einer Theorie der Moderne. In: Mergel, Thomas – Welskopp, Thomas (szerk.): *Geschichte zwischen Kultur und Gesellschaft*. München, 203–232.
- Mészáros István 1988: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája*. Budapest
- Müller, Detlef K. – Zymek, Bernd 1985: *Sozialgeschichte und Statistik des Schulsystems in den Staaten des Deutschen Reiches, 1800–1945. II*. Göttingen
- Müller, Michael G. 2000: Die Historisierung des bürgerlichen Projekts – Europa, Osteuropa und die Kategorie der Rückständigkeit. *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte* XXIX. 163–170.
- Müller-Rolli, Sebastian 1992: *Der höhere Lehrerstand in 19. Jahrhundert*. Köln.
- Németh G. Béla 1971: A magyar kritika története a pozitivizmus korában. *Irodalomtörténeti Közlemények* 148–183.
- Sőtér István 1967: *Eötvös József*. Budapest
- Szerellemhegyi Tivadar 1891: *Az Országos Középiskolai Tanáregyesület történetéhez*. Budapest
- Szivós Erika 2002: *Kétes hivatások: a képzőművészeti szakmák professzionalizációja a dualizmus kori Magyarországon*. ELTE BTK doktori disszertáció, Budapest
- Titze, Hartmut 1991: Lehrerbildung und Professionalisierung. In: Christa Berg (szerk.): *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte* 4. München, 345–369.
- Vörös Károly 1997: A modern értelmiség kezdetei Magyarországon. In: Vörös Károly: *Hétköznapiak a polgári Magyarországon*. Budapest, 21–48.
- Wehler, Hans-Ulrich 1975: *Modernisierung und Geschichte*. Göttingen
- Wehler, Hans-Ulrich 1989–2003: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte. I–IV*. München
- Wingfield. Nancy M. 2004: The Problem with the „Backwardness”: Ivan T. Berend’s Central and Eastern Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries. *European History Quarterly* 34. 535–551.
- Wozniak, Peter 1995: Professionalisation and nationalism in a Career Group: Secondary School Teachers in Galicia, 1849–1914. In: McClelland–Merl–Siegrist (szerk.): *Professionen im modernen Osteuropa*. Berlin, 235–262.
- Zibolen Endre 1990: A magyar középiskola a provizóriumtól az 1883-as törvényig. In: *Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve – Organisationsentwurf*. (A szöveget gond. és sajtó alá rend. Horánszky Nándor.) Budapest

Vári András

Német és magyar agráriusok, 1849–1909.

DEFINICIÓS KÍSÉRLET. MI VAGY KI AZ AGRÁRIUS?

Az „agrárius” jelző, sőt, az összetételek „agrár” előtagja mindkét nyelvben az 1870-es évek végétől válik használatossá.¹ Mind németül, mind magyarul fölbukkant a köznyelvben mint a mezőgazdaság, illetve a vele kapcsolatos kérdések szinonimája, ami talán a közgazdaságtan térnyerésével és a közbeszédbe beszivárgó tudományos szaknyelvvvel függhetett össze.

A német történeti-közgazdasági elemzésekben az „agrármozgalmak, agrárprobléma” stb. fogalmak a század utolsó harmadában nyertek polgárjogot. Az „agrár” e szaknyelvi rétegben sem jelent mást, mint amit a „mezőgazdasági” vagy „paraszti” – az „Agrarbewegung” például parasztmozgalmat jelölt. Politikai értelmében a szó az eddigiek alapján egyszerűen a mezőgazdasági érdekek védelmezőjét jelentette. Első alkalmazásai a hetvenes évek végén az agrárválsággal, az adókkal és Németország védvamos fordulatával foglalkozó vitákban, illetve szövegekben található. A nyolcvanas évek elejétől dokumentálható a fogalom egy jóval sajátosabb jelentése is: azokat jelölte, akik korlátozni kívánták a földbirtok mobilizációját, vagyis a kapitalista áruforgalom tárgyává válását. Ezt egy egykorú újságcikk így összegezte:

„Megengedjük, hogy a földbirtok mozgósításával szemben a földbirtok állandósítása reakció, de nem ez a kérdés, hanem az: gazdaságilag és politikailag indokolt-e az vagy sem? Aki azt feleli, hogy ’igen’, az agrárius, aki azt, hogy ’nem’, az antiagrárius.”² A szerző tehát dacosan magára vállalva a liberális szitokszót, a „reakciós” jelzőt, a mobilizáció korlátozásának programját gazdasági-politikai szükségességnek gondolta.

Az utóbbi, szűkebb értelemben agráriusnak nevezett álláspont megjelenése Magyarországon hatalmas vitákat kavart. Ezekre alább térek majd ki röviden, itt csak azt jelezném, hogy az agrárius nézetek semmiképpen sem egy koherens álláspontot fejeztek ki, közös volt bennük azonban, hogy alternatívákat kerestek a liberális gazdasági és társadalmi renddel szemben. E nézeteket széles körben osztották. A későbbiekben mind az agráriusok, mind baloldali bírálóik igyekeztek elfelejteni-elfelejtetni aényt, hogy az agrárius gondolat kísérletek és javaslatok és a liberálisok hetvenes évek végétől induló önkritikus tendenciái között nagyon széles volt az átjárás. Ugyanakkor igaz, hogy az agrárius álláspontok kezdemé-

¹ A Grimm-féle nagyszótárban (*Deutsches Wörterbuch*, 1852) még nem szerepel ez a szó, a német lexikonokban csak az 1870-es évektől bukkan föl, általában „mezőgazdasági”, illetve „paraszti” értelemben. Folyóiratcikkek és könyvek címeiben nálunk is 1879–80 körül tűnik föl.

² Vö. a *Pesti Napló* 1882. július 19-i szerző és cím nélküli vezércikkét.

nyezői, képviselői, az ilyen intézmények fenntartói és mozgatói nagy részben fiatal katolikus arisztokraták voltak, az elméletileg nem koherens kezdemények gyakran ugyanattól a körülírható csoporttól indultak. Túl a vita jól megragadható csoportkötődésén, az az alapkérdés, miszerint tűrhető-e a földbirtok korlátlan alávetése a kapitalizmus törvényeinek, összekapcsolta e gondolatkört egy másik vitával. Avval, amelyet a régi nemesség (középnemesség, gentry stb.) megmentése, konzerválása, pusztulása kapcsán, illetve a darwini „struggle for life” társadalmi érvényesüléséről folytattak.³ Utóbbinak az volt az egyik tétje, hogy ki lesz az új Magyarország vezető ereje – ez azért megmagyarázza az indulatokat.

Németország nemcsak területileg, de társadalmi és kulturális szerkezeit tekintve is széttagolt. A liberális és az agrárius nézetek duális polarizációja tulajdonképpen sose alakult ki, túl sok lévén a pólus. A régiók önálló szellemi arcúata az országos szintre is fölvitt olyan erős vonásokat, melyek nálunk vagy hiányoztak, vagy csak maszkkal elfödve mutatták magukat. Gondolok itt elsősorban a politikai ókonzervativizmusra, a konzervativizmus egy modern-néppárti változatára, a keresztényszocializmusra, az antiszemitizmusra, illetve a Centrum keresztény-néppárti irányára. Noha szerkezetében a német politikai gondolkodás más, ugyanakkor szinte minden olyan gazdasági elgondolás, intézmény vagy intézkedés, amit nálunk a nyolcvanas években javaslatba hoztak, „német találmány”. A hazai „agrarius” eszmék 1870-es, 1880-as évekbeli német előzményei a földrajzi és eszmei tér négy különböző sarkából származtak.

Az első és legismertebb sarok a hagyományos porosz konzervativizmus, a *Kreuzzeitung* köre. Ez az irány meglehetősen múltba forduló volt, a „szociális kérdés” előtérbe kerülésére későn reagált. A második sarok a vesztfáliai Freiherr von Schorlemer-Alst katolikus és arisztokrata köre, mely ugyan a Centrum Pártban találta meg helyét, de ott mindig is egy külön agrárius vonalat vitt.⁴ Politikai habitusát, társadalmi háttérét és elgondolását tekintve talán ez a társaság vethető össze leginkább a magyar agráriusokkal. A harmadik az antiszemitizmust is mozgósító gazdasági antiliberalizmus volt, mely a Palatinátusban, a Rajna-vidéken és Hessenben volt erős. Negyediknek vehető a Centrum Párt bajorországi agrárosztályának vidéki katolikus értelmiségiek és papok által vezetett keresztényszocialista tábora. Az áramlatok különbségeire az alábbiakban még egy-egy megjegyzés erejéig kitérek. A hasonlóságokat szemügyre véve, lényegi egyezésnek bizonyul, ahogy egy ágazati érdekvédelem, egy gazdasági ág hétköznapi képvisellete összekapcsolódik távolabbra tekintő antiliberalis gazdasági elgondolásokkal. A magyarországi agrárius mozgalmat azért a némettel hasonlítom össze, mert úgy tűnik, mintha a magyar–német tanulási-igazodási folyamatok más jellegűek és nagyobb erejűek lennének, mint a magyar agráriusokat osztrák társaikhoz fűző szálak. Állításom bővebb kifejtésére jelen tanulmányban nincs módom.

³ Kövér 2003.

⁴ Schmidt 1916.

A NÉMET AGRÁRIUSOK ELSŐ KORSZAKA, 1849–1879

Az 1848–49-es forradalom konzervatív kritikája nem tartalmazott speciális agrárius vonásokat. A forradalmi önkénnel és erőszakkal a jogot, a békét és a stabilitást szegezték szembe, a demokratikus politikai intézményeket azok talmi, hamis jellege miatt kritizálták, a demokráciát a despotizmus előszobájának bélyegezve. Amikor 1848 augusztusában az. ún. „Junkerparlament” a birtokosok megtámadott jogainak védelmére kelt, a patronátusi, rendőrhatalósági és úriszéki bíraskodási maradvány-jogok mellett is hasonló módon érvelt.⁵ A Preußischer Volksverein 1861-es programját már meglegyintette az antikapitalizmus viharának előszele – a „tisztességes munka, tulajdon, jog és rend megbecsülését” hirdette, és a „pénztőke kedvezményezése, illetve kizárólagos uralma” – ti. az államéletben – ellen szállt síkra. Ennél konkrétabbat nem állított.⁶ Ez a vihar tehát – a pártok szintjén – csak nem akart megérkezni.⁷ 1876-ban a Deutschkonservative Partei programja még ugyanezeket az 1861-es általánosságokat mondja, legfeljebb még azt teszi hozzá, hogy „rendezett gazdasági szabadság” szükséges, valamint a nagy pénztőkének adott kedvezmények fölszámolása, a „túlzott gazdasági centralizáció és a szilárd rend hiánya által a mezőgazdaságnak és kisiparnak okozott súlyos károk helyreállítása”.⁸

A Centrum Párton belül korán és határozottan megjelent egy korporativista irányzat. De a Centrumot mint pártot leginkább foglalkoztató téma, feladat nem a mezőgazdaság kiszolgáltatottsága, illetve ennek megoldása volt – dacára Schorlemer-Alst szereplésének és jelentőségének –, hanem a munkáskérdés.⁹

A nemzetközi konjunktúra az 1850-es és 1870-as évek között nem is alakult úgy, hogy a német mezőgazdaság helyzetére komoly panasz lehetett volna. Két fő problémája volt, melyekből sokáig egyik se jelenhetett meg a pártpolitikában, mert megosztották volna a pártokat. Az egyik a „Leutenot” (emberhiány), a munkaerő tömeges elvándorlása a mezőgazdaságból, miközben a vidéki községek és adózók viselték az iparba menő fiatal munkások iskoláztatásának és az onnan roncsoltan megtérő öregek segélyezésének terheit. A másik panaszt az adózás egyenlőtlensége képezte – földadó létezett, tőkeadó nem. Akár a munkaerő mozgását kívánják gátolni, akár a terheket kívánják másként elosztani, mindkét kísérletben szembekerült volna a mezőgazdasági érdekeket képviselő társaság a többi gazdasági-társadalmi csoport érdekével. Az egységet megbontó ügyeket mindegyik nagy párt igyekezett elkerülni.

⁵ Bülow-Cummerow megnyitóbeszéde és Ludwig von Gerlach hozzászólása, lásd *Die Generalversammlung...* 1848.

⁶ Programm 1861.

⁷ Más kérdés, hogy a Volksverein-t alapító Hermann Wagener ennél sokkal messzemenőbb és konkrétabb szociálkonzervatív programmal rendelkezett – de sorra-rendre meghiúsultak annak elfogadtatására tett erőfeszítései. Vö. Hornung 1995.

⁸ Gründungsaufruf 1876

⁹ Bowen 1971: 79–91.

A mezőgazdasági érdekek képviselője a gazdasági egyesületekre maradt. Ezek eredete a felvilágosult fejedelmek ösztönzésére megalakult „patriotische Gesellschaft” – „hazafias egyesület” – típusára megy vissza. A régióként különböző jellegű elitek mintegy politikai lojalitásuk kifejezéséeként végezték az egyesületi munkát, melynek súlyponti része felvilágosítás és oktatás volt, némi ehhez kapcsolódó szolgáltatással (könyvtár, csemetekert, faiskola stb.) kiegészítve. Ahogy a német térképen egyre kevesebb és nagyobb lett a százféle kis folt, úgy konszolidálódtak, egyesültek az egyesületek is, de magyar perspektívából nézve megkülönböztető tulajdonságuk mégis csak a sok és sokféle helyi szervezet, alosztály maradt. Bár a német területek egyesületeiben is mutogatnivaló ritkaság volt egy-egy paraszt, mégis úgy tűnik, az ottaniak messze jobban átfogták a helyi eliteket, honorációrokat, mint a nálunk ismertek.

A területi eltérések e tekintetben elhanyagolhatóak, az északi és déli, a katolikus és protestáns szervezetek tagsága az 1850-es és 1870-es évek között mindenhol tízszerese a magyarországinak. Jóllehet ez helyel-közzel lehet a történészek keze munkája is – a német egyesületi levéltárak majd’ mindenhol elpusztultak, a kutatók az egyesületi taglétszámokról a gyakran elég optimista egyesületi sajtó alapján tájékoztatnak, a sajtó adataiból is jobbra a nagyobb számot választva ki. De a jelenség olyan súlyú, hogy nem lehet mindent ennek a tényezőnek betudni.

A különbség hátterében az egyesületi tevékenységnek e két társadalmi közegbeli eltérő megítélése is meghúzódhat. Míg nálunk a reformkorban az egyesületi élet Széchenyi és társai erőfeszítései ellenére is az ellenzéki gyanújába keveredhetett, máskor meg éppen a reformarisztokraták társadalmi fölénye lehetett riasztó, addig például a század derekán egy aktív királyi pártfogással működő bajor mezőgazdasági egyesületben való komoly részvétel egy járási hivatalnok vagy káplán társadalmi státusának éppen megfelelő kifejeződése volt.¹⁰

Ebbe az is beletartozik, hogy a helyi és regionális egyesületek vezetőségében mindenhol nagy súllyal szerepeltek a fejedelmi hivatalnokok is. Ennek ellenére, vagy talán éppen ezért ezek a szervezetek hangoztatták leginkább a partikuláris agrárpanaszokat. Néha már az a benyomás keletkezik, mintha az egyesület egyenesen azért lett volna, hogy a kormány felé intézzen – ma is ismert terminussal – „szigorúan szakmai szempontok alapján” kritikákat. A hivatalnokok ilyen jellegű „kettős életére” nem csak az agrár egyesületekben találunk példát. A bécsi kormányzati bürokrácia hivatali tevékenysége és kritikái „irodalmi munkásságának” ellentmondása kapcsán Waltraud Heindl megkockáztatta, hogy ugyanannak a társadalmi szerepnek a különböző vetületeit látjuk.¹¹

Az agrár egyesületek által mozgósítottak körének kérdése nem mellékes szempont – az egyesületi élet résztvevőinek milyensége nem marad hatás nélkül az ott zajló vitákra és tevékenységekre. Sajátos módon azonban éppen a század harmadik harmadára nincs ilyen társadalomtörténeti szempontú földolgozás. Ha az

¹⁰ Vö. Harrecker 2006.

¹¹ Heindl 1990.

osztrák viszonyokat vesszük alapul, ahol a miénknél szintén sokkal szélesebb az egyesületi mozgalom, akkor több tanulság is adódik.¹² Ahogy egyre inkább differenciálódnak az egyesületek feladatai, és ahogy az egyesületek mögött álló, hivatalnokokból, birtokos nemességből és értelmiségiekből verbuválódó csoportok kitágulnak, úgy lesz egyre tagoltabb, fiókokban és alosztályokban gazdagabb az egyesületi szervezet, illetve úgy bomlik kisebb egységekre is. Mindez az egyesületek társadalmi összetételének sokszínűvé válásával is együtt jár, azonban ezzel együtt is nagyobb részt mítosz az, hogy a parasztok („gazdagparasztok”) jelentős szerepre tettek volna szert e szervezetekben. A táguló, népszerűsödő egyesületeknek is leggyakrabban a vidéki, de nem paraszti elit a meghatározó rétege – egyrészt a honoráciorok, a pap és a tanító, másrészt a kocsmáros, postamester, molnár, illetve a tehetősebb kézműves. Az, hogy ezek nem voltak a modernitás lelkes hívei, szintén közismert.

Visszatérve a német színtérre, azt látjuk, hogy a német agráregyesületek már a hetvenes években is komolyan mozgósítottak, elsősorban az egyenlőtlen adóteher ellen. Akkor nyílt esélyük a sikerre, amikor Bismarck a kormányzás közvetett függését a Reichstagtól egy birodalmi adóreform keretében kívánta csökkenteni. Az elgondolás a birodalmi kormányzás jövedelmeit az egyes tartományok befizetései helyett a közvetett adókból és a vámokból kívánta fedezni.¹³ A vámok előtérbe helyezése egybeesett az 1873-as válság csapásaitól szédelgő textil- és nehézipar törekvéseivel, amelyek védővámokkal kívánták helyzetükön javítani. Az 1878-as védvamos fordulathoz végül a mezőgazdasági érdekképviseltek is csatlakoztak, gabonavámokat követelve.

Van olyan német történelmi vélemény, amely szerint az orosz és amerikai konkurencia által szorongatott gabonatermelő nagybirtok már ekkor szükségelte és igényelte a vámvédelmet. Ez persze két állítás egyben – az egyik a tényleges gazdasági helyzetről, a másik annak egykorúak általi érzékeléséről szól, melyeket általában egybemosnak.¹⁴ A konzervatív fordulatot gazdasági érdekekkel magyarázó koncepciók szerint Bismarck a helyzet parancsát fölismerve a nagy agráriusok és a tőkés nagyipar gazdasági jellegű követeléseit kielégítve a gazdaság és társadalom olyan erőit fogta igába, melyek nemcsak az uralmának addigi támaszát alkotó liberálisokról való leválását tették lehetővé, hanem olyan mértékű hatalomnövekedést, mely már szinte egy „második birodalomalapítást” jelentett.¹⁵

Ennek az elgondolásnak a mi szempontunkból az a legnagyobb baja, hogy az agráriusokat ebben a szakaszban kimutathatóan – szemben a húsz évvel későbbi állapotokkal – egyáltalán nem érdekelték a védővámok. Ők elsősorban

¹² Bruckmüller 1984, Bruckmüller 1977.

¹³ Vö. Pyta 1991.

¹⁴ A gazdasági helyzetet a hetvenes évek közepétől minden gabonafélénél jelentős árcsökkenés és behozatali többlet, ugyanakkor a bérek emelkedése jellemezte, de ez az emelkedő árak rosszabb fázisát követte. Az állattenyésztés jelentősen jobb pozícióban volt. Rendszeres körképet lásd Rolfes 1976.

¹⁵ Böhme 1972.

fináncvámokat akartak, hogy az így keletkező új birodalmi és tartományi jövedelmekből úgy legyen elérhető a földadó csökkentése, hogy ne kelljen más adókat emelni, hogy ne kerüljenek szembe a többi jövedelemtulajdonossal.¹⁶ Időben megkésve és csak az ipari lobby kezdeményezésére fogadták el a védővám-ötletet. Ebben legalábbis a nyugati területeken, ahol a nagyipar a mezőgazdaság szomszédja és a munkaerő tekintetében konkurens volt, az is szerepet játszott, hogy ha a gyáros kap valamilyen könnyítést, kapjon a gazda is, ellenkező esetben lemarad a versenyben. Ez, bár némileg mechanikus, de dokumentálhatóan egykorú álláspont. Az adóreform igényét egyébként a védvamos fordulat után is fenntartották.

Az is igencsak kérdéses ugyanakkor, hogy miért a nagybirtok lett volna e védvamos (valójában: fináncvamos) fordulat élharcosa. Az árugabona nagyobb része Németországban az 5–100 ha közötti paraszti birtok terméke volt, az árutermelő parasztok pedig, noha itt sem ők voltak az agráregyesületek meghatározó szereplői, azért tájékozatlan és gyámoltalan, vezethető tömegnek sem tarthatóak.¹⁷ Összességében tehát az első korszakban a német „agrárius” fogalma olyan ágazati érdekvédőt jelöl, aki a helyi elitek, honoráciorok és vidéki kistulajdonosok által működtetett, felvilágosító-vitázó egyesületeken keresztül azt fogalmazza meg újra és újra, hogy mit kellene tenni. A korszakot lezáró nagy akcióba, Bismarck védvamos fordulatába teljesen véletlenül kerültek bele.

A MAGYAR AGRÁRIUSOK ELSŐ KORSZAKA, 1849–1879

A magyar gazdasági egyesületeknek, úgy az országosnak, mint a megyeieknek első korszaka a reformkor volt. Ezt részleteiben is viszonylag jól ismerjük, dilemmái is megfogalmazódtak, elsősorban az alapító, gr. Széchenyi István elgondolásaihoz és személyéhez kapcsolva.¹⁸ Felvethető azonban, hogy Széchenyi átfogó tervének, a társadalom belső érintkezése, nyilvánossága, egyesületei és művelődése általi fejlesztésének és nevelésének mennyiben felelne meg egy olyan besorolás, mely egyik kedvenc gyermekében, a Magyar Gazdasági Egyesületben pusztán csak ágazati érdekvédelmi szervet, hogy ne mondjam, amerikai „lobbyt” akar látni. Semennyire. Ennek ellenére van egy folyamatosság, amely a gazdasági egyesületeket a 19. század első és második felében összeköti, de ez a bennük résztvevő személyek által képviselt társadalmi szerepek szintjén jelenik meg. Minderről a megyei gazdasági egyesület és a megyei elit vonatkozásában több feldolgozás is elérhető.¹⁹

A hazai gazdasági szervezetek az 1857-es újjáalakulásukat követően két szerekörben is megjelentek. Az informális politizálás színhelyeként keltettek legnagyobb figyelmet. Az egyesületi vezetőségi névsorokban a kor közéletének főszerplői közül feltűnően sok, demonstratívan jelen levő nevet találunk, Deáktól

¹⁶ Pyta 1991.

¹⁷ A Rajna-vidéki és vesztfáliai parasztegyesületek érdekvédelmi harcairól lásd Pyta 1991.

¹⁸ Lackó 1977; vö. Vári 2005a

¹⁹ Kiss 2003; Enzsöl 1998; Néma 1995.

Somssichig. A politikusok maguk is tettek olyan kijelentéseket, hogy a kevésbé szem előtt levő fórumokat is szeretnék fölhasználni némi politikai tevékenységre, és az 1860–61-es radikalizálódás idején is föltűnik, hogy egy „szakmai szervezet” mennyire gyorsan vált a tiltakozás központjává.²⁰ Vannak azonban ellenkező irányba mutató jelek is. Így vagy úgy, az álcázott politizálásnak ez a korszaka nem tarthatott tovább négy évnél.

A másik szerepben a gazdasági egyesületek – mindenekelőtt az országos gazdasági egyesület – érdekvédők voltak. Ekkor már lehettek. A társadalmi rendszerkérdések eldőlésével nem kellett és nem is lehetett az agrotechnikai újdonságokról, a szűken vett gazdálkodás kérdéseiről írt vagy mondott szövegeket kritikus, átfogó reformokat ajánló vagy követelő mellékmondatokkal megtűzdelni. A konkrét kérdések eldőlésétől azonban egy-egy táj, ágazat vagy birtokos csoport jóléte függött, és ez már az ötvenes évek végén is a német területekhez hasonlítható, szakmai véleményező-kérő-kijáró szerepet adott az agrárszervezeteknek. Jelentős ugyanakkor a különbség annyiban, hogy nálunk az országos szervezet messze kiemelkedett a többi közül, míg egy ilyen kiugró országos szervezet (Bund der Landwirte) a német területeken csak sokkal később, 1893-ban alakult meg.

Hazánkban az országos gazdasági egyesület egy sor, egész ágazatot átfogó, más-kor pedig egyedi konkrét gazdasági ügyben igyekezett hatni a kormányra, melyek általában beadványok, emlékiratok formájában jutottak el a nyilvánossághoz, de amelyeket természetesen a sajtóban vagy könyvben is megjelentettek. Ilyen „ágazati” kérdés volt az állami dohánymonopólium ügye, a vasútvonalak építése és a mezőgazdaság érdekeinek megfelelő vonalvezetése, különösen pedig az olcsó szárnyvonalak. Némileg eltér ettől a Földhitelintézet alapítása, melyet ugyan az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) szakosztályi ülésén vetettek föl és az OMGE égisze alatt alakították ki szervezeti formáit, mégis úgy tűnik, hogy a kezdeményező nagybirtokosok és arisztokraták lényegében saját kezükben tartották a szervezést és az OMGE csak a nevét adta a kezdeményezéshez.

Ám a többi „ágazati” ügynél is fölvethető, hogy a kvázi-politikai szerep elmúltával, 1861 után mekkora körben fejthettek ki hatást az egyesületek? Ezt szerintem a hatvanas években főleg a helyi viszonyok döntötték el, hiszen egy közlekedés, piac és tőkeellátás szempontjából nem teljesen integrált gazdaságban az „ágazati” érdekek regionálisan eltérően jelentkeznek. Van rá példa, hogy egy vasútvonal „megfelelő” vonalvezetése érdekében nagyon aktív és föltehetően az emberek is sikerrel mozgósító kampány indult a megyei gazdasági egyesület vezetésével.²¹

Ez a fajta érdekvédő tevékenység a hetvenes évekre meglehetősen ellankadt. A kedvező konjunktúra, párosulva a magyar gazdaság extenzív növekedési tartalékaival elvehette azoknak a kérdéseknek az élet, mint pl. az adók egyenlőtlen megoszlása, amelyek a német egyesületeknél fölkaavarták az indulatokat. Az egyesületi munka iránti érdeklődés ellankadt – az 1877 februárjában tartott

²⁰ Szabad 1967.

²¹ S. A. (Szilassy) 1896: 304–305.

OMGE-gyűlésen az elnök, gr. Szapáry Gyula a teljes érdektelenségre panaszkodott.²² A megyékben sincs nyoma pezsgésnek.

A NÉMET AGRÁRIUSOK MÁSODIK KORSZAKA, 1879–1894

Az 1879-ben ajándékba kapott vámemelést kapcsán, láttuk, a történészek vitatják, hogy ez mennyiben tekinthető az agráriusok akciójának. A nyolcvanas években kibontakozott hatalmas világgpiaci versenyben azonban már az agráriusok is rákaptak a piacvédelemre. A Német Birodalom 1885-ben duplájára emelte vámtarifáit, emellett következetesen alkalmazta az állategészségügyi zárlatokat. Ezek kétség kívül az egyetlen valóban hatékony megelőzési módszerét adták a járványok elleni védekezésnek. A járványokat ebben a korszakban nemcsak a balkáni országok, de Magyarország sem tudta ellenőrzés alá vonni, az innen járvány idején kimenő élőállat-export a járványt is vitte volna. Ám a német zárlatok mellel a belső piacot is megvédték a konkurenciától.

Az intézkedések végeredményben védték a német mezőgazdaságot és némileg támogatták a jelentős nyomás alá került agrárárakat. A tengerentúli konkurencia egyre erősödött, a világgpiaci árak csökkentek, a belső árszintet ebben a korszakban a vámokkal éppen csak szinten lehetett tartani, vagy a csökkenést mérsékelni. Kérdés, hogy ez egyik vagy másik rétegnek, szűkebb csoportnak vagy tágabb közönségnek vált-e javára, illetve a korabeli közvélemény miként viszonyult ehhez az intézkedéssorozathoz?²³

Evvél kapcsolatban már a korabeli liberális politikusok és publicisztika is azt az értékelést adta, hogy itt tulajdonképpen a „feudális” kelet-porosz nagybirtokosok önző osztályérdekének kiszolgálása folyik többé vagy kevésbé meggyőző jelszavak mögé bújva. Tény, hogy legnagyobb mértékben a gabonavámokat emelték, ez pedig első lépésben a német gabonatermelőket védte. De vannak további lépések is. A vámok az állattenyésztésnek is kedveztek, bár a jószágáruk ekkor még nem kerültek a gabonához hasonló nyomás alá. Komplex számítások szerint az állattenyésztők, akik éppen nem azonosak a keleti nagybirtokosokkal, hiszen tipikusan nem nagybirtokosok és nem keletiek, többet profitáltak a védelemből, mint a gabonatermesztők.²⁴ Tekintetbe kell venni továbbá a mezőgazdaság jobb jövedelmezősége kapcsán az e szektorban foglalkoztatottak számának többletét és ezen embertömeg kezén halmozódó vásárlóerőt, ami a német iparnak sokkal fontosabb piaca volt, mint az export. A másik oldalon ugyanakkor a gabona

²² Galgóczy 1896: 83.

²³ Ennek bemutatására lásd Hardach 1967; Henning 1987; továbbá Hardach 1987.

²⁴ Henning: 1987: 270–275. Az ugyanis, hogy a gabonavámok magasabbak az állatvámoknál, csak akkor látszik jelentősnek, ha egységnyi súlyú állat vámját hasonlítjuk a gabonához. Ha a húst gabona egyenértékre számoljuk át, a különbség lecsökken. Ugyanakkor a mezőgazdasági termelésnek értéken számolva nagyobb és növekvő részét adta az állattenyésztés. A vámok által lehetővé lett plusz-jövedelemnek is így kellett megoszlania.

drágulása a kenyérfélék és kisebb mértékben a hús árának drágulásán keresztül a fogyasztók számára veszteséggel járt.

A közgazdasági összefüggésrendszerek szinte minden elemét ismerték és alkalmazták az egykorú vitatkozók, ugyanakkor alig tettek kísérletet az előnyök és hátrányok komplex és átfogó kiszámítására. Vitáik során egy kiragadott érvel szemben általában egy másik éppannyira kiragadott összefüggést szegeztek szembe. Ennek kapcsán azonban úgy tűnik, mintha legalábbis a nyolcvanas-kilencvenes években a politikai közvéleményt az agrárius kérdés a német területeken is képes lett volna erősen megosztani. A liberális és szociáldemokrata nézetek az agrárágazati érdekek képviselőit valamilyen különösen durva osztályönzésnek fogták föl, és a városok és az élelmiszerfogyasztók képviselőiben föllépve, követelték a világpiacon való feltétlen igazodást, megbélyegezve az avval való szembeszállást, a védvám kísérleteit. A közvélemény másik, jelentős része egyre fogékonyabb lett azokra az érvekre, amelyek egyrészt kétségbe vonták a világpiacon és a kapitalista vállalkozási rendszer mindenhatóságát, másrészt kritizálták e rendszer erkölcselenségét.

Ez utóbbi nézet-konglomerátumokat állam- és jogtudósok, közgazdászok fogalmazták meg először. Szélesebb hatásuk a nyolcvanas években bontakozik ki. Itt azért említendőek, mert szerzőik vagy már 1848-ban (Rodbertus-Jagetzow), vagy a rákövetkező harminc évben lettek országosan ismert emberek (Lujo Brentano, Lorenz von Stein, Albert Schaeffle, Hermann Wagener, Adolf Wagner). Fontos, jellemző és az ideologizált történetírói hagyományokban elfedett, eltakart jellegzetességük e gondolkodóknak, hogy eszméik szintjén ebben az időben folyamatos érintkezés, csere, áthallgatás zajlott a különböző politikai táborok között. Mindegyikőjük munkásságának volt magyar vonatkozása, sőt magyar tanítványai is, de e kapcsolatok rendszeres föltérképezése mindmáig hiányzik.

Ami a nyolcvanas években a világpiacon szembeni averziók erősödésével lezajlott, az tulajdonképpen az ágazati érdekvédelem teljesen hétköznapi, liberálisok által is nagy lendülettel művelt gyakorlatának új jelentéssel való feltöltődése. A német mezőgazdaság ugyan 1890-ben már csak az összes kereső kevesebb mint felét foglalkoztatta, nem volt teljesen nyilvánvaló, hogy ha a gazdának rosszul megy sora, rosszul megy az országnak is. A mezőgazdaságot bajai, nyomott helyzete alkalmassá tette a kapitalizmus áldozata szerepének megjelenítésére, amely szerepet, jelentést a kárvallott gazdák és a szélesebb közönség együtt ruházták a mezőgazdaságra.

A szélesebb közönség alatt azokat a vidéki középrétegeket kell értenünk, akiket sajnos csak osztrák kutatások alapján tudunk némileg körvonalazni. E széles rétegeket az itt tárgyalt 1879–94-es korszakban különböző eszmék hozták lázba. Az agrárkérdés, a mezőgazdaság mitikus védelme mellett ilyen volt az antiszemitizmus is, továbbá a keresztényszocializmus és a Schorlemer-Alst-féle katolikus, poroszellenes agrarizmus is. E gondolatok kombinálhatók is voltak, de egyik téma a másik rovására is helyet kaphatott.

Az, hogy volt vagy lehetett egy széles bázisú intenzív elégedetlenség a modernitás gazdasági, társadalmi és politikai modelljével szemben, nem jelentette

automatikusan azt, hogy ez a politikában is megjelent. 1892-ben a Deutschkonservative Partei kongresszusán az addigi konformista vezetőséggel szemben olyan új programot és vezetőséget választottak, amelyik korlátozott hatású honoráciorpártból néppártot, örökké a kormányképességre sandítókból alternatívát kínáló alakulatot kívánt csinálni, a zsidókérdés vonatkozásában pedig nem zárta ki az antiszemitákkal való együttműködést.²⁵ A kísérlet két éven belül összeomlott. Ebben az udvar rosszallásán és Caprivi kancellár ellenállásán kívül, valamint azon túl, hogy az antiszemiták együttműködés helyett lekonkurálták a konzervatívokat a választásokon, még egy dolog játszott szerepet: a hagyományos, protestáns porosz elitek vonakodása a szélesebb választói rétegek politikai mobilizálásától. A konzervatív vezetők összezárták soraikat és csak azért sem csináltak néppártot a Német Konzervatív Pártból. Ezt megtehették, az elit pozíciókra alapított politizálás esélyeit a birodalmi általános választójog még nem tette semmivé.

Egy másik vonatkozásban viszont mégiscsak tömegeket mozgósítottak. A Caprivi kancellár által kezdeményezett visszatérés a kereskedelmi szerződésekben meghatározott, több évre alacsony szinten rögzített vámok gyakorlatához a nem-szocialista táborban minden addigit fölülmúló fölháborodást és mozgósítást eredményezett. Az 1893 februárjában tízezres nagygyűléseken megalakított Bund der Landwirte, Gazdaszövetség már az első évben százezres taglétszámot ért el. A BdL vezetői porosz konzervatívok voltak, de tagjainak többsége az Elbától nyugatra fekvő területeken lakott.²⁶

A hetvenes évek baloldali német történéseinek, a „68-as nemzedéknek” a szemében a BdL tevékenysége volt a reakciós manipuláció csúcsteljesítménye, ahogyan idegen érdekekért, választási részvételre csakúgy, mint rendszeresen zajló demonstrációkra százezres tömegeket tudott szervezni.²⁷ E teljesítmény kulcsaként a BdL ördögien manipulatívnak tartott szervezési technikáit szokták felsorolni. Ezek között szerepelt, hogy újságokat adott ki, hogy támogatta egyes képviselők választási kampányát, brosúrákkal, röplapokkal avatkozott a választási harcba, cserében viszont a támogatott képviselőtől nyilatkozatot kért arra nézve, hogy az, ha megválasztják, támogatni fogja a BdL programját. Horribile dictu, a BdL-nek még sajtóarchívuma is volt, amelyben témák szerint rendezett sajtókivágások segítették a saját tisztségviselők és a „baráti” képviselők tájékozódását. A „baráti” képviselők a szocdemeken és a nemzeti liberálisokon (Freisinn) kívül minden pártban jelen voltak, de a legnagyobb mértékben a fent bemutatott Freikonservative Parteiban.

Az ördögien manipulatív eszközök közelebről nézve elég hétköznapiak, talán még a korabeli baloldali és liberális pártoknál is előfordulhattak. Az 1968 utáni évtizedekben a baloldali történések már a mozgósítás és „önmozgósítás” dialektikájával, tehát urak és parasztok együttes működésével igyekeztek egy

²⁵ Vö. Retallack 1988.

²⁶ Fricke 1968.

²⁷ Puhle 1967; Flemming 1978; Stegmann 1983.

fokkal életközelibb magyarázatot adni a BdL tömegsikerére.²⁸ A legkézenfekvőbb válasz nyilván azonban az lenne, hogy nem kellett a tömegeket mozgósítani, mert már amúgy is mozgásban voltak. Láttuk, hogy a konzervatív párt vezető csoportjai egy ilyen radikális jobboldali hullámra egy évvel korábban nem ültek föl. Most a Bund der Landwirte kapcsán megtették.

Tehették. Részben, mert itt csupa gazdasági dologról volt szó. A gazdasági tematika széles fronton csatlakozott minden kapitalistaellenes érzelemhez és megfontoláshoz, de nem reprodukálta ezeket mechanikusan. Speciálisan a legtöbb antikapitalista kritikái érv (beleértve a szocialistákat is) meghosszabbítható antiszemita irányban is, és magában hordozza a korporatív gazdaság szabályozási koncepciók kiindulópontjait is. De az agrárius érvek és elemzések e nélkül is működnek. A mezőgazdaság konkrét ágazati problémái, melyek hatalmas emberi és vagyontömeget érintettek, szinte maguktól vezettek átfogóbb kérdésekhez, míg a világléptékű elgondolásoknak az életszerűség látszatát adhatták a konkrét agrárgazdasági problémákra való utalások. Úgy vélem, a metaforák szintjének és a konkrét, ágazati-szervezési-technikai elgondolásoknak ez az egybejárása az agrárius érvelés egyik legjellemzőbb sajátossága. Ez az értelmiségi demagógok számára igen kedvező terep – de még az ideológusok számára sem kötelező a demagógia. A konkrét helyzetben a kilencvenes évek Németországában, a vidéki társadalomban úgy tűnik, hatalmas averziók, sértettségek és félelmek halmozódtak föl – és maradtak ki a politikából. A világpiac által összenyomott vidéki gazdaságról szóló panasszal, úgy érezték, a hallgatás falát törték át. Az agrárgazdasági tematika ugyanis, amelyet az egyesületek nagy erővel képviseltek a birodalom különböző szegleteiben, a politikai pártok szintjén egyrészt bizonyos mértékben mindenütt jelenlevő, másrészt meg gazdátlan is volt. A nagy pártok, beleértve a Centrumot is, csak erős hangfogóval adták vissza e követeléseket, megőrizendő ipari támogatóik taborát. A BdL-nek dolgozott tehát a politikai dramaturgia is.

Ha föltesszük, hogy a BdL a vidéki tömegek már megindult politikai aktivitását használta ki, az lehet, hogy életközelibb magyarázat, mint a reakciós manipulációk, de kisebb léptékű társadalomtörténeti vizsgálatok egyelőre nem támasztják ezt alá. Így azt sem tudjuk, hogy maguk a mezőgazdasági ügyek, vagy a vidéki hitelezést kézbe tartó zsidósággal való szembenállás, esetleg a keresztényszocialista agitáció mozgatta-e meg őket. Újabban – föltételezés szintjén – a vidéki életbe benyomuló idegenség és különösen az állami intézmények és jogkörök kiterjedését is az irritáló elemek között említik, a helyi közösség kezéből a liberális állam kezébe átvett iskolától a közigazgatás és különösen éppen a gazdasági szakigazgatás – pl. állategészségügy – idegen meghatározottságot jelentő és így zavaró terjeszkedéséig.²⁹

²⁸ Blackburn 1984; Eley 1991.

²⁹ Blackburn 1984: 53–55. Blackburn érvelését folytatva a vidéki társadalomban a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulójára végbement kulturális töréseket, evvel együtt az alulról jövő mobilizációt hangsúlyozza Rita Aldenhoff 1995, különösen 800–803.

Egy igen kézenfekvő magyarázat eddig még nem kapott súlyt – a BdL nemcsak politizált, hanem igen széles skálán, tömegeknek nyújtott egyrészt szakmai tanácsadást és képzést, másrészt bevásárló és értékesítő tevékenységet folytatott mérsékelt díjakért. Az éppen a verseny hatására mind intenzívebben termelő német mezőgazdákat a BdL sokkal többször érthette el szolgáltatóként, mint politikai mobilizátorként. Ezt annál is fontosabb hangsúlyozni, mert tagságának és támogatóinak nagyobb része a keleti, „feudálisnak” kikiáltott területeken kívül esvén, még az említett baloldali historiográfiai hagyomány sem ad választ arra, hogy miért maradt meg és erősödött a BdL befolyása évtizedeken keresztül. Az uraktól nem függték.

Viszont a BdL sem lett össznémet szervezet – a legerősebb korlátokat a konfesszionális határok jelentették: a katolikus területekre csak nehezen tudtak benyomulni. Ott a korábbi egyesületek éltek tovább, részben erősen radikalizálódva.

A MAGYAR AGRÁRIUSOK MÁSODIK KORSZAKA, 1879–1895

A magyar agráriusok második korszaka is a mozgósításról szólt – legalábbis elvben. Hazánkat is elérte a hetvenes évek második felének árcsökkenése. Erre az OMGE 1879-ben kongresszust, majd ankétokat tartott, és tervezeteket dolgozott ki a mezőgazdaság megsegítésére. Ám mind az OMGE akciósorozata, mind a keretein kívül kibontakozó rokon törekvések nagyon eltérnek német megfelelőiktől.

Mások a mozgósítás méretei – a hazai agrárius mozgalom társadalmi beágyazottsága sokkal kisebb, mint a németé. Más a jellege is, határozottan távol akar maradni a politikától, ellentétben a német egyesületekkel. Más a területi szerkezete, a német sokszínűséggel szemben nálunk van egy kiemelkedő, többire meghatározó befolyást gyakorló központi szervezet. Más a modernitás-ellenessége: a magyar agrárius diskurzus alapvetően védekező jellegű, tudja és nyíltan beismeri, hogy nem győzheti le a kapitalista vilárendszer, csak az ellentendenciák, a világpiacon és a tőke uralmának némi modifikációit tűzi ki céljául. Mik lehetnek e különbségek okai?

Egyrészt a két ország mezőgazdaságának helyzete. Németország minden fontos mezőgazdasági nyerstermék tekintetében már a hetvenes évek végén nettó importőr, a monarchia közös vámterülete viszont csak az 1893–94-es években, vagy még azután válik azzá. Ameddig egy terület többet exportál, mint importál, nem érdemes semmit sem csinálni a vámokkal, azok nem fogják befolyásolni a belső árszintet, azt ugyanis a világpiacon ár fogja meghatározni. Így nálunk a bonyolult gazdasági összefüggések rendjében éppen az az elem, amelyre az állami döntések elvben hatással lehettek, vagyis a vámvédelem, 1893–94 előtt nem működhetett.

Másrészt különbség lehetett a társadalmi szerkezetekben is, valamint az ezek által meghatározott társadalmi-politikai mobilizációban. Erre német vonatkozásban a fentiekben igyekeztem egy-két gondolatot felvázolni, de hazai kutatást,

mely a vidék mobilizációját állította volna középpontba, nem ismerem. A hiány azt sugallja, mintha ez a jelenség nálunk ezekben az években még gyerekcipőben járt volna. Ám úgy tűnik, hogy mégsem országosan érvényesülő kényszerek fojtották le, ha lefojtották a vidék mobilizációját, mert három meglehetősen eltérő adottságú vidéken mégiscsak lett a kilencvenes évek elejére majdnem német létszámú és mintájú gazdasági egyesület: Vasban, Sopronban és Szebenben.³⁰ Ebből a szebeni német jellegű volt, a másik kettő – legalábbis vezetőire nézve – magyar.

Sajnos nemigen van fogalmunk arról, hogy a magyar vidéki társadalom miként élte meg életkereteinek rohamos átalakulását a dualizmus első felében. A csökkenő gabonaárak, a hitelhiány, a magas adók és a jogszolgáltatás „sajátosságai” nálunk is kelthettek komoly feszültségeket. Ez azonban csak az 1880-as évek elejének antiszemita mozgalmi kapcsán válik helytel-közzel láthatóvá, a „mi hatvannyolcasaink” ugyanakkor ezekkel kapcsolatban is inkább azt a vélelmenyt fogalmazták meg, hogy a tömegek részvétele csak a „dzsentroid” elemek provokáló-agitáló hatásának volt köszönhető.³¹

Az „antimodernista talapzat” meglétének vagy hiányának ismerete nélkül nehéz értékelni azt a tényt, hogy a nyolcvanas években fiatal magyar katolikus arisztokraták, elsősorban gr. Széchenyi Imre egy sor publicisztikai akciója ismertette meg és próbálta honosítani a fentebb említett német társadalomtudósok jó néhány olyan elgondolását, amelyet a vidéki kapitalizálódás ütötte sebek orvoslására szántak. Széchenyi színrelépését szinte hisztérikus liberális sajtókampány fogadta. Talán ez, talán a politikai helyzet, talán a szélesebb antimodernista társadalmi alapzat hiánya vezetett oda, hogy ez a csoport és ez a diskurzus nem csatlakozott a kilencvenes évek elejének alább ismerttetendő nagy agrárius föliveléséhez, és lényegében folytatás nélkül maradt.³²

1893-ban és 1894-ben az események hirtelen fölgyorsultak és a magyarországi viszonyok több síkon is kezdtek hasonlóná válni a német helyzethez. A monarchia nettó gabonaimportőr lett, az árak tovább csökkentek. Az árdepresszió folytatódása olyan helyzetben érte a birtokosokat, amikor már egy évtizeden keresztül jelentősen intenzifikálták termelésüket, ezért megdöbbenve szemlélhették, hogy a beruházásaik nem térülnek meg. A hangulati háttér az adta, hogy a Wekerle-kormány-
nak sikerült kiéleznie az addig problémát nem okozó felekezeti kérdést. Noha nem ismerünk konkrét vizsgálatokat, nem teljesen életszerű, hogy az addigi legerősebb társadalomtagoló tényező, a konfesszionális kötődés a vidéki tömegeknél hirtelen jelentőségét veszítette volna. Ha pedig fontos maradt, akkor az egyházpolitika nemcsak az arisztokráciát irritálta. Ezt a helyzetet a szocialista kor magyar történetírása a német baloldali történészek elgondolásainak analógiájára értelmezte és az agrárius-neokonzervatív csoportok koordinált támadásáról beszélt az uralkodó liberális

³⁰ A vasi volt a legnagyobb, 5200 taggal és 6100 forint éves tagbevétellel 1893-ra, ha eltekintünk a hatodik helyezett szebeni egyesülettől, akkor a vasi nagyobb volt az utána következő öt egyesület taglétszámának összegénél. Vö. *A földművelési...* 1895: 47–48.

³¹ Kubinszky 1968.

³² Somogyvári [Gr. Széchenyi Imre] 1883; Láng 1883; Széchenyi 1883.

színezetű nagytőkés-nagybirtokos konglomerátummal szemben.³³ A valóság, mint a németeknél, úgy nálunk sem illeszkedik e sémába.³⁴

A bonyolult helyzetben egy tehetséges, szorgalmas és koncepciózus agrárpolitikus, gróf Bethlen András 1890–94 között kifejezetten föltartóztatta a papírforma szerint várható politikai polarizációt. Lényegében olyan agrárreformokat és -támogatásokat javasolt, melyek átírták, átmetszették, illetve összekötötték az agrárügyekben a lehetséges frontokat. Amikor azonban 1894 júniusában kimaradt a második Wekerle-kormányból, személye pótolhatatlannak bizonyult. Utóda, gr. Festetich Andor nem rendelkezett politikai tapasztalatokkal és gr. Szapáry Gyula rokonságán túl más érdemekkel sem. Úgy tűnik, legalábbis az ő tudtával, esetleg éppen az ő kezdeményezésére zajlott az OMGE vezetőségének előre megszervezett, meglepetésszerű elcsapása 1894 őszén. A vezetőség leváltása nem járt különösebb politikai haszonnal, a kormány korábban sem volt hatás nélkül az OMGE-re, a fentiekből már kiderülhetett, milyen hiba lenne ezt a szervezetet a BdL-lel összekeverni. A miniszter elhibázott akciója az adott helyzetben és légkörben azonban egy átfogó támadás elemének látszott, az agráriusok erre a félig valós, félig képzelt támadásra válaszul a magyar politikában addig csak a néppárt által elért intenzitással mozgósítottak. Egy újabb, addig példátlan érdeklődés mellett lezajlott választáson 1894. decemberben visszaállították az OMGE régi vezetőségét. Ugyanekkor tartatott egy ún. „független gazdák értekezlete” is, amely alighanem egy agrárpárt kezdeménye volt.

Mégsem lett belőle semmi, ha csak az ún. 3. országos gazdakongresszust nem számoljuk 1895 májusában a Vigadóban. De sem agrárpárt, sem a BdL-hez hasonló képződmény nem született: az 1896-ban megalakult Magyar Gazdák Szövetsége minden tevékenysége még évekig egy folyóirat kiadásában merült ki. Festetich miniszter elszigetelődött, majd 1895 végén megbukott. A súlyos konfliktus viszonylag gyorsan követte Darányi minisztersége, a „post hoc ergo propter hoc” logika alapján Darányit vélhetnének a nagy összebékítőnek.

Darányi mozgástera valójában meglehetősen csekély volt. Politikailag 1894–95 fordulója kevéssé volt alkalmas egy agrárpárt megalakítására – a Néppárt egy évvel korábban megkezdett kampánya föltehetőleg elvitte a potenciális támogatók egy részét.³⁵ Arra az agrárius követelésre nézve, mely leginkább fókuszba állíthatónak, követelésbe foglalhatóan és állami intézkedéssel orvosolhatóan tűnt, vagyis a vámkérdésre nézve, 1895 májusában meglepetésszerű hirtelenséggel született megoldás. Az agrárius kongresszuson részt vevő Tisza István – korábbi álláspontját revideálva – szembefordult a szabadkereskedelmet továbbra is pártoló liberálisokkal és lecsatlakozott a vámkövetelések mellé.³⁶ Innen már csak az

³³ Szabó M. 1989, Szabó M. 2003.

³⁴ A korszakot, Bethlen András tevékenységét és az OMGE-puccsot megjelenésre váró rehabilitációs dolgozatomban elemzem, lásd Vári 2005b.

³⁵ Vö. Szabó D. 1977.

³⁶ Részletes véleményét lásd Tisza 1896. Az álláspont első megfogalmazása: Tisza István felszólalása 1895.

érvényben levő kereskedelmi szerződések szabtak gátat a védvámoknak, de ahogy ezek lejártak, kiépülhetett a vámok új rendszere.

Külön szerencsének bizonyult Darányi számára az agrárszocialista mozgalom 1897-es újabb föllángolása, amikor is keménységgel, szervezőmunkával, rendőri föllépéssel megnyerhette magának a mindaddig bizalmatlan agrárius közvéleményt. Noha időnként elhangzanak olyan állítások, mintha Darányi korábban is kapcsolatban lett volna az agráriusokkal, vagy az OMGE vezetőivel, a valóságban ennek semmi nyoma, sőt, Darányi 1895-ben szolidaritást vállalt az OMGE elleni miniszteri puccsal is.³⁷ Annak viszont van nyoma, hogy Darányi súlyt helyezett a mezőgazdasági munkásokkal szembeni kemény föllépésre, az 1895-ös gazdakongresszus, illetve az azt előkészítő viták pedig azt mutatták, hogy a mérvadó nagybirtokosok is elsősorban rendőri eszközökkel akarták kezelni e problémát. Noha a bizalmi viszonyt a nézeteknek ez az egybeesése alapozta meg, Darányi mást is tett. Több helyes és hasznos eszmét is átvett Bethlentől és azokat idővel többé-kevésbé azonos formában meg is valósította. *Agrárius mozgalmat* viszont nem szervezett.

A korszak alapjellemzőit összefoglalva azt mondhatjuk, hogy nincs okunk, hogy olyanféle, széles vidéki rétegek többsikű elégedetlenségén alapuló politikai mobilizációt feltételezzünk, mint amelyet Németországban találni vélünk. Ennek megfelelően nálunk a periódus legnagyobb részében többé-kevésbé a diszkusszió szintjén maradt az agrárizmus. Amely téren mégis cselekszik, például a hitelszövetkezeti mozgalom alapításánál, ott majdnem teljes ideológiamentességet mutat és demonstratívan együttműködik a rivális liberális erőkkal. Ám az utolsó két évben (1894–95) mégis szembeötlik egy politikai mobilizációs kísérlet. Ez – ami a konkrét gazdasági érdekeket illeti – egyrészt nagyon gyorsan eredményt hozott (védvám), másrészt azonban maguk az agrárius urak is hamar visszadugták a kardot a hüvelybe. Vajon miért? Konkrét okokat, magyarázatokat is tudunk mondani, de talán érdemes a következő korszakra pillantani, hátha ott található a megfejtés egy része.

EPILOGUS: A NÉMET ÉS A MAGYAR AGRÁRIUSOK HARMADIK KORSZAKA, 1895–1914

Nem áll módomban, hogy párhuzamos pályáiveket rajzolva próbáljam meg az agrárius törekvés magyar, illetve német színtereinek és szereplőinek különbségeit kihüvelyezni, ezért befejezsképpen a már a létrejöttükkor is érezhető, fent vázolt jelentős eltéréseket a mozgalmak normatív, magukról adott önképei, a programok szintjén villantom fel.

³⁷ Darányi Ignác felszólalása Képviselőházi Napló (KN) 1892–1897, 20. köt., 377. ülészak, 1894. 11. 13. 159–160.

Agrárius programot egészen az 1900-as évek elejéig sem az OMGE-től, sem a Gazdaszövetségtől, sem pedig az egyes vezetőktől nemigen tudunk idézni. Károlyi Sándor 1895-ben az erdélyi hitelszövetkezetek gyűlésén, tehát reprezentatív alkalomkor egyenesen „antiprogramot”, védekezési útmutatót ad.

Károlyi a gazdaságot tekintve pesszimistán ítéli meg annak az esélyét, hogy hosszútávú gazdasági változásokkal szembe lehetne szállni. E változások nem is pusztán a tőke felülkerekedését jelentik a földbirtokon, és nem is csak a kereskedelem sajátos intézményeinek, pl. a manipulatív tőzsdének köszönhetőek. Határozottan kijelenti, hogy „a termelési és szállítási viszonyok nagymérvű átalakulása”, tehát lényegi tényező az, amely a munkabért emeli, „másképp a föld hozamát és a tőke kamatát csökkenti, ott a hol régebben mind a kettő magas volt”.³⁸ „Ez ellen radikális segítség nincs és az egész, amit tehetünk, az az átalakulásunk, a deposszesszionak, törvények, nemzetközi szerződések és szövetségek útján leendő lassításából áll. Az időt kell segítségül hívniuk azoknak, akiknek veszteni valójuk van és e miatt nehéz harcot kellend vívniok azok ellen, a kik a dolgok ily alakulásából hasznot remélnek s a kik – hogy érdekeiket mielőbb győzelemre jutassák – a világ menetének gyorsítását sürgetik.”³⁹

1901-től ugyan a Gazdaszövetség is programot hirdet, de valóban program-szerű elem szinte egy sincs benne, csak egy hosszadalmas, sokpontos kívánságlista, gyakran általános vagy elkent megfogalmazásokkal.⁴⁰ Ha a programok szintjén is ilyen tétováságot látunk, akkor az előző részben megfigyelt bátortalanság, az agrárpárt alapításának és a nyílt kihívásnak az elmaradása nemcsak a konkrét politikai helyzetek sajátosságaival indokolható, hanem mélyebb, állandóbb jegyekkel is összefügghet. Előbb azonban vessünk egy pillantást Németországra!

A BdL már alakulásakor harci programot bocsátott ki.⁴¹ Ebben a védvámokon és a kereskedelmi szerződésrendszer fölszámolásán, az adórendszer átalakításán túl olyan „kisebb tételek” szerepeltek, mint a kettős (arany- és ezüstalapú) valutarendszer behozatala, vagy a börze megrendszabályozása, a határidős üzletek eltiltása. A valutarendszer átalakításától egy bizonyos, a váموkhoz hasonlatos piacvédő hatást remélt az akkoriban divatos „bimetallizmus”. Ez ugyan véleményem szerint megalapozatlan remény volt, de a követelés számunkra mégis sokatmondó. A sikeres átállás a kettős valutára az egykorúak által is tudottan nemzetközi egyezmények sorát igényelte volna. A másik vádlott, az árutőzsde határidős ügyletei a korabeli antiliberalis meggyőződés szerint nemcsak egyszerűen manipulációkra adtak alkalmat, de hosszabb távon is lefelé nyomták a terményárakat.⁴² Ez nem zárható ki, noha bizonyítani is nehéz lenne – de e probléma orvoslásához sem elég pusztán a német kormány, amint az később, amikor egy ilyen törvényt tényleg elfogadtattak, meg is mutatkozott.

³⁸ S. A.[Bernát István] 1895: 418.

³⁹ S. A.[Bernát István] 1895: 418.

⁴⁰ A Magyar Gazdákhoz! 1901.

⁴¹ Vö.: Das Programm des Bundes der Landwirte (1893), in: Puhle 1967: 314.

⁴² Ruhland 1904.

Mindez és más, itt nem is tárgyalat követelések erősen ideologikus kiindulópontokról és nagy önbizalomról tanúskodnak. Az adókönyvitések mellett a német agráriusok egy lendülettel tettek javaslatokat Európa gazdasági rendjének megváltoztatására is. Ez később sem változott.⁴³ Honnan volt ez az önbizalom a német agráriusoknál, illetve honnan ered annak föltűnő hiánya hazai megfelelőiknél?

Három szinten lehet a kérdést megválaszolni. Az első a mögöttük álló erők különbözőségére utalna. Ezt a kérdést, amely a nagybirtok alatti, a politikában korábban részt nem vevő vidéki rétegek mozgósítására vonatkozik, korábban többször is érintettem, azonban kellő mélységű kutatások hiányában nem tudtam lezárni, így ezt a fonalat nem veszem újra föl. A másik fölvetés az agrárius elitek szerepfölfogására vonatkozik. A baloldali történetírók mindkét országban a tényeknek megfelelően mutatnak rá arra, hogy e szervezetek vezetősége a nagybirtok kezében volt.⁴⁴ Valóban az osztályuralom szervei lennének tehát e szervezetek? Itt lehetne további kérdéseket is föltenni. Például, hogy van-e régiesebb és újabb típusú nagybirtok? A nagybirtok egy része komolyan vette és vehette a kapitalizálódást – ennek nyilván voltak mentalitásbeli következményei is. Másrészt a „birtokosok” egy része, akik az agrárszervezetek vezetőségében ültek, valójában nem agrárkapitalista, még kevésbé feudális nagyurak, hanem értelmiségi, vezető közhivatalnok vagy a középrétegekhez tartozó emberek, akik mintegy elsajátítható stíluselemként öltik magukra a vidéki birtokos mezét.⁴⁵ A „középrendekek” ilyen belekeveredése az agrárszervezetbe nem magyar sajátosság, a német egyesületekben is látható. Adódik a kérdés, vajon ugyanazt tekintette-e egy ilyen ember saját érdekének, illetve érdekek által diktált politikát fog-e kívánni attól a szervezettől, aminek irányításában részt vesz? Végül az egyesületek „kádereit”, titkárait, szerkesztőit, szaktanácsadóit adó csoportok, vagyis az agrárszakemberek professzionalizációja is eltérő módon és sikerrel zajlott a két országban.

Mindennek köze lehet az egyik leglátványosabb, de a történészek által nagyrészt figyelmen kívül hagyott különbség indoklásához. Ez a fentebb már említett „szolgáltatói” szerep, amely az OMGE esetében az 1890-es években is, de még a világháború előtt is sokkal, de sokkal gyengébbnek tűnik, mint a BdL hasonló szerepe.⁴⁶ A BdL – reális összehasonlíthatóságra törekedve is – jóval sikeresebben funkcionált szervezetként, a gazdasági tevékenységet segítő infrastruktúraként, mint a vele rendszerint egy sorba állított OMGE. Ennek okait a szervezeti életben résztvevő csoportok társadalomtörténeti vizsgálata deríthetné ki. Következményei azonban világosak – a szervezeti sikernek a politikai erőt is gyarapítania kellett.

Míg előbb – spekulatívan – a résztvevő csoportok szintjén kerestem a két erő különbségeinek magyarázatát, zárásként egy sokkal tágabb magyarázó tényezőre is szeretnék utalni. Vannak arra utaló jelek, hogy a magyar agráriusok nem tartották a monarchia politikai kereteit stabilnak és változtathatatlanak. Ilyen

⁴³ Das Programm des Bundes der Landwirte (Fassung von 1912). In: Puhle 1967: 315.

⁴⁴ Fricke 1968; Puhle 1967; Stegmann 1983; Szabó Miklós: 1989.

⁴⁵ Vö. Vári 2006.

⁴⁶ Vö. Fricke 1968; OMGE 1911.

például 1895 után a magyar agráriusok gazdaságilag irracionális, motiválatlan, de fokozatos átsodródása az ellenzék és a függetlenségek közelébe. Ez kezdetben a parlamenti viták során volt látható, és a koalíciós kormányban való részvétellel záródott. A magyar nagybirtokosok a Monarchia szerkezetét kímélni igyekeztek, nem pedig rongálni, de az európai látókörű arisztokráciának nem voltak illúziói e szerkezet mesterkéltisége felől. Ha ketten mondják ugyanazt, az nem ugyanaz – a függetlenségi jelszavak megjelenése az agráriusoknál a defenzíva, az államkeretek összeomlására való felkészülés jele is lehet.

Ennek a defenzívának a jeleit a poroszról birodalmivá nőtt német agrárius vezetőréteg esetében nyilván hiába is keresnénk. Itt a birodalomépítés sikere más stílusú politizálást tett lehetővé a politikai élet minden szereplője számára. A többnyire a kormányt támogató BdL és rokonszervezetei meglehetősen bátorsággal szálltak szembe a kormányjavaslatokkal is, mint a segítségükkel megbuktatott két csatornaépítési javaslat sorsa is mutatja. Ezek éppen azért jó mutatói az agrárius ütőerőnek, mert jelentős részben a gabonapiacok elvesztésére irányuló alaptalan félelmeken nyugodtak, míg például a vámkérdésnek helytől és időtől függően lehetett gazdasági megalapozottsága. (Másképp e szembeállításnál elhanyagolom a BdL rivális szervezeteit, a vesztfáliai, bajor stb. parasztszövetségeket, melyek más ritmusra jártak.)

A defenzív, magát gyakran álcázó, frontharcot nem vállaló magyar és az offenzív német agrárizmus különbségeit tehát egyrészt az adott szervezetek működési sajátosságaival, másrészt a tágabb politikai keretekre való utalással magyarázom. Társadalomtörténészként a szerzőt is, a lap olvasóit is nyilván a magyarázatok félbehagyott harmadik szála érdekelné legjobban – kik, milyen csoportok, milyen szerepek, milyen kölcsönhatásba lépve határozták meg a közös töről fakadt, anti-liberális-antikapitalista eszmék agrárius változatainak érvényesülését a különböző politikai színpadokon? Talán majd lesznek ilyen kutatások is.

FORRÁSOK

Képviselőházi Napló 1882–97; 20. köt. Budapest.

Deutsches Wörterbuch, Leipzig, 1852.

Pesti Napló 1882.

A földmívelési... 1895: *A földmívelési m. k. minister 1893. évi működéséről a törvényhozás elé terjesztett jelentése*. Budapest, 1895.

A Magyar Gazdákhoz! 1901: *A Magyar Gazdákhoz! Választási program!* Kiadja: Magyar Gazdaszövetség, Baross u 10, kelt Budapest 1901. július 2.

Darányi Ignác felszólalása KN 1892–1897. 20. köt., 377. ülészak, 1894. november 13., 159–160.

- Das Programm des Bundes der Landwirte (1893), in: Puhle, Hans-Jürgen 1967 *Agrarische Interessenpolitik und preußischer Konservatismus im wilhelminischen Reich (1893–1914). Ein Beitrag zur Analyse des Nationalismus in Deutschland am Beispiel des Bundes der Landwirte und der Deutsch-Konservativen Partei*. Verlag für Literatur und Zeitgeschichte, Hannover, 314.
- Das Programm des Bundes der Landwirte (Fassung von 1912). In: Puhle, Hans-Jürgen 1967 *Agrarische Interessenpolitik und preußischer Konservatismus im wilhelminischen Reich (1893–1914). Ein Beitrag zur Analyse des Nationalismus in Deutschland am Beispiel des Bundes der Landwirte und der Deutsch-Konservativen Partei*. Verlag für Literatur und Zeitgeschichte, Hannover, 315.
- Die Generalversammlung...* = Die Generalversammlung zur Wahrung der Interessen der Grundbesitzer und zur Förderung des Wohlstandes aller Volksklassen. (Berlin, 1848. augusztus 18–20.) In: Franz, Günther – Mommsen, Wilhelm (szerk.): *Deutsche Parteiprogramme. I. Die konservativen Parteien von den Anfängen bis 1918*. B.G. Teubner, Leipzig–Berlin, 1932, 12–14.
- Galgóczy Károly 1896: Országos Magyar Gazdasági Egyesület. In: Szilassy Zoltán (szerk.): *Gazdasági egyesületek monográfiái*. Pátria, Budapest, 83.
- Gründungsaufruf... 1876 = Gründungsaufruf der Freikonservativen Partei (Frankfurt 1876. június 7.) In: Franz, Günther – Mommsen, Wilhelm (szerk.): *Deutsche Parteiprogramme. I. Die konservativen Parteien von den Anfängen bis 1918*. B.G. Teubner, Leipzig–Berlin, 1932, 21–23.
- Láng Lajos 1883: *Minimum és homestead*. MTA Budapest
- OMGE 1911: Az OMGE 1910–11. évi évkönyve, XX. köt., Pátria Budapest 1911.
- Programm 1861: *Programm des Preußischen Volksvereins*. (Berlin, 1861. szeptember 6.) In: Franz, Günther – Mommsen, Wilhelm (szerk.): *Deutsche Parteiprogramme. I. Die konservativen Parteien von den Anfängen bis 1918*. B.G. Teubner, Leipzig–Berlin, 1932, 16–18.
- Ruhland Gusztáv 1904: *A papirosbúza hatása a gabonaárakra. Zselénski Róbert gróf előszavával*. Pátria, Budapest
- S. A. [Szilassy Zoltán] 1896: A Heves vármegyei gazdasági egyesület. In: Szilassy Zoltán (szerk.): *Gazdasági egyesületek monográfiái*. Pátria, Budapest, 304–305.
- S. A. [Bernát István] 1895: Marosvásárhelyi gyűlésünk. *Szövetkezés*. okt. 15, VI. évf. gr. Károlyi Sándor elnöki beszéde 417–425. X. sz.
- Schmidt, Franz 1916: *Burghardt von Schorlemer-Alst*. Volksvereins-Verlag, Mönchengladbach
- Somogyvári [Gr. Széchényi Imre] 1883: *Amerikai levelek*. Wilckens és Waidl, Budapest
- Széchényi, Imre Gr. 1883: *Birtokminimum és homestead*. Wilckens & Waidl, Budapest
- Tisza István 1896: *Magyar agrárpolitika. A mezőgazdasági termények árhanatlásának okai és orvosszerei*. Athenaeum, Budapest (Újranyomva: *Gróf Tisza István összes munkái*. Franklin, Budapest, 1923, I/237–302.)
- Tisza István felszólalása...* 1895 = Tisza István felszólalása a Vámügyi és statisztikai bizottság ülésén. In: *Az 1895. évi országos gazdakongresszus tárgyalásai*. IV. köt. Mezőgazdasági politikai és értékesítési (III). szakosztály, Pátria, Budapest, 96–99.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aldenhoff, Rita 1995: Agrarbewegungen und Agrarpolitik in Preußen/Deutschland 1890–1894. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 43. 795–808.
- Blackbourn, David 1984: Peasants and Politics in Germany. *European History Quarterly* 1. 47–75.
- Böhme, Helmut 1972: *Deutschlands Weg zur Großmacht. Studien zum Verhältnis von Wirtschaft und Staat während der Reichsgründungszeit 1848–1881*. Köln (2. kiadás)
- Bowen, Ralph H. 1971: *German Theories of the Corporative State with special reference to the period 1870–1919*. Russel & Russel, New York, 79–91.
- Bruckmüller, Ernst 1977: *Landwirtschaftliche Organisationen und gesellschaftliche Modernisierung. Vereine, Genossenschaften und politische Mobilisierung der Landwirtschaft Österreichs vom Vormärz bis 1914*. Wolfgang Neugebauer Verlag, Salzburg
- Bruckmüller, Ernst 1984: Strukturwandel der österreichischen Landwirtschaftsgesellschaften im 19. Jahrhundert. *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 32: 1. 1–30.
- Eley, Geoff 1991: Antisemitismus, agrarische Mobilisierung und die Krise der Deutschkonservativen Partei. Radikalismus und seine Eindämmung bei der Gründung des Bundes der Landwirte, 1892–1893. In: Uő: *Wilhelminismus, Nationalismus, Faschismus. Zur historischen Kontinuität in Deutschland*. Westfälisches Dampfboot, Münster, 174–208.
- Enzsöl Imre 1998: A Mosonmegyei Gazdasági Egylet a dualizmus idején. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1995–97*. Budapest, 209–229.
- Flemming, Jens 1978: *Landwirtschaftliche Interessen und Demokratie: ländliche Gesellschaft, Agrarverbände und Staat 1890 – 1925*. Verlag Neue Gesellschaft, Bonn
- Fricke, Dieter 1968: *Bund der Landwirte (BdL) 1893–1920*. In: Uő. (szerk.): *Die bürgerlichen Parteien in Deutschland*. Bibliographisches Institut, Leipzig, I/129–149.
- Hardach, Karl W. 1967: *Die Bedeutung wirtschaftlicher Faktoren bei der Wiedereinführung der Eisen- und Getreidezölle in Deutschland 1879*. Duncker & Humblot, Berlin
- Hardach, Karl W. 1987: Die Wende von 1879. In: Hans Pohl (szerk.): *Die Auswirkungen von Zöllen und Handelshemmnissen auf Wirtschaft und Gesellschaft vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Franz Steiner, Stuttgart, 275–292.
- Harrecker, Stefanie 2006: *Der landwirtschaftliche Verein in Bayern 1810–1870/71*. C. H. Beck, München
- Heindl, Waltraud 1990: *Gehorsame Rebellen*. Böhlau, Wien
- Henning, Friedrich-Wilhelm 1987: Vom Agrarliberalismus zum Agrarprotektionismus. In: Hans Pohl (szerk.): *Die Auswirkungen von Zöllen und Handelshemmnissen auf Wirtschaft und Gesellschaft vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Franz Steiner, Stuttgart, 252–274.
- Kiss Zsuzsanna 2003: A Zala Megyei Gazdasági Egyesület megszervezése a neoabszolutizmus korában. *Korall* 13. 107–124.
- Klaus Hornung 1995: Preußischer Konservatismus und Soziale Frage – Hermann Wäger (1815–1889). In: Hans-Christoph Kraus (szerk.): *Konservative Politiker in Deutschland. Eine Auswahl biographischer Porträts aus zwei Jahrhunderten*. Duncker & Humblot, Berlin, 157–183.

- Kövér György 2003: Középrend vagy középosztályok? Társadalomteremtő fogalomalkotás Magyarországon a reformkortól az első világháborúig. *Századok* 127. 1119–1168.
- Kubinszky Judit 1968: Adalékok az 1883. évi antiszemita zavargásokhoz. *Századok* 102. 158–177.
- Lackó Mihály 1977: *Széchenyi és Kossuth vitája*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Néma Sándor 1995: Adatok a Győrvidéki Gazdasági Egyesület történetéhez. *Győri tanulmányok* 16. 69–92.
- Puhle, Hans-Jürgen 1967: *Agrarische Interessenpolitik und preußischer Konservatismus im wilhelminischen Reich (1893–1914). Ein Beitrag zur Analyse des Nationalismus in Deutschland am Beispiel des Bundes der Landwirte und der Deutsch-Konservativen Partei*. Verlag für Literatur und Zeitgeschehen, Hannover
- Pyta, Wolfram 1991: *Landwirtschaftliche Interessenpolitik im deutschen Kaiserreich: der Einfluß agrarischer Interessen auf die Neuordnung der Finanz- und Wirtschaftspolitik am Ende der 1870-er Jahre am Beispiel von Rheinland und Westfalen*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart
- Retallack, James 1988: *Notables of the Right. The Conservative Party and Political Mobilization in Germany, 1876–1918*. Unwin Hyman, London–Boston
- Rolfes, Max 1976: Landwirtschaft 1850–1914. In: Aubin, Hermann – Zorn, Wolfgang (szerk.): *Handwörterbuch der deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. Klett-Cotta Verlag, Stuttgart, II/494–525.
- Stegmann, Dirk 1983: Vom Neokonservatismus zum Proto-Faschismus: Konservative Partei, Vereine und Verbände 1893–1920. In: Stegmann, Dirk – Wendt, Bern-Jürgen – Witt, Peter-Christian (szerk.): *Deutscher Konservatismus im 19. und 20. Jahrhundert. Festschrift für Fritz Fischer zum 75. Geburtstag und zum 50. Doktorjubiläum*. Verlag Neue Gesellschaft, Bonn, 199–230.
- Szabad György 1967: *Forradalom és kiegyezés válaszüttján (1860–61)*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Szabó Dániel 1977: A Néppárt megalakulása. *Történelmi Szemle* 19. 2. 169–208.
- Szabó Miklós 1989: Új vonások a századforduló magyar konzervatív politikai gondolkodásában. In: uő: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Medvetánc könyvek – Atlantis program, Budapest, 109–176.
- Szabó Miklós 2003: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Új Mandátum, Budapest
- Vári András 2005a: Angol játék magyar gyepen. A Magyar Gazdasági Egyesület előtörténete. *Korall* 19–20. 99–131.
- Vári András 2005b: *Urak és gazdászok*. Kézirat
- Vári András 2006: Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület és tagsága a 19. század 2. felében. In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon (XIX.–XX. század közepe)*. Társadalomtörténeti tanulmányok. Századvég Kiadó, Budapest, 285–321.

Benno Gammerl

Jogi nacionalizáció birodalmi keretek között: honosság és állampolgárság Magyarországon és Kanadában, 1867–1914

Tanulmányunk – mint azt a címben jeleztük – a jog és a nemzet fogalmát veszi vizsgálat alá, s ezzel a történettudomány egyik „legszárazabb” és (legalábbis látszólag) legracionálisabb kutatási témáját párosítja a legnagyobb érzelmi töltettel bíró történeti fogalmak egyikével. Mindezt annak reményében tesszük, hogy e két tudományterület kombinációja gyümölcsözőnek bizonyulhat. A jogtörténeti elemzés segítségével a nemzet fogalmának megértéséhez igyekszünk hozzájárulni, a nemzetvédelmi folyamatok vizsgálatával pedig arra próbálunk rámutatni, hogy mennyire sokféleképpen befolyásolhatja a jog a valóságot, valamint annak észlelését.

A honossági és állampolgári jogban a törvényhozás az állam személyi állományát írja körül. A honossági jog formálisan határozza meg, hogy ki tagja az államnak és ki nem, különbséget téve bel- és külföldiek között. Az államhoz való tartozás ezen „üres” státuszát az állampolgári jogban az anyagi jogok töltik meg tartalommal, politikai jogokat és a szociális ellátás lehetőségét biztosítja az állampolgárok számára. A két jogterület összjátéka a nemzetállamokon belül többnyire ugyanazt a mintát követte, az állampolgári jog belső egységesítését összekötötte a honossági jog külső határainak élesebbé tételével. Ezt a folyamatot az etnikai különbségek is befolyásolhatták.¹ Keveset tudunk azonban arról, hogyan nézett ki a nem nemzetállami alapokon szerveződő államokban, nagyobb birodalmakban az ehhez hasonló jogfejlődés. Éppen az etnikai különbségek szerepének kérdése az, amit a per definitionem soknemzetiségű birodalmak esetében másképp kell feltennünk. Ugyanez érvényes a jogi homogenizációs folyamatokra a sokszínűség és az egyenlőtlenségek által meghatározott birodalmakon belül. Kit és hogyan zártak ki vagy éppen fogadtak be a jog által? Milyen szinteken zajlott a homogenizáció? Vajon a nemzeti, az állami vagy a birodalmi érdekek határozták-e meg e diskurzust? Hogyan viszonyultak az adott országok az etnikai sokféleség problémájához?

E komplex kérdéskört próbáljuk megválaszolni az Osztrák-Magyar Monarchia és a brit birodalom összehasonlításán keresztül. Az összehasonlítás módszere

¹ Noiriél 2005; Gosewinkel 2001; Conrad 2001; Cesarani 1996; Brubaker 1992; Marshall 1992; Dummett–Nicol 1990

elsősorban abból a szempontból érdekes és bonyolult, hogy két olyan államról van szó, amelyek a birodalmiság két, egymással szöges ellentétben álló 19. századi koncepciójának prototípusát képviselik. Az egyik oldalon – az Osztrák-Magyar Monarchia esetében – egy kontinentális, területileg összefüggő, hagyományos államalakulattal van dolgunk, míg a másik oldalon egy tengeri orientációjú, területileg szétszabdalt, modern gyarmattartó brit birodalom áll. Vizsgálatunk középpontjában a jogfejlődés, valamint az e körül zajló viták állnak a két birodalom egy-egy különleges helyzetben lévő része, Magyarország és Kanada esetén keresztül. Mindkét példánk mutat alapvető különbségeket is, hiszen az egyik esetben egy önálló, az osztráktól eltérő magyar állampolgárság létezett, miközben a kanadaiak a brit korona más alattvalóival azonos honossági státusszal bírtak. E különbség ellenére kísérletet teszünk a két birodalomrész összehasonlítására, majd következtetéseinket a két birodalom egészének kontextusában is elhelyezzük, végül választ próbálunk adni összehasonlító kérdéseinkre.

MAGYARORSZÁG

Ha abból indulunk ki, hogy Magyarország az 1867-es kiegyezést követően megnyire igyekezett hangsúlyozni önálló államiságát, meglepőnek tűnik, hogy tizenkét évnek kellett eltelnie a kiegyezés után, míg Tisza Kálmán miniszterelnök a magyar állampolgárságra vonatkozó törvénytervezetét a parlament elé terjesztette. A tervezet az 1870-es (észak)német törvény példáját követte.² A törvény a születéssel való állampolgári megszerzést a *ius sanguinis* elve alapján szabályozta, miszerint a házasságból született gyermekek apjuk állampolgárságát kapták.³ Az állampolgárság házasodás útján történő megszerzését is hasonló, patriarchális módon szabályozták: a külföldi feleség automatikusan megkapta férje révén a magyar állampolgárságot. A magyar állampolgárság megszerzésének harmadik útja az idegenek honosítása volt. A honosítás feltételei a következők voltak: rendelkezési képesség, büntetlenség, valamely belföldi község kötelékébe való tartozás (vagy ennek kilátásba helyezése), legalább öt éves belföldi tartózkodás, a közvetlen adók öt éve történő fizetése, valamint az önmagáról való gondoskodás képessége. A honosítási kérelmekről a belügyminiszter döntött, a horvát-szlavón ügyek esetében pedig a bán. A törvény szabályozta továbbá a magyar állampolgárság elvesztésének eseteit is. A kivándorlókat elbocsáthatták az állam kötelékéből, ha azok sorkatonai kötelezettsége nem állt fenn. Az állampolgárságot hatósági határozattal is elvehették, ha a kivándorló nem tett eleget annak a felszólításnak, hogy térjen vissza Magyarországra, illetve abban az esetben, ha

² 1879: L törvénycikk, lásd Berényi 1906. Az 1870-es (észak)német törvény mintaadó szerepéhez lásd Milner 1880: 3; illetve Polner 1917: 234.

³ A *ius soli*, azaz a születési hely elve a 19. § szerint csak azokra vonatkozott, „akik a területen mint lelcenzek találtattak”, egészen addig, míg be nem bizonyosodik, hogy más állampolgársággal rendelkeztek.

egy idegen ország szolgálatába szegődött. Automatikusan elvesztette magyar állampolgárságát az, aki tíz éven át folyamatosan az Osztrák-Magyar Monarchia határain kívül tartózkodott. Azok a nők is elveszítették magyar állampolgárságukat, akik külföldi személyhez mentek férjhez. Ők azonban válásuk vagy férjük halála esetén egy egyszerűsített újrachonosítási eljárás során visszakaphatták állampolgárságukat. Ugyanez az eljárás volt érvényben azok esetében is, akik tízéves távollétet követően, illetőleg az állam kötelékéből való elbocsátás után kérték visszahonosításukat. A kormány részben azzal indokolta a magyar állampolgárság egyértelmű és egységes törvényi szabályozását, hogy így elkerülhető a más államokkal való összetűzés e kérdésben. Ezért is kellett a magyar jogelveket a „nyugati, pontosabban a velünk közvetlen szomszédságban lévő államokéval” egyeztetni.⁴ A törvénynek továbbá figyelembe kellett vennie a Magyarországot Ausztriához fűző különleges viszonyt úgy, hogy közben a magyar örendelkezést se korlátozza. A tervezet másik fő szempontját az „államérdekek védelme” jelentette. A kormány az államérdekek közé sorolta például a „kivándorlás megakadályozását”. Szerinte ekkor csak a „székelyek kivándorlása bírt jelentőséggel”, akik „szükségből, a kenyérkereset miatt” vándorolnak el keletre. Bár a törvény az állampolgárság elvesztésével fenyegette a kivándorlókat, a kormány valójában azonban nem számolhatott azzal, hogy így ténylegesen meg tudja állítani a székelyeket, hiszen a szegényebb rétegek számára a magyar állampolgárság szinte egyáltalán nem bírt jelentőséggel. A bevándorlási politika terén egy másik fontos törekvés megvalósítását viszont lehetővé tette a tervezet: „Elemi érdekünk, hogy a bevándorlás ne legyen túlzottan megnehezítve, másrészt hogy csak olyanok kapjanak magyar állampolgárságot, akik előreláthatólag hasznos polgárai lesznek a magyar államnak.”⁵

A törvényről tanácskozó első bizottsági ülésen elsősorban Veßter országgyűlési képviselő kritizálta a kormány javaslatát. Lényegében három pontot kifogásolt, melyek aztán a későbbi vitákban is döntő szerepet kaptak. Először is követelte, hogy a honosítás kérdése kizárólag a belügyminiszter jogkörébe tartozzon, Horvátország megkülönböztetett helyzetét pedig szüntessék meg. Ezzel tulajdonképpen az 1868-as horvát kiegyezésben foglalt autonómia eltörlését javasolta. Másodszor kezdeményezte, hogy Ausztriát következetesen külföldként kezeljék, és végül kritikával illette az állampolgárság elvesztésére vonatkozó szabályok túlzott szigorúságát. „Véleménye szerint minden magyarnak birtokolnia kell [az állampolgárság jogát], egészen addig, amíg ő maga le nem akar mondani arról.”⁶ A Horvátországgal fennálló közjogi viszony újraszabályozásának követelését az országgyűlés többsége leszavazta. Veßter második követelésének azonban részben eleget tett a kormány azzal, hogy a hivatali gyakorlatban Ciszlajtániát,

⁴ *Pester Lloyd* 1879. 10. 10. Abendausgabe. A *Pester Lloyd* mint németnyelvű liberális napilap a parlamenti viták forrásként kerül felhasználásra. Az újság a parlamenti beszédeket részben szó szerinti fordításban közölte, azok tudatos elferdítéséről nem lehet szó.

⁵ *Pester Lloyd* 1879. 10. 10. Abendausgabe.

⁶ *Pester Lloyd* 1879. 10. 19.

azaz a birodalom osztrák felét külföldként kezelte.⁷ A képviselő harmadik követelését kifejezetten támogatta az országgyűlés plénuma. Ismételten kérték, hogy a magyar állampolgárság elvesztése csak az érintett kérésére és beleegyezésével történhessen.⁸ Az aggályok nagyrészt azon a félelmen alapultak, hogy a kormány elveszi a számára kínos terhet jelentő politikai emigránsok állampolgárságát. Az állampolgárság automatikus elvesztésének ellenzői ugyanakkor ennél nemzetközponturnabb érveléssel is éltek. Az egyik képviselő például azt követelte, hogy a „benszüllött állampolgárokat” ki kellene vonni az állampolgárság elvesztésének szabályozása alól, egy másik képviselő pedig „a hazától távol levő székelyekre tekintettel” utasította vissza a tervezet ezen részét.⁹ Az állampolgárság automatikus elvesztését támogatók ugyanakkor – amellet, hogy szerintük a szabályozás segít elkerülni a nemzetközi jogi konfliktusokat – elsősorban az államérdekek hangsúlyozásával érveltek. Véleményük szerint tanácsos és egyben természetes volna, „ha az állam a távollevőket felszólítaná arra, hogy időről-időre nyilvánítsák ki állampolgárságukat; ez a minimum, amit egy állam megkövetelhet”.¹⁰

Végül a felek úgy egyeztek meg, hogy jelentősen megkönnyítik a külföldön élőknek a magyar állampolgárság megtartását, valamint az állampolgárságukat elvesztőknek az újrahonosítást.¹¹ Ennek következtében a kormány továbbra is magyarnak tekintette azt a kivándorlót, akit „bizonyos kötelek még ide kötnek”, ahogy ezt egy 20. század eleji megfigyelő megjegyezte.¹² Az utójára említett rendelkezések eltértek az akkoriban bevett jogi elképzelésektől. Bár sok helyütt volt igény arra, hogy a házasságukkal állampolgárságukat veszítő nők válásuk vagy megözvegyülésük esetén könnyebben visszaszerezhessék eredeti állampolgárságukat, ezt azonban nagyon kevés helyen ültették át a gyakorlatba. E követelést – más országokban – többnyire azzal indokolták, hogy egy személy „született” nemzeti hovatartozása egy „mindössze” jogi-formális állampolgárság-váltástól függetlenül továbbra is fennmarad. Ez a fajta nemzeti kötődés igazolta az érintett nők más külföldi nőkkal szembeni megkülönböztetett kezelését.¹³ Ehhez

⁷ Ebből következik, hogy a tíz évig folyamatosan Ausztriában tartózkodó magyarok elveszthették magyar állampolgárságukat. Az ilyen esetekben azonban a Lajtán túli hatóságok kérésére a magyar kormány „visszafogadhatta” ezen személyeket, elsősorban azért, hogy megbizonyosodjon arról, hogy az illető teljesíti sorkatonai kötelezettségét (ÖStA Wien, AVA, MdI, Allgemein, 8 Staatsbürgerschaft, Ktn 353, 1870–1899, in genere A-St, Nr. 33409–4). A magyar és az osztrák birodalmi érdekek között itt felsejlik konfliktust tehát pragmatikusan, a katonai szolgálat teljesítésének közös érdeke jegyében oldották meg.

⁸ Veßter, Szederkényi, Mocsáry és Simonyi képviselők is ugyanebben a szellemben nyilatkoztak (*Pester Lloyd* 1879. október 29. és november 4.).

⁹ Szederkényi és Veßter (lásd: *Pester Lloyd* 1879. október 29. és november 5.).

¹⁰ Szilágyi (lásd *Pester Lloyd* 1879. november 5.).

¹¹ A magyar állampolgárság abban az esetben nem veszett el a külföldi tartózkodás során, ha az illetékes belföldi hatósággal közölte az illető, hogy szeretné megtartani az állampolgárságot, vagy ha beíratta magát egy osztrák-magyar konzulátus anyakönyvébe, illetve ha rendszeresen meghosszabbította útlevelét.

¹² Berényi 1906: 109.

¹³ Polner hangsúlyozza, hogy az elvesztettek „visszavétele” az állam nemzeti kötelessége. (Polner 1917: 234.) A feleség állampolgársági önállóságához mint a nemzeti jog kialakulásának

hasonlóan a kivándorlókkal kapcsolatban is követelték, hogy azok hazájukhoz való kötődésüket állampolgárságuk megtartásával jogi formában is kifejezhesék. A nemzeti helyett az államérdekekre hivatkozók ezzel szemben azt hangsúlyozták, hogy azt a személyt, aki távollétével kivonta magát az állam ellenőrzése alól, el kell bocsátani az állam kötelékéből. A magyar parlamenti vita tehát a jog formális logikájával és az etatisztikus államérdekekkel szemben a nemzeti kötődés erősebb hangsúlyozásához vezetett. E nacionalizálódási irányultság azonban – a székelyekre történt utalástól eltekintve – korántsem volt etnikai színezetű. Az 1879-es törvényt, illetve annak vitáját meghatározó nemzetideológia az etnikumok fölött állt. Etnikai hovatartozásától függetlenül mindenkinek lehetővé tették az állampolgársághoz való hozzáférést – ezt bizonyítja az a tény is, hogy külön hangsúlyozták a bevándorlók integrációjának szándékát.

Az 1879-es állampolgársági törvény elfogadásakor a Tiszán levonuló árvíz és a „minden magyar város legmagyarabbikának”,¹⁴ Szegednek megsegítésére indított nemzeti segélyakciók mellett elsősorban a magyar nyelv kötelező népiskolai oktatását előíró iskolai törvény mozgatta meg a közvéleményt. E törvény jelezte azon konfliktusokkal terhes folyamat kezdetét, melynek során a magyarság mint etnokulturális csoport és államalkotó nemzet felülkerekedett, a más anyanyelvű magyarországi népcsoportokat pedig vagy asszimilálta, vagy pedig marginalizálta. 1879 után „sokkal világosabban kirajzolódtak a magyar oktatási és nemzetiségi politika nemzeti, államalkotó vonásai”.¹⁵ Mások az erőltetett magyarosítás felé történő elmozdulásról beszélnek ugyanezen év kapcsán.¹⁶ A magyarosító politika kihatásait a magyar anyanyelvű lakosság számának növekedése is jelzi: 1880 és 1910 között 44,9 százalékról 54,6 százalékra nőtt a magyar anyanyelvűek aránya (a Horvátország nélküli Magyarországon), miközben a német, szlovák, román, ukrán, horvát és szerb anyanyelvű lakosság száma ez idő alatt csökkent vagy nem változott.¹⁷

eleméhez, valamint az elvált és megözvegyült egykori német állampolgárságú nőkkel szemben alkalmazandó könnyített eljárás nemzeti érveléséhez lásd Gosewinkel 2001: 15. és 294 skk. Az állampolgárság külföldön történő megtartásához mint nemzeti érdekhez lásd Gosewinkel 2001: 186.

¹⁴ Freifeld 2000: 241.

¹⁵ Puttkammer 2003: 34. Puttkammer ugyanakkor hangsúlyozza, hogy az iskolai gyakorlatban nem hajtották végre következetesen a törvényhozó előírásait.

¹⁶ Lásd Freifeld 2000: 244. Utal a budapesti német színház körüli konfliktusra, melynek bezárását a városi tanács minimális többséggel fogadta el. A színház 1889 decemberéig „élte túl” a döntést, amikor is – a pletykák szerint szándékos gyújtogatás miatt – leégett az épület.

¹⁷ Fischer–Gündisch 1999: 138. Ugyanakkor utalnunk kell arra is, hogy a felsorolt adatok gyakran manipulált népszámlálási eredményeken alapszanak. Kann közvetve ellentmond a fenti képnek, amikor úgy érvel, hogy a 19. század második felére a lakosság etnikai összetételében végbement változások miatt a „magyar egységállam” elképzelése illúzióvá vált, s helyett Magyarország „többnemzetiségű állam” lett. (Kann 1980: 1319.) A magyarosítás kérdéséhez lásd Karády 1990.

A magyarosítási tendencia különösen a magyarországi zsidók esetében volt meghatározó.¹⁸ Az asszimilációs folyamattal párhuzamosan a zsidó lakosság jogi emancipációja is előrehaladt. 1867-ben részben, 1895-ig pedig teljes egészében egyenjogúvá váltak a zsidók a magyar állampolgárokkal.¹⁹ A zsidók beolvasztásának folyamata azonban nem akadályozta meg az antiszemitizmus fellángolását. 1882-ben egy tiszaezlári cselédlány meggyilkolását követően zsidókat vádoltak rituális gyilkosság elkövetésével, és az eset kapcsán antiszemita zavargásokra is sor került. A vádlottak 1883 augusztusában történt felmentése után Budapesten is voltak zavargások.²⁰

A magyarosítási politika megjelenése az államnemzet koncepciójától való elfordulást jelentette. Az 1848-as és még az 1868-as nemzetiségi törvény,²¹ valamint az 1879-es állampolgársági törvény is e koncepció jegyében született, ezt követően azonban egyre inkább háttérbe szorult az etnokulturális nemzetkép eszméjével szemben. Legkésőbb 1900 körül beszélhetünk a nemzetfogalom etnicizálódásáról.²² Ez a megállapítás érvényes nem magyar nemzetiségek esetében is, politikai szerveződésük a 20. század elejétől megerősödött, és egyre támadóbb szellemben képviselték saját nemzeti érdekeiket.²³ Az etnicizálódás elméletét bizonyítja a „csángó-magyarok Bukovinából történő tömeges visszahonosításáról” szóló 1886-os törvény is. A törvény a székelyek visszatelepítését célozta, és – „tekintet nélkül arra, hogy magok, vagy elődeik mikor vándoroltak ki” – megkönnyítette számukra a magyar államkötelékbe való felvételt.²⁴ A törvény visszamenőlegesen is lehetővé tette az állampolgárság külföldön történő korlátlan megtartását, amit egy rövid és vitáktól mentes parlamenti ülésen a közös származással és nyelvvel indokoltak. E törvény tehát pozitív etnikai diszkriminációt jelentett, amennyiben egy etnikai csoport számára különleges előjogokat biztosított.

Az etnicizálódással párhuzamosan zajló jogi nacionalizálódást jelzi az 1909-es kivándorlási törvény.²⁵ Célja a tengerentúli kivándorlás csökkentése és ellenőrzése volt — vagy egy országgyűlési képviselő kifejezésével élve, a „nemzeti [...]

¹⁸ A magyarul beszélő zsidók aránya az összes magyarországi zsidó között 1880 után folyamatosan nőtt. 1880: 55,3%; 1890: 62,6%; 1900: 70,3%; 1910: 75,7% (az adatok a Horvátország nélküli Magyarországra vonatkoznak). Lásd Haber 2001: 139; Schöpflin 1981. Schöpflin azonban felhívja a figyelmet arra, hogy a zsidók integrációja inkább extenzív, mint intenzív volt és a zsidók és nem zsidók közötti etnikai különbségek továbbra is fennmaradtak.

¹⁹ Haber 2001: 149.

²⁰ Freifeld 2000: 246. A tiszaezlári ügy jól mutatja az antiszemitizmus erős jelenlétét Magyarországon. A felmentést a védő, Eötvös Károly, a magyarországi liberálisok neves képviselője harcolta ki.

²¹ Az 1848-as és 1868-as nemzetiségi törvények etnikai semlegességéhez lásd Kövér 2004: 208.

²² Szász 1987: 332 skk.; Gogolak 1980: 1207–1303, illetve lásd még Puttkammer 2003: 34 és 123 skk. Az 1907-es, ún. Lex Apponyihoz, amely többek között előírta, hogy „minden iskolában a bejáratnál és az osztálytermekben Magyarország címerét, valamint egy magyar nyelvű feliratot kell elhelyezni”, lásd Puttkammer 2003: 136.

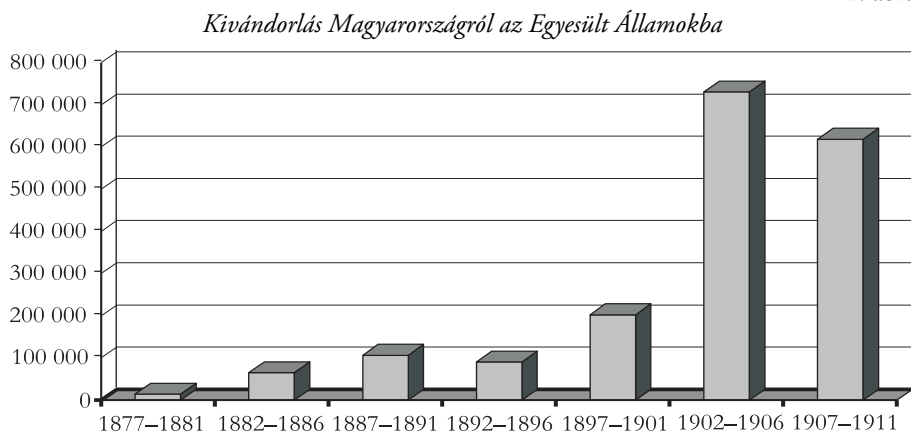
²³ Schödl 1978: 10. Lásd Freifeld 2000: 294 skk.

²⁴ 1886:IV. tc. Lásd Berényi 1906: 66.

²⁵ 1909:II. tc. A törvény egy korábbi, 1903-as törvény rendelkezéseit szigorította meg.

vérvesztés csökkentése“²⁶. Ennek kiváltó oka az elsősorban Amerikába kivándorló magyarok számának 1900 körül tapasztalható nagyarányú növekedésében keresendő.²⁷

1. ábra

Forrás: Bolognese-Leuchtmüller 1978: 135.

E jelenség fényében többször is felmerült az a javaslat, hogy a kivándorolt magyarok visszatelepülését nagyobb mértékben kellene támogatni. Bár az ez irányba mutató előterjesztések többnyire gazdaságpolitikai jellegűek voltak, találhatunk olyan követeléseket is, hogy küldjön a kormány tanárokat és lelkészeket a kivándoroltakhoz, hogy azok „be legyenek oltva a magyarság szellemével”²⁸

Mindezidáig az államkötelék külső határainak állampolgári jogi kérdései álltak vizsgálódásunk középpontjában, most azonban térjünk át a választójogi reform kérdésére, mivel e témakörön keresztül válik láthatóvá e viszonyok belső tagoltsága. A magyarországi cenzusos választójog alapján a 19. század végén a lakosságnak mintegy 6 százaléka volt választásra jogosult.²⁹ A századfordulótól egyre sűrűbben követelték a demokratikus participáció kiterjesztését. A szociáldemokrata munkásmozgalom az általános választójog bevezetésére irányuló követelést

²⁶ Hock (*Pester Lloyd* 1908. november 14., 4.).

²⁷ A grafikon Bolognese-Leuchtenmüller (1978: 135.) adataira támaszkodik. Az Egyesült Államok mellett Kanada, Argentína és Brazília voltak a tengerentúli kivándorlás fő célpontjai. 1876 és 1910 között 1 422 205 magyar állampolgár vándorolt ki az USA-ba, 6056-an Kanadába, 264 460-an Argentínába és 8500-an Brazíliába. (Horvath 1996: 35.) Az adatokat a ciszlajtán területekre vonatkozó adatainak a teljes Osztrák-Magyar Monarchiára vonatkozó kivándorlási számokból történő kivonásából kaptuk. A számadatok az európai kivándorlási kikötők által vezetett statisztikákon alapulnak, tehát nem veszik figyelembe sem a visszavándorlást, sem pedig a továbbvándorlás jelenségét.

²⁸ Madarász (*Pester Lloyd* 1908. november 13. és 14.).

²⁹ Szász 1996: 395; Fischer–Gündisch 1999: 130; lásd még Gerő 1997: 50.

sét egyre nagyobb tömegeket megmozgató demonstrációkkal nyomatékosította. Ezen felül a nemzetiségek is egyre többször panaszkodtak arról, hogy a politikai rendszeren belül nem kapnak kellő arányú képviselést.³⁰ 1908-ban ifj. Andrassy Gyula belügyminiszter egy törvénytervezetet nyújtott be az országgyűlésnek, amely többek között a férfiak általános választójogának bevezetését mondta ki. Andrassy a törvény előterjesztésekor a magyar állam nemzetek felettségét hangsúlyozta és kijelentette, hogy a reform célja az, hogy a hatalom – a „nemzetiségek közötti különbségektől függetlenül” – azok kezébe kerüljön, akik rendelkeznek a megfelelő műveltséggel, és egyben szimpatizálnak az állam „történelmi jellegével”. Az Andrassy által használt „magyar állam” és „politikai nemzet” kifejezésekre különösen a román anyanyelvű képviselők reagáltak „a nemzetiségek padsorai felől jövő lármával”. A nemzetiségek ellenkezését az az Andrassy tervezetének indoklásához csatolt statisztika magyarázza, amely szerint a kormány tervezetének elfogadása után a magyar anyanyelvűek aránytalanul nagyobb befolyást szereztek volna a politikában a német, román, szerb vagy szlovák anyanyelvű lakossággal szemben. Andrassy szerint a törvény biztosította volna, hogy „a nemzet azon rétegei uralják a parlamentet, amelyek hagyományaik és érzelmeik által a hazához kapcsolódnak, és amelyek történelmi jellegükben a magyar állam legnagyobb erejét képviselik.”³¹

Semmi kétség nem volt afelől, hogy Andrassy a magyarokat értette ezalatt, még hozzá etnokulturális értelemben. A magyaroknak a választójog terén kiváltságokat akartak adni, míg a nem magyarul beszélő nemzetiségeket diszkriminálták volna, részben a tervezett választójog azon aránytalansága által, hogy bizonyos rétegek képzettségük és vagyonuk okán egy, két vagy három szavazattal bírtak volna, részben pedig a „választóköri geometria” alkalmazásával.³² Egy itt idézendő újságkommentár a kérdés kapcsán világosan utalt arra, hogy a reform célja a magyar többség biztosítása:

„Magyarország lakosságának különleges faji viszonyai miatt az általános választójog elvén alapuló választójogi reform kényes feladat, mivel a közélet egyensúlyának fenntartása csak az állam történelmi jellegének és a magyarság faji hegemoniájának biztosításával lehetséges.”³³

³⁰ Gerő 1997: 46 skk. Hasonló panaszok hangzottak el az 1848-as, 67-es és 74-es választójogi vitákban is. Gerő András nézete szerint a magyar választójog elsősorban a román és magyar anyanyelvű lakosságot hozta hátrányos helyzetbe, miközben a német anyanyelvű erdélyi szárszok és más kisebbségek előnyben részesültek. Ezt az elméletet a románokra (a választók 11,2 százaléka, az összlakosság 16,1 százaléka) és a szászokra (12,7 ill. 10,4%) vonatkozó adatok alátámasztják, a magyarok alulreprezentáltságát azonban cáfolják (56,2%, illetve 54,5%). Lásd: Gerő 1997: 52.

³¹ *Pester Lloyd* 1908. november 11.

³² Gerő 1997: 9 skk. és 53 skk.

³³ Balogh Pál: Die Wahlbezirke und die Nationalitäten. *Pester Lloyd* 1908. november 8. 2.

A reformot 1913-ban elfogadták ugyan, a parlamenti válságok és a háború miatt azonban már nem léphetett életbe.³⁴

KANADA

Magyarországgal ellentétben – ahol a kivándorlás jelentette a legnagyobb migrációs problémát – Kanada bevándorlási célpont volt. A kanadai politika többnyire a bevándorlók gyors honosítását és integrációját támogatta, ami tükröződik a kanadai honosítási törvényekben is. Az állampolgársági jog más területein nem léteztek külön kanadai rendeletek, a brit jog, különösen a *common law* volt érvényben, amely a *ius soli* elvét alkalmazta. E szerint minden a brit korona fennhatósága alatt álló területen született személy brit állampolgárságot kap. A honosítás terén az 1881-es kanadai törvény – eltérően az 1870-es brit *Naturalization Act*tól – az előírt öt év helyett mindössze három éves ott tartózkodást követelt meg.³⁵ A kanadai honosítás 75 centes illetéke is lényegesen alacsonyabb volt az Egyesült Királyság öt fontos összegénél.³⁶ A bevándorlók gyors integrációjára és a brit államkötelékbe való felvételére való törekvést mutatja az is, ahogyan a kanadai parlament és az ottawai kormány sikraszállt a német bevándorlók érdekében.³⁷ A kanadai kormány 1880-ban átadott a londoni Gyarmatügyi Hivatalnak egy memorandumot, amelyben „az adót fizető, kötelességeit, így a nemzetőrségi szolgálatot más állampolgárokhoz hasonlóan ellátó honosított kanadai német állampolgárok nevében” követte a németek más brit alattvalókkal történő egyenjogúsítását.³⁸ A memorandum célja az volt, hogy a Kanadában honosított németek az egész brit birodalomban alattvalói státusszal bírjanak, s egyúttal korlátlan időre kapjanak érvényes útlevelet és diplomáciai védelmet Németországban. A memorandum tehát a kanadai honosításnak azon fő problémájára világít rá, hogy az sem a *Birodalom* többi részében, sem pedig a bevándorló eredeti hazájában nem volt érvényes. A megoldást egyrésztől egy, az egész birodalomra érvényes, egységes állampolgári törvény létrehozása, másrésztől pedig a Német

³⁴ A választásra jogosultságot tehát nem terjesztették ki. Összességében alig volt tehát a magyarországi belső homogenizációs folyamat állampolgári jogi vonulata kidolgozva, mind a politikai, mind pedig a szociális jogok terén nagy különbségek voltak a különböző állampolgári csoportok között. Az egységesítő és ezekkel ellentétes magyarországi folyamatokhoz lásd Kövér 2004: 26, 36, 127 és 152 skk.

³⁵ PRO London, CO 383/23. lásd Howell 1884: 60 skk.

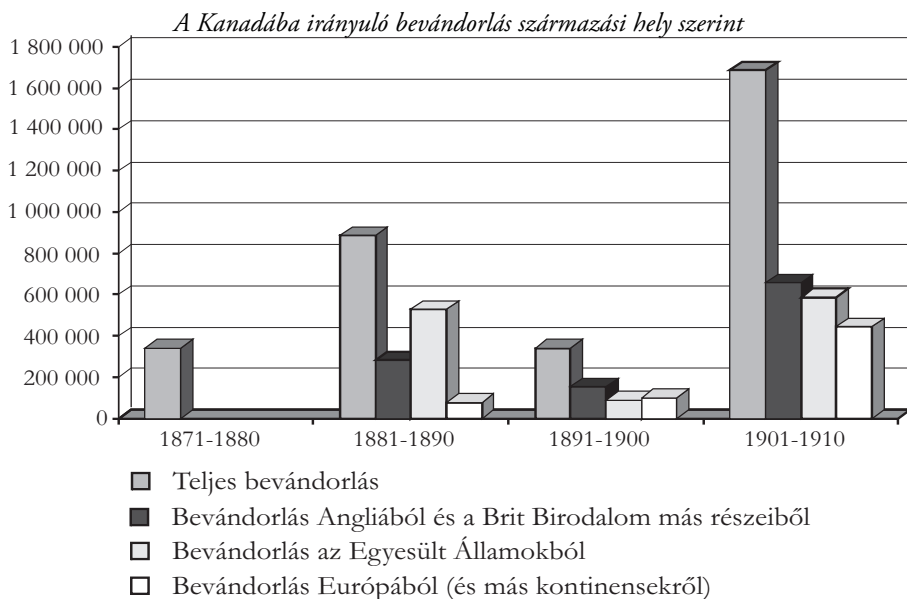
³⁶ PRO London, FO 881/2306: *Correspondence respecting the Position of Aliens naturalized in British Colonies*. Ez az információ Pope kanadai agrárminiszter 1872. október 15-én írt jelentéséből származik, amelyben az olcsó honosítási díjakkal próbálta megnyerni az elsősorban német bevándorlókat országa, Kanada számára: „Nem célravezető [...] ha az idegenek honosítását a domínium határain belül megnehezítjük”. Összehasonlításképpen, az említett díjak nagyjából annyit jelentettek, hogy a honosítási illeték az Egyesült Királyságban körülbelül a huszadát, Kanadában pedig az egy hatszázadát tette ki egy munkás átlagos éves bérének.

³⁷ Lásd PRO London, CO 45/851 és 852.

³⁸ Lásd PRO London, FO 83/799.

Császársággal megkötött egyezmény jelentette volna. E két lépés azt eredményezte volna, hogy a honosításhoz szükséges letelepedési időszak meghosszabbodott volna öt évre. A terv végül a kanadai törvényhozás ellenállása miatt bukott meg, amely nem volt hajlandó a bevándorlók honosítását megnehezíteni.³⁹ A korlátlan ideig érvényes útlevelekre irányuló követelésnek azonban még 1880-ban eleget tett a brit külügyminisztérium. A honosítottak eredeti hazájukban való tartózkodásuk ideje alatt azonban továbbra sem álltak a brit birodalom védelme alatt, így az ottani kormány sorkatonai követeléseivel szemben védtelenek voltak.

2. ábra

Forrás: Scott 1914.

A kanadai kormány minden igyekezete ellenére az 1867 utáni első évtizedekben a bevándorlási számok elmaradtak a várttól. Csak a 19. század vége felé ugrott meg a bevándorlók száma és telepedtek le nagyobb tömegek a kanadai prériken, amit Sir Wilfried Laurier 1896-ban hatalomra jutott kormánya erőteljes támogatásának is köszönhető volt.⁴⁰

³⁹ Öt éves intervallum szerepelt az Egyesült Államok és Nagy-Britannia, valamint az Egyesült Államok és a Német Császárság, illetve korábban az egyes német államok között az 1860-as és 70-es években kötött egyezményekben is, így ez nemzetközi normának számított. Lásd: PRO London, FO 83/799: Colonial Office a Foreign Office-nak, 1881. január 5.; PRO London, FO 881/2306: Colonial Office a Foreign Office-nek, 1873. május 27.

⁴⁰ Scott 1914. A bevándorlás az össznépességhez képest a következő arányokat mutatja: 1871–1880: 9,8%, 1881–1890: 20,6%, 1891–1900: 7,0% és 1901–1910: 31,6%. A korszak végén

Az 1900 és 1914 között az Egyesült Államokból Kanadába vándorolt mintegy 750 000 ember legnagyobb része olyan visszavándorló volt, aki korábban Kanadából települt át az USA-ba.⁴¹ E csoport kapcsán válik különösen jól láthatóvá a bevándorlási és a honosítási politika közötti szoros kapcsolat. 1903-ban ugyanis gyorsított eljárást vezettek be Kanadában azon személyek újrachonosítására, akik például az amerikai állampolgárság felvételével elveszítették brit alattvalói státuszukat. Ettől fogva e személyek már három hónapos kanadai tartózkodás után visszakaphatták régi állampolgárságukat.⁴² A magyar eljárással való párhuzam tehát egyértelmű. Bár a törvény háttérében húzódó szándék más, a könnyített visszahonosítás Kanada esetében is az állampolgári jog nacionalizálódásához vezetett. A jogi nacionalizálódás ezen tendenciáját 1914 augusztusában még inkább megerősítették azzal, hogy a külföldiekkel kötött házasság miatt brit alattvalói státuszukat elvesztő, időközben elvált vagy megözvegyült nők számára is lehetővé tették a gyorsított újrachonosítási eljárás kérvényezését.⁴³

Azt a kérdést, hogy ki tekinthető a nemzet tagjának, Kanada esetében is a bevándorlási jog döntötte el. A beutazás megtagadása ugyanis egyben az államkötelemhez való tartozásból való kizárást is jelentette. Miközben a kanadai kormány elősegítette az európai bevándorlást, más népcsoportokat kiutasítottak a határnál. E kiutasítottak közé sorolhatjuk azokat az afroamerikai migránsokat, akik a 49. szélességi kört átlépve próbáltak északra jutni.⁴⁴ A szám szerint legnagyobb, a kortársak által legtöbbször vitatott bevándorló csoportot azonban az ázsiaiak alkották.⁴⁵

A legnyugatibb kanadai tartomány, British Columbia az 1880-as évektől kezdve többször is próbálkozott azzal, hogy megtiltsa a Japánból, Kínából és Indiából kiinduló bevándorlást.⁴⁶ Az ázsiai bevándorlás – amely 1900 körül érte el csúcspontját – elleni kampány fő követelése az volt, hogy tiltsák meg az ázsiaiak honosítását. A külső jegeik alapján etnikailag könnyen besorolható ázsiaiak

a kontinentális Európából érkező bevándorlók több mint a fele (kb. 230.000-en) az Osztrák-Magyar Monarchiából érkezett.

⁴¹ Knowles 2000: 3 és 7 skk.

⁴² *An Act to amend the Acts relating to Naturalization and Aliens (Canada)*, 1903.

⁴³ Ezt az újítást a londoni kormánnyal egyeztetve vezették be. Lásd: PRO London, HO 45/14522: a Gyarmatügyi Iroda távirata a kanadai kormányak, 1914. augusztus 20.

⁴⁴ Knowles 2000: 10. „Bármennyire is hivatalon vendégek voltak a fekete telepeselek, mégsem hoztak törvényt a kizárásukra, bár a bevándorlási hivatalok olyan eljárásokat alkalmaztak, amelyek biztosították, hogy a feketék által benyújtott kérelmeket elutasítsák.”

⁴⁵ Scott 1914: 526. Miközben a japán bevándorlók száma Scottnál megegyezik a Roynál található japán beutazók adataival, a kínai bevándorlásra vonatkozó adatok eltérnek a két szerzőnél. (Lásd Roy 1989: 270.) Roy szerint 1904-ben 4847 kínai utazott be Kanadába, 1905-re ez a szám drasztikusan lecsökkent 77-re, majd 1908-ban ismét 2000 fölé emelkedett. Ez a különbség valószínűleg Scott rasszista elméletével, „veszélyességi hierarchiájával” magyarázható, ami szerint a japánok jelentik a legnagyobb fenyegetést az országra, míg a kínai bevándorlás nem annyira félelemkeltő.

⁴⁶ IOR London, Mss. Eur. D 819. Ugyanezt próbálták elérni azok a törvények is, amelyek a japánokat és a kínaiakat kizárták a választójogból. Lásd Roy 1989: XVI és 21 skk. A törvényekkel kapcsolatban felmerült a kérdés, hogy a kínai származású brit alattvalók is elvesztik-e választójogukat. 1902-ben egy bíróság megerősítette ezt a diszkrimináló intézkedést.

1. táblázat

A Kanadába bevándorlók száma és nemzetiségi megoszlása 1904–1912

	Feketék („Negro”)	Kínaiak	Japánok	Indiaiak („Hindoo”)
1904/05	5	–	354	45
1905/06	42	18	1922	387
1906/07	108	92	2042	2124
1907/08	136	1884	7601	2623
1908/09	73	1887	495	6
1909/10	7	2156	271	10
1910/11	12	5278	437	5
1911/12	138	6247	765	3

Forrás: Scott 1914: 526.

faji alapon történő kizárása körül zajló vita azonban főként a bevándorlási jog terén bontakozott ki. Számos konfliktus keletkezett Victoria állam tartományi kormánya és az ottawai szövetségi kormány között, mivel utóbbi továbbra is ragaszkodott a jog etnikai semlegességének elvéhez. A századforduló után azonban a „fehér” lakosság xenofóbiája által meghatározott társadalmi légkörnek köszönhetően egyre nagyobb teret kaptak a faji alapú diszkrimináló intézkedéseket követelő vélemények.⁴⁷ 1907-ben például az *Asiatic Exclusion League* Vancouverben tüntetést szervezett az ázsiaiak ellen. A tüntetés zavargássá fajult, melynek során japán és kínai üzleteket raboltak ki.⁴⁸ A történetek hatására 1908 elején rendeletet hoztak, amely a japánok és indiaiak számára csak akkor engedélyezi meg a beutazást, ha közvetlenül származási országukból érkeztek Kanadába. Az érintett kormányokkal való informális egyezményekkel ugyanakkor biztosították, hogy ilyen közvetlen hajózási útvonalak ne legyenek.⁴⁹ A kizárás ezen mechanizmusának hatékonyságát bizonyítja a fent idézett statisztika. Jogilag azonban az 1910-es bevándorlási törvény bizonyult döntőnek, amely a kormány számára lehetővé tette, hogy „bármely fajhoz tartozó bevándorlónak, aki a kanadai éghajlatra vagy az itteni szükségletekre alkalmatlannak találta”, megtiltsa a beutazást. E törvény drasztikusan megszigorította 1906-os elődjének rendelkezéseit és elsőként fogalmazott meg explicit módon faji kizárási kritériumot.⁵⁰ Állampolgári jogi szempontból azért különösen érdekesek e kizárási mechanizmusok, mert a brit korona indiai alattvalóira is vonatkoztak, tehát olyan személyekre is, akik a kanadai britekkel azonos állampolgári státusszal bírtak. A birodalom fővárosában azonban mégsem találtak kivétlnivalót ezen intézkedésekben. Éppen ellenkezőleg, egy londoni kormánybizottság 1914-ben a következőket

⁴⁷ Roy 1989: 91 skk. Roy a 20. század elején a bevándorlásellenes retorika gazdasági érvelésének a faji alapú érvelés felé történő elmozdulásáról beszél (154).

⁴⁸ Knowles 2000: 36; Roy 1989: 191.

⁴⁹ Roy 1989: 212. Lásd Knowles 2000: 38.

⁵⁰ Knowles 2000: 32 skk.

állapította meg: „Az ázsiaiak korai kizárását a jövő történészei talán a gyarmatok önrendelkezésének egyik legfontosabb eredményeként fogják megítélni.”⁵¹

Miközben tehát az európai bevándorlók integrációját támogatták, az ázsiaikat többnyire már a határon kiutasították. Az etnikai sokszínűséggel való bánásmód kanadai példájának két további aspektusát kell még megemlítenünk.⁵² Egyrészt az angol és francia kanadaiak között is megfigyelhetők ellentétek. Ez azonban jogi szempontból nem jelentett problémát, mivel Québec tartomány, ahol a francia anyanyelvű lakosság többségben volt, széleskörű autonómiát élvezett belügyi terén.⁵³ A másik fontos etnikai ellentét a fehér telepesek és az őslakos indiánok között figyelhető meg. A *First Nations* tagjai ugyan megkapták a brit alattvalói státuszt, amikor a korona megkezdte szuverenitásának gyakorlását területeik felett, és ezzel a britekkel egyenjogúakká váltak. Ezt bizonyítja egy 1870-es bírósági ítélet is, mely úgy határozott, hogy az előírt vagyoni cenzussal bíró indiánok rendelkezhetnek választójoggal.⁵⁴ Mindazonáltal az 1876-os *Indian Act* lényegében kizárta az indiánokat a választásra jogosultak köréből. Amíg ugyanis rezervátumokban éltek és törzsük közös vagyonából részesedtek – ez nagyjából minden indiánra igaz volt –, akkor *Indian status*-szal rendelkeztek, amely egyrészt paternalisztikus módon felmentést adott bizonyos (elsősorban magán)jogi kötelezettségek alól, más jogoktól ugyanakkor megfosztotta őket.⁵⁵ A törvények ezzel együtt bevezettek egy eljárást, amely lehetővé tette az indiánok számára, hogy teljesen egyenjogúvá váljanak a fehér bőrű brit alattvalókkal. Ez a „felszabadítás” (*enfranchisement*) alapulhatott a törzsi vagyonból magántulajdonként szerzett föld birtoklásán, vagy pedig egy egyetemi diploma megszerzésén.⁵⁶ A „felszabadított indiánok” (*enfranchised indians*) választójogot is kaptak.⁵⁷ A „felszabadítási” eljárás hátterében az indiánok „civilizálásának” és a fehér telepesek társadalmába történő fokozatos integrációjának gondolata állt. A belügyminiszternek a parlamenthez 1875-ben benyújtott jelentésében ennek megfelelően a következőt olvashatjuk:

⁵¹ IOR London, Mss. Eur. E 267/213: *A Practical Enquiry into the Nature of Citizenship in the British Empire and into the relation of its several Communities to each other* (1914). 120.

⁵² Csak röviden utalunk arra, hogy az európai bevándorlók (ez érvényes még a Nagy-Britanniából származókra is) társadalmi-kulturális integrációja sem zajlott mindig zavartalanul. Lásd Knowles 2000: 19, 35 és passim.

⁵³ A franko-kanadaiak és a többséget alkotó angol anyanyelvűek viszonya sem volt mindig problémáktól mentes. Ezt különösen az 1917-es Conscriptio Crisis során vált jól kivehetővé, amikor Québec lakosságát a háborús katonai szolgálat elhanyagolásának vádjai érték. Lásd Morton 1993: 56.

⁵⁴ Regina ex rel. Gibb v. White (1870), 5 P.R. 315, Ontario Chambers, Dalton Esq., 1870. március 23.: „Az az indián, aki brit alattvaló, és megfelel a feltételeknek (ebben az esetben megfelelő értékű ingatlan birtokol), egyenjogú a többi brit alattvalóval.” Lásd Slattery 1981: 565 skk. Valószínű azonban, hogy csak nagyon kevés indián tudta teljesíteni a feltételeket, így választójoguk inkább elméleti kérdés volt.

⁵⁵ Az *Indian Act* ráadásul különleges büntetőjogi rendelkezéseket is hozott, elsősorban az alkoholfélek kereskedelmére és fogyasztására vonatkozóan, ugyanakkor a rezervátumok részére olyan igazgatási struktúrát írt elő, amely erősen autokrata jellegű volt. (Harring 1998: 107 és 263.)

⁵⁶ The Indian Act (Canada), 1876. In: Smith 1975: 111. Lásd Howell 1884: 10.

⁵⁷ Scott 1914: 620.

„Meg vagyok győződve arról, hogy mind az őslakosok, mind pedig az állam érdekei azt kívánják, hogy mindent megtegyünk azért, hogy a rézbőrűek kilépjenek függő helyzetükből. Teljes egészében a mi bölcsességünkön múlik, hogy felkészítsük őket a magasabb civilizációra és a teljes állampolgársággal járó kötelességekre.”⁵⁸

E célkitűzésnek azonban ellentmondtak a nyugati tartományok, valamint New Brunswick törvényei, amelyek explicite kizárták az indiánokat a választójogból. Ráadásul az is hátráltatta az egyenjogúsítást, hogy a hivatalok igencsak visszafogottan alkalmazták a „felszabadítási” eljárást.⁵⁹ Ez a visszafogottság – párosulva azzal, hogy az indiánok csak ritkán voltak hajlandók elhagyni törzsiüket – ahhoz vezetett, hogy például Ontario tartományban 1918-ig alig több mint 100 indián kapott „felszabadítási” eljárással teljes állampolgári jogot.⁶⁰

A kanadai jogfejlődés tehát több szempontból is hasonlít a nemzetállamokon belül lezajló belső homogenizációs folyamatokhoz, valamint itt is megfigyelhető a külső határok élesebb megvonásának szándéka. De beszélhetünk-e valóban Kanada nemzetté válásáról, amikor nem létezett külön kanadai állampolgárság és a kanadaiak a Brit Birodalom más lakóihoz hasonlóan brit alattvalók voltak?⁶¹ Mindenképpen olyan folyamattal van dolgunk, amely a kanadai kormány birodalmi fővárostól való függetlenedési törekvéseivel párhuzamosan zajlott, melynek során a kanadai államalakulat lassan kivonta magát a brit államkonglomerátumból. E törekvés csak a második világháború lezárultával érte el célját, amikor létrejött a kanadai állampolgárság intézménye.⁶² A nemzetté válás folyamata a vizsgált időszak vége felé elérte első (időleges) csúcspontját a már említett 1910-es bevándorlási törvény elfogadásával. Annak érdekében, hogy a törvényben foglalt megszorító intézkedések ne alkalmazhassák olyan személyekre, akiket a törvényhozó Kanadához tartozónak tekintett, egy, „kanadai polgár” (*Canadian citizen*) névvel illetett csoportot kivettek a törvény hatálya alól. A törvény értelmében minden az országban született személy, minden Kanadában lakó brit alattvaló és minden Kanadában honosított személy kanadai állampolgárnak minősült. Ezt a kanadai polgárjogot a brit alattvalói státusz elvesztése vagy a kanadai lakóhely feladása szüntette meg.⁶³ Ezzel tehát 1910-ben létrejött az önálló kanadai állampolgárság előképe.

⁵⁸ Report of the Department of the Interior for 1875. *Sessional Papers* 1876, No. 9, Vol. 7, xiii. (idézi St. Germain 2001. 44.)

⁵⁹ Scott 1914: 620; Haring 1998: 214.

⁶⁰ Brownlie 2006: 34.

⁶¹ E kérdés háttérben egy fogalmi probléma is húzódik, miszerint az akkori Kanadában a nemzet szó vonatkozhatott a brit nemzetre, de magára a kanadai nemzetre is.

⁶² Kaplan 1993: 7.

⁶³ IOR London, L/PJ/6/864, file 1371: A Kanadába irányuló indiai bevándorlás aktái (1908–1910). A „kanadai illetőséget” (*Canadian domicile*) három éves itt tartózkodás után automatikusan meg lehetett szerezni, Kanada elhagyásával pedig elveszett e jog.

BIRODALMI KERETEK

A jogtörténet absztrakt nézőpontjából tekintve tehát feltűnő hasonlóságok figyelhetők meg Magyarország és Kanada között. Ugyanakkor jelentős különbségek vannak a jelenségek összbirodalmi keretbe történt beágyazottsága terén. A továbbiakban e szempont szerint vizsgáljuk az etnikai sokszínűségből fakadó konfliktusok kezelésének különböző koncepcióit.

A brit birodalomban a 20. század elején vita folyt a honosítási eljárás egységesítéséről. A vitát a londoni kormány kezdeményezte, amely el akarta törölni a honosítások adott területre korlátozódó érvényességét. A kormány minden brit polgár (*British subject*) állampolgári státuszát egységesen alakította volna ki, hogy ezzel is hangsúlyozzák a brit korona alattvalóinak együvé tartozását.⁶⁴ Az ehhez kapcsolódó új eljárás kialakítása azonban három vonatkozásban is konfliktushoz vezetett.

Először is a javaslat ismét felszínre hozta a honosításhoz szükséges letelepedési idővel kapcsolatos ellentétet London és Ottawa között. E konfliktus – a három vagy öt éves letelepedés kérdése – a kanadai nemzeti, valamint az összbirodalmi érdekek ütközéseként is értelmezhető.⁶⁵ A vita háttérében a brit birodalom jövőjéről alkotott két, egymással szöges ellentétben álló felfogás állt. Az egyik oldalon a „gyarmati nacionalizmus” (*Colonial Nationalism*) koncepciója állt, mely szerint az egyes, etnikailag homogén nemzetállamoknak, elsősorban a domíniumoknak fokozatosan ki kell válniuk a birodalom kötelékéből.⁶⁶ A birodalmi föderáció koncepciója szerint ezzel szemben a fehér brit alattvalók összessége kapta volna a politikai uralmat, így létrehozva „egy birodalmat, amely önmagukat kormányzó britekből áll, s amelyen belül az összes angol egyénnek ugyanolyan jogai lennének, mint mindenki másnak.”⁶⁷

Míg a gyarmati nacionalizmus centrifugális hatással bírt, mások a birodalom egyben tartása mellett érveltek. Érdekes, hogy mindkét oldalon hangot kapott az etnikai kizárolagosság követelése, azaz London álláspontja is az etnikai kritériumokon alapuló kizárás felé hajlott.

A konfliktus második vonala az Egyesült Királyság és a honosítási szabályok terén faji kritériumokat alkalmazó domíniumok között húzódott. A dél-afrikai képviselők például azt követelték, hogy „különbséget kell tenni az európai és nem-európai származású honosításra várók között”.⁶⁸ London azonban ellenállt

⁶⁴ A vitát 1893-ban egy újfajta jogfelfogást tükröző londoni igazságügyi nyilatkozat indította el, mely szerint az Egyesült Királyságban honosítottakat a brit birodalmon belül mindenhol el kell ismerni brit alattvalóként, amit elsősorban az indiai kormány és a domíniumok kifogásoltak. Lásd IOR London, L/PJ/6/343, file 692.

⁶⁵ *Colonial Conference* 1907: 533 skk.

⁶⁶ Jebb 1905. Lásd Richard Jebb *The Imperial Problem of Asiatic Immigration* című írását. In: IOR London, L/PJ/6/861, file 1303. Jebb szerint a brit birodalom védelme alatt Indiának is önálló nemzetállammá kellene alakulnia.

⁶⁷ Shaw 1892. Lásd Dicey 1897.

⁶⁸ Report of the Attorney General of the Cape Colony, Victor Sampson, 6./7.4.1904. In: *Colonial Conference* 1907: 794–799. Az 1907-es gyarmati konferencián a Transvaal képviselő Botha

az explicit faji diszkrimináció követeléseinak. Emögött azonban nem az etnikai semlegesség és a jogegyenlőség eszméje állt,⁶⁹ mivel a brit kormány elképzelései is – legalábbis burkoltan – a diszkrimináció elvén alapultak. Így például 1907-ben az akkori brit belügyminiszter, Herbert Gladstone a domíniumok rasszista követeléseire nem felháborodással reagált, hanem mindössze utalt arra, hogy az Egyesült Királyságban addig „rendkívül kevés nem európai származású” személyt honosítottak. Gladstone úgy vélekedett, hogy a domíniumok a „nem fehérék” kizárását bevándorlási törvényekkel is elérhetik, hiszen semmi sem kényszeríti őket arra, hogy etnikai identitásától függetlenül minden brit alattvalót egyenjogúként kezeljenek.⁷⁰ Winston Churchill 1911-ben ennél is világosabban fogalmazott: „E javaslatok egyike sem szünteti meg a helyi bevándorlási törvények érvényességét és ezzel a brit polgárok különböző osztályai közötti különbségtételt.”⁷¹

Itt tehát korántsem elvi vitával van dolgunk, a konfliktus mindössze akörül zajlott, hogy milyen formában hajtsák végre a faji diszkriminációt. A brit kormány el akarta kerülni a faji diszkrimináció explicit kimondását a birodalmi jogrendszeren belül annak érdekében, hogy ne kérdőjeleződhessék meg az elsősorban a brit korona indiai alattvalóinak tett, a jog előtti egyenlőségre vonatkozó ígérletét. Ezzel el is jutottunk a konfliktus harmadik vonulatához, a brit és az indiai kormányok közötti vitához, amelyben Delhi a jogegyenlőség ígérletét használta védekezés-ként.⁷² Az indiai kormány attól tartott, hogy „brit Indián kívül is nehézségeket fog okozni, ha idegen ázsiaiaknak is engedélyezik a honosítást”, ugyanakkor megjegyezte, hogy nem lenne „tanácsos általánosan érvényes állampolgárságot adni idegen európaiaknak, s egyúttal megtagadni ugyanezt a bevándorló ázsiaiaktól”.⁷³ Delhi attól tartott, hogy az indiai nemzeti mozgalom egyre vehemensebben fog tiltakozni a domíniumok faji alapon diszkrimináló bevándorlási korlátozásai ellen. A nemzeti mozgalom vezető egyénisége, Gopal Krishna Gokhale 1910-ben Natal bevándorlási politikájával kapcsolatban a következő kérdéseket tette fel a delhi törvényhozó gyűlésen: „Először is, milyen státusszal bírunk mi, indiaiak ebben a birodalomban? Másodszor, meddig terjed a birodalmi kormány hatásköre annak terén, hogy ugyanolyan egyenlő, igazságos és humánus elbánásban részesüljünk ebben

tábornok például azt javasolta, hogy a honosítások csak az európaiak esetében legyenek az egész birodalomban érvényesek. (Colonial Conference 1907: 536.)

⁶⁹ Ez a felfogás gyakran megjelenik a szakirodalomban. Lásd például Karatani 2003. A kérdést más-képpen közelíti meg, de véleményünk szerint nem mutatja be kellően világosan Dummett 1994.

⁷⁰ Colonial Conference 1907: 181. és 538 skk. A bevándorlási jog kirekesztési mechanizmusá-nak iskolapéldája a Natalban érvényben lévő „műveltségi teszt”: a bevándorolni szándékozók-nak igazolniuk kellett, hogy beszélnek legalább egy európai nyelvet. Azt azonban, hogy éppen melyik nyelvből kellett vizsgáznunk, angolból, bolgárból vagy portugálból, a bevándorlási hivatal döntötte el minden egyes esetben. (Lásd Lake 2005.)

⁷¹ Ollivier 1954: 86.

⁷² Az, hogy az indiai brit kormányzat mennyire támogatta a jogegyenlőségre való törekvéseket, nagy mértékben függött attól, hogy a politika az adott időpontban konzervatív vagy liberális dominanciájú volt-e. Lásd Metcalf 1994.

⁷³ IOR London, L/PJ/6/714, file 923: *Gouvernement of India to India Office*, 1905. március 16.

a birodalomban? És végül, mennyiben kötik az összbirodalom alapelvei a birodalom önkormányzattal rendelkező tagjait?”⁷⁴

E vita eredményeként született meg 1914-ben a *British Nationality and Status of Aliens Act*. A törvény egyik lényeges pontja – mely az utolsó szakaszok egyikében búvik meg –, így rendelkezik: „E törvény egyetlen határozata sem veheti el vagy hidalhatja át egyetlen brit birtok törvényhozásának vagy kormányának hatalmát, s nem befolyásolhat egyetlen olyan, jelenleg érvényben lévő törvényt sem, melyet e hatalom birtokában hoztak, végül nem akadályozhatja meg, hogy ezen törvényhozások vagy kormányok a brit alattvalók különböző osztályait különbözőképpen kezelhessék.”⁷⁵

A törvénynek ez a passzusa egyértelművé teszi, hogy végül melyik irányzat kerekedett felül a vitában. Sem az az indiai kormány által érvként használt alapelv, miszerint minden brit alattvaló etnikumtól függetlenül egyenjogú, sem pedig a nemzetállami mintákat követő Kanada politikája nem érezte hatását az 1914-es törvényen. Ehelyett a faji diszkrimináció felé mutató birodalmi politika vált meghatározóvá, ami az ekkoriban a brit jogfejlődést leginkább befolyásoló dél-afrikai kormányok elképzeléseiben érhető tetten.

Az Osztrák-Magyar Monarchia állam esetében sokkal nehezebb megfelelő példát találni arra, hogyan ütköztek az etnikai sokféleség kezelésének különböző koncepciói a birodalmi politikában. Mivel a Monarchiában a brit példával ellentétben egyáltalán nem létezett egy egységes állampolgársági státusz, ezért nem is volt szükség a jogi homogenizáció kiharcolására. Mivel azonban az osztrák és magyar állampolgárok külföldön való képviselése a birodalom két felének közös ügye volt, ezért ez a terület látszik a legalkalmasabbnak arra, hogy a különböző elképzelések konfrontálódását megfigyelhessük.⁷⁶ 1904-ben Biankini dalmát származású birodalmi gyűlési képviselő interpellációt nyújtott be az osztrák kormányhoz, amelyben azt kifogásolta, hogy az Egyesült Államokban található cs. és kir. képviseltek diszkriminálják a horvátokat.⁷⁷ A közös külügyminisztérium már Biankini interpellációját megelőzően felfigyelt bizonyos horvát újsághírekre, melyek arról számoltak be, „hogy a horvát kivándorlók a németekkel és magyarokkal szemben hátrányt szenvednek. A konzulátusok tisztviselőivel angolul vagy németül kell beszélniük, ha pedig segítséget kérnek, azzal a megjegyzéssel utasítják el őket, hogy a konzulátus nem szegényház, míg a németek és magyarok esetében nem sajnálják a pénzbeli támogatásokat.”⁷⁸

Ennek hatására a külügyminisztérium beszámolót kért a vádakkal kapcsolatban a washingtoni nagykövettől. A nagykövetség válaszában utalt arra, hogy

⁷⁴ *Proceedings of the Council of the Governor General of India* 1910: 239. 1910. február 25-i ülés

⁷⁵ *British Nationality and Status of Aliens Act (UK)*, 1914: 4&5 Geo. 5 c. 17: III.26.1.

⁷⁶ Az állampolgárok külföldi képviselétének Habsburg-brit összehasonlító vizsgálatát lásd Gammerl 2006.

⁷⁷ A horvát kivándorlók azért is érdekesek az összmonarchia szempontjából, mivel a Dalmáciából származó horvátok osztrák, míg a horvátországiak magyar állampolgárok voltak.

⁷⁸ ÖStA Wien, HHStA, MdÄ, Admin. Reg., F8, Nordamerika 1/12, Ktn 267: Prot. Nr. 74360/10 von 1904.

igenis van néhány konzulátusi munkatárs, aki ha nem is tökéletesen, de legalább kielégítően beszél horvátul. A vádaskodás egyébként valójában olyan amerikai vállalkozóktól és ügyvédektől eredt, akiket felbosszantott az, hogy az osztrák – magyar külképviseletek akadályozzák őket a horvát bevándorlók „kizsákmányolásában”. Az osztrák kormány is igyekezett tisztázni magát a vádak alól a birodalmi gyűlésben, és a külügyminisztérium nevében megígérte, hogy a jövőben több horvátul beszélő hivatalnokot fog alkalmazni.⁷⁹ Hasonló vádak érték 1910-ben a new yorki magyar bevándorlóotthont is. Az ottani főkonzul erre föl így nyilatkozott: „*Minden Magyarországról jövő bevándorló, nemzetiségétől függetlenül, tanácsot, védelmet és támogatást kap tőlünk. A magyar bevándorlókat ugyanúgy nem részesítjük előnyben, ahogy a magyar állampolgárságú szlávok, horvátok és románok sem kerülnek hátrányba.*”⁸⁰ (Kiemelés az eredetiben – B. G.)

E példák jól illusztrálják az etnikai sokszínűség problémájának különböző megközelítéseit. Az egyik oldalon látjuk az egyik nyelvcsoport előnyben részesítését, és ezzel párhuzamosan a másnyelvű nemzetiségek diszkriminációját, ahogy az a horvát vádokban is kifejezésre jutott. Ezt az etnicizáló és az asszimilációs nyomást növelő álláspontot mutatja korábban említett példánk, a kivándorlókbba „magyar szellemet oltani” kívánó 1908-as magyar országgyűlési követelés. Ezzel szemben elsősorban az osztrák – magyar közös hatóságok hangsúlyozták az etnikai semlegességet, valamint hogy a Monarchia minden lakója, függetlenül etnikai identitásától egyenjogú elbánásban részesül. Megjelent továbbá egy harmadik fajta megközelítés is, amelyet az etnikai és nemzeti különbségeket elismerő politikának nevezhetünk. E szerint nemcsak minden egyént, hanem minden nemzetiséget is identitásának megfelelően, egyenjogúként kell kezelni. Ebbe az irányba mutatott a több horvátul beszélő konzulátusi tisztviselő követelése, aminek az osztrák kormány hajlandó volt eleget tenni.

A Monarchiában alapvetően tehát három különböző irányzatba sorolható a kérdés politikai megközelítése. A magyar kormányok egy homogén nemzetállam létrehozására irányuló, asszimiláló, homogenizáló politikát folytattak, ahogy azt korábban már felvázoltuk. Másrészt léteztek az etnokulturális különbségek elismerésének irányába mutató kezdeményezések az osztrák birodalomfélen. Ez az irányzat az államot egyfajta etnikumok felett álló bírónak képzelte el, aki garantálja minden nemzetiség egyenjogúságát. Ez a politikai irányvonal egyáltalán nem volt vitáktól mentes, az 1905-ös morva kiegyezés azonban jó példa gyakorlati alkalmazására. A megegyezés a cseh és német nyelvű lakosságnak bizonyos autonómiajogokat biztosított és mindkettő külön „nemzeti kúriát” kapott,

⁷⁹ A *Narodni List* című horvát újságban 1907. január 20-án megjelent Kosto Unković-Meić levele Valparaisóból, Indiana államból, amelyben a levélíró szintén arra panaszkodik, hogy az osztrák – magyar külképviseletek a „manapság az amerikai kapitalizmus kényének-kedvének kiszolgáltatót” horvát bevándorlókat nem támogatják kellőképpen. (ÖStA Wien, HHStA, MdÄ, Admin. Reg., F 8, Nordamerika, Ktn. 268: Prot. Nr. 26431/10 von 1907.)

⁸⁰ Lásd ÖStA Wien, HHStA, MdÄ, Admin. Reg., F 15, Auswanderung, Ktn. 31: Prot. Nr. 68229/8a von 1910; kiemelés az eredetiben.

s ezzel politikai befolyáshoz jutott a morvaországi tartományi közigazgatásban. A harmadik koncepció, a nemzetek fölöttiség eszméje elsősorban a közös oszt-rák – magyar kormányban, azaz összbirodalmi szinten volt meghatározó. Az az elképzelés, miszerint a birodalom egyfajta kapocs, amely etnikai hovatartozásától függetlenül minden állampolgárt egyformán köt magához, jórészt a jozefinizmus etatisztikus hagyományán alapult.

E három főbb irányzat mellett más, inkább marginálisnak tekinthető gondolatok is léteztek. Ide sorolható a nemzetiségek egymással szemben történő kiját-szásának hatalmi technikája, aminek a Habsburg Birodalomban régi hagyománya volt és amit elsősorban (de nem kizárólag) összbirodalmi szinten alkalmaztak, például a lengyelek és az ukránok között Galíciában, vagy a magyarok és a románok között Magyarországon. Az imperialisztikus diszkriminációs mechanizmusok bizonyos mértékig Bosznia-Hercegovina esetében is szerepet játszottak.⁸¹

Az Osztrák-Magyar Monarchiában tehát a brit birodalomhoz hasonlóan többféle megoldási javaslat merült fel. A Monarchiában azonban nem egy bizonyos koncepció határozta meg az etnikai sokszínűség kezelésének jogi vonulatát. Sokkal inkább a nemzetállami modellt követő, a nemzetiségek egyenjogúságát elismerő és az etnikai semlegességet hirdető megközelítések egymás mellett éléséről beszélhetünk. Ezeknek a magyar, az osztrák, illetve az összbirodalmi nemzetiségi politikához történő sorolása természetesen nem jelenti azt, hogy ne lettek volna mindhárom szinten támogatói mindegyik irányzatnak. Egy adott szinten leginkább egy koncepció viszonylagos dominanciájáról beszélhetünk. Feltűnő továbbá, hogy a közös kormány szabad kezet adott az osztrák és a magyar kormányoknak a nemzetiségi politika terén, és egyáltalán nem gyakorolt rájuk közvetlen befolyást. A nemzetiségi viták azonban a Habsburg politika egyes szintjein, különböző átviteli mechanizmusokon keresztül állandóan kapcsolódtak egymáshoz. Ezért tehát nem szabad figyelmen kívül hagyni a közvetett, felszín alatt zajló ráhatásokat, például olyankor, amikor – politikai nézettől függően – a nemzetállami meghatározottságú magyar politikát hozták föl Ausztriában példaként, vagy éppen fordítva, a toleráns ciszlajtán nemzetiségpolitikával példálóz-tak Magyarországon.⁸²

⁸¹ Mivel a bosnyákok az osztrák és magyar állampolgárokkal szemben még csak elméletileg sem kaptak részt a birodalmi döntésekben, ugyanakkor a sorkatonai kötelezettség rájuk is kiterjedt, ezért „kisebb joggal rendelkező birodalmi polgároknak” vagy „másodosztályú polgároknak” nevezték őket. Lásd Schmid (1914: 30, 37–41.) és Burián külügyminiszter kijelentését a közös minisztertanács 1918. szeptember 27-i ülésén. (lásd *Protokolle des gemeinsamen Ministerrates* 1966: 683.)

⁸² Caro (1909) többször is utal a számára pozitívnak tetsző példára, az eddigi etatisztikus-racionális politika elvetését és az osztrák politika nemzeti-emocionális vonatkozásainak a ciszlajtán jogban történő hangsúlyozását követelte, elképzelését azonban nem sikerült érvényre juttatnia.

ÖSSZEHASONLÍTÁS

Az összbirodalmi szinten történő összehasonlítás legalább egy ponton alapvető különbséget mutat. Míg a brit birodalomban a faji diszkrimináció felé mutató tendenciák uralták a jogfejlődést, addig a Habsburg Birodalomban a nemzetállami, az egyenjogúsító és az etnikai semlegesség politikai koncepcióinak egymásmellettsége volt jellemző. Ezt az eltérést több tényezővel lehet magyarázni. A különbségek egyrészt a két birodalom különböző politikai struktúrájából adódtak. Míg a britek esetében a birodalom központja egyértelműen ki volt jelölve és a birodalom más részei többé-kevésbé Londontól függtek, addig az osztrák és a magyar kormányok egymással egyenrangú félként léteztek egymás mellett. A közös kormány birodalmilag összefogó struktúrája kevésbé volt fejlett az Osztrák-Magyar Monarchiában, ami kezdettől fogva megnehezítette annak lehetőségét, hogy kizárólag egy adott koncepció domináljon az etnikai sokszínűség kérdésének kezelésében. Másrészt a brit birodalomban tapasztalt diszkrimináció jelentőségének növekedése annak is köszönhető, hogy a feudális jogi hagyományból származó alattvalófogalomnak semmiféle kötődése nem volt a jog előtti egyenlőség eszméjéhez. Az osztrák jogban az állampolgár fogalmát ezzel szemben a felvilágosult abszolutista szellemben hozott uralkodói reformok honosították meg, s bevezetésének fő célja a törvény előtti egyenlőség elvének érvényre juttatása volt. A különbség harmadik okaként pedig a két birodalom különböző etnikai összetételét, valamint az etnikai különbségek észlelésének eltérő fejlődési mintáit kell említenünk. A brit birodalom gyors terjeszkedése elsősorban Afrikára és Ázsiára koncentrálódott, a Monarchia területi expanziója ezzel szemben sokkal szerényebb volt, mindössze Bosznia és Hercegovina okkupációjára, majd annexiójára terjedt ki. Ráadásul az Egyesült Királyságbeli és indiai brit alattvalóknak a domíniumokon, illetve gyarmatokon történt letelepedése azt eredményezte, hogy olyan különböző etnikai csoportok tagjai éltek ugyanazonokon a területeken, akik korábban csak ritkán kerültek kapcsolatba egymással. Ezzel szemben a Monarchiában legkésőbb a 18. századi letelepítési politika óta megszokott volt, hogy különböző nemzetiségek élnek egymás mellett, így az etnikai heterogenitás problémája – amit jóllehet a 19. század során a belső migráció felerősített – nem jelent meg olyan váratlanul és annyira sürgősen megoldandó problémaként, mint a brit esetben.

Az összbirodalmi szinten tapasztalt különbségek ellenére meghökkentő hasonlóságokra derült fény a magyarországi és a kanadai állampolgársági jog, valamint a honosság problémakörének összehasonlító elemzése során. Mindkét impériumban háttérbe szorultak az összbirodalmi és az államérdekek, a jogrendszer pedig nacionalizálódott, például azon egykori állampolgárok pozitív diszkriminációja által, akik kivándorlással vagy házasság útján elveszítették állampolgárságukat, de vissza szerették volna kapni azt. Mindkét országban élesen megvonták az államkötelékhez való tartozás határait, a kivándorlási országnak számító Magyarországon bezáró, a bevándorlási célpontnak tekintett Kanadában

pedig kizáró mechanizmusok alkalmazásával. Eközben Kanadánál az ázsiaiak bevándorlását illetően az etnikai kritériumok fontosabb szerepet játszottak más tényezőknél. Mindkét esetben belső jogi homogenizációs folyamatok zajlottak le, amelyek Magyarországon a zsidók egyenjogúsítását tekintve sikereesebbnek tekinthetők, mint a választójog kiterjesztése terén. Kanadában ezzel szemben nem sikerült megvalósítani sem a honosított németek nemzetközi jogi egyenjogúsítását, sem az indiánok emancipációját. Mindkét példánál megfigyelhetők az asszimilációs folyamatok hatásai, Magyarországon elsősorban a magyarosítási politika terén, Kanadában pedig az európai bevándorlók integrációja kapcsán. Végül mindkét esetben – különösen a századfordulót követő időszakban – etnicizálódik a nemzet fogalma, miközben kikristályosodnak a más nyelvet beszélőkkel és a faji kisebbségekkel szembeni diszkriminációs tendenciák is – melyek közül utóbbi Magyarországon kevésbé volt jellemző, mint Kanadában.

Az itt felsorolt hasonló vonások mellett három feltűnő különbséget kell röviden felvázolnunk. Először is érdekes, hogy mind a ki-, mind pedig a bevándorlás az államkötelékhez való tartozás határainak élesebb meghúzásához vezetett. A belső homogenizációs folyamatok különböző lefolyása azzal magyarázható továbbá, hogy a zsidók magyarországi emancipációjának kérdése már a 19. században lezáródott, miközben a magyar választójogi reform és a kanadai „felszabadítási”-politika időben egybeesik a nemzetfogalom 20. század eleji etnicizálódásával és az evvel együtt járó diszkriminációs tendenciák megerősödésével. Ezzel szemben a honosított németek kanadai egyenjogúsítása az Ottawa és London közötti eltérő érdekek miatt vallott kudarcot. Ez a példa is jól mutatja, hogy az összbiradalmi érdekek nagyobb befolyást gyakoroltak a kanadai jogfejlődésre, ami megmagyarázza azt is, miért voltak lényegesen előrehaladottabbak Kanadában az etnikai diszkrimináció mechanizmusai. Végül a szoros birodalmi összefonódás abban is kifejeződik, hogy az önálló kanadai állampolgárság előképe csak 1910-ben jelent meg, míg Magyarország már jóideje rendelkezett önálló magyar állampolgársági státusszal.

Mi az oka annak, hogy e különbségek ellenére is inkább a hasonló vonások vannak túlsúlyban? Miért vezetett Magyarországon és Kanadában is az állampolgársági és honossági jog fejlődése a nemzetfogalom etnicizálódásával összefüggő nemzetállami minták követéséhez 1900 után? E kérdések arra a különleges helyzetre terelik figyelmünket, amit Kanada és Magyarország foglalt el a brit birodalmon, illetve a Monarchián belül. Egyik terület sem tekinthető birodalmi központnak, magasfokú politikai önállóságukat figyelembe véve viszont periférikus területnek sem nevezhetjük őket. A vizsgált korszak mind Magyarország, mind pedig Kanada számára a nagyobb politikai önállóság irányába tett komoly lépéssel, az 1867-es osztrák-magyar kiegyezéssel, valamint a *British North America Act*-tel kezdődik. A nemzetállami irányába mutató fejlődés mindkét esetben a birodalmi fővárostól való függetlenség növelésére tett kísérletként is értelmezhető. A magyaroknál ezen törekvések 1867 után – nem meglepő módon – érték el hatásukat. Kanada esetében azonban a jogi nacionalizálódási folyamatoknak

a 19. század végén történő megjelenése megkérdőjelezi azt a széles körben elfogadott állítást, hogy az első világháború jelentette a domínium nemzetté válásának kiindulópontját.⁸³

Magyarország és Kanada összehasonlító elemzése tehát hasonló nacionalizációs folyamatok megfigyeléséhez vezetett, amit mindkét ország birodalmon belül elfoglalt félperiferikus helyzete magyaráz. Ez a fajta értelmezés a birodalmi önállótlaniságból kiinduló nemzeti emancipáció narratívájának jelentőségére hívja fel figyelmünket.⁸⁴ Tanulmányunkban nem állt szándékunkban ezt a jelenséget sem heroizálni, sem általánosítani, sem pedig visszafordíthatatlannak és egyértelműnek bemutatni. Nyilvánvaló, hogy 1918 után jelentősen különbözött a két ország nemzetállami fejlődése. Sokkal inkább azt igyekeztünk hangsúlyozni, hogy a jogi nacionalizálódás Magyarországon és Kanadában is a két ország speciális – se nem centrum, se nem periféria, korlátozottan független, de mégis privilegizált – helyzetével fonódott össze, ezért ugyanezen narratívának központi vagy éppen periferikus térségekre történő alkalmazása mind historiográfiai, mind pedig politikai szempontból különösen problematikus lenne.

Fordította: *Perényi Roland*

FORRÁSOK

Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA) Wien:

Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA): Ministerium des Innern (Mdl): Staatsbürgerschaft Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA): Ministerium des Äußeren (MdÄ): Nordamerika und Auswanderung

Public Records Office (PRO) London:

Colonial Office (CO)
Foreign Office (FO)
Home Office (HO)

India Office Records (IOR) London:

European Manuscripts (Mss. Eur.)
Law Department, Public and Judicial (L/PJ)

Magyarországi törvények

1879: L. tc.; 1886: IV. tc.; 1909: II. tc

Brit birodalmi törvények

The Indian Act (Canada), 1876
An Act to amend the Acts relating to Naturalization and Aliens (Canada), 1903
British Nationality and Status of Aliens Act (UK), 1914: 4&5 Geo. 5 c. 17

⁸³ Lásd Darwin 2005: 15–24.

⁸⁴ Barkey 1997; Rudolph–Good 1992; Emerson 1967.

- Colonial Conference* 1907. Command Paper No. 3524. Vol 55. House of Commons, London
- Pester Lloyd*
- Proceedings of the Council of the Governor General of India, assembled for the purpose of making laws and regulations* 1910. Vol. 48. Calcutta
- Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. 1914–1918.* 1966. Budapest

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Barkey, Karen (szerk.) 1997: *After Empire. Multiethnic societies and nation building: the Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg empires.* Boulder
- Berényi, Alexander 1906: *Der Erwerb und der Verlust der ungarischen Staatsbürgerschaft.* Leipzig
- Bolognese-Leuchtenmüller, Birgit 1978: *Bevölkerungsentwicklung und Berufsstruktur, Gesundheits- und Fürsorgewesen in Österreich 1750–1918.* Wien
- Brownlie, Robin J. 2006: 'A better citizen than lots of white men': First Nations Enfranchisement – an Ontario Case Study, 1918–1940. *The Canadian Historical Review* 87. 29–52.
- Brubaker, Rogers 1992: *Citizenship and Nationhood in France and Germany.* Cambridge (Mass.)
- Caro, Leopold 1909: *Auswanderung und Auswanderungspolitik in Österreich.* Leipzig
- Cesarani, David 1996: The Changing Character of Citizenship and Nationality in Britain. In: Uő. et al. (szerk.): *Citizenship, Nationality and Migration in Europe.* London, 57–73.
- Conrad, Christoph et al. (szerk.) 2001: *Staatsbürgerschaft in Europa.* Hamburg
- Darwin, John 2005: Imperial Twilight, or When Did the Emire End? In: Buckner, Philip (szerk.): *Canada and the End of Empire.* Vancouver, 15–24.
- Dacey, A. V. 1897: A Common Citizenship for the English Race. *Contemporary Review* 71. 457–476.
- Dummett, Ann – Nicol, Andrew 1990: *Subjects, Aliens, Citizens and Others. Nationality and Immigration Law.* London
- Dummett, Ann 1994: The Acquisition of British Citizenship: from imperial traditions to national definitions. In: Rainer Bauböck (szerk.): *From Aliens to Citizens: Redefining the Status of Citizenship in Europe.* Aldershot
- Emerson, Rupert 1967: *From Empire to Nation. The rise to self-assertion of Asian and African people.* Cambridge (Mass.)
- Fischer, Holger – Gündisch, Konrad 1999: *Eine kleine Geschichte Ungarns.* Frankfurt/Main
- Freifeld, Alice 2000: *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary, 1848–1914.* Washington
- Gammerl, Benno 2006: Nation, State or Empire: Subjecthood and Citizenship in British and Habsburg Empires at the Turn of the Twentieth Century. *Ab Imperio* 4. 301–327 [oroszul]

- Gerő, András 1997: *The Hungarian Parliament (1867–1918). A Mirage of Power*. New York
- Gogolák, Ludwig 1980: Ungarns Nationalitätengesetze und das Problem des magyarischen National- und Zentralstaates. In: Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter (szerk.): *Die Habsburgermonarchie. 1848–1918*. Bd. 3: *Die Völker des Reiches*. 2. Teilband. Wien, 1207–1303.
- Gosewinkel, Dieter 2001: *Einbürgern und Ausschließen: Die Nationalisierung der Staatsangehörigkeit vom Deutschen Bund bis zur Bundesrepublik Deutschland*. Göttingen
- Haber, Peter 2001: *Die Anfänge des Zionismus in Ungarn (1897–1904)*. Köln
- Harring, Sidney. L. 1998: *White Man's Law. Native People in Nineteenth-Century Canadian Jurisprudence*. Toronto
- Horvath, Traude et al. (szerk.) 1996: *Auswanderungen aus Österreich. Von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zur Gegenwart*. Wien
- Howell, Alfred 1884: *Naturalization and Natonality in Canada; Expatriation and Repatriation of British subjects; Aliens their disabilities and their priviliges in Canada*. Toronto
- Jebb, Richard 1905: *Studies in Colonial Nationalism*. London
- Kann, Robert A. 1980: Zur Problematik der Nationalitätenfrage in der Habsburgermonarchie 1848–1918. In: Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter (szerk.): *Die Habsburgermonarchie. 1848–1918*. Bd. 3: *Die Völker des Reiches*. 2. Teilband. Wien, 1304–1338.
- Kaplan, William 1993: Introduction. In: uő. (szerk.): *Belonging. The Meaning and Future of Canadian Citizenship*. Montreal, 4–26.
- Karády, Viktor 1990: Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá. Történelmi-szociológiai vázlat. *Századvég* 6. 2. 5–38.
- Karatani, Rieko 2003: *Defning British Citizenship. Empire, Commonwealth and Modern Britain*. London
- Knowles, Valerie 2000: *Forging our Legacy. Canadian Citizenship and Immigration, 1900–1977*. Government of Canada
- Kövér, György 2004: Inactive Transformation: Social History of Hungary from the Reform Era to World War I. In: Gyáni, Gábor et al.: *Social History of Hungary from the Reform Era to the End of the Twentieth Century*. New York, 1–267. (magyarul: Kövér György 1998: Kövér György – Gyáni Gábor: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest)
- Lake, Marilyn 2005: From Mississippi to Melbourne via Natal: the invention of the literacy test as a technology of racial exclusion. In: Curthoys, Ann – Marilyn Lake (szerk.): *Connected Worlds. History in Transnational Perspective*. Canberra, 209–229.
- Marshall, Thomas H. 1992: *Bürgerrechte und soziale Klassen*. Frankfurt/Main
- Metcalf, Thomas R. 1994: *Ideologies of the Raj* (The New Cambridge History of India. III, 4.) Cambridge
- Milner, Emanuel 1880: *Die österreichische Staatsbürgerschaft und der Gesetzesartikel L:1879 über den Erwerb und Verlust der ungarischen Staatsbürgerschaft*. Tübingen
- Morton, Desmond 1993: Divided Loyalties? In: Kaplan, William (szerk.): *Belonging. The Meaning and Future of Canadian Citizenship*. Montreal, 45–60.
- Noiriel, Gérard 2005: *Etat, nation et immigration: vers une histoire du pouvoir*. Paris

- Ollivier, Maurice 1954: *The Colonial and Imperial Conferences. From 1887 to 1937*. Vol. 2. Ottawa
- Polner, Edmund von 1917: Das Staatsrecht des Königreichs Ungarn und seiner Mitländer. In: Berzevicy, Albert von: *Ungarn. Land u. Volk, Geschichte, Staatsrecht, Verwaltung u. Rechtspflege, Landwirtschaft, Industrie u. Handel, Schulwesen, wissenschaftliches Leben, Literatur, bildende Künste*. Budapest, 214–267.
- Puttkammer, Joachim von 2003: *Schulalltag und nationale Integration in Ungarn. Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867–1914*. München
- Roy, Patricia 1989: *A White Man's Province. British Columbia Politicians and Chinese and Japanese Immigrants, 1858–1914*. Vancouver
- Rudolph, Richard L. – Good, David F. (szerk.) 1992: *Nationalism and Empire: the Habsburg Empire and the Soviet Union*. New York
- Schmid, Ferdinand 1914: *Bosnien und die Herzegowina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*. Leipzig
- Schödl, Günther 1978: *Alldeutscher Verband und deutsche Minderheitenpolitik in Ungarn 1890–1914. Zur Geschichte des deutschen „extremen Nationalismus“*. Frankfurt/Main
- Schöpflin, Georg 1981: Jewish Assimilation in Hungary: A Moot Point. In: Vago, Bela (szerk.): *Jewish Assimilation in Modern Times*. Boulder, 75–88.
- Scott, Duncan C. 1914: Indian Affairs, 1867–1912. In: Shortt, Adam et al. (szerk.): *Canada and its Provinces*. Toronto, 593–626.
- Scott, W. D. 1914: Immigration and Population. In: Shortt, Adam et al. (szerk.): *Canada and its Provinces. A History of the Canadian People and their Institutions. Vol. 7. The Dominion. Political Evolution*. Toronto, 517–592.
- Shaw, Albert 1892: An American View of Home Rule and Federation. *The Contemporary Review* 62. 305–318.
- Slattery, Brian et al. (szerk.) 1981: *Canadian Native Law Cases*. Vol. 2. 1870–1890. Saskatoon
- Smith, Derek G. (szerk.) 1975: *Canadian Indians and the Law: Selected Documents, 1663–1972*. Toronto
- St. Germain, Jill 2001: *Indian Treaty-Making Policy in the United States and Canada, 1867–1877*. Lincoln
- Szász, Zoltán 1987: Die Ziele und Möglichkeiten der ungarischen Regierungen in der Nationalitätenpolitik im 19. Jahrhundert. In: Glatz, Ferenc – Melville, Ralph (szerk.): *Gesellschaft, Politik und Verwaltung in der Habsburgermonarchie*. Stuttgart, 325–341.
- Szász, Zoltán 1996: Inter-Ethnic Relations in the Hungarian Half of the Austro-Hungarian Empire. *Nationalities Papers* 24, 3. 391–408.

Petru Weber

A háborús bűnök megtorlása a második világháború utáni Romániában és Magyarországon

Az egykori szocialista országok háború utáni történetének a háborús bűnösök üldözésére vonatkozó részéről keveset tudunk, mivel a kommunista rendszer háttérbe szorította a témát, vagy pedig a párt ideológiai vonalának megfelelően teljesen kiragadta az eseményeket kontextusukból és félreértelmezte azokat. Romániában és Magyarországon bizonyos, az 1940-es évek végén, az 50-es évek elején háborús bűnösként elítélt személyeket a kommunista diktatúra áldozataiként állították be, mivel a kommunista vezetők a háborús bűnösök megbüntetését egyúttal az ellenzékiek félreállítására is használták. Ebből a szempontból Magyarország és Románia kiváló alanyai lehetnek egy összehasonlító vizsgálatnak. Mindkét állam háború utáni történetében megfigyelhető egy három-négy éves, a demokratizálódás irányába mutató periódus, amelyet aztán a kommunista diktatúra és a törvénykezés saját célokra történő kisajátítása követett. Ennek fényében azt vizsgáltuk, hogy milyen tulajdonságokkal bírt a román és magyar jogszolgáltatás a többpárti időszakban, továbbá hogy milyen hatással volt a totalitárius kommunista rendszer létrejöttére a háborús bűnösök büntetőjogi üldözésére. Vizsgálatunk során a két ország politikai vezetésének a háborús bűnösökkel szembeni perekhez való viszonyulását, ezen perek jogszabályi hátterét, valamint a háborús bűnösökkel szemben hozott ítéletek súlyosságát és esetleges helyi sajátosságait helyeztük a középpontba. Így próbáltunk magyarázatot találni arra, hogy miért olyan nagy a különbség a két országban az elítéltek, valamint a halálra ítélték számában.

A tetteiket az akkori Romániában, román fennhatóság alatt álló (pl. Dnyeszteren túli terület, Besszarábia) illetve a magyarok által megszállt román területeken (Észak-Erdély) elkövető román és külföldi illetőségű háborús bűnösök büntetőjogi felelősségre vonásának és elítélésének alapját egy 1945. április 21-én kiadott törvényhatározat teremtette meg. 1944. augusztus 31-én elfogadtak már ugyan egy határozatot, amely az „ország lerombolásáért” felelős személyek megbüntetéséről rendelkezett, és amelyet 1945. január 21-én egy hasonló szellemiségű törvény egészített ki,¹ ezek alapján azonban csak a megbukott Antonescu-diktatúra vezető pozícióit betöltő személyeket lehetett volna felelősségre vonni. Az új, jóval részletesebb, 1945/312 számú törvényhatározat, amelyet az akkori igazságügy-miniszter, a „felvilágosult” kommunista Lucrețiu Pătrășcanu bocsátott ki, és

¹ Az 50. és 51. számú törvényeket a *Monitorul Oficial* 1945. január 21-i száma közli, 415.

amelyet I. Mihály király is ellenjegyzett, felváltotta az 1944. augusztusi törvényt és ennél tágabban értelmezte az „ország lerombolásáért és a háborús bűnökért felelősök büntetőjogi üldözésének és megbüntetésének” fogalmát. Az új törvényi szabályozásnak meg kellett felelnie az 1944 szeptemberében kötött fegyverszüneti egyezményben foglaltaknak, amely feltételek később a párizsi békeszerződésbe is bekerültek. A törvény két fő kategóriát különböztet meg a háborús bűnök terén: az 1. paragrafus két hosszú bekezdésben kizárólag az „ország lerombolásáért” felelősök körét részletezi. Az efféle büntettek meghatározása elsősorban az Antonescu-rezsim azon fő tisztségviselőinek megbüntetését célozza, „akik támogatták a hitlerizmust vagy fasizmust és politikai hatalmukkal megengedték a német hadseregnek, hogy bevonuljon az országba.” De nem pusztán egykori politikusok tartoztak ebbe a kategóriába, hanem olyan értelmiségiek is, „akik 1940. szeptember 6-a után írásban, szóban vagy bármilyen egyéb formában támogatták a fent nevezett politika előkészítését és végrehajtását.” Az 1945. áprilisi törvényhatározat 2. paragrafusa a „háborús bűnös” fogalmát is tartalmazza, emellett felsorol tizennégy háborús bűnként definiált bűncselekményt is. A törvény további paragrafusai a büntetőzáradékot tartalmazzák, valamint meghatározzák a két kategóriára alkalmazandó büntetőeljárást. A 2. paragrafus szerint „az ország lerombolásában és háborús bűntettek elkövetésében a terrorcselekményeket, háborús rémtetteket vagy a hadszíntereken lakók elnyomását elrendelő vagy azokat végrehajtó” (d. bekezdés), „a gyilkolás céljából kényszermunkát, elhurcolást vagy deportálást elrendelő és megszervező” (e. bekezdés), valamint a „politikai és faji okokból gettók és koncentrációs táborok létrehozását kezdeményező vagy megparancsoló” (m. bekezdés) személyek bűnösök.² A törvényhatározat a büntetést 3-tól 25 évig terjedő börtönbüntetésben, életfogytiglani fegyházbüntetésben, kényszermunkában illetve halálbüntetésben szabta meg. A 1945/312. számú törvényhatározat elemzésekor kiderül, hogy a törvényhozó egyrészt igyekezett megteremteni a Szovjetunió elleni háborúba belépő, Ion Antonescu vezette diktatúra egykori tisztségviselőinek (2.§ a. bekezdés) megbüntetéséhez szükséges jogi alapokat, ugyanakkor jól látszik az a szándék is, hogy az elkövetett bűnök értelmi szerzőit és azok végrehajtóit egyaránt megbüntessék.

Magyarországon az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. január 25-én adott ki egy ehhez hasonló törvényt. Az 1945/81. számú törvényhatározat definiálja a háborús bűnösnek tekintendő személyek körét azokban az esetekben, amikor az elkövetett bűncselekmény nem áll összefüggésben a nemzetközi háborús joggal, de nem nevezi meg a bűncselekmények fajtáit – mint például az emberiség ellen elkövetett bűntettek. A törvény azoknak a politikai felelősségre vonását állította középpontba, akik Magyarország háborúba lépésekor és a második világháború idején magas politikai tisztségeket töltöttek be. Így a háborús bűnös fogalma nem csak azokra vonatkozik, akik támogatták Magyarországnak a háborúba való belépését, hanem azon fontos állami tisztségeket betöltő személyekre is, akik meg akarták akadályozni az ország háborús részvételét. Ugyancsak háborús

² Ciucă 1997: 54–59.

bűnösnek számított az, aki igyekezett megakadályozni Magyarország és a győztes hatalmak között kötendő fegyverszünetet, és ezzel felelős volt a magyar földön még zajló háborús eseményekért. A törvényhatározat itt külön említi a nyilas-keresztes mozgalmat: a törvény alapján népbíróság elé kerülhetett minden olyan személy, aki gyanúsítható volt azzal, hogy segítette a nyilas-keresztesek hatalomra jutásában vagy vezető pozíciót töltött be a nyilas rémuralom idején.

A törvény csak az eddig felsorolt politikai kritériumok részletezését követően tér ki a katonai jellegű háborús bűnökre, illetve azon cselekményekre, amelyek nemzetközi jogi egyezményekben ütköztek (mint például a megszállt területek lakosságának vagy a hadifoglyoknak bántalmazása), és legvégül szól a kínzások és kivégzések támogatóiról, végrehajtóiról vagy résztvevőiről. A honvédelmi miniszter kezdetben megpróbálta kiharcolni, hogy a hadsereg tagjai ellen folytatott vizsgálatokat ne a civil ügyészség, hanem a hadbíróóság végezze. A Honvédelmi Minisztérium egy 1912-es törvényre hivatkozott, amely szerint azon bűncselekményeket, amelyeknek katonai szolgálatot ellátó érintettjei vannak, a hadbíróóság előtt kell tárgyalni. A minisztérium próbálkozásai azonban nem jártak sikerrel, mivel a népbíróságról szóló törvény minden más törvénnyel szemben elsőbbséget élvezett.³

Ahhoz, hogy valakit háborús bűnökkel vádoljanak meg, már az is elég volt, ha magyar állampolgárként tagja volt az SS-nek, Wehrmachtnek, Volksbundnak. Ugyanez érvényes azokra, akik magyar állampolgárként a Gestapo szolgálatában álltak vagy bármilyen, a magyar érdekekkel szembenálló német szervezet részére információkat szolgáltatottak ki. A büntethetőség szempontjából csak azokkal tettek kivételt, akiket 1944. április 14., a magyar kormány és a Német Birodalom között a német nemzetiségű magyar állampolgárok Waffen-SS-be történő automatikus felvételéről kötött egyezményt követően sorozták be a Waffen-SS-be.⁴

A háború folytatásának szóban vagy írásban történő propagálása, valamint az intenzívebb háborús részvételre való buzdítás is bűnnek számított. A törvénynek visszamenőleges hatálya volt, azaz ezek a tettek háborús bűnnek számítottak akkor is, ha az elkövetés időpontjában még nem voltak büntetendő cselekmények. Ezzel kizárták annak lehetőségét, hogy a vádlottak arra hivatkozzanak, hogy az akkor érvényben lévő törvényeknek megfelelően cselekedtek. A népbíróságok hatásköre a civilekre és a fegyveres testületekre – azaz a hadsereg, a rendőrség és a csendőrség tagjaira – egyaránt kiterjedt, emellett a Magyarország területén elfogott, vagy más ország által kiadott személyekre is, még ha azok nem is voltak magyar állampolgárok. A háborús bűnökről szóló törvény kilenc különböző büntetési módot határozott meg a halálbüntetéstől a fegyelmi jellegű büntetésekig.⁵ Romániával szemben, ahol a népköztársaság 1947. december 30-án történt kikiáltásáig a királynak joga volt az igazságügyminiszter felterjesztésére megkegyelmezni az elítélteknek, Magyarországon ezzel a jogkörrel a köztársasági elnök által vezetett Nemzeti Főtanács rendelkezett, a kegyelmezés azonban

³ Major1988: 408.

⁴ Major 1988: 378.

⁵ Karsai 1977: 13.

itt is kizárólag az igazságügyminiszter javaslatára történhetett. A népbíróságok tevékenységét a Népbíróságok Országos Tanácsa fogta össze, amelynek öt tagja a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontot alkotó pártokat képviselte. Ezt a rendelkezést a kommunisták hatalomra jutását követően változtatták meg. A kihirdetett ítéleteket a Népbíróságok Országos Tanácsánál lehetett megfellebbezni.

A 81/1945. számú magyar törvénnyel szemben a háborús bűnösök megbüntetését szabályozó román törvény mindössze két népbíróság egy éves időtartamra történő felállításáról rendelkezett, melyek közül az egyik Bukarestben, a másik pedig Kolozsvárott működött. Magyarországon ezzel szemben szinte minden nagyobb városban ítélkezett népbíróság.

A kolozsvári népbíróság 1945. július elején kezdte meg munkáját. Már hónapokkal annak összeállta előtt, a törvény 1945. január 21-én történt kihirdetése után megjelentek a helyi román sajtóban olyan hangok, melyek arra hívták fel a figyelmet, hogy nemcsak a románok által a Dnyeszteren túli területen elkövetett háborús bűnöket kell megtorolni, hanem a „horthysta” háborús bűnösök által Észak-Erdélyben elkövetett rémtetteket is. Egy újság szerint utóbbiak több mint 3000 román meggyilkolásáért és 14 374 ember bántalmazásáért felelnek.⁶

Az első peres eljárás 1946 márciusában zajlott, a vádlottak között olyan civilek és katonák voltak, akik 1940 őszén a magyar hadsereg észak-erdélyi bevonulásakor bosszúból gyilkosságokat követtek el, valamint „megtorló akciókban” vettek részt. Az államügyészség a per során 63 vádlottat mutatott be a kolozsvári népbírósnak. A második peres eljárás a zsidók ellen elkövetett bűntettekkel foglalkozott, különösen a rablásokkal, gettóba zárásokkal és deportálásokkal, valamint az észak-erdélyi zsidók ellen elkövetett faji motivációjú gyilkosságokkal.⁷ Az újonnan kinevezett ügyészek között erdélyi magyarok is voltak, ezzel akarták elkerülni azt a vádat, hogy nemzetiségi alapú bosszúról lenne szó. Az ún. gettó-perben 30 embert halálra, 52-t életfogytig tartó kényszermunkára, 18-at életfogytig tartó fegyházra, 15-öt 25 év kényszermunkára, hármat 20 év kényszermunkára, nyolcat 20 év fegyházra, egyet 15 év kényszermunkára, 13 vádlottat pedig 12 év börtönre ítélték. Az ebben a perben hozott halálos ítéleteket nem hajtották végre, mivel azok esetében, akiket nem távollétükben ítélték halálra, a király életfogytiglani büntetésre enyhítette az ítéletet. Azokkal szemben azonban továbbra is érvényben volt a halálos ítélet, akik 1944 őszén a szovjet és román hadsereg elől visszavonuló magyar és német katonasággal együtt elmenekültek Észak-Erdélyből, és ezért nem állíthatták őket bíróság elé. Ezen elítéltek közé tartozik például Wass Albert író is.

A bukaresti és kolozsvári népbíróságok – hasonlóan sok más háború utáni közép-európai államhoz – ad hoc jellegű szervezetek voltak. A bíróságok tagjainak kevés tapasztalata volt és a politikai hatalom gyakorlóinak „fel kellett készíteniük” őket. A bíróság jogász tagjai mellé rendelték olyan népbírókat is,

⁶ *Dreptatea* 1945. január 28. 4.

⁷ Lásd a kolozsvári *Igazság* című napilap 1946. április 12-i és június 2-i, valamint az *Egység* 1946. május 23-i és 30-i számát.

akiknek semmiféle jogi előképzettsége nem volt. Így például a bukaresti népbíróság hat olyan népbíróból állt, akik a kommunista párttal vagy más, a kommunistákat támogató szervezetekkel álltak összeköttetésben. Két „munkás”, valamint egy paraszti származású népbíró nyíltan a kommunista pártot képviselte. A népbírók ezen csoportját egy szociáldemokrata „munkás”, egy a Nemzeti Liberális párthoz tartozó ügyvéd, valamint a Nemzeti Parasztpárt delegáltja, egy „háziasszony” egészítette ki. Annak ellenére, hogy ez az összeállítás erősen megkérdőjelezhető, a nyilvánvalóan politikai preferenciák alapján összeállított népbíróság ítéletei nem tekinthetőek törvénytelennek, az elítéltek pedig ártatlan hazafiaknak, a kommunista bosszú áldozatainak. Még akkor sem, ha néhány későbbi, 1946 után lefolytatott pert a kommunisták ellenfeleik félreállítására használtak, a népbíróságok előtt tárgyalt ügyek ugyanis bizonyítottan olyan háborús bűnösök ellen zajlottak, akik az Észak-Bukovinában, Besszarábiában és a Dnyeszteren túli területen elkövetett rémtettekért voltak felelősek. Ezek a bűnök azonos súlylyal bírtak, mint az SS-Sonderkommandók által elkövetett cselekmények, vagy a zsidóknak az SS vezetője, Heinrich Himmler által elrendelt gettókba zárására vonatkozó intézkedései. Észak-Bukovina, de elsősorban Besszarábia és a Dnyeszteren túli terület tele volt olyan tömegsírokkal, amelyeket a román hadsereg és csendőrség hagyott maga után. A bűntettekért felelős személyeket felelősségre kellett vonni, és meg kellett kapniuk a megfelelő büntetést. Ha nem is ismerte minden román az elkövetett bűntettek pontos mértékét, a lakosság többsége tudott az Észak-Bukovinában, Besszarábiában, a Dnyeszteren túli területen, Iaşiban vagy Odesszában elkövetett vérengzésekről.⁸ A háború után hazatért katonák meséltek rokonaiknak a háború borzalmairól, a zsidók válogatás nélküli legyilkolásáról,⁹ amit az Antonescu-rezsim „a terep megtisztítása” fedőnév alatt rendelt el. Ezért a románok számára nem jelentettek meglepetést a népbíróságok előtt zajló perek. Tudták, hogy sokan bemocskolták kezüket ártatlan civilek vérével, és hogy a történeteket nem lehet büntetlenül hagyni.

1946. június 28-án a népbíróságok letették mandátumukat és ezzel feloszlatták őket. A háborús bűnösök elleni perek azonban nem értek véget, a rendes polgári és katonai bíróságok folytatták a tárgyalásokat Bukarestben és Kolozsvárott. Ezek a peres eljárások már a 291/1945. számú törvényen alapultak, melyet többször is kiegészítettek olyan szabályozásokkal és paragrafusokkal, amelyeknek köszönhetően alig volt esély a vádlottak felmentésére. Bukarestben a városi törvényszék vett át néhány pert, így például a iaşi pogrom ügyét.

Magyarországon ezzel szemben egészen az 1950-es évekig a népbíróságok hatáskörébe tartozott a háborús bűnösök megbüntetése. A magyarországi népbíróságok felállításáról a 81/1945. számú törvény rendelkezett. A bíróságok létrehozásának feladatával az akkoriban kinevezett szociáldemokrata igazságügyminisztert,

⁸ A Nemzeti Párt elnökének, Constantin I. C. Brăteanunak tanúvallomása a „nagy nemzetárulási” perben, Román Belügyminisztérium Levéltára (RBL) Bukarest, Tribunalul Poporului (Tp) 40010/1946.

⁹ Solheim 1986: 120.

Valentiny Ákost bízták meg. Már a minisztérium szervezési munkájának kezdetén, 1944 decemberében megbízták a Magyar Kommunista Párt egyik tagját, a mindössze 30 éves Kovács Kálmánt a népbíróságok működési szabályzatának kidolgozásával. Az új szabályozás megalkotása komoly jogi tudást és megfelelő tapasztalatot igényelt, amelyekkel sem a Kommunista Párt képviselői, sem pedig más, „progresszív” jogászok nem rendelkeztek, mivel mindnyájukat elsősorban politikai szempontok szerint válogatták ki. A 81/1945. számú törvényhatározat megteremtette ugyan a háborús bűnösök büntetőjogi üldözésének és felelősségre vonásának alapjait, a büntetőeljárás lefolytatásához azonban a törvény megfogalmazóinak korábbi törvényeket és rendeleteket is be kellett vonniuk az új törvénybe. Így kerültek az új törvénybe olyan paragrafusok, amelyek 1878-ban, 1896-ban és 1930-ban elfogadott törvényekből származtak. A bűnvádi perrendtartásról érvényben lévő törvény, valamint a hadbíróági perrendtartásról szóló törvény bizonyos határozatait is fel kellett venni a népbíróági törvénybe.

1945 januárjában még nem volt nemzetközi minta, amelyekre a törvény kidolgozói támaszkodhattak volna. Magyarországon ugyanis még a román népbíróági törvény kihirdetése előtt elfogadták a népbíróságokról szóló törvényt, megelőzve a nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék első, háborús bűnösök ellen folytatott peres eljárásait is. Csak Bulgáriában léteztek 1945 januárja előtt népbíróságok, ezek azonban 1945 áprilisáig be is fejezték munkájukat. A Kommunista Párt népbíróági delegáltjain keresztül nemcsak az ország háborúba lépéséért közvetlenül felelős egykori tisztségviselők, hanem néhány olyan személy megbüntetése mellett is kardoskodott, akik a háború előtt vállaltak szerepet a Horthy-rendszerben, és ezáltal részt vettek a „népellenes” politikában. A törvény effajta értelmezési módja nyilvánvalóan az ellenzékiekkel való leszámolást foglalja magában, ami a teljes hatalomátvétel kezdeti lépésének is tekinthető. A törvény hatásköre eredetileg a „felszabadulás” előtt elkövetett bűntettekre korlátozódott, az 1440/1945. számú rendelet azonban ezt kiterjesztette minden olyan cselekményre is, amely „a népek háború utáni békéjének vagy együttműködésének megnehezítésére vagy megbontására, avagy nemzetközi viszály előidézésére alkalmas.”¹⁰

Minden olyan párt, amely az Ideiglenes Nemzetgyűlésben és az 1945. november 4-én tartott választások után mandátummal rendelkezett, jogosult volt a népbíróságba delegáltat küldeni. Így a népbíróságok a Független Kisgazdapárt (FKgP), a Szociáldemokrata Párt (SZDP), a Magyarországi Kommunista Párt (MKP), a Nemzeti Parasztpárt (NPP) és a Polgári Demokrata Párt (PDP) küldötteiből álltak össze. Az SZDP és a kommunisták szorosan együttműködtek, míg az FKgP és a gyenge PDP igyekezett ellensúlyozni a baloldali pártok komoly befolyását.

Magyarország területén 24 népbíróság állt fel – mindegyik egy-egy nagyobb városban –, és a város és környéke ügyeit tárgyalták. Az igazságügyminisztérium azonban nem engedélyezett minden, különböző „tömegszervezetek” által benyújtott kérvényt, melyben népbíróság felállítását kérték. Nem szervezhettek

¹⁰ Lukács 1979: 97.

népbíróságot olyan városokban, mint Makó, Mátészalka, Szentes vagy Salgótarján, holott ezek kérvényezték azt. Néhány népbíróságot röviddel munkája megkezdését követően feloszlattak. Ennek oka lehetett egy másik népbírósághoz való földrajzi közelség – így például Esztergom esetében – vagy az, hogy a népbíróságnak olyan kevés teendője volt, hogy a bírói tanács elnöke kérvényezte a feloszlátást.¹¹ A Budapesti Népbíróság bírt a legnagyobb jelentőséggel, mivel az ország fővárosában történt a legtöbb politikai és faji indítékkal elkövetett gyilkosság, kínzás és bántalmazás; eltekintve azoktól a politikai bűncselekményektől, amelyeket a Sztójay- és Szálasi-kormányok főtisztviselői és hivatalnokai követtek el. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány kezdetben egy különleges népbíróságot akart felállítani, amely kizárólag a Magyarországnak kiadott főbűnösök ügyeit tárgyalta volna. Ez a szándék azonban már nem valósulhatott meg, így a Budapesti Népbíróság kapta ezen ügyek tárgyalásának feladatát.¹² Bár a 81/1945. számú, Debrecenben elfogadott törvény még nem jelent meg a hivatalos közlönyben, és ezzel nem volt jogerős, a felszabadított Pesten alapított Budapesti Nemzeti Bizottság már a népbíróságok elrendelt felállítása előtt, de a 81/1945. számú törvény szellemében létrehozta a Néptörvényszéket, amely 1945. január végén két feltételezett háborús bűnös ügyét tárgyalta először. Figyelemre méltó az az igyekezet, amellyel a Budapesti Nemzeti Bizottság megszervezte és végrehajtotta az első háborús bűnösök elleni pert. Az első per, valamint a Budapesti Népbíróság által ezt követően tárgyalt perek bírói tanácsának elnöke az egykori hadbíró, Major Ákos volt.¹³ A népbíróság intézménye csak 1945 márciusától konszolidálódott, amikor is további 24 népbíróságot alakítottak ki, amelyek addig működhettek, amíg tárgyalandó ügyek voltak. Később a feltételezett háborús bűnösök elleni büntetőeljárásokat a rendes bíróságok folytatták. A népbíróság különlegességét az adta, hogy az ügyészek mellett úgynevezett népügyészeket alkalmazott. A népügyészek nem képzett jogászok voltak, hanem a politikai pártok küldöttei, akik azt a feladatot kapták, hogy a nép nevében emeljenek vádat az állítólagos háborús bűnösök ellen. Szoros együttműködésben álltak a politikai rendőrséggel. A népügyészség ellenőrizte is a népbíróságok tevékenységét és felhatalmazása volt arra, hogy a népbíróság tagjait leváltsa. Így például 1946-ban a Kecskeméti Népügyészség eljárást indított az ottani népbíróság egyik tagja ellen, mert az azt állította, hogy a vizsgálati fogságban lévő feltételezett háborús bűnösök 98%-át

¹¹ A feloszlátott népbíróságok aktái 1946. október 10-én a Budapesti Népbírósághoz kerültek. A Veszprémi Népbíróság elnöke 1947 januárjában nyújtott be folyamodványt az igazságügy-minisztériumhoz, melyben a népbíróság feloszlátását kérte azzal az indokkal, hogy a népbíróság tennivalója tárgyalandó ügyek hiányában erősen lecsökkent. A később tárgyalandó ügyeket a feloszlátást követően a győri népbírósághoz utalták. 1948-ban a szombathelyi népbíróságot is feloszlatták. Magyar Országos Levéltár (MOL), Népbírósági iratok (Ni) XX-4-a, IIB/1946;1947;1948.

¹² Zinner–Róna 1986: 135.

¹³ Major fontos szerepet játszott a háborús bűnösök elleni perekben. A kommunistákkal való kapcsolata választ adhat arra a kérdésre, hogy milyen befolyással volt a politika a háborús bűnösök elítélésére. (Zinner–Róna 1986: 74.)

szabadon kellene engedni, valamint hogy az elítélt személyek több mint egy-egyedét jogtalanul büntették meg. A népügyészség továbbá azzal vádolta a népbírói tagot, hogy az megpróbálta befolyásolni a népbíróság többi tagját, hogy így a vádlottakkal szemben enyhébb ítélet szülessen. Mivel a bizonyítékok nem voltak elegendők a „politikai bűncselekmény” vádjához, ezért megszüntették az eljárást Tabakovits Béla népbírói taggal szemben, népbírói tisztségétől azonban megfosztották.¹⁴

A két ország háború utáni történetében tapasztalható hasonlóságok ellenére évről évre nagyobb különbségek mutatkoztak Bukarest és Budapest között a téren, hogy az új politikai rendszer mekkora külpolitikai és morális kötelességet érzett a háborús bűnök üldözésére. A háborús bűnösök ellen Romániában lefolytatott peres eljárások pontos száma, valamint az ehhez kapcsolódó statisztikák tartalma (ítéletek száma, ítéletek súlya, hogy csak a legfontosabbakat említjük) ma még nem ismert. Az egyetlen olyan tanulmányt, amelynek egy fejezete e témával foglalkozik, a Romániai Holocaust Nemzetközi Bizottsága jelentette meg 2005-ben. A tanulmány, valamint a források alapján azonban meghatározható e jelenség néhány jellemzője: a Magyarországon lefolytatott perekkel szemben Romániában ismereteink szerint az „Antonescu-pert” követően csak kevés halálos ítélet született. Ezek is többnyire olyan ítéletek voltak, amelyeket a tárgyalásokon meg nem jelentekkel szemben hoztak, más esetekben pedig a halálos ítélet végrehajtására nem került sor. Magyarországon viszont évente zajlottak háborús bűnösök elleni perek több olyan városban is, ahol működött népbíróság. Ennek megfelelően lényeges különbségek adódnak a Romániában és Magyarországon meghozott ítéletek terén. Magyarországon 1948. március 1-ig összesen 27 000 népbírói ítélet született. Köztük 322 halálos ítélet, ebből 146-ot hajtottak végre.¹⁵ A kivégzettek között találunk négy nőt is. Romániában ezzel szemben nem tudunk olyan esetről, hogy nőket büntettek volna meg vagy ítélték volna halálra háborús bűnök miatt. A magyar népbíróságok már 1945 februárjában hoztak halálos ítéleteket háborús bűnösök ellen és – amire Romániában nem volt példa – az elítéltek egy részét nyilvánosan, Budapest egyik közterén, az Oktogonon végezték ki.¹⁶ A nemzetközi holocaust-bizottság fentebb hivatkozott jelentése kísérelte meg elsőként összefoglalni a háborús bűnösök és a „békeellenes bűnözők” elleni romániai pereket. A tanulmány, amely a teljesség igénye nélkül mutatja be a háború utáni igazságszolgáltatást, 27 000 vizsgálatról beszél, amelyet egy ügyészekből álló bizottság végzett. A 27 000 vizsgálatnak kevesebb, mint a fele vezetett büntetőeljáráshoz, amelyek végül 668 személy elítéléséhez vezettek. Ha összehasonlítjuk a bukaresti és a kolozsvári népbíróság által hozott döntéseket, akkor feltűnik, hogy míg Bukarestben csak 187 embert ítélték el – közülük 48-at halálra –, addig a kolozsvári népbíróság (majd ennek feloszlata után az itt működő polgári és hadbírói bíróságok) 481 ítéletet hozott. Ebből 100 halálos

¹⁴ MOL Ni X-4-a, XII B, Nü./110/2/1946

¹⁵ Deák–Gross–Judt (szerk.) 2003: 298. Angolul lásd Deak 2000.

¹⁶ Gárdos 1971: 213. Lásd *Szabadság* 1945. február 4.

ítélet volt, 163 pedig életfogytig tartó börtönbüntetést tartalmazott; ezek az adatok tehát jócskán felülmúlják a bukaresti bíróság által hozott verdiktek számát. Ezt az a tény magyarázhatja, hogy Kolozsvárott többnyire nem román származású háborús bűnösöket ítélték el, hanem a magyar hadsereg és csendőrség, valamint a Volksbund tagjait, vagy éppen olyan civileket, akik a magyar hadsereg észak-erdélyi ottartózkodásának ideje alatt részt vettek a románok és zsidók ellen elkövetett gyilkosságokban. Az elítéltek közül 370-en magyar nemzetiségűek voltak, 83-an németek és mindössze 26-an voltak románok. Két olyan kollaboráns zsidót is elítéltek háborús bűnösként, akik az Auschwitzba történő deportálások során valószínűleg együttműködtek a hatóságokkal.¹⁷

A román hadseregnek és csendőrségnek a keleti hadjárat során játszott szerepéről évtizedekig hallgattak, ami a téma tudományos és közéleti feldolgozását egyaránt gátolta. A Ion Antonescu államfő és 23 legközelebbi munkatársa ellen folytatott „nemzetárulási nagy pertől” eltekintve ma még keveset tudunk azok megbüntetéséről, akik akkoriban végrehajtották a parancsokat vagy éppen túlzott buzgalommal vettek részt a rémtettekben és tömeggyilkosságokban. Ezekről a perekről részletes információkat az 1945–1948 között megjelent sajtóban találunk, amikor bizonyos mértékig még létezett a sajtószabadság. A zsidók és a romániai holocaust történetével kapcsolatban mindössze töredékinformációkat közöl a szakirodalom, egy-egy utalás található a háborús bűnösök elleni perekre, mindezidáig azonban nem született olyan tudományos munka, amely feldolgozza a témát. Az információ- és tudáshiány még magát a tény is kétségessé tette, hogy léteztek ilyen perek. Az alapos levéltári kutatás, valamint az akkori sajtó vizsgálata azonban lehetővé teszi, hogy bepillantást nyerjünk azon folyamatokba, amelyek Magyarország és Románia háború utáni történetét egyaránt meghatározták. A peres iratok levéltári anyagának feldolgozása és a kutatási eredmények publikálása hozzájárul a romániai holocaust valós dimenzióinak felismeréséhez. E hivatalos iratok megerősítik a túlélők és szemtanúk vallomásait, amelyek eddig naplók, visszaemlékezések vagy interjúk formájában voltak ismertek. Az Antonescu-perrel ellentétben – amelyet 1990 után több publikáció is vizsgált – ezek a történeti szempontból még feldolgozatlan bírósági tárgyalások többnyire a hatalom végrehajtóira és ezzel a tettesek szélesebb rétegére utalnak. E tettesek legnagyobbbrészt katonák és csendőrök voltak, tehát olyan intézmények tagjai, amelyek a polgárok szemében tekintéllyel bírtak, különösen a hadseregnek a náci Németország ellen 1944. augusztus 24. és 1945 májusa között folytatott harca miatt. A háború utáni Románia igazságszolgáltatásának azonban még ebben a helyzetben is eleget kellett tennie azon kötelezettségének, amit a szövetséges hatalmakkal 1944. szeptember 14-én kötött fegyverszüneti egyezmény Magyarországhoz hasonlóan Románia számára is előírt. Itt megint csak két kategóriáját különböztették meg az elkövetőknek: azokat, akik a hadseregben vagy csendőrségben magasabb rangfokozattal bírtak, és így ugyan

¹⁷ Final Report of the International Commission on the Holocaust in Romania, 12. fejezet: Trials of the war criminals, Bukarest, 2004. november 11., 3. oldal, megtalálható az interneten a <http://www.ispaim.ro/doc/English/16%201.12.doc> oldalon (2005. szeptember 24-i állapot.)

személyesen nem gyilkoltak és kínoztak embereket, az állam vezetésétől kapott általános utasításokat és irányelveket azonban konkrét intézkedések formájában végrehajtották, ezzel lehetővé téve a rémtetteket. A másik kategóriát azok alkották, akik feletteseik parancsát végrehajtották. E kategorizálás Magyarországra is érvényes volt annak ellenére, hogy a magyar hadsereg és a csendőrség szerepe a látszólagos hasonlóságok ellenére az ország politikai sajátosságainak megfelelően eltért a román fegyveres testületekétől. A gyakran általánosságokban fogalmazó utasítások sokszor hagytak „mozgásteret” a végrehajtás módjára vonatkozóan, melyen nem egyszer emberek élete múltott.

A háborús bűnösök elleni perek elsősorban a hadsereg tagjai ellen folytak, de – mindkét állam törvényei szerint – politikusokat és civileket is bíróság elé állíthattak és elítélhettek háborús bűnösökként. Magyarországon azokat a politikusokat, akiket háborús bűnök miatt ítélték el, „politikai háborús bűnösnek” nevezték, és ezek – Romániához hasonlóan –, egyfajta „írásztali tettesként”, az utasítások és rendeletek értelmi szerzőjeként főbűnösnek számítottak. A civil háborús bűnösök közé nem csak a gyilkosságokban résztvevő egyszerű polgárok vagy a polgári közigazgatás hivatalnokai tartoztak, hanem olyan újságírók is, akiknek írásait gyilkosságra való felbujtásnak tekintették vagy éppen a szövetséges hatalmak elleni harcra buzdítottak. Romániában a perek egyrészt a Bukovinában, Besszarábiában és a Dnyeszteren túli területen a román hadsereg „keleti hadjárata” során elkövetett gyilkosságokat, deportálásokat és kínzásokat, másrészt Észak-Erdély „magyar megszállás” alatt álló területein a zsidók és románok ellen egyaránt elkövetett gyilkosságokat torolták meg. Az észak-erdélyi háborús bűnösök elítélése elsősorban az 1944. március 19-e utáni időszakra vonatkozik, amikor Észak-Erdélyt is megszállta a német hadsereg, Magyarországon pedig előbb a Sztójay-féle bábkormány, majd 1944 októberétől a nyilaskeresztes Szálasi-kormány került hatalomra. E bírósági eljárások lefolytatásáért a kolozsvári népbíróság felelt, míg a Bukovinában, Besszarábiában, a Dnyeszteren túli területen, valamint Románia más területein történt esetek kivizsgálását a bukaresti népbíróság végezte. Brassóban a helyi bíróság foglalkozott az ún. „Maniu-Gárda” ügyével, amely 1944 őszén bosszúhadjáratot indított Észak-Erdély román és szovjet hadsereg által visszafoglalt részének magyar lakossága ellen. A gárda tagjai azonban nem számítottak háborús bűnösnek, mivel tetteiket „már felszabadított területen” követték el.

A háborús bűnösök ellen lefolytatott perek részei voltak egy olyan politikatörténeti korszaknak, amikor mindkét ország mintegy üzenetet küldött mind befelé, saját lakossága irányába, mind pedig kifelé, különösen az 1947 februárjáig tartó párizsi békekonferencia döntéshozóinak.

1947 februárjától új szakasza kezdődött a háborús bűnök kezelésének. Románia ugyanis azért küzdött, hogy a Hitler elleni harcban résztvevő államként ismerjék el, miközben Magyarország az 1938 és 1941 között visszakapott területek legalább részleges megtartásában és enyhébb békefeltételekben reménykedett. A párizsi békeszerződés megkötése után mindkét államot kötelezték ugyan

a háborús bűnösök megbüntetésére, ennek külpolitikai szerepe azonban a békeszerződés aláírása után elveszett. Az a tény, hogy Romániának 1944. augusztus 23-án sikerült átállnia a szövetségesek oldalára, sikerült hadseregét a németek ellen fordítani és ezzel lerövidítenie a háborút, „enyhítő körülménynek” számított a román háborús bűnösök számára is, mivel sokan, akik a keleti fronton ilyen bűncselekményeket követtek el, 1944 augusztusát követően a nácik elleni harcban is részt vettek. Bár néhány közkatona és tiszt már 1945 áprilisában népbíróság elé került és kemény büntetést kapott, Magyarországhoz képest azonban kevesebb és enyhébb ítéletek születtek. Románia Németország elleni háborúban való részvétele komoly hatással volt a románok nemzeti önképére, amennyiben győztesnek tekintették magukat és a párizsi békekonferenciától is győztesként való elismerésüket várták. Ennek elmaradását a társadalom felháborodása követte. Ezzel magyarázható az a győztes hatalmakkal szembeni stratégia, hogy legalábbis 1947 februárjáig sokkal enyhébben bántak a háborús bűnösökkel. Így akarták megmutatni, hogy – bár három évig a nácik szövetségeseként aktívan részt vett a háborúban – Románia hadserege sokkal kevesebb háborús büntetést követett el, mint ahogy azt a győztesek a nácik egyik egykori szövetségeséről gondolták volna. Magyarországot azonban csakis a második világháború vesztesének lehetett tekinteni, és ez meg is indokolja a Romániában tapasztalttól való jelentős eltérést: Magyarország azt igyekezett kifelé demonstrálni, hogy a lehető legtöbb háborús bűnöst – legyen az vezető politikus, katona vagy akár a legjelentéktelenebb besúgó – megbünteti. A magyar igazságszolgáltatásnak az volt az üzenete a győztes hatalmak felé, hogy elszántságot mutat a háborús bűnök megbüntetésére terén, és tisztára mossa a „bűnrészes” Magyarországot azzal, hogy minden egyes háborús bűnöst a lehető leghigorúbban büntetik meg.

Fordította: *Perényi Roland*

FORRÁSOK

Arhiva Ministerului de Interne (Román Belügyminisztérium Levéltára)

Tribunalul Poporului (Népbírósi iratok) 1946

Magyar Országos Levéltár

Népbírósi iratok 1945–1948.

Monitorul Oficial 1945.

Dreptatea 1945.

Igazság 1946.

Egység 1946.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Deak, Istvan 2000: *The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath*. Princeton
- Deák, István – Gross T. Jan – Judt, Tony (szerk.) 2003: *Procese în Europa. Al doilea război mondial și consecințele lui*. București
- Gárdos Miklós 1971: *Nemzetvesztők: magyar háborús bűnösök a Népbíróság előtt*. Budapest
- Karsai Elek 1977: *Ítélt a nép*. Budapest
- Lukács Tibor 1979: *A Magyar népbírósági jog és a népbíróságok (1945–1950)*. Budapest
- Major Ákos 1988: *Népbíráskodás. Forradalmi törvényesség. Egy bíró visszaemlékezései*. Budapest
- Ciucă, Marcel – Dumitru 1997: *Procesul Mareșalului Antonescu. Documente*. București
- Solheim, Magne 1986: *Im Schatten von Hakenkreuz, Hammer und Sichel. Judenmissionar in Rumänien 1937–1948*. Erlangen
- Zinner Tibor – Róna Péter 1986: *Szálasiék bilincsen. A Hűség Háztól az Andrássy út 60-ig*. Budapest

Tomka Béla

Intézményesült változékonyság: a jóléti fejlődés sajátos meghatározói Kelet-Közép-Európában

Az 1990-es években Kelet-Közép-Európában kialakuló jóléti rendszerek jellegével kapcsolatban számos interpretáció született a szakirodalomban. Egy jellemző irányzat az „útfüggőség”, a kommunista örökség jelentőségét hangsúlyozta az új rendszerek formálódásában.¹ Más megfigyelők a jóléti átmenetet G. Esping-Andersen jól ismert hármas tipológiájának megfelelően írták le.² Bár közülük számos szakértő a „konzervatív” és a „szociáldemokrata” rezsimek kialakulását jósolta,³ többségük – beleértve magát Esping-Andersent is – a kelet-közép-európai jóléti átmenetet úgy jellemezte, mint ami a reziduális, „liberális” rezsimek irányába halad.⁴ A posztkommunista jóléti rendszerek intézményi tehetetlenségének hangsúlyozása és a liberális irányba való fejlődés feltételezése mindazonáltal nem egymást kizáró interpretációk. A közgazdaságtan neoklasszikus főárama és fontos nemzetközi intézmények (IMF, Világbank) a kommunista rendszer örökségében találták meg az általuk kívánatosnak tartott (neo)liberális átalakulás fő akadályát, míg a szociáldemokrata és kereszténydemokrata irányultságú jóléti szakemberek valamint a kiterjedt jóléti állam más védelmezői rendszerint a liberális transzformáció magas társadalmi költségeire helyezték a hangsúlyt munkáikban. A véleményektől, szándékoktól és a retorikától függetlenül, ezek a megfigyelők egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy kialakult egy mesternarratíva a posztkommunista Kelet-Közép-Európa jóléti folyamatairól: eszerint az egy fokozatos, esetenként akadozó, de lényegében egyértelmű átalakulás a liberális vagy másként reziduális jóléti rendszer irányába, melynek során az egyes országok közötti eltérések a változás különböző előrehaladási fokából adódnak.⁵

Létezik azonban az 1990 utáni kelet-közép-európai jóléti államok leírásának egy alternatív módja is, amely szerint azok „arctalanok”, vagyis a különböző Nyugat-Európában elterjedt jóléti megoldások – a szociáldemokrata, a konzervatív, a liberális rendszerek – keverékét alkalmazzák.⁶ Ezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy „vegyes” vagy „hibrid” rendszerekről van szó. A liberális rendszer

¹ Kovács 2002: 175–204.

² Esping-Andersen 1990.

³ Deacon 1993: 196.

⁴ Esping-Andersen 1996: 1–31; Ferge 1992: 220.

⁵ Deacon 2000; Ferge 2001; Standing 2001; Kornai et al. 2001.

⁶ Lelkes 2000.

dominanciáján túl a már végbement liberális átalakítás visszafordíthatatlanságát is megkérdőjelezték: egyirányú fejlődés helyett gyakran következtelen, kompromisszumokon alapuló reformokat, sőt, esetenként a liberális reformok visszavonását láthatjuk az új demokráciákban, ahol nincs konszenzus a szakemberek között és a tágabb közvéleményben a jóléti reformok szükségességét, illetve az átalakulás kívánatos irányát illetően.⁷ Mivel ez a fajta érvelés viszonylag kis empirikus anyagon alapult, ebben a tanulmányban tovább szeretnénk vizsgálni érvényességét a kelet-közép-európai jóléti államok „vegyes” vagy „hibrid” jellegének, illetve gyakran hektikus fejlődési vonalának elemzésével. A következőkben amellett érvelünk, hogy a kelet-közép-európai jóléti rendszerek történeti fejlődésének sajátos determinánsai nagyban hozzájárultak ezek jelenlegi „vegyes” jellegéhez, s a posztkommunista jóléti államok instabilitásához, változékonyságához is – s ezek a jellemzők nem egyszerűen a kommunista jóléti rendszereknek a liberális jóléti rendszerekké való feltételezett átalakulásából adódnak. Ahhoz, hogy a régió jóléti államainak olyan sajátosságait meg tudjuk magyarázni, mint a „vegyes” jelleg és a „volatilitás”, legáltalánosabban a következő kérdések megválaszolása szükséges: Melyek voltak a kelet-közép-európai jóléti fejlődés fő determinánsai a második világháború utáni időszakban? Hogyan befolyásolták ezek a tényezők a régió országainak jóléti átalakulását?

A vizsgálatnak kétségtelenül vannak korlátai, mivel az döntően a magyarországi tapasztalatokon nyugszik, míg a másik két kelet-közép-európai országgal (Csehországéval, illetve utódállamaival, valamint Lengyelországgal) csak kisebb mértékben foglalkozunk.⁸ E korlátok ellenére azonban úgy gondoljuk, hogy a szociálpolitika vizsgált területei jól jellemzik a kelet-közép-európai jóléti fejlődés fontos tendenciáit, s ezért kiindulópontjául szolgálhatnak más, átfogóbb és részletesebb tanulmányoknak.

Az alábbiakban először áttekintjük – kérdésfeltevésünknek megfelelően – a kelet-közép-európai jóléti fejlődés legfontosabb determinánsait és főbb jellemzőit az 1990 előtti évtizedekben. Ezt követően a közelmúlt fejleményeivel foglalkozunk, míg a befejező részben összefoglaljuk eredményeinket, s átgondoljuk a lehetséges tanulságokat.

JÓLÉT A KOMMUNISTA KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN: INKONZISZTENS POLITIKA

A jóléti államok összehasonlító kutatása számos egymással versengő – de egymással nem feltétlenül összeegyeztethetetlen – interpretációját alkotta meg a nyugat-európai jóléti államok kialakulásának és fejlődésének. Itt nem lehetséges a hatalmas irodalom akár hozzávetőleges összefoglalása sem, ezért csak utalunk a szakirodalom

⁷ Tomka 2004.

⁸ Az aszimmetrikus összehasonlításokról: Kocka 1999.

legfontosabb darabjaira.⁹ A kutatás főárama szerint Nyugat-Európában az iparosodás hatása, a népesség és a munkaerő változó szerkezete, s különösen a kiterjedt jóléti államot előnyben részesítő rétegek politikai mobilizációja jelentették a szociális jogok fejlődésének alapját. A politikai mobilizáció hatékonysága az osztályszövetségek kialakulásán nyugodott. Emellett a politikai mobilizációnak szintén voltak szociális és kulturális előfeltételei, mint az „associability” vagy a “social capabilities”, melyek elősegítették a kooperációt és a hatékony közösségi cselekvést.¹⁰

A kutatások ellenben eddig alig foglalkoztak a jóléti fejlődés determinánsaival Magyarországon és a többi kelet-közép-európai országban. A második világháborút követő évtizedek meglehetősen hiányos magyarországi kutatása a munkaerő életkörülményeinek sanyarú voltára helyezte a hangsúlyt, s rámutatott az osztályharc, valamint a munkásosztály szervezeteinek jelentőségére a második világháború előtti szociálpolitikai fejlődés magyarázata során.¹¹ Ami a következő időszakot illeti, ezek a tanulmányok rendszerint a kommunista rendszer legfontosabb törekvései közé sorolták a szociális juttatások folyamatos növelését, jóllehet néhány tanulmány bemutatta a gazdasági növekedési célok és a szociálpolitika közötti konfliktusokat is.¹² Ezzel szemben a kelet-közép-európai térségről szóló szintén elszórt nyugati irodalom a szocioökonómiai tényezők elsődleges szerepét hangsúlyozta a második világháború utáni jóléti fejlődésben. Ezen érvelés alapját azonban nagyszámú kapitalista és kommunista ország aggregált adatai képezték, s ezért ezek a tanulmányok csak kevéssé vehetők itt figyelembe.¹³ A releváns irodalom hiányosságai is magyarázzák azt, hogy a következőkben megállapításaink esetenként hipotetikus jellegűek lesznek, s inkább a kutatások jövőendő feladataira hívják fel a figyelmet, mintsem végleges megoldást kínálnak.

A vizsgálat különös figyelmet fordít a Nyugat-Európában a jóléti fejlődés során a szakirodalomban legfontosabbnak talált determinánsokra, amelyek közé a következők tartoznak: a gazdasági és társadalmi fejlődés szintje; a népesség korszerkezete; a szociális programok kora; a politikai tényezők; a transznacionális diffúziós folyamatok és a kulturális tényezők. Ezek közül a népesség korszerkezetét és a programok korát gyakran a gazdaság és a jóléti szektor közötti közvetítő tényezőnek tekintik.

⁹ Irodalmi összefoglaló: Amenta 2003. A funkcionalista iskola locus classicus: Wilensky 1975. Szintén a funkcionalista iskolára lásd Pryor 1968; Rimlinger 1971; Wilensky et al. 1985. Ennek antitézise: Baldwin 1990: 288–299. További fontos munkák: Alber 1987; Korpi 1980; Shalev 1983; Korpi 1983. Szintéziskísérlet: Flora and Alber 1981. A bürokratikus tradíciókra lásd Hecló 1974; a katolikus erők szerepére a jóléti fejlődésben: Wilensky 1981. A jobboldali pártok pozitív szerepére az OECD országok egészségbiztosításában 1930–1980 között lásd Korpi 1989. A konzervatív jóléti államokra összefoglalóan lásd van Kersbergen 1995; az osztályszövetségek fontosságára: Esping-Andersen 1990: 31–33.

¹⁰ Rothstein 1998; Sörensen 1998; Baldock 1999; Ullrich 2000, 2003; Lipsmeyer–Nordstrom 2003.

¹¹ Petrák 1978.

¹² Ferge 1980: 68–75.

¹³ Pryor 1968; Wilensky 1975; Castles 1986: 224–225.

E tényezők közül jónéhány egyaránt hatott Nyugat-Európa és Kelet-Közép-Európa jóléti fejlődésére. Nyugat-Európához hasonlóan tág értelemben kétségtelenül Kelet-Közép-Európában is létezik összefüggés a gazdasági és a jóléti fejlődés között. Ezt a kapcsolatot jól mutatja a foglalkozási szerkezet, melynek átalakulása hosszú távon jelentősen hozzájárult a jóléti programok növekedéséhez. A kialakulás időzítése és a fejlődés dinamikájának vizsgálata azonban – Nyugat-Európához hasonlóan – cáfolni látszik az ennél szorosabb összefüggést. Az első programok nyugat-európai viszonylatban is korán megjelentek Magyarországon (1892), olyan fejlett iparú és urbanizált országokat megelőzve ezzel, mint Belgium vagy Nagy-Britannia. Sőt, tulajdonképpen Magyarország iparosodása az összes nyugat-európai ország mögött elmaradt ekkoriban, vagyis a jóléti programok korai időzítése kifejezetten anomáliát jelent a szocioökonómiai indíttatású magyarázatok szempontjából. Ezenkívül Magyarországon nem akkor volt a leggyorsabb a jóléti szektor növekedése, amikor az industrializáció és vele a foglalkozási szerkezet átalakulása a leggyorsabb ütemben haladt, vagyis ez nem az 1950-es és 1960-as években következett be. Sőt, az összefüggés több periódusban éppen ellentétes előjelű volt, hiszen a gazdasági növekedés lelassulásával nőttek meg leginkább a kiadások az 1970–1980-as évek során.¹⁴

A szocioökonómiai és a jóléti fejlődés ellentmondásos kapcsolatát demonstrálja a demográfiai fejlődés is. A magyarországi nyugdíjkiadások 1960 és 1989 közötti időszakra vonatkozó összetevő-analízise azt mutatja, hogy a kiadások növekedését mindenekelőtt – mintegy 60,4%-ban – a juttatásokra jogosultak arányának növekedése eredményezte, vagyis az, hogy egyre többen váltak nyugdíjjogosulttá a megfelelő korú népességben. Ez egyrészt a korábban megszerzett jogosultságok beérésének, másrészt az adott időszakban végrehajtott jogkiterjesztésnek az eredménye volt, vagyis mindkét esetben politikai döntések következményéről volt szó. Lényegesen kevésbé járult hozzá a nyugdíjkiadások növekedéséhez a nyugdíjak átlagos relatív – az egy főre jutó gazdasági kibocsátáshoz viszonyított – szintjének emelkedése, mely a növekedés 22,4%-áért volt felelős. Ennél is kisebb hatással járt a nyugdíjaskorú lakosság arányának növekedése (16,7%), az aktívák és inaktívák arányában bekövetkezett változás pedig csak a növekedés 0,5%-át eredményezte.¹⁵ Ebből is látható tehát, hogy bár a demográfiai tényezők hozzájárultak a nyugdíjkiadások növekedéséhez az említett időszakban, hatásuk Nyugat-Európához hasonlóan messze elmaradt a politikai döntésekből következő jogkiterjesztés hatása mögött. E hasonlóság mellett ugyanakkor egy különbség is feltűnő az OECD-országokkal szemben. Míg ezekben a szolgáltatások színvonalának javulása – valamivel rövidebb időszakban – mintegy felerészben volt felelős a nyugdíjkiadások növekedéséért, addig Magyarországon ez csak a növekedés kevesebb, mint negyedét okozta.

¹⁴ Tomka 2003: 33–50.

¹⁵ Andorka–Tóth 1992: 412–413.

Magyarországon azonban több tekintetben sajátosan módosult a demográfiai tényezők hatása. A születési arányszám a 60-as évek elején a világon legalacsonyabb szintre süllyedt Magyarországon. A katasztrofális demográfiai helyzet erőteljes pronatalista intézkedések bevezetését ösztönözte, s ezek egyik kulcseleme volt a gyermekneveléshez és az anyasághoz kapcsolódó pénzügyi juttatások bővítése, melyek relatív jelentősége az 1960-as évek közepétől lényegesen meghaladta a nyugat-európai országokban szokásos szintet. A születési arány hanyatlásának okai között politikai tényezők is szerepeltek – mint a leverett forradalmat követő megkorlátozások, az erőszakos kollektivizálás –, vagyis egy újabb sajátosságként Magyarországon a demográfiai tényezők a gazdasági mellett politikai változásokat is nagymértékben közvetítettek a jóléti rendszer felé.

A programok kora, vagyis az, hogy egy nemzet hány éve rendelkezik működő programmal, illetve programokkal bármely fontos társadalombiztosítási területen, illetve azokat együttesen figyelembe véve, szintén a gazdaság és a jóléti szektor közötti lehetséges közvetítő tényezőként jelenik meg az irodalomban. Egyrészt a már létrejött programok bürokráciája érdekelt a juttatások kiterjesztésében, másrészt a programok kora és érése a várakozási időhöz kötött programok, különösen a nyugdíjbiztosítás esetében járulhatott hozzá a program kiterjedéséhez. Ez a tényező Magyarországon kis jelentőséget kapott, mivel politikai változások szakították meg az „érés” folyamatot. Az „érés” a nyugdíjbiztosítás 1928-as bevezetése utáni két évtized múltán, vagyis a második világháborút követő évektől következett be, amikor azonban a kommunista rendszer nem ismert el korábban szerzett szociális jogokat.¹⁶

A társadalmi és gazdasági tényezők helyett a politikai tényezők jelentőségét hangsúlyozhatjuk Magyarországon és általában a kelet-közép-európai jóléti fejlődésben. A politikai tényezők jellege azonban számottevően eltért a Nyugat-Európában megfigyeltektől, mivel itt a politikai mobilizáció és az osztályszövetségek kialakítása nem volt döntő hatású a jóléti állam formálódásában. A kommunista időszakban a társadalmi mobilizáció a fogalom hagyományos értelmében nem volt lehetséges az állampárt hatalmi monopóliuma miatt.¹⁷ Ehelyett inkább ideológiai tényezők alakították a kommunista jóléti rendszert. Az egalitáriánus célok nagy hangsúllyal jelentek meg a hivatalos ideológiában és propagandában különösen a kezdeti évtizedekben: az átfogó társadalmi biztonságot a társadalmi be rendezkedés elsőrangú jellemzőjének tekintették, mely a kommunista rendszer humanizmusát fejezte ki.¹⁸ Az ideológiai deklarációk azonban közel sem jelentették a kollektivisták vagy egalitáriánus elvek valóságos dominanciáját a társadalmi gyakorlatban, melyek konfliktusba kerültek a rezsim más fontos céljaival, mint például bizonyos, a kommunista uralom szempontjából elsődlegesnek tekintett társadalmi rétegek privilégiumainak biztosításával vagy a gazdasági kibocsátás növelésével. Az ideológia szintén kifejezte ezeket az ellentmondásokat: nem

¹⁶ Tomka 2003: 89–90.

¹⁷ Tomka 2003: 125–134.

¹⁸ Rimlinger 1971: 245–301.

csak a „paraziták” vagy „spekulánsok” voltak kirekesztve a jóléti juttatásokból, hanem a társadalombiztosítási és más juttatásokat differenciálták, nyíltan elismerve, hogy ezt a fegyelmezés és a termelékenységek növelése eszközének tekintik. A rezsimhez való lojalitást szintén honorálták, amit kifejezett például az ún. „személyi nyugdíjak” rendszere.¹⁹ A korai években a szociális juttatások nem úgy jelentek meg, mint amelyek a polgárok alapvető jogai közé tartoztak, hanem sokkal inkább ajándékként, mint amelyek a kormány és a párt néppel szembeni jóindulatát és törődését tükrözték. A társadalom szociális juttatásokkal szembeni attitűdjeiben is megjelentek az ideológia és a gyakorlat ellentmondásai: a lakosság egyrészt mindinkább az állam feladatának tartotta a szociális biztonság és az életszínvonal megfelelő szintjének garantálását, ugyanakkor a munkavégzés jellege és minősége is a juttatások differenciálásának elfogadott alapja lett.

A jóléti fejlődés második világháború utáni dinamikájának magyarázatában nagy szerepet kell tulajdonítanunk Magyarországon a politikai kényszereknek, melyekkel a rendszer különböző formában – mint a lakosság nyílt ellenállása 1956-ban, vagy a rezsim legitimitációjának erodálódása az 1980-as évek végén – időről időre konfrontálódott. Míg Nyugat-Európa több országában kimutatható, hogy a parlamenti választások közelsége kihatott a jóléti juttatások – mindenekelőtt a nyugdíjak – emelésére, addig Magyarországon ez a fajta választási ciklus a század során mindvégig hiányzott, helyette inkább valamiféle „krízisciklus” látható.²⁰ A választási ciklus érvényesülésének a két világháború között a parlamentarizmus korlátai mellett eleve gátat szabott az, hogy egyrészt a jelentős várakozási idő miatt a nyugdíjprogramban kifizetés alig történt, másrészt a járulékfizetési elv erős érvényesülése miatt a kormány rövid távon jelentősen nem befolyásolhatta a nyugdíjak összegét. A második világháború után a csupán formális választások pedig nyilvánvalóan semmiféle szerepet nem játszhattak ilyen téren. Már a század első felében is vannak annak jelei, hogy a szociális juttatások növelése politikai kataklizmákhoz kapcsolódott: közvetlenül az első világháború utáni forradalmakat követően kedvezően újraszabályozták a társadalombiztosítási jogosultságokat, s a második világháború előestéjén, illetve első éveiben során terjesztették ki a társadalombiztosítás bizonyos juttatásait a mezőgazdasági népesség egyes rétegeire. Közvetlenül a második világháborút követően szintén jelentősen kiterjedt a biztosítottak köre, majd az 1956-os forradalmat követő években is sor került erre. Ugyanezt a mintát láthatjuk a szociális kiadások tekintetében is, melyek legnagyobb Nyugat-Európához viszonyított növekedési dinamikája a 80-as évek végén ugyancsak kimondottan válságos gazdasági és politikai szituációban következett be Magyarországon.²¹

Mint arra néhány tekintetben már utaltunk, a többi kelet-közép-európai országban a jóléti fejlődés determinánsai csak kevéssé tértek el attól, mint amit Magyarország esetében láthatunk. A gazdasági fejlődés, s annak nyomán

¹⁹ Král–Mácha 2002: 224.

²⁰ Ferrera 1986: 446.

²¹ Andorka–Tóth 1992.

a foglalkoztatás és a demográfiai tényezők átalakulása az egész régióban hozzájárult a társadalombiztosítási programok hosszú távú változásaihoz, a jóléti programok kialakulása és időzítése azonban nem magyarázható a gazdasági-társadalmi fejlettség elért szintjével. Az elitek legitimációs törekvései, a liberalizmus viszonylagos gyengesége, a nemzeti emancipációs törekvések, melyek az ipari fejlődést kívánták előmozdítani, mind olyan további politikai tényezőknek tekinthetők, melyek az egész térségben közrejátszottak abban, hogy a társadalombiztosítási programokat korai időpontban vezették be, a munkásokra terjesztették ki, s működési elvként a kötelező formát választották.²² A két világháború közötti Kelet-Közép-Európában annyiban differenciálódottabb a kép, hogy Csehszlovákiában létezett a jóléti törvénykezést előmozdító osztályszövetség: itt nem csak az ipari, hanem a mezőgazdasági munkások is viszonylag magas szintű társadalombiztosítási ellátásokat élveztek. Ebben a periódusban Magyarország és Lengyelország fejlődésének magyarázatában a politikai konstellációnak, vagyis a keresztény pártok befolyásának és a nagybirtokosok érdekeinek érvényesülésének azonban továbbra is nagyobb jelentőség tulajdonítható, mint a gazdasági vagy társadalmi feltételeknek.²³ A második világháború utáni időszakban a kelet-közép-európai országok közötti konvergenciát jóléti téren is nagyban elősegítette a szovjet politikai és gazdasági rendszer, a kommunista ideológia diffúziója a térségben. A kommunista időszakban Csehszlovákia és Lengyelország gyakorlata egyértelműen megerősíti a magyar eset alapján levont következtetéseket. A változások dinamikáját kevésbé határozta meg a gazdasági fejlődés, sokkal inkább a politikai tényezők: a kommunista ideológia minden belső ellentmondásával, a politikai és gazdasági krízisek, a legitimációs törekvések és a diffúziós folyamatok.²⁴

A kelet-közép-európai országok gyakorlata megerősíti a „politics matters” tézis érvényességét, mivel a politikai tényezők elsődleges szerepet játszottak a régió jóléti fejlődésének alakításában. A politikai szférában azonban más tényezők jutottak prioritáshoz, mint Nyugat-Európában. Míg ott az osztályszövetségek különféle típusai biztosították az alapot a konzervatív és a szociáldemokrata jóléti államok kialakulásához, addig a kelet-közép-európai jóléti fejlődésben hiányzott ez a szilárd fundamentum. Itt alapvető jelentőséghez jutott a kommunista ideológia és gyakorlat a belső inkonzisztenciáival, az elitek legitimációs törekvései, a politikai válságok és a jóléti politikák transznacionális diffúziós folyamatai.

* * *

A fentiekben bemutatott tényezők eredményeként mindhárom kelet-közép-európai országban sajátos, vegyes jellegű jóléti rendszer jött létre, melyekben nem

²² Zimmermann 2001: 212–213.

²³ A két világháború közötti szociálpolitikára Lengyelországban és Csehszlovákiában: ILO 1927: 217–219, 241–243; ILO 1933a: 257–268, 331–341; ILO 1933b: 117–153, 511–545.

²⁴ Tomka 2004.

csak a kommunista jegyek voltak fellelhetőek, hanem a bismarcki, a konzervatív és a szociáldemokrata hagyományok is. Ami a kommunista jegyeket illeti, a teljes foglalkoztatottság – sőt, a munkaképes korú lakosság munkakényszere – a jóléti rendszer alapvető intézménye volt, még akkor is, ha nem minden időszakban és területen valósult meg teljes mértékben. A kommunista jóléti rendszer további fontos jellemzőit jelentették az alapvető fogyasztási cikkek és szolgáltatások ártámogatása, s a munkahelyek által nyújtott szociális juttatások – mindkettő térben és időben erősen változó jelentőséggel. Ezen kívül az intézmények fontos sajátossága, hogy a társadalombiztosítás funkciói ellentmondásos módon változtak a kommunista Kelet-Közép-Európában. Egyrészt a szegénypolitika hagyományos intézményeinek (segélyezés) megszüntetése növelte a társadalombiztosítás jelentőségét. Ugyanakkor azonban a szociálpolitikai szempontok megjelenése más területeken, melyek Nyugat-Európában viszonylagos autonómiát élveztek (mint például a foglalkoztatáspolitikai), mérsékelte a társadalombiztosítás szerepét a teljes jóléti rendszeren belül.²⁵

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a második világháború utáni kelet-közép-európai jóléti rendszereket azonosíthatjuk azok sajátos kommunista jegyeivel, mert számos más olyan elemet is tartalmaztak, melyek fellelhetőek voltak a korabeli Nyugat-Európa konzervatív és szociáldemokrata jóléti rendszereiben is. Magyarország és a régió többi országa egyaránt viszonylag korán – már a 19. század végétől kezdődően – átvette a bismarcki társadalombiztosítási rendszert, melynek elvei utat találtak az új kommunista rendszerbe is.²⁶ A bismarcki társadalombiztosításban közismerten nagy szerephez jut a munkavégzés, a foglalkozás jellege a jogosultságok meghatározásában és a juttatások differenciálásában. Ennek lényegében megfelelt, hogy az 1950-es években a társadalombiztosítási jogosultságok differenciációja ment végbe Magyarországon, mivel a fegyveres erők, a párt- és állami bürokrácia tagjai privilégiumokat élveztek, míg a mezőgazdasági népességet diszkriminálták. Ennél is fontosabb volt azonban, hogy a kommunista periódus kezdeti éveinek nivelláló politikája után erős hangsúlyt kapott a munkavégzés mint a jóléti juttatások szintjét meghatározó tényező. A legfontosabb pénzbeli társadalombiztosítási juttatások (mint a táppénz, vagy a nyugdíj) szorosan kapcsolódtak a fizetett járulékokhoz, mind a juttatások feltételeit, mind pedig azok szintjét illetően. Ezek egyben olyan jellemzők, melyeket a nyugat-európai konzervatív/korporatista jóléti rendszerek sajátosságainak tartanak.²⁷

A bismarcki alapokon nyugvó társadalombiztosítási rendszer – mint előzmény – tehát világosan közrejátszott ezen jegyek kialakulásában. Nem csak egyszerű útfüggőségről van azonban szó – mint például a két világháború között keletkezett társadalombiztosítási jogosultságok beérése –, mivel a kommunista hatóságok nem riadtak vissza a korábban szerzett szociális jogok megnyirbálásától,

²⁵ A kommunista jóléti rendszerre: Deacon 1983; Dixon–Macarov 1992; Novak 2001.

²⁶ De Deken 1994: 137.

²⁷ Sik–Svetlik 1990: 276.

ha azokat nem tekintették kívánatosnak.²⁸ A juttatások munkavégzéshez való kapcsolása megfelelt a kommunista ideológiának, mely erősen hangsúlyozta a termelés és a munkaerő mobilizációjának szempontjait. Idővel a munkavégzés jelentősége tovább fokozódott a jóléti jogosultságok meghatározása terén.

A diszkrimináció említett legdurvább megnyilvánulásai azonban az 50-es évek második felében megszűntek Magyarországon. Az 1960-as és 70-es években a jogosultságok feltételeinek szabályozása terén kibontakozó egységesítési tendencia, párosulva a lefedettség gyors növekedésével, az univerzalitás irányába való olyan elmozdulásnak tekinthető, ami már megegyezett a nyugat-európai szociáldemokrata rendszerek szervezési elveivel. Sőt, Magyarországon a társadalombiztosítás előbb terjedt ki a lakosság egészére, mint a legtöbb nyugat-európai országban. A juttatások szintje nem alakult ilyen kedvezően nyugat-európai összehasonlításban, bár a nyugdíjak átlagkeresethez viszonyított aránya a 80-as években megfelelt a nyugat-európai átlagnak. Eközben Magyarországon a 80-as évekre mind több juttatást állampolgári jogon folyósítottak, s a 70-es évek közepétől – hasonlóan a brit vagy a svéd rendszerekhez – az egészségügyi ellátás összes természetbeni juttatása e körbe tartozott.

Ez a fejlődés tehát a kommunista, a konzervatív/korporatív és a szociáldemokrata rendszer jellemzőinek egyidejű jelenlétét eredményezte Magyarországon, mint azt a legjelentősebb társadalombiztosítási program, a nyugdíjbiztosítás is mutatta. Az 1980-as években például a legnagyobb szociális kiadásokat jelentő nyugdíjrendszer esetében a kommunista jegyek közé sorolhatjuk a társadalombiztosítási nyugdíjak viszonylag alárendelt jelentőségét a szociális ellátórendszerben, hiszen az említett ártámogatások a nyugdíjasokat is érintették, vagyis azok kizorító hatása érvényesült. A szociáldemokrata jóléti rezsimekhez hasonlóan a lefedettség magas szintű, s az adminisztráció centralizált volt, az állam központi szerepével. A konzervatív jóléti rendszerek elveinek megfelelően a különböző társadalmi csoportok eltérő jogokkal rendelkeztek, s mindenekelőtt a nyugdíjak erősen jövedelemfüggőek voltak.

A második világháború utáni évtizedekben nőtt a kelet-közép-európai régió egysége a szociálpolitika terén, következésképpen a Magyarországon megfigyelhető tendenciák lényegében az egész térségre érvényesnek tekinthetők. A belső egységesülés megmutatkozott a szociális kiadások szintjének alakulásában: míg a vizsgált periódus első szakaszában Csehszlovákia nemzeti termékének kimagaslóan magas részét költötte társadalombiztosításra – 1965-ben ez az arány közel kétszer olyan magas volt, mint a már ekkor is hasonló hányadossal rendelkező Magyarországon vagy Lengyelországban –, addig 1980-ra ezek az eltérések szinte teljesen megszűntek.²⁹ Ugyanez érvényes a kelet-közép-európai országokra a szociális jogok terén. Kezdetben elsősorban Lengyelország különbözött a másik két országtól ebben a tekintetben, melyet főként a nyugdíjbiztosításra nem

²⁸ Minkoff–Turgeon 1977: 178–180.

²⁹ Castles 1986: 217.

jogosult magánparasztok magas arányával magyarázhatunk.³⁰ 1980-ra azonban a különbségek ezen a téren is mérséklődtek a régióban, mivel az univerzalizálás elve mindhárom országban teret nyert az ellátásban. Magyarországon és Cseh-szlovákiában az 1970-es évek közepe volt a fordulópont, amikor az univerzális lefedettség lényegében megvalósult (1975), míg Lengyelországban ez valamivel később, az 1970-es évek végén következett be.³¹

KELET-KÖZÉP-EURÓPA 1990 UTÁN: INTÉZMÉNYESÜLT VÁLTOZÉKONYSÁG

A piacgazdaságra való átmenet a kelet-közép-európai országok jóléti rendszereit is alapvetően érintette az 1990-es évek elején. Nem csak a kommunista jóléti rendszerek korábbi jellemzői – a teljes foglalkoztatottság, az alapvető fogyasztási cikkek és szolgáltatások ártámogatása – szűntek meg, hanem egy piackonform társadalombiztosítási struktúra alapjait is megrázkódtatások érték. Mindenekelőtt az átmenet társadalmi költségei növelték a keresletet a jóléti szolgáltatások iránt, ugyanakkor jelentősen csökkent a társadalombiztosítási járulékot fizetők száma a tömeges munkanélküliség, a növekvő feketegazdaság és a kordedvezményes, valamint a rokkantnyugdíjazás könnyű elérhetősége következtében. Magyarországon a gazdasági recesszió – és a liberális scenáriók – ellenére a gazdasági átmenet első éveiben nem következett be a szociális – mindenekelőtt a társadalombiztosítási – kiadások jelentős csökkenése. A kiadások relatív – GDP-hez viszonyított – aránya még inkább emelkedett, mivel az első demokratikus kormány költséges programokat vezetett be a tömeges munkanélküliség és a szegénység növekedése miatt keletkezett igények kielégítésére. Emellett éveken keresztül nem nyúltak a már létező jogosultságokhoz, bár a juttatások reálértéke többnyire csökkent.³²

Összességében az 1990-es évek első felében a jóléti rendszer megtartotta vegyes jellegét, jöllehet a korábitól eltérő összetétellel, illetve szerkezetben. A kommunista jegyek gyorsan eltűntek, míg a szociáldemokrata, illetve konzervatív jegyek megmaradtak. Ezek a jellemzők nemcsak az intézményekben, hanem a társadalmi attitűdökben is gyökereztek. A közvéleménykutatások egyöntetűen azt jelezték, hogy a választók nagy része támogatta az univerzális elvek érvényesülését (különösen az egészségügyben) és a juttatásoknak a munkavégzéshez, illetve a járulékfizetés mértékéhez igazodó szintjét (a pénzbeli ellátások esetében).³³

A jóléti intézmények jelentős mértékű „útfüggősége” és a közvéleménynek a kiterjedt jóléti államot támogató attitűdje ellenére liberális reformok változtatták meg a jóléti status quot, mely a rendszer jelentős instabilitásához vezetett. A fordulópontot 1995 jelentette a magyarországi szociális rendszer közelmúltbeli

³⁰ Zukowski 1994: 154–170.

³¹ Okrasa 1987: 14.

³² Ferge–Tausz 2002.

³³ Ferge 2001: 151.

történetében, amikor a szociális jogok és juttatások jelentős megnyírbálása következett be, s ezt további hasonló lépések követték a következő években. Az új politika két első évében (1995 és 1996) a jóléti kiadások a GDP 5%-ával estek vissza – ez a GDP 29,5%-áról 24,3%-ára való csökkenést jelentette. A jóléti kiadások visszaszorításának legfontosabb módszere a juttatások indexálásának elmulasztása volt az ismét meglóduló, s jóval évi 20% fölé kerülő infláció közepette, de fontos szociális jogokat is megszüntettek.³⁴

A két legnagyobb volumenű pénzügyi juttatást, a nyugdíjat és a családi pótlékot egyaránt érintették a liberális reformok. Ami a nyugdíjrendszert illeti, az új szocialista-szabaddemokrata kormány 1995-ben kezdte csökkenteni a jogosultságokat, például a nyugdíjkorhatár férfiak és nők számára egységesen 62 évre emelésével az addigi 55, illetve 60 évről, melyet fokozatosan 2009-ig érnek el. A „pay-as-you-go” típusú nyugdíjrendszer alapelvei azonban 1997-ig változatlanok maradtak, amikor további átfogó reformokat indítottak, egy évvel későbbi bevezetéssel. Az új rendszert latin-amerikai példák alapján (Chile, Argentína) alakították ki, melyeket a nemzetközi pénzügyi szervezetek – mint az IMF és a Világbank – favorizáltak. A rendszert három pillér alkotta: az állami alapnyugdíj, a kötelező magánnyugdíj és az önkéntes nyugdíjpénztári ellátás. Az új rendszerhez való csatlakozás a pályakezdekők számára kötelező lett, míg a 47 év alattiak számára választható maradt. A munkavállalók és a munkaadók által fizetett járulékok egynegyede volt előirányozva a második pillér, vagyis a magánnyugdíjpénztárak számára.³⁵ 1995–1997-ben a családi pótlék univerzális jogosultságát is megszüntették, melyet csak néhány évvel korábban, 1990-ben vezettek be. Először az egy és kétgyermekes családok, majd hamarosan az összes család számára bevezették a rászorultság vizsgálatát.³⁶

A reformok irányát illetően azonban nem volt konszenzus a politikai erők között. Az 1998-as választások után az új kormány törölte a liberális jóléti átalakítás legtöbb elemét és visszaállította a programok szolidarisztikus elveit, valamint az univerzális jogosultságokat. Átalakította a nyugdíjtörvényt és a magánnyugdíjpénztárakhoz irányított járulékok szintjét alacsonyabban határozta meg, hogy biztosítsa az állami nyugdíjalap nagyobb bevételeit. Ez a lépés mindazonáltal csak részben ellensúlyozta a magánnyugdíjbiztosítás bevezetését. A magánnyugdíjak „beérésével” ez a pillér a jövőben várhatóan jelentős szerepet fog játszani a magyar nyugdíjrendszerben. Mindent összevetve azonban a nyugdíjrendszer megtartotta döntően állami jellegét, a közel teljes lefedettséggel. A magánnyugdíjak aránya az összes nyugdíjfizetésben elhanyagolható volt Magyarországon az 1990 utáni másfél évtizedben. A nyugdíjak a járulékokon alapulnak, azaz a munkavállaláshoz/teljesítményhez kötődnek. Érvényre jut a szolidaritás elve is, mivel a járulékfizetők között egy enyhe vertikális újraelosztás zajlik le. Az állami nyugdíjak ezen jellemzője a rendszerváltás éveitől erő-

³⁴ Lelkes 2000: 94.

³⁵ Janky 2000.

³⁶ Förster–Tóth 1999: 26; Gábos 2000: 107–112.

sődött is, mivel a nyugdíjak indexálását gyakran nem lineáris módon hajtották végre, az alacsonyabb nyugdíjasoknak kedvezve. Az új kormány ismét bevezette az állampolgárságon alapuló univerzális jogokat a családi pótlék és az anyasági juttatások terén is. Ez az állampolgárság elvének mint a jóléti juttatásokra való jogosultság forrásának a rehabilitációját jelentette, s a rászorultsági elv – legalábbis egy időre – defenzívába került.³⁷ Heves kritikát váltott ki, hogy az új kormány a családi pótlék összegét nem növelte tovább, hanem viszonylag nagy összegű adókedvezményt vezetett be a gyermekek után, melyet azonban nem minden szülő tudott teljes egészében igénybe venni.

A jóléti szféra egyéb fontos területein sem láthatjuk az egyértelmű liberális átalakulást. A jóléti ellátások más formái is univerzálisak maradtak, melyek közül a legfontosabb az egészségügyi ellátás, még ha itt a jogosultságok érvényesítését a megelőző évtizedekben intézményesült korrupció („hálapénz”) jelentősen akadályozza is. A rászorultsági elvű segélyezés – melyet gyakran a liberális jóléti rendszer fontos indikátorának tartanak – alárendelt jelentőségű maradt Magyarországon. A segélyezés aránya az összes jóléti kiadáson belül jóval a liberális rezsimek Esping-Andersen tanulmányában szereplő arányai alatt maradt – csak 3,3%-ot tettek ki, szemben az USA 18%-os és Kanada 16%-os arányával 1980-ban.³⁸ A magyar jóléti rendszer tehát ebben a tekintetben sem minősült liberálisnak továbbra sem. Igaz azonban, hogy a liberális tendenciák tovább erősítették a rendszer vegyes jellegét.

A 2002-es parlamenti választások után ismét hatalomra került szocialista (ex-kommunista)–liberális kormányok ellentmondásos módon kommunikáltak és cselekedtek a szociális rendszerrel kapcsolatban. Egyrészt hangsúlyozták a jóléti szektor liberális átalakításának szükségességét, beleértve a rászorultsági elvének bevezetését és az általános szociális jogok megszüntetésének igényét. Másrészt azonban a kiélezett politikai versenyben – minimális többséggel rendelkezve a parlamentben – csak csekély mértékben mertek elmozdulni ebbe az irányba. Mérsékeltlen növelték a magánnyugdíj-alapok részesedését a járulékokból, ami kétségkívül egy újabb fordulatot jelentett a nyugdíjpolitikában. Összességében azonban 2002–2006 között a jóléti rendszer működési elveit illetően jelentős változások nem következtek be, s a ciklus vége felé – és az új választási programban – a vezető kormánypart hangsúlyozta a jóléti rendszer meglévő keretek közötti fenntartásának és bővítésének szándékát, s különösen a szociáldemokrata elvek (univerzalitás) erősítésének szükségességét. Ezt hitelesítette, hogy a juttatások reálértéke a megelőző években általában jelentősen nőtt. Utóbbihoz azonban a magyar gazdaságtörténet példa nélküli eladósodási folyamata nyújtott forrásokat: egy kormányzati ciklus alatt a magyar államadósság közel kétszeresére nőtt, s a GDP arányában is néhány évvel korábban még elképzelhetetlen magasságba emelkedett. Mindez megnehezíti a 2002–2006 közötti időszak szociálpolitikai értékelését.

³⁷ Gábos 2000: 112–113.

³⁸ Lelkes 2000: 101–102.

A 2006-os év a második jelentős fordulópontot jelenti a rendszerváltás utáni magyar szociálpolitika történetében, hiszen a választások eredményeként hatalmon maradt kormánypártok azonnal – a korábban követett politikával és ígéreteikkel ellenkező – liberális reformokat hirdettek meg a jóléti rendszer legtöbb területén. E még lezárulatlan folyamat elemzése nem lehet feladatunk, de annyi már most megállapítható, hogy a végrehajtás módja – a reformok puccszerű meghirdetése és bevezetése, a reformok társadalmi elutasítottságának magas foka – tovább erősíti a magyar jóléti rendszer instabilitását, s a jövőben a kiszámíthatatlanság további lehetőségét hozdozza magában.

A kelet-közép-európai kommunista országok jóléti rendszereinek korábbi konvergenciája megszűnt 1990 után. Az egyes országok átmenete jóléti téren fontos sajátosságokat mutatott. Lengyelország a gazdasági sokkterápiát a jóléti rendszer lassú átalakításával párosította, melyben a nyugdíjreformnak – Magyarországtól eltérően – sikerült viszonylag széleskörű támogatottságot szerezni a politikai elitben.³⁹ Csehországban az 1990-es évek első felében uralkodó liberális gazdasági frazeológia a társadalombiztosítás meglepően stabil dotációjával párosult, s a reformok legmesszebb az egészségügyi ellátás terén jutottak, ahol egymással versenyző egészségbiztosítók rendszerét hozták létre, de az állampolgári jogú ellátások, az univerzalitás megőrzésével.⁴⁰ Szlovákia az 1990-es évek nagy részében az ennél is lassúbb változásokkal tűnt ki, melyek azonban az ezredfordulót követően itt is felgyorsultak: különösen az egészségügyben vált egyértelművé a liberális irány, mely magában foglalta a magánbiztosítók térnyerését és az ellátásra szorulóknak terheinek növekedését.⁴¹ A 2006-os kormányváltás után azonban meghirdették a liberális intézkedések jelentős részének visszavonását, melyek közül például a vizitdíj eltörlése már meg is történt.

Ennek nyomán valamelyest nőttek az eltérések a kelet-közép-európai országok jóléti rendszerei között az 1980-as évekhez viszonyítva.⁴² Minden változás és eltérés ellenére azonban a külső politikai erők és megfigyelők ideáljaitól függően csalódva (IMF, Világbank) vagy inkább meglegedettséggel (EU) vették tudomásul, hogy a jóléti rendszer gyors, az Egyesült Államokat példaképnek tekintő, liberális átalakítása nem ment végbe a térségben. Sőt, EU-kiadványok egyenesen azt állapíthatták meg például a térség egészségügyi rendszereinek átalakítása vonatkozásában, hogy „minden egészségügy-finanszírozási reform megfelel a nyugat-európai tradíciók főáramának”.⁴³ Ez utóbbi tény egyébként annál is inkább meglepő, mert a Világbanktól és az IMF-től eltérően az EU lényeges befolyást nem gyakorolt a térségre szociális téren, s erre láthatóan nem is törekedett. A kutatás többnyire szintén a liberális átalakulás elmaradását hangsúlyozza

³⁹ Inglot 2003: 243.

⁴⁰ Deacon 2000: 151.

⁴¹ Hurcíková–Pekník 2002.

⁴² Müller 2002: 159.

⁴³ *Consensus Programme* 1998.

nem csak a korai időszak tekintetében,⁴⁴ hanem az 1990-es évek végét illetően is.⁴⁵ Következésképpen a szociálpolitika meghatározóit illetően a kelet-közép-európai országok jóléti fejlődése hasonlóképpen alakult, mint Magyarorszáé.

Mivel a lakosság egyértelműen a kiterjedt állami szociálpolitikát részesítette előnyben, magyarázatot igényelnek a kétségkívül létező liberális tendenciák. Ezeket gyakran a liberális megoldások átvételére ösztönző nemzetközi pénzügyi és más intézmények nyomásának (IMF, Világbank), valamint a nemzetközi gazdasági verseny vélt vagy valós hatásának tulajdonítják.⁴⁶ Ezek azonban csak részleges magyarázatot jelenthetnek. Különösen az 1990-es évek közepétől kezdődően a nemzetközi pénzügyi szervezetek aktivitása és befolyása jelentősen csökkent a térségben. Emellett az alacsony munkaerőköltségek következtében a régió inkább a nemzetközi gazdasági korlátok lebomlásának haszonélvezői közé tartozott mindeddig, s így a globalizáció sem tekinthető megfelelő magyarázatnak.

Ehelyett egy alternatív interpretáció mellett kívánunk érvelni, mely fokozottan figyelembe veszi a társadalmi-kulturális tényezőket. A kommunista rendszerek törekvése a tradicionális közösségek felszámolására és a civil társadalom megsemmisítésére hosszú távon jelentős eredménnyel járt. Ennek következtében a társadalmi tőke eróziója következett be Magyarországon és más kelet-közép-európai országokban, ami a kommunizmus egyik legjelentősebb szociális és kulturális következményének tekinthető.⁴⁷ A társadalmi tőke alacsony szintje a volt kommunista országokban kifejeződött a bizalom és az önkéntes egyesületekben való tagság nyugat-európainál lényegesen alacsonyabb szintjében. 1990-ben a válaszadóknak Magyarországon csak 25%-a, Lengyelországban 35%-a bízott meg feltétel nélkül polgártársaiban. Ezzel szemben a megfelelő arányok lényegesen magasabbak voltak szinte minden nyugat-európai országban: Norvégiában 65%, Svédországban 66%, Nagy-Britanniában 44%. Csak Ausztria és néhány dél-európai ország rendelkezett a lengyelnél kissé alacsonyabb szinttel.⁴⁸ Ez a jelenség nagyban hozzájárulhatott a társadalmi szolidaritás alacsony szintjéhez, s akadályozta a polgárok csoportokon belüli kooperációját, valamint a társadalmi csoportok közötti együttműködést is. Véleményünk szerint a jóléti juttatásokból részesedők ebből következő szervezeti gyengesége (organizational weakness) és csökkenő befolyása a jóléti állam visszaszorításában érdekelt más társadalmi csoportokkal szemben – a jóléti intézmények korábban bemutatott vegyes jellegével együtt – döntően magyarázza azt, hogy miért tudják külső és belső erők folyamatosan megkérdőjelezni a jóléti status quot. Ez egyszersmind a jóléti rendszerek fokozott instabilitását is eredményezi.⁴⁹ A kutatások jelen állása nem teszi lehetővé, hogy tézisünket ennél körültekintőbben

⁴⁴ Götting 1998: 261–284.

⁴⁵ Deacon 2000: 151.

⁴⁶ Horstmann–Schmähl 2002: 63–81.

⁴⁷ A társadalmi tőke alakulására Kelet-Közép-Európában: Seligman–Füzér 1994; Delhey–Newton 2003; Uslaner 2003.

⁴⁸ Gabriel 2002: 58.

⁴⁹ Offe 1993.

bizonyítsuk. A kulturális tényezők szerepe a jóléti állam fejlődésében a kutatás egyik igencsak elhanyagolt területe Nyugat-Európában is, mely azonban ígéretes terepnek számít.⁵⁰ Ami Kelet-Közép-Európát illeti, a jóléti állam fejlődésének determinánsai, s különösen a kulturális tényezők jelentősége terén a kérdések megfogalmazása is alig történt meg.

A kommunista rendszerek szociális és politikai öröksége tehát több tekintetben is kedvező volt a rendszerváltás utáni kelet-közép-európai jóléti rendszerek instabilitásának kialakulása szempontjából. A jóléti intézmények „vegyes” jellege is hozzájárult ehhez, de talán még fontosabbnak tekinthető az, hogy nem volt szilárd osztályszövetség a jóléti rezsimok mögött, hanem kevésbé stabil tényezők, mint a kommunista ideológia, válságok stb. határozták meg a jóléti rendszerek fejlődését. A politika változékonyságát intézményesítette a lakosság társadalmi értékeinek és attitűdjeinek inkonzisztenciája is. Egyrészt a jóléti állam tevékenységének magas fokú társadalmi elfogadottságát láthatjuk, másrészt azonban a jóléti szolgáltatások haszonélvezői csak alacsony fokú társadalmi tőkével, társadalmi képességekkel (social capabilities), szervezeti erővel (organizational strength), rendelkeztek, vagyis a nyugat-európai jóléti államok 20. századi fejlődésében mindvégig fontos tényezők itt jórészt hiányoztak. Ennek következtében ezeknek a rétegeknek a politikai cselekvése nem lehetett hatékony, s így nem tudtak megfelelő osztályszövetségeket sem formálni.

ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

Tanulmányunkban a második világháború utáni Kelet-Közép-Európa jóléti fejlődését és ennek főbb meghatározóit vizsgáltuk. A térség országai közül mindegyikről Magyarország fejlődését követtük, a többi országot ehhez az esethez viszonyítva jellemeztük. Amellett érveltünk, hogy a térség jóléti fejlődésének legfontosabb determinánsai jelentősen eltértek azoktól a tényezőktől, melyeket Nyugat-Európában találhatunk, s ezek a különbségek nagyban hozzájárultak a térség jóléti rendszereinek jelenlegi, „vegyes” jellegéhez, s ezen keresztül változékonyságához. Nyugat-Európában az iparosodás hatása, a népesség és a munkaerő változó szerkezete, s különösen a kiterjedt jóléti államot előnyben részesítő rétegek politikai mobilizációja jelentették a szociális jogok fejlődésének alapját. A politikai mobilizáció hatékonysága az osztályszövetségek kialakulásán nyugodott. Emellett a politikai mobilizációnak szintén voltak szociális és kulturális előfeltételei: meghatározott kulturális értékek, mint a bizalom magas szintje, a becsületesség és az állami hatóságoknak való engedelmesség, illetve azokkal való együttműködési készség ugyanúgy ide tartoztak, mint az „associability” vagy a „social capabilities”, melyek elősegítették a kooperációt és a hatékony közösségi cselekvést.

⁵⁰ Pfau-Effinger 2005.

Jóllehet a gazdasági és demográfiai tényezők hasonlóan jelentkeztek, mint Nyugat-Európában, más tényezők esetében jelentős eltérést láthatunk. Kelet-Közép-Európában a szociálpolitika fontos determinánsai közé tartozott a kommunista ideológia minden belső inkohereciájával együtt, mely egyaránt támogatta az univerzális és a munkavégzéshez kapcsolódó szociális jogokat. Az elitek legitimációs törekvései, a politikai és gazdasági krízisek további fontos meghatározónak számítottak. Amellett is érveltünk, hogy téves lenne a kommunista országok jóléti rendszereit azok sajátos kommunista jegyeivel azonosítani, mivel megtalálhatóak voltak bennük a korabeli Nyugat-Európában meglévő más – konzervatív, illetve szociáldemokrata – rendszerek jellemzői is. Ráadásul a sajátos kommunista jegyek a rendszerváltást követően gyorsan eltűntek, s így a kommunista rendszer öröksége ezen a téren a konzervatív és a szociáldemokrata rendszerek egyfajta keveréke volt.

Ez a „vegyes” vagy „hibrid” jelleg önmagában is növelte a jóléti rendszerek instabilitásának lehetőségét. Ráadásul – némileg paradox módon – a kommunizmus öröksége szintén kedvezett a liberális tendenciák térhódításának az új demokráciákban. Ezek a tendenciák nem egyértelműek, hiszen egyrészt a korai elemzésekre jellemző liberális scénáriók ellenére a jóléti rendszer ilyen átalakítása nem következett be sehol sem a térségben. Másfelől azonban a jóléti diskurzus jellemzően liberális nyelve és a jóléti programok számos liberális reformja magyarázatot kíván egy olyan régióban, ahol a politikai liberalizmus befolyása mindig is csekély volt, s a közvéleménykutatások ma is a liberális jóléti reformok kis támogatottságát mutatják. A liberális programmal rendelkező nemzetközi gazdasági és pénzügyi szervezetek (IMF stb.) befolyása az egyik tényező lehet, különösen a magas eladósodottságú országokban, miként a globalizáció vélt vagy valós hatása is. Ezek a tényezők azonban legfeljebb részleges magyarázatot jelenthetnek, különösen az 1990-es évek közepétől, hiszen azóta e szervezetek aktivitása jelentősen visszaszorult a régióban, s ezenkívül a térség alacsony munkaerőköltségei miatt inkább a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fokozódásának nyertese, mint vesztese volt.

Ezért a liberális tendenciák alternatív magyarázatának lehetőségére hívtuk fel a figyelmet, mely a korábbi évtizedek jóléti politikájához és tágabb kulturális örökségéhez kapcsolódik. A társadalmi tőke alacsony szintje a volt kommunista országokban véleményünk szerint döntően hozzájárulhat ahhoz, hogy a jóléti állam visszaszorításában érdekelt belső és külső erők miért tudják tartósan megkérdőjelezni a jóléti status quot Kelet-Közép-Európában. Annak ellenére képesek erre, hogy az útfüggőség erősen érvényesül intézményi téren, továbbá a lakosság túlnyomó része a szociáldemokrata és a konzervatív jóléti megoldásokat részesíti előnyben. A kommunista rendszerek törekvése a tradicionális közösségek felszámolására és a civil társadalom megsemmisítésére a társadalmi tőke jelentős erózióját eredményezte, ami a kommunizmus egyik legjelentősebb szociális és kulturális következményének tekinthető.

A kulturális tényezők szerepe a jóléti állam fejlődésében azonban a kutatások egyik igencsak elhanyagolt területe, s további vizsgálatokat igényel. Ennek számos

lehetséges útja van: az egyik ezek közül a jóléti állam elfogadottságát és támogatottságát befolyásoló kulturális értékek kutatása. A kulturális megközelítés szintén hasznos lehet a társadalmi mobilizáció, az osztályszövetségek megkötésének és hatékony működésének kulturális előfeltételeinek megállapítására, melyek elengedhetetlenek a kiterjedt jóléti államok létrejötte szempontjából.

Ennek következtében az említett kulturális tényezők – a kommunista rendszer más örökségeivel együtt – hozzájárultak ahhoz, hogy a kelet-közép-európai régió jóléti rendszerei továbbra is vegyes jellegűek maradtak, s egyben ahhoz is, hogy a posztkommunista szociális rendszereket az instabilitás jellemzi. A posztkommunista jóléti rendszerek instabilitása tehát nem egyszerűen a kommunista jóléti rendszernek a liberális jóléti rendszerré való feltételezett átalakulásából adódik. Ehelyett az instabilitás a kelet-közép-európai jóléti rendszerek intézményesült vonásának tekinthető, melynek fennmaradása a jövőben is várható, mindaddig, amíg a demokratikus intézmények működése nem javul meg olyan mértékben, hogy azok hívebben tükrözzék a lakosság preferenciáit. Mindez arra is utal, hogy a civil társadalom fejlettsége a tartós eredménnyel rendelkező reformok egyik fontos előfeltétele is. A döntéshozók számára a kelet-közép-európai szociálpolitika régebbi és közelebbi múltjának legfontosabb tanulsága az lehet, hogy a jóléti reformok meghozatala és végrehajtása során elengedhetetlen a valós konszenzuseresés, hiszen csak így lehet elkerülni a reformok kudarcát, s az ilyen kudarcok magas gazdasági és társadalmi költségeit.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alber, Jens 1987: *Vom Armenhaus zum Wohlfahrtsstaat*. Campus, Frankfurt/M.
- Amenta, Edwin 2003: What We Know about the Development of Social Policy: Comparative and Historical Research in Comparative and Historical Perspective. In: Mahoney, James – Rueschmeyer, Dietrich (szerk.): *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences*. Cambridge University Press, Cambridge, 91–130.
- Andorka Rudolf – Tóth István György 1992: A szociális kiadások és a szociálpolitika Magyarországon. In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1992*. TÁRKI, Budapest, 396–507.
- Baldock, John 1999: Culture: The Missing Variable in Understanding Social Policy? *Social Policy and Administration* 33. 4. 458–473.
- Baldwin, Peter 1990: *The Politics of Social Solidarity*. Cambridge University Press, Cambridge
- Castles, Francis G. 1986: Whatever Happened to the Communist Welfare State? *Studies in Comparative Communism* 19. 213–226.
- Consensus Programme. Recent Reforms in Organisation, Financing and Delivery of Health Care in Central and Eastern Europe in Light of Accession to the European Union*. Conference May 1998. European Commission, Brussels, 1998.

- De Deken, Johan Jeroen 1994: *Social Policy in Postwar Czechoslovakia*. (EUI Working Paper SPS No. 13.) EUI, Florence
- Deacon, Bob 1983: *Social policy and socialism. The struggle for socialist relations of welfare*. Pluto Press, London
- Deacon, Bob 1993: Developments in East European Social Policy. In: Jones, Catherine (szerk.): *New Perspectives on the Welfare State in Europe*. Routledge, London–New York, 177–197.
- Deacon, Bob 2000: Eastern European Welfare States: The Impact of the Politics of Globalization. *Journal of European Social Policy* 10. 2. 146–161.
- Delhey, Jan – Newton, Kenneth 2003: Who trusts? The origins of social trust in seven societies. *European Societies* 5. 2. 93–137.
- Dixon, John – Macarov, David (szerk.) 1992: *Social welfare in socialist countries*. Routledge, London–New York
- Esping-Andersen, Gosta 1990: *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton University Press, Princeton
- Esping-Andersen, Gosta 1996: After the Golden Age? Welfare State Dilemmas in a Global Economy. In: Gosta Esping-Andersen (szerk.): *Welfare States in Transition: National Adaptations in Global Economies*. Sage, London, 1–31.
- Ferge, Zsuzsa 1980: *Társadalompolitikai tanulmányok*. Gondolat, Budapest
- Ferge, Zsuzsa 1992: Social Policy Regimes and Social Structure. In: Ferge, Zsuzsa – Kolberg, Jon Eivind (szerk.): *Social Policy in a Changing Europe*. Campus, Frankfurt/M.–Boulder Co, 201–222.
- Ferge, Zsuzsa 2001: Welfare and »Ill-fare« Systems in Central-Eastern Europe: In: Sykes, Robert – Palier, Bruno – Prior, Pauline M. (szerk.): *Globalization and European Welfare States. Challenges and Change*. Palgrave, Houndmills–Basingstoke, 127–152.
- Ferge, Zsuzsa – Tausz, Katalin 2002: Social Security in Hungary: A Balance Sheet after Twelve Years. *Social Policy and Administration* 36. 178–195.
- Ferrera, Mauricio 1986: Italy. In: Flora, Peter (szerk.): *Growth to Limits. The Western European Welfare States Since World War II*. Vol. 2. de Gruyter, Berlin, 385–482.
- Flora, Peter – Heidenheimer, Arnold J. (szerk.) 1981: *The Development of Welfare States in Europe and America*. Transaction, New Brunswick–London
- Flora, Peter – Alber, Jens 1981: Modernization, democratization and the development of welfare states in Western Europe. In: Peter Flora and Arnold J. Heidenheimer (szerk.): *The Development of Welfare States in Europe and America*. Transaction, New Brunswick–London, 37–80.
- Förster, Michael F. – Tóth István György 1999: *Családi támogatások és gyermekszegénység a kilencvenes években Csehországban, Magyarországon és Lengyelországban*. (TÁRKI Társadalompolitikai Tanulmányok 16.) TÁRKI, Budapest
- Gábos András 2000: Családok helyzete és családtámogatások a kilencvenes években. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riórt 2000*. TÁRKI, Budapest, 99–122.
- Gabriel, Oscar W. et al. 2002: *Sozialkapital und Demokratie. Zivilgesellschaftliche Ressourcen im Vergleich*. WUV Universitätsverlag, Wien
- Götting, Ulrike 1998: *Transformation der Wohlfahrtsstaaten in Mittel- und Osteuropa. Eine Zwischenbilanz*. Leske und Budrich, Opladen

- Heclo, Hugh 1981: Toward a New Welfare State? In: Flora, Peter – Heidenheimer, Arnold (szerk.): *The Development of Welfare States in Europe and America*. Transaction, New Brunswick–London, 383–406.
- Heclo, Hugh 1974: *Modern Social Politics in Britain and Sweden*. Yale University Press, New Haven, CT.
- Horstmann, Sabine – Schmähl, Winfried 2002: Explaining Reforms. In: Schmähl, Winfried – Horstmann, Sabine (szerk.): *Transformation of Pension Systems in Central and Eastern Europe*. Edward Elgar, Cheltenham, 63–85.
- Hurčíková, Margita – Pekník, Karol 2002: Transformation of old-age security in the Slovak Republic. In: Schmähl, Winfried and Horstmann, Sabine (szerk.): *Transformation of Pension Systems in Central and Eastern Europe*. Edward Elgar, Cheltenham, 249–276.
- ILO 1927: *Compulsory Sickness Insurance. Studies and Reports*. (Series M, 6.) ILO, Geneva
- ILO 1933a: *Compulsory Pension Insurance. Studies and Reports*. (Series M, 10.) ILO, Geneva
- ILO 1933b: *International Survey of Social Service. Studies and Reports*. (Series M, 11.) ILO, Geneva
- Inglot, Tomasz 2003: Historical Legacies, Institutions, and the Politics of Social Policy in Hungary and Poland, 1989–1999. In: Ekiert, Grzegorz – Hanson, Stephen E. (szerk.): *Capitalism and Democracy in Central and Eastern Europe. Assessing the Legacy of Communist Rule*. Cambridge University Press, Cambridge, 210–247.
- Janky Béla 2000: *A magánnyugdíj-pénztárak tagsága*. (TÁRKI Társadalompolitikai Tanulmányok. 18.) TÁRKI, Budapest
- Kersbergen, van Kees 1995: *Social Capitalism: A Study of Christian Democracy and the Welfare State*. Routledge, London
- Kocka, Jürgen 1999: Asymmetrical Historical Comparisons: The Case of the German Sonderweg. *History and Theory* 38. 40–50.
- Kornai János et al. 2001: *Reforming the state: fiscal and welfare reform in post-socialist countries*. Cambridge University Press, Cambridge
- Korpi, Walter 1980: Social Policy and Distributional Conflict in the Capitalist Democracies. *West European Politics* 3. 3. 296–316.
- Korpi, Walter 1983: *The Democratic Class Struggle*. Routledge, London
- Korpi, Walter 1989: Power, Politics, and State Autonomy in the Development of Social Citizenship: Social Rights during Sickness in Eighteen OECD Countries since 1930. *American Sociological Review* 54. 3. 309–328.
- Kovács János Mátyás 2002: Approaching the EU and Reaching the US? Rival Narratives on Transforming Welfare Regimes in East-Central Europe. *West European Politics* 25. 2. 175–204.
- Král, Jiri – Mácha, Martin 2002: Transforming of the old-age security in the Czech Republic. In: Winfried Schmähl – Sabine Horstmann (szerk.): *Transformation of Pension Systems in Central and Eastern Europe*. Edward Elgar, Cheltenham, 223–248.
- Lelkes, Orsolya 2000: A great leap towards liberalism? The Hungarian welfare state. *International Journal of Social Welfare* 9. 92–102.
- Lipsmeyer, Christine S. – Nordstrom, Timothy 2003: East versus West: comparing political attitudes and welfare preferences across European societies. *Journal of European Public Policy* 10. 3. 339–364.

- Minkoff, Jack – Turgeon, Lynn 1977: Income Maintenance in the Soviet Union in Eastern and Western Perspective. In: Horowitz, Irving Louis (szerk.): *Equity, Income and Policy*. Praeger–New York–London.
- Müller, Katharina 2002: From the State to the Market? Pension Reform Paths in Central-Eastern Europe and the Former Soviet Union. *Social Policy and Administration* 36. 2. 156–175.
- Novak, Mojca 2001: Reconsidering the socialist welfare state model. In: Woodward, Alison – Kohli, Martin (szerk.): *Inclusions and Exclusions in European Societies*. Routledge, London–New York, 111–126.
- OECD 1985: *Social expenditure, 1960–1990. Problems of growth and control*. OECD, Paris
- Offe, Claus 1993: The politics of social policy in Eastern European transition: antecedents, agents, and agenda of reform. *Social Research* 60. 4. 649–685.
- Okrasa, Włodzimierz 1987: Social Welfare in Poland. In: Le Grand, Julian – Okrasa, Włodzimierz (szerk.): *Social Welfare in Britain and Poland*. STICERD, London
- Petrák, Katalin 1978: *A szervezett munkásság küzdelme a korszerű társadalombiztosításért*. Táncsics, Budapest
- Pfau-Effinger, Birgit 2005: Culture and Welfare State Policies: Reflections on a Complex Relation. *Journal of Social Policy* 34.1. 3–20.
- Pierson, Christopher 1991: *Beyond the Welfare State?* Polity, Cambridge
- Pryor, Frederick 1968: *Public Expenditures in Communist and Capitalist Nations*. Richard D. Irwin, Homewood, Ill.
- Rimlinger, Gaston V. 1971: *Welfare Policy and Industrialization in Europe, America, and Russia*. Wiley, New York
- Rothstein, Bo 1998: *Just Institutions Matter. The Moral and Political Logic of the Universal Welfare State*. Cambridge University Press, Cambridge
- Seligman, Adam B. – Füzér, Katalin 1994: The Problem of trust and the transition from state socialism. *Comparative Social Research* 14. 193–221.
- Shalev, Michael 1983: The Social Democratic Model and Beyond. *Comparative Social Research* 6. 315–351.
- Sik, Endre – Svetlik, Ivan 1990: Similarities and Differences. In: Evens, Adalbert – Wintersberger, Helmut (szerk.): *Shifts in the Welfare-Mix*. Campus, Frankfurt/M.
- Sorensen, Aage B. 1998: On Kings, Pietism and Rent-seeking in Scandinavian Welfare States. *Acta Sociologica* 41. 4. 363–375.
- Standing, Guy 2001. Social Protection in Central and Eastern Europe: A Tale of Slipping Anchors and Torn Safety Nets. In: Esping-Andersen, Gosta (szerk.): *Welfare States in Transition: National Adaptations in Global Economies*. Sage, London, 225–255.
- Tomka Béla 2003: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Századvég, Budapest (Angolul: Tomka, Béla: *Welfare in East and West: Hungarian Social Security in an International Comparison, 1918–1990*. Akademie Verlag, Berlin)
- Tomka Béla 2004: Wohlfahrtsstaatliche Entwicklung in Ostmitteleuropa und das europäische Sozialmodell, 1945–1990. In: Kaelble, Hartmut – Schmid Günter (szerk.): *Das europäische Sozialmodell. Auf dem Weg zum transnationalen Sozialstaat*. (WZB-Jahrbuch 2004.) edition sigma, Berlin, 107–139.

- Ullrich, Carsten G. 2000: Die soziale Akzeptanz des Wohlfahrtsstaates. *Soziale Welt* 51. 131–151.
- Ullrich, Carsten G. 2003: *Wohlfahrtsstaat und Wohlfahrtskultur*. (Working Papers, Nr. 67.) Mannheimer Zentrum für Europäische Sozialforschung, Mannheim
- Uslaner, Eric M. 2003: Trust and civic engagement in East and West. In: Badescu, Gabriel – Uslaner, Eric M. (szerk.): *Social Capital and the Transition to Democracy*. Routledge, London–New York, 81–94.
- Wilensky, Harold L. 1975: *The Welfare State and Equality: Structural and Ideological Roots of Public Expenditures*. University of California Press, Berkeley
- Wilensky, Harold L. 1981: Leftism, Catholicism, and Democratic Corporatism: The Role of Political Parties in Recent Welfare State Development. In: Flora, Peter – Heidenheimer, Arnold (szerk.): *The Development of Welfare States in Europe and America*. Transaction, New Brunswick–London, 345–382.
- Wilensky, Harold L. et al. 1985: *Comparative Social Policy. Theories, Methods, Findings*. University of California Press, Berkeley
- Zimmermann, Susan 2001: Wohlfahrtspolitik und die staatssozialistische Entwicklungsstrategie in der 'anderen' Hälfte Europas im 20. Jahrhundert. In: Jäger, Johannes – Melinz, Gerhard – Zimmermann, Susan (szerk.): *Sozialpolitik in der Peripherie*. Brandes und Apsel, Frankfurt am M., 211–238.
- Zukowski, Maciej 1994: Pensions Policy in Poland after 1945. In: Hills, John – Ditch, John – Glennerster, Howard (szerk.): *Beveridge and Social Security. An International Retrospective*. Clarendon Press, Oxford, 154–170.

Jakab Péter

A „Pazzi-átok”

*Kísérlet egy 15. századi firenzei összeesküvés
társadalomtörténeti aspektusainak megragadására*

„Mert mielőtt bármibe fogsz, jól meg kell fontolnod,
s ha megfontoltad, hamar kell cselekedned.”

(Sallustius: Cat. 1.)¹

1. 1478. április 26-án a Santa Maria del Fiore főhajójának kövezetén egy össze-
szurkált holttest hevert, míg a sekrestyében egy megmenekült áldozat várta léleg-
zetét visszafojtva az eseményeket. A férfit Lorenzo de' Medicinek hívták, a firen-
zei székesegyház padlóján pedig öccse, Giuliano feküdt élettelenül. A merénylet-
tet kivitelező rivális patríciuscsalád, a Pazzik tagjai évszázadokon keresztül a város
legbefolyásosabb emberei voltak, ám pár év múlva már a Pazzi nevet is tilos volt
firenzeinek szájára venni. Hogyan és miért lehetett ilyen rövid idő alatt elfeled-
tetni a várossal ezt a familiát?

2. A San Lorenzo templomhoz illeszkedő Medici-kápolnában Michelangelo
készítette márvány síremlékek állnak. A helyiségbe belépve baloldal felé vehető
szemügyre Lorenzo emlékműve, jobbra Giulianóé. A gyilkosság napján betegség-
től legyengült, bátyja árnyékában nem sok kormányzati szerephez jutó Medici
erőtlen testtartásban, hatalmas páncélban, mint egy római hadvezér „trónol”,
fejét oldalra fordítva. Az erősen idealizáló szobor egy olyan személy örökkévaló-
ságát ábrázolja, aki harmincadik születésnapját sem érte meg. Hogyan lehetett
elfogadtatni ezt a már-már héroszkultusznak beillő értelmezését egy (az alkotás
keletkezésekor még nem is annyira távoli) történeti személynek?

A fentebbiekben csak pár kérdést fogalmaztam meg az esettel kapcsolatban.
Ezek mindegyike azt igényli, hogy a forrásokat nem szem elől tévesztve, de az
eseményeket más oldalról megragadva közelítse meg a kutató azt a társadalmi
klímát, amelyben a politikai „széljárás” végül nem fordult meg, mi több, a Medi-
ci-Firenze fénykorát hozta el a 15. század utolsó éveiben.

A Pazzi-összeesküvés interpretálói – köztük a szervezkedés monográfusa, Lauro
Martines – mindig is hajlottak arra, hogy a valóban rendkívül brutális eseménysort
(az elkövetést és megtorlását) véres, maffia-elemeket sem nélkülöző, „reneszánsz
thrillerként” értelmezzék.² Ettől az iránytól próbálunk egy lépéssel távolabb állni,

¹ Sallustius 1978: 9.

² Martines 2004: 1.

olyan társadalmi erőket megvizsgálva, mint a pápai rendelkezések visszhangja a korabeli Firenzében, a banki ügyletek létrehozta és elpusztította *network*, a megjelenő erőszak lehetséges hátterei és a korai Medici-kultusz recepciója.³

„Nincsen kedvesebb áldozat a zsarnokok vérénel.”

(Boccaccio)⁴

AMIRŐL A FORRÁSOK BESZÉLNEK

A történettudomány régen leszámolt azzal a hipotézissel, hogy a forrásokból egy esemény hitelesen megismerhető, ezt vizsgálatunk során is figyelembe kell vennünk. Különösen azért, mivel a fennmaradt beszámolók legjava a Mediciek irányában elfogult visszaemlékezés. Ezek közül Angelo Poliziano rövid leírása a legfontosabb, hiszen szerzője maga is jelen volt a történetknél, mi több, Lorenzo – kis túlzással – az életét is neki köszönheti, részben. Ennek megfelelően az összeesküvők egész „bűnkatalógusát” állítja fel e forrás, túlzásai ellenére azonban adatait többé-kevésbé akceptálta a többi beszámoló és a forráskritika. Ez rávilágít arra, hogy a merénylet után nem volt igény, illetve szükség a történetek tárgyilagosabb megörökítésére, vagyis a ránk maradt kortárs szövegek nagyobb része már feladatának tekintette a merénylet egyoldalú megbélyegzését is.

A Mennybemenetel előtti vasárnapon (1478. április 26.) lezajlott esemény fő kitervelői Poliziano leírásában Jacopo és Francesco de' Pazzi, illetve Francesco Salviati pisai érsek voltak. A „sötét terv” (*nero disegno*) részesei között sokat sejtetően még 7 „városi polgárt” említ, ezek Guglielmo de' Pazzi (Lorenzo sógora), Renato de' Pazzi (Guglielmo testvére), Giovambattista (Gianbattista) da Montesecco, imolai kapitány, Antonio da Volterra és Stefano Bagnoni⁵ papok, Napoleone Francesi, Guglielmo vazallusa, illetve Nanni da Pisa ügyvéd.⁶ Közöttük olyan személy is található (Renato de' Pazzi), akinek – amint a későbbiekben látni fogjuk – semmi érdeke nem fűződött a kettős gyilkossághoz, abban nem vett részt, de mivel halállal lakolt, be kellett kerülnie a „főbűnösök” közé. A szervezkedésben résztvevők „bűnkatalógusa”, jellemtelenségük és erkölcstelen életvitelük taglalása egyértelműen Sallustiuszt idézi, akinek a munkájában az olvasható, hogy Catilina megvásárolta hívei bizalmát (Sall.: Cat. 14.).⁷ Polizianónál szintén az összeesküvők állhatatlanságából és korrumpálhatóságából következik a Giuliano és Lorenzo ellen irányuló halálos merénylet kitervelése.

³ Jelen dolgozat a 2006–2007. évi Benda Gyula emlékpályázatra készült. A kézirat olvasói és bírálói közül elsősorban Almási Gábornak, Klaniczay Gábornak, Novák Veronikának és Sággy Marianne-nak tartozom köszönettel tanácsaikért és értékes megjegyzéseikért.

⁴ Idézi Burckhardt 1978: 45.

⁵ Róla – Polizianóra jellemző módon – azt is megtudjuk, hogy lánya (!) „paráznság vétkébe esve” teherbe esett. (Poliziano: 4.)

⁶ Poliziano: 4.

⁷ Sallustius 1978: 17.

A két Medici elleni merénylet apropója IV. Sixtus pápa unokaöccsének, a fiatal Raffaele Riario kardinálisnak a városba érkezése volt. Az eredeti terv szerint az imolai kapitány a fiesolei fogadás alkalmával követte volna el a gyilkosságokat, azonban itt a gyengélkedő Giuliano nem vett részt a lakomán, így a kardinális vasárnapi szentmiséjének helyszínéül szolgáló firenzei dóm lett a következő alkalmas helyszín a végrehajtásra. Mivel a templomi gyilkosságot Gianbattista da Montesecco nem vállalta, Jacopo de’ Pazzi titkár-papja és kollégája vállalták a feladatot.⁸ A terv azonban ismét meghiúsulni látszott, mivel Giuliano a szentmisén sem volt hajlandó megjelenni. Ekkor az egyik cinkostárs, Bernardo Baroncelli-Bandini másodmagával személyesen felkereste Giulianót, s nagy nehezen rábírta, hogy eljöjjön velük a Dómba.⁹ Polizianónál nem szerepel egy utóbb végzetesnek bizonyuló epizód: Baroncelli – ugratást mímelve – átölelte Giulianót, hogy megbizonyosodjon felőle, Lorenzo öccse visel-e páncélt öltözéke alatt.¹⁰

A nagy templomtérben feltehetőleg külön oldalon elhelyezkedve álltak a férfi és női résztvevők.¹¹ Amikor a szentmisében az átváltoztatásnál megszólalt a csengő, a „jelre” ráismerve Baroncelli rárontott Giulianóra, akit a körülötte csoportosuló merénylők halálra sebeztek törszúrásaikkal.¹² A két cinkos pap viszont csak megsebesítette a távolabb álló Lorenzót, akit hívei – köztük Poliziano – az északi sekrestyeajtó felé tuskoltak, s a bronz ajtószárnyakat magukra zárták (az idősebb testvért testével fedező Francesco Nori üzletkötő Lorenzo védelmében halálos sebet kapott Baroncellitól¹³). A biztonságos helyen egy Antonio Rodolfo nevű ifjú kiszívta Lorenzo sebét (arra az esetre, ha azt mérgezett tör ejtette volna). Miután egy másik kísérő, Sigismondo Stufa felkapaszkodott egy belső lépcsőn – a ma már orgonasípot tartalmazó – karzatra a sekrestye felett, s jelentette, hogy elmúlt a veszély, a sérültet gyorsan hazatámogatták.¹⁴ Eközben a Pazzik és kísérőik az utcára siettek, s „Popolo” (nép) és „Libertà” (szabadság) jelszavakat harsogva a Piazza della Signoria felé vették útjukat. A tömeg azonban „Palle, palle”¹⁵-kiáltásokkal felelt, s körülfogta a merénylőket.¹⁶ Eközben Salviati érsek, akinek feladata a Signoria épületének (a Palazzo Vecchiónak) elfoglalása és a *gonfaloniere* ártalmatlanná tétele lett volna,¹⁷ a palotában eltévedt, s fogságba

⁸ Schevill 1961: 384.

⁹ A Santa Maria del Fiore elnevezés helyett a források és a szakirodalom a jelenleg az újkori templom alapjául szolgáló, korai középkori eredetű Santa Reparata templom nevét terjeszti ki a székesegyházra.

¹⁰ Martines 2004: 116.

¹¹ Utóbbira utal, hogy a feljegyzések szerint 1476-ban a milánói Galeazzo Maria Sforza egyik gyilkosa, Giovanni Andrea Lampugnani a „nők oldala” felé menekült, de felbotlott egy hoszszú ruhaszélben, s egy üldözője megölte. (Martines 2004: 17.)

¹² Poliziano: 5.

¹³ Emlékműve a firenzei Santa Croce templomban van.

¹⁴ Poliziano: 6.

¹⁵ „Labdák”, utalás a Medici-címerre.

¹⁶ Schevill 1961: 385.

¹⁷ A gonfaloniere, Cesare Petrucci 1470-ben már levért egy felkelést, így valószínűsíthető, hogy lélekjelenléte és tapasztalata is szerepet játszott abban Salviati ügytelensége mellett, hogy az

esett. A két Pazzi, majd az érsek nyakára hurkot vetettek, s az ablakból kivetették őket. Poliziano beszámolójában nem felejtkezik el arról a meglehetősen morbid epizódról sem, amelynek során a házában meztelenül elfogott, s még akasztás előtt félholtra vert Francesco de' Pazzi élettelen testét az érsek „himbálózás” közben „fogával illette” (*si avventa co'denti*).¹⁸ Hosszasan időzik azon is, hogy a végül levágott holttesteken a tömeg válogatott kegyetlenkedéseket hajtott végre, mi több, az eltemetett családfő (Jacopo de' Pazzi) hulláját három nappal később gyerekek kiásták, s az utcákon végigvonszolva az Arno hullámai közé vetették.¹⁹

Lorenzo kétbalkezes gyilkosai (Bagnoni és Volterra) a Badia templomába menekültek, de a tömeg rájuk lelt, s megcsonkította, majd megölte őket. Egyedül Guglielmo de' Pazzi talált menedéket sógora, Lorenzo palotájában.²⁰ Testvérei, Renato, Niccolò és Giovanni Mugellóban fogságba estek; közülük a legidősebb, Renato szintén hóhérkézzre jutott, akárcsak Bernardo Baroncelli-Bandini, aki Konstantinápolyba menekült, de a szultán 1479-ben kiadta Lorenzónak.²¹ Az eseményekkel sodródó, de korántsem gyanú felett álló Raffaele Riariót a Palazzo Vecchióban tartotta a Signoria, s egy sajátkezű levelet írtak vele IV. Sixtus pápához a történetekről.²²

Az egyházfő – Salviati halála és Riario házi őrizetben tartása, tehát az *immunitas* durva megsértése miatt²³ – interdictum alá helyezte Firenzét, kiemelten Lorenzót és a főbb tisztségviselőket, s háborúra készült. Lorenzo – hogy a pápa legfőbb potenciális szövetségését semlegességre bírja – nem kis merészséget tanúsítva, titokban Nápolyba utazott 1479 decemberében, majd a sikeres diplomáciai akciót követően (amikor sógora két kiskorú testvérének életfogytiglan tartó börtönbüntetését is száműzetésre változtatta a békeegyezmény részeként) 1480-ban Sixtus pápa visszavonta az interdictumot.²⁴

Az összeesküvés eme kronologikus, adatokra szorítókozó vázát megvizsgálva egy viszonylag „klasszikus koreográfia” szerint zajlottak le az események. A „zsarnokgyilkosságok”, illetve „gyilkossági kísérletek” 15. századi itáliai sorát már Burckhardt is összeállította. Ezek a merényletek mind megszentelt térben zajlottak le, sorukat Giovan Maria Visconti 1412. évi milánói meggyilkolása nyitja, ezt követi a Chiavellik fabrianói lemészárlása (1435), majd Galeazzo Maria Sforza dicstelen halála 1476 karácsonyán, szintén Milánóban (ugyanitt 1484-ben volt még egy sikertelen merénylet Lodovico „il Moro” ellen is).²⁵ Lényegében

érseket és csapatát viszonylag könnyen sikerült lefegyverezni. (Parks 2006: 231.)

18 Poliziano: 7.

19 Poliziano: 7–8.

20 Poliziano: 8.

21 Browning 1895: 113.

22 Poliziano: 7.

23 IV. Jenő pápa 1439-ben kiadott *Non mediocri* kezdetű bullájában kijelentette, hogy amennyiben egy bíborossal szemben felmerül a felelősségre vonás, csak a mindenkori pápa jogosult eljárni ügyében. (Lowe 1994: 192.)

24 Schevill 1961: 387.

25 Burckhardt 1978: 45.

szintén ezek közé sorolható Stefano Porcari római merénylettere: az V. Miklós pápa ellen fellépő nemes a vatikáni istállók felgyújtása után a vízkereszti szentmisén szándékozott rátörni a Péter-utódra és a bíborosokra, de szervezkedését még abban az évben (1453) leleplezték és megtorolták.²⁶

Az itáliai (olasz) történeti köztudatban mélyen gyökeret vert azon értelmezés, amely szerint a merényletek mögött csupa tisztán köztársasági érzelmű arisztokrata állt, akik részint becsvágyból, részint klasszikus tanulmányaikból táplálkozó oligarcha-ellenességükből szánták el magukat a gyilkosságokra. Az egyéni heroizmus és az ókori zsarnokölő-kultusz felelevenítése korán megjelent a kulturális élet számos területén, elegendő itt Vittorio Alfieri, a korai olasz nemzeti dráma legnagyobb alkotójának művére (*A Pazzik összeesküvése*) utalni. Alfieri 1777–1781 között született műve hőseinek (akik többnyire az 1478-as szereplők „összegyúrt” alakjai) azért kell elbukniuk, mert küzdelmük a zsarnok személye, s nem a rendszer ellen irányul. „Az áruló [...] az lesz [...], akit legyőznek” – hangzik el egyikük utolsó mondataiban.²⁷

Lényegében ez az értelmezés jelenik meg Burckhardt klasszikus munkájában is. Az elkövetők becsvágyó, fiatal arisztokraták, humanista neveléssel, szellemisséggel a háttérben. Girolamo Olgiati, Galeazzo Maria Sforza egyik merényletjének híressé vált szavait („Collige te, Hieronyme: stabit vetus memoria facti, mors acuta, fama perpetua”²⁸) éppen úgy kiemeli Burckhardt, mint Cola di Montano szerepét az ifjak nevelésében.²⁹

E koncepciót meghaladó interpretációk közül talán a leginkább figyelemre méltó Kate Lowe tanulmánya, amelyben a szerzőnő arra a megállapításra jut, hogy az itáliai összeesküvések nem izolált, egyedi esetek, hanem olyan politikai bűntények, amelyeket a római jog értelmében a hatalomnak joga és kötelessége volt megtorolni.³⁰

A Burckhardt által már a 19. században egymás mellett említett szervezkedések közös jellemzője, hogy a megtorlás, az elégtétel vétele a társadalom minden szintjén folyt. Galeazzo Maria Sforza milánói ellenzékének és az életben maradt Lorenzo de’ Medicinek az volt az érdeke, hogy a városlakók maguktól szálljanak szembe a bukott előkelőkkel, s vessék ki őket a társadalomból. A jogos bosszú elvek, viselkedések interiorizációja során mehetett végbe, ami viszont a tömegek és a közvélemény manipulációján alapult.

Talán nem mellékes szempont arra is felhívni a figyelmet, hogy már pusztán az összeesküvés-elméletek is fontos politikai ütőkártyák lehettek az önmaga igazát bizonygató „áldozat” kezében. 1466 nyarán például Piero de’ Medici elterjesztette, hogy miközben betegen Careggiből Firenzébe tartott, merénylet törték az életére.

²⁶ Martines 2004: 22.

²⁷ Madarász 2004: 287, 289.

²⁸ A pontos latin mondatot ebben a formában idézi Browning 1885: 109.

²⁹ Burckhardt 1978: 47.

³⁰ Lowe 1994: 184–185.

Piero a gyilkosság kitervelőiként Luca Pittit és Agnolo Acciaiuolit nevezte meg, akik összekötetésben álltak volna Borso d'Este ferrarai herceggel is.³¹

A hely szakralitásán kívül Burckhardt interpretációjában is fontos szempont, hogy a templomba vonuláskor, illetve a szentmisén lehetett „hozzáférti a kényúrhoz”.³² Ha azonban összevetjük ezt az elképzelést a forrásokkal, esetünkben Polizianoval, azt szűrhetjük le, hogy Baroncelliek nemcsak könnyedén „meglátogatták” Giuliano de' Medicit, de akár otthonában, akár a Dóm felé menet minden további nélkül kiolthatták volna az életét. A két testvérnek a tervek szerint mindenképpen látványosan és egyszerre kellett (volna) vesznie a templomban. Ennek tudatában indult be a már említett propaganda-gépezet, amelynek Lorenzo részéről az volt a célja, hogy egyértelművé tegye IV. Sixtus bűnrészességét a firenzeiek számára a merényletben. A pápa szerepének hangsúlyozása már csak azért sem lehetett mellékes szempont, mivel a székesegyházban való öléstől visszariadó Gianbattista da Montesecco kapitány Gino Capponi által közölt vallomásában éppen az szerepel, hogy Sixtus csak a város (kifejezetten a Mediciek) megbuktatását támogatta, a gyilkosságot nem.³³

A „KÉT KARD” KICSORBUL

Firenze számára a 15. században az egyházi interdictum ismeretlen fogalom volt IV. Sixtus intézkedését megelőzően. A nagyszámú templommal, kolostorral, válásos testvériséggel bíró város egy darabig zsinati székhelyként játszott központi szerepet az egyházi közéletben. Amikor a század második felében – főleg Cosimo de' Medicinek köszönhetően – ez a kapcsolat egyre inkább gazdasági jelleget öltött, a város Rómától biztos távolban érezhette magát.

Az első „intő jel” a Della Rovere családból származó IV. Sixtus *Execrabilis* kezdetű bullája volt, amelyben az általános zsinat összehívásának kezdeményezését eretnekségnek nyilvánította.³⁴ A konciliarizmus időszakának záró fázisaként is értelmezhető dokumentum kihirdetését³⁵ követően a pápa előszeretettel élt a nepotizmus módszerével az üresen maradt stallumokat illetően. Úgy gondolom, merőben tévedés azt gondolni, hogy ez pusztán „súlyos erkölcsi eltévelyedés” lett volna: a pápa saját bizalmasainak alkalmazásával egyszerűen olyan információs bázisrendszer kiépítésén fáradozott, amely révén elsőkézből származó értesüléseket kaphatott. A *neposok* – köztük Raffaele Riario – megjelenését korántsem fogadták kitörő örömmel a városállamokban, így Firenzében sem. Sixtus és

³¹ Parks 2006: 179.

³² Burckhardt 1978: 45.

³³ Capponi 1876: 552.

³⁴ Trexler 1974: 167.

³⁵ Részben válaszlépésnek is tekinthető a pavai Filippo Decio *Consilium* című munkájában foglaltakra. A XII. Lajos francia király pártfogását is élvező jogászprofesszor azt hangoztatta, hogy az egyetemes zsinatnak, ha úgy adódik, joga van akár vád alá helyezni is a pápát. (Spagnesi 1997: 1252.)

Firenze kapcsolatában a pápát – igen jó taktikai érzékkel, az összeesküvőknek ezzel alkalmat biztosítva – meglehetősen „világi” célok vezérelték, amikor kedvelt unokaöccsét toszkán földre irányította.

A gazdag itáliai családok jelentős adókedvezményekre, adóbérletekre formálhattak igényt annak okán, hogy szinte minden családban volt valamilyen szinten papi hivatást gyakorló családtag.³⁶ Úgy tűnik, hogy a század derekának pápai (V. Miklós, III. Callixtus, II. Pius) után Róma (jobban) részesedni kívánt az egyházi jellegű privilégiumokból származó bevételből. Ennek kinyilvánítása-ként értékelhető II. Pál 1465-ös *Cum in omnibus* kezdetű bullája, amelyben az egyházi földek elidegenítését megbízták útján kívánta felülvizsgáltatni. Az egyház kárára elkövetett adócsalás, üzérkedés elkerülésére aligha kínálkozott jobb mód annál, mint egy kúriához közel álló személy (különösen egy nepos) delegálása az illető vidékre, vagy – ami még célravezetőbb – stallumba helyezése. IV. Sixtus mind a kettővel próbálkozott a Pazzi-összeesküvést megelőző években. Ennek tükrében véleményem szerint valószínűleg nem felel meg a valóságnak az a – Poliziano révén a köztudatba átment – megállapítás, hogy hallgatólagos engedélyt adott Rómában a Medici-testvérek likvidálására. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy pusztán egy olyan alkalmat teremtett, amelyből egy kúria-közeli, Medici-rivális bankárcsalád tagjai – a Pazzik – azt a (téves) következtetést vonták le, hogy siker esetén nem lesz Róma részéről következmény.³⁷

A pápai gazdasági-kormányzati befolyás toszkánai megnövelésének másik fontos személye – Riario kardinális mellett – Francesco Salviati. Róla megvetéssel írja Poliziano, hogy a szerencse kegyeltje volt.³⁸ A „minden isteni és emberi tudományt lenéző és megvető”, „hízeglő, öntelt, vakmerő, furfangos, álnok, arcátlan” Salviati – nem véletlenül – pontosan ellentéte mindannak, amit Poliziano a két Medici-vel kapcsolatban fontosnak tartott leszögezni.³⁹ Több mint valószínű, hogy ez az „ellenpropaganda” még életében megindult Salviati ellen, aki ráadásul az ősi rivális város, Pisa érseki székét töltötte be. A Medicieknek azonban más oka is lehetett őt Toszkána-szerte befektíteni. Bár eddigi egyéb forrás nem dokumentálja, vélhetően mégis igen rossz visszhangja lehetett, amikor Salviati 1476. június 20-i levelével egy kosár halat küldött Lorenzo de' Medicinek,⁴⁰ ami meglátásom szerint nem pusztán szívélyes gesztusként értékelhető, hanem lehet éppenséggel a szentszéki jelenlétre, Krisztus (a „Hal”) földi helytartójára való célzás is.

A pápa és Lorenzo közti viszony elmérgesedését azonban egy Toszkánán kívül eső föld idézte elő közvetlenül. Taddeo Manfredi, az Emilia–Romagna-beli Imola város ura arra kényszerült, hogy örökbirtokától megszabadulva tenesse tovább életét. Sixtus – nyilván a II. Pál-féle dokumentumra hivatkozva –

³⁶ Trexler 1974: 168.

³⁷ Poliziano szerint Francesco de' Pazzi már jó ideje Rómában szövögette terveit a két Medici elveszejtésére. (Poliziano: 4.)

³⁸ Poliziano: 3.

³⁹ Poliziano: 3.

⁴⁰ Fubini 2003: 243.

elővásárlási jogot erőszakolt ki maga, illetve másik kedvelt unokaöccse, Girolamo Riario számára. Az ehhez szükséges összeg folyósítását azonban a római Medici bank – amelynek élén ekkor már Lorenzo állt – megtagadta, mivel Sixtus unokaöccse számára Imola és Forlì városai, továbbá Galeazzo Maria Sforza balkézről származó leánya, Caterina kezének megszerzésével szerette volna megnyerni Milánót szövetségesnek. E Firenze számára veszélyes „harapófogó” minden bizonnyal létre is jött volna, ha Sforzát meg nem gyilkolják 1476-ban.⁴¹ A pápa a Medici bank elmaradt kooperációjára azzal válaszolt, hogy az Apostoli Kamara nem törlesztette tovább a felvett hiteleket a bankháznak Rómában, mi több, a timsó monopóliumot is elvette, illetve a Pazziknak juttatta.⁴² Sixtus ezt követően a Pazzi bankháza helyezett el a kincstár pénzét, új adótanácsosának pedig megtette Francesco de' Pazzit.⁴³ A Pazzi-klán – különös tekintettel a római helyzetre – úgy értékelte, Lorenzo de' Medici teljes diplomáciai vereséget szenvedett, amikor a pápa, a firenzei kérést elutasítva, Gentile Becchi helyett Girolamo és Raffaele Riario unokatestvérét, Francesco Salviatit nevezte ki Pisa érseki székébe.⁴⁴ Véleményem szerint ez a téves helyzetfelismerés, s nem pedig Sixtus személyes támogatása léptette az összeesküvőket a tettek mezejére.

Bár a merénylet meghiúsulása után unokaöccse házi őrizetbe, bizalmasa bitóra került, Sixtus kezében hatalmas fegyver volt az egyházi átok. A Firenzére interdictumot kimondó bulla (*Iniquitatis filios*)⁴⁵ nem csak azt sugallta, hogy a várost ért csapásért egyedül Lorenzo de' Medici a felelős, hanem a török elleni küzdelem sikertelenségét is neki tulajdonította.⁴⁶ Ezek a vádak adott esetben könnyen a Mediciék ellen fordíthaták volna a közhangulatot.

A lehetetlen helyzetből – hogy a pápa előtt se kelljen megalázkodnia, de a szentségi élet gyakorlását is biztosíthassa a városban – Lorenzo logikusan úgy jöhetett ki legjobban, ha az interdictumot meg nem történtté, semmissé vagy érvénytelenné téteti, lehetőleg jogi úton. Ez nemcsak azt bizonyítaná a firenzeieknek, hogy az interdictum deklarálása tévedés (*excommunicatio vitiosa*) volt, hanem a kúria presztízsvesztését is előidézne a város szemében, amennyiben „saját területén” sikerülne „megverni” a pápát. A merész vállalkozás kivitelezésére „il Magnifico” létrehozott egy kánonjogi konzíliumot a pisai egyetem jogi fakultásának professzoraiból,⁴⁷ akik – talán említeni is felesleges – katedrájukhoz nem jutottak volna hozzá Pisa városában Lorenzo segítsége nélkül.⁴⁸ A konzílium szellemében Francesco Accolti, sienai származású kánonjogász úgy fogalmazott: a pápának bizonyítani kell igazát, mivel a bulla szövege átsiklik olyan „részletek” felett,

41 Hale 2001: 64.

42 Roover 1963: 221; Zorzi 1994: 21.

43 Schevill 1961: 383.

44 Zorzi 1994: 21.

45 A bulla kezdő szavai: „iniquitatis filius et perditionis alumnis” természetesen Lorenzóra értendők.

46 Di Benedetto 1992: 372.

47 Spagnesi 1997: 1237.

48 Martines 2004: 3.

hogy az érsek fegyveresen támadt Firenze gonfalonieréjére.⁴⁹ Még ennél is tovább ment Bartolomeo Sozzini, aki kifejtette, hogy Salviati automatikusan megfosztotta magát episzkopális hatalmával járó privilégiumaitól, így az immunitástól is, amikor támogatta a Lorenzo (és Giuliano) meggyilkolására vonatkozó elképzeléseket. Sozzini nézete olyan népszerűsége tette szert, hogy amikor az „ötletgazdát” felségsértés miatt kis híján hóhérkézre adják 1490 elején annak vádjával, hogy összetépte az őt a pisai fakultáshoz kötő iratot, a jeles tudós erre az (akkor már 12 éve lefolytatott) esetre hivatkozva menti meg bőrét a nagy nyilvánosság előtt.⁵⁰

Az interdictum kánonjogi alapokon történő elutasítása ellenében Sixtusnak volt még egy ütőkártyája. 1480-ban közzé tett egy kiegészítő rendeletet, amely szerint a firenzei hívek egyáltalán nem áldozhatnak abban az esztendőben húsvétvasárnap. A két évvel azelőtti eseményekre „meglehetősen erősen” utaló dokumentumot azonban Luca Landucci naplója szerint egyszerűen nem hirdették ki Firenzében.⁵¹

Miután Lorenzo e módon a tilalom alatt „öntudatlan boldogságban” áldozó városlakók „lelkének elkárhozása” árán is egyszerűen elzárta a kommunikációs csatornákat Rómával, a „lelki hatalom” kardjának „eltörésével” már csak azt kellett bizonyítania, hogy – állításával ellentétben – Sixtus pápa igenis nemcsak vele, hanem egész Firenzével harcol.⁵² Noha a tényt Lorenzo de’ Medici már egy 1478 októberében írt levelében cáfolta,⁵³ ennek utólagos, de rendkívül hatékony bizonyítására meglátásom szerint éppen a Nápollyal történő békekötés során került sor: a megállapodást az Aragóniai-ház ugyanis nem a Medici-házzal, hanem egész Firenzével kötötte, ami azt implikálta, hogy Ferrante király szövetségeseként maga a szentszék is az egész várossal viselt háborút. A megegyezés folyamatát kétségtelenül felgyorsította, hogy a török megjelent az itáliai partoknál, s 1480-ban megostromolta és elfoglalta Otrantót, amelynek szinte teljes lakosságát legyilkolták vagy rabszíjra fűzték II. Mohamed csapatai.⁵⁴

IV. Sixtus tehát – bár 1479-ben Bartolomeo Sacchi, azaz Platina közreműködésével összeállíttatta a szentszék számára a *Liber privilegiorum*ot – vereséget szenvedett II Magnificótól. A feloldozó bulla 1480 decemberében érkezett meg a városba. A merényletet követő két évben tanúsított magatartása miatt sem a Della Rovere pápa, sem Riario kardinális nem tüntették el magukról a gyanú árnyékát, hogy a gyilkosság eltervezésében aktív szerepet játszottak.⁵⁵ 1484-ben

⁴⁹ Spagnesi 1997: 1243–1244.

⁵⁰ Spagnesi 1997: 1244.

⁵¹ Trexler 1974: 173.

⁵² A pápát időközben hasztalanul győzködték az európai hatalmak a háború értelmetlenségéről; maga Hunyadi Mátyás is küldött követeket Rómába a békés közvetítés szándékával. (Browning 1895: 115.)

⁵³ Rubinstein 1971: 239.

⁵⁴ Browning 1895: 116.

⁵⁵ 1517-ben Riario kardinális ismét megjárta a börtönt, ezúttal X. Leó utasítására. Paris de Grassis naplója kimondja a pápa származásából adódó feltételezést: Giuliano de’ Medici balkézről származó fia így állt végső bosszút apja haláláért. K. Lowe szerint inkább Alfonsina Orsini, Piero di Lorenzo de’ Medici özvegye állhatott az ügy háttérében. (Lowe 1994: 193.)

Sixtus halálával új fejezet nyílt Róma és Firenze történetében, mivel VIII. Ince tiaráját áttételesen Lorenzo de' Medicinek és Lodovico il Morónak köszönhette. A sixtusi politika bukásának záróakkordjaként 1488 áprilisában másik (szintén gyanúba kevert) unokaöccsét, Girolamo Riariót katonái megölték forli kormányzói palotájában, meztelen holttestét pedig a főtéren örvénylő tömeg közé vetették.⁵⁶

AZ „ELÁTKOZOTT” CSALÁD

„Hideg, vad erény, kész és biztos kéz,
rendíthetetlen arc és néma száj,
vértől sem rettenő szív: ilyen legyen,
aki zsarnokölésre vállalkozik.”

(Részlet Vittorio Alfieri

A Pazzik összeesküvése című drámájából)⁵⁷

Amint a fentebbiekből kivehető, az imolai eset kapcsán a Mediciek ősi riválisai, a Pazzik jelentős gazdasági előnyre tettek szert a pápa jóvoltából. A két bankárfamília vetélkedése vitathatatlanul a két Medici-testvér elleni merénylet körüli években érte el csúcspontját. A gyilkossági terv ürügyén a Pazzi-birodalom módszeres felszámolásával a Mediciek személyenként és ágazonként is leszámoltak rivalisaikkal, ennek szimbólumairól és az új kultusz teremtéséről az utolsó két fejezetben lesz szó. Ezekhez érdemes viszont feltárni, miben állt a „Pazzi-örökség” a város társadalma, illetve a Mediciek szemében, amit a politikai viszonyok fontos alakítóiként Lorenzo és örökösei megszereztek.

A legelső és legfontosabb különbség a két rivális család között, hogy a Pazzik talán az egész itáliai félsziget leghosszabb múltra visszatekintő famíliáinak egyike voltak. Címerüket, a delfint a korban a szabadság és a nagylelkűség jelképeként értelmezték.⁵⁸ Ebből a szempontból különösen látványos az a fejlődés, amelynek során a 15. században a Medici-dinasztia „parvenüként” igen gyors pályát fut be. Úgy gondolom, hogy ennek a karriertörténetnek meghatározó pontja volt az ősi rivális klán hatalmának megtörése, megszerzése, illetve emlékének állami szintű eltörlése, egyfajta későközépkori *damnatio memoriae*. Poliziano leírásában az összeesküvés véghezvitelét a Pazzi és a Salviati családok „telhetetlen és gögös természetük” (*la loro intemperante e superba natura*) révén váltották valóra, mivel „nagy kapzsiság és nagy ambíciók” (*grande avarizia, e grande ambizione*) jellemezték őket.⁵⁹ Poliziano – mentségére legyen mondva – terminológiájában talán Dantét követi, aki a pokolban két Pazzit is elhelyezett, „erőszakos”,

⁵⁶ Martines 2004: 7.

⁵⁷ Idézi Madarász 2004: 288.

⁵⁸ Martines 2004: 63.

⁵⁹ Poliziano: 2–3.

„megátalkodott” fekete guelf mivoltuk miatt.⁶⁰ A Polizianónál is előkerülő „erőszakosság” értelmezésem szerint könnyen lehet a család előkelő lovagi múltjának kiforgatása. A hagyomány szerint a família őse, Pazzino de’ Pazzi hágott fel először az első kereszties hadjárat alkalmával Jeruzsálem falára, ezért Bouillon Gottfried fővezér abban a kegyben részesítette, hogy a Szent Sírból három kőrepezt elvehetett, s a büszke lovag ezekkel a felbecsülhetetlen értékű kincsekkel tért haza Firenzébe 1101. július 16-án.⁶¹ A mesés ereklyéknek a birtokában a család a helyi kultusz meghatározó irányítójává vált. Legalábbis erre utal, hogy a húsvéti tűzszenteléskor a három szent kődarabról pattintott szikrából származó, a Pazzik vontatta kocsirol továbbadott tüzet vitték a Pazzi családtagok és a városi fiatalok házról-házra.⁶² Ez olyan mértékű, annyira mély gyökerekből táplálkozó szakralitás volt, amelyrol a Mediciek még csak nem is álmodhattak. Nem véletlen, hogy a merénylet utáni megtorló intézkedések egyik első rendelkezése e látványos húsvéti paraliturgikus cselekmény betiltása, amely végül nem hozott eredményt, mert a város ragaszkodott ehhez az ősi hagyományhoz.⁶³ A két család felfutása közti ellentétek dacára házasságra is sor került: Lorenzo húga, Bianca de’ Medici Francesco de’ Pazzi testvérének, a már említett Guglielmónak a hitvese lett.⁶⁴ A különös nász magyarázatául Peter Burke azon állítását idézhetjük, amely szerint a veszélyérzet a hagyomány ápolására, s ezért a legnagyobb fokú biztonság megteremtésére ösztönöz.⁶⁵ A Pazzik hatalmas üzleti vállalkozásaik ellenére jelentősebb hivatalok nélkül maradtak Firenzében, noha a 15. század elejétől a város egyik legtöbb adót fizető családjaként tartották őket számon.⁶⁶ Ez már önmagában feszültséget generált nemcsak a Mediciekkal, hanem a város valamennyi egyéb, rövid idő alatt stratégiai fontosságú kormányzati pozíciókat megszerző családjával is.

A merényletet követően pórul járt családtagok előtti generáció prominens képviselője, Andrea di Guglielmino de’ Pazzi kísérelte meg először, hogy a familiát vagyonához és befolyásához méltó hivatalokhoz juttassa.⁶⁷ Erre a városi magisztrátusok előtt minden joggal tartott igényt, mivel 1429–1432 között a város hadi kiadásainak 15%-át Andrea de’ Pazzi fedezte, s legnagyobb adósa maga a kormányzat volt, gyakran 60–100%-os kamatra.⁶⁸ Kapcsolatai a legmagasabb uralkodói körökig elértek: a büszke családfőt maga Anjou René ütötte lovaggá, aki

⁶⁰ Martines 2004: 267. (23. j.)

⁶¹ Artusi–Roncaglia 2006: 57.

⁶² Artusi–Roncaglia 2006: 58.

⁶³ Bár az összeesküvést követően pár évig betiltották a szertartást, a feltámadás vasárnapján lángra lobbantott úrkoporsó, a *brindellone* hagyománya – petárdák meggyújtása formájában – ma is minden évben megismétlődik a Santa Maria del Fiore előtt.

⁶⁴ Schevill 1961: 383.

⁶⁵ Burke 1994: 212.

⁶⁶ Egészen pontosan városnegyedük (*quartiere*), a San Giovanni 6. legtöbb adót fizető lakosai voltak. (Martines 2004: 64–65.)

⁶⁷ Martines 2004: 65.

⁶⁸ Martines 2004: 70–71.

Pazzi egyik unokájának (a megtorlás során ártatlanul meghurcolt, majd kivégzett Renatónak) a keresztapaságát is elvállalta. A bázeli zsinat idején Andrea de' Pazzi IV. Jenő pápa asztalánál ült a Santa Croce konventjében ebédkor, s az egyházfő egymaga 4000 aranyat fektetett be nála.⁶⁹ A család politikai térnyerése a 15. század közepén viszont már lassúnak bizonyult, az anakronisztikus címek, kitüntetések nem jelentettek többé valódi rangot. Ahogyan Rubinstein kimutatta, a Pazzi-összeesküvést megelőző évtizedekben az egy családon belüli tisztségviselők száma a Medici-párthívek (Ridolfi, Canigiani, Guicciardini, Capponi, Pucci családok) esetében gyakran másfélszeresére, kétszeresére nőtt, a Mediciek „ellenzékét” alkotó Pazzik és Albizzik pozíciói stagnáltak.⁷⁰ A teljhatalommal felruházott, összesen 240 fős, rendkívüli bizottságokban (*balìa*) minden család legfeljebb két fővel képviselthette magát, a Signoria azonban egy 1466-os rendelettel négy családdal kivételt tett. Ennek értelmében a Ridolfik, a Carduccik, a házasságkötéseik révén szoros Medici-kapcsolatokkal bíró Tornabuonik egyenként három, míg maguk a Mediciek már öt fővel lehettek jelen egy esetleges balìa-tanácskozáson.⁷¹ Mindez igen hátrányosan érintette a Pazzikat, akik gazdasági hatalmuk mellé politikai befolyást nem tudtak szerezni, míg a Mediciek esetében mind a kettő sikerült, bár a század közepén még nem annyira szignifikáns mértékben. Amikor a Pazzi-klán a családfő Jacopo révén eljutott odáig, hogy szimpatizánsukat, Bardo di Bartolo Corsit gonfaloniere tisztségre jelöljék, Lorenzo de' Medici egyszerűen összehívott egy baliát, amely megghiúsította ezt.⁷² A Pazzik és párthíveik az ehhez hasonló esetek révén úgy érezték, egyre kijjebb szorulnak a hatalomból, amely nélkül pedig már nem védhetik meg gazdasági érdekeiket például a Mediciekkel szemben. Ezt a tendenciát tanulmányozva nem tartom relevánsnak Batkin azon meggyőződését, hogy „az uralkodó oligarchia nyitott maradt és folyamatosan megújult”.⁷³ A politika egyre nagyobb mértékben koncentráldott viszonylag szűk körben, amit a tisztán gazdasági befolyással bíró firenzei családok, így a Pazzik minden bizonnyal kiszolgáltatottságként éltek meg, amit az összeesküvést kibontakoztató társadalmi klíma egyik alapvető jellemzőjének tartok.

A gazdasági és a kormányzati befolyás vizsgálatánál, a két család rivalizálásánál azt is fontos megjegyezni, hogy 1427–1430 között – éppen azért, hogy hivatalokat vállalhassanak – a Medicieknek jóval kevesebb befektetése volt a kereskedelmi szektorban, mint földben.⁷⁴ Hitelesnek tűnő arányszámokat nehéz találni, mivel a kereskedelmi bevételt vagy annak nagyobb részét módszeresen letagadták haszonélvezői, de az a kapcsolatok alapján egyértelmű, hogy például francia területeken a Pazzi–Medici versengés kifejezetten az előbbi klán javára látszott eldőlni. Lyonban mind a két családnak volt bankfőlkja, a 15. században

⁶⁹ Martines 2004: 65–66.

⁷⁰ Rubinstein 1971: 233.

⁷¹ Rubinstein 1971: 235.

⁷² Zorzi 1994: 22.

⁷³ Batkin 1986: 78.

⁷⁴ Jones 1969: 34.

már hanyatló periódusát élő, Medici-érdekeltségű Avignonnal szemben pedig a Pazzik befektetései révén jól prosperáló üzleti várossá váló Marseille volt a legdinamikusabb forgalmú dél-francia város.⁷⁵ Utóbbi család üzletemberei ráadásul kezükben tartották a francia királyi sóadó, a gabelle bérlési jogának nem elhanyagolható részét is, míg a Mediciek kúriai timsó-monopóliumát – amint az előzőekben láttuk – a szentszék felszámolta az imolai konfliktus után, s kamarai pénzügyeit átadta a Pazziknak.

A Mediciek franciaországi főüzletkötője, az 1478. április 26-án a Lorenzo védelmében halálos sebet szerző Francesco Nori súlyos politikai konfliktusba keveredett az 1460-as évek végén. Miután XI. Lajos király parancsot adott Jean de Balue kardinális letartóztatására a főnemesi elégedetlenségre válaszul, az egész országban kezdetét vette a folyósítások, letétbe helyezett összegek felülvizsgálata. A rábizott tőkével (nem meglepő módon) politikai manőverekben is részes Norit, miután megvádolták, hogy a törvény szigora elől bujkáló Antoine de Châteauneuf báró szökését elősegítette a Medicieknél lekötött pénze szabadabb tételével, az udvar kiutasította az országból.⁷⁶ Mindebből még nem következett a Pazzi-tőke térdnyerése Franciaországban, de a Mediciek súlyos anyagi és presztízvesztést szenvedhettek el az esetből kifolyólag, ami megint nem kedvezett a két család viszonyának.

A *CORPUS* MEGLAKOLÁSA

„Il destino conduce chi vuole,
chi non vuole, trascina.”

(Angelo Poliziano)⁷⁷

1. „Legkiválóbb Uraim: testvéreimet, Giulianót nemrég meggyilkolták, kormányzatom a legnagyobb veszélyben van. Itt az idő, Uraim, hogy megsegítsék szolgáljukat, Lorenzót. Küldjék el csapataikat, amennyit csak tudnak, minél előbb, hogy pajzsa és menedéke legyenek városomnak, ahogy mindig is voltak. Szolgáljuk, Lorenzo de’ Medici.”⁷⁸

A fentebbi rövid, még a merénylet napján (április 26-án) keltezett levél súlyosnak láttatja írója helyzetét.⁷⁹ A kétségbeesett üzenetben, melynek címzettjei

⁷⁵ Brugge városa szintén mindkét család kereskedelmi érdekszférájának fontos része volt. (Roover 1963: 310, 315.)

⁷⁶ Roover 1963: 296.

⁷⁷ „A végzet vezeti azt, aki úgy akarja, s maga után húzza, aki nem.” (Poliziano: 8.)

⁷⁸ Idézi Martines 2004: 111.

⁷⁹ Milánó és Lorenzo de’ Medici kapcsolatát illetően a *Múlt–Kor* történeti portálon 2004. február 23-i keltezéssel jelent meg Marcello Simonetta elmélete, aki egy általa megfejtett titkos levél alapján azt feltételezi, hogy az egész összeesküvés hátterében Federigo da Montefeltre urbinói herceg állt, aki Milánót is megpróbálta bevonnai a gyilkosságba. Mivel a professzor tudomásom szerint ezt az Urbino római követének szóló levelet, illetve annak „megfejtését”

milánói előkelők voltak, Lorenzo segítséget kér a rend helyreállítása végett, amely implicit tartalmazza a tettesek kézre kerítését, az indulatok megfékezését. Az események azonban más fordulatot vettek: ahogyan a források, így Poliziano is felidézik, a főbűnösökön maga a felbolydult tömeg vett elgátlást, meglehetősen brutális jelenetek, „erőszakorgia” (F. Schevill) közepette.⁸⁰

Maga az utcára vonulás sem volt kifejezetten biztonságos a merénylők részéről: a városi *clientela*, az adott arisztokrata kísérete és hívei az illető házában, palotájában érezhették magukat a legnagyobb biztonságban, ez volt e társadalmi-politikai láncolat „központja”. A sebesült Lorenzót emberei egészen a Palazzo Medici épületéig kísérték, és saját beszámolójában bizonyos Giusto d’Anghiari azt is leírta, hogy a zavargás kitörésekor egyenesen a Mediciek palotája felé rohant, ahol másokkal együtt felfegyverkezett.⁸¹ Tovább fokozta az összeesküvők lehetetlen helyzetét, hogy a családfő, Jacopo és kísérete által harsogott jelszavakra az emberek a Medicieket éltették, vagyis „nem vették a lapot”. Miért? Amikor pár év múlva, 1488-ban Girolamo Riariót a két Orso megöli, a testvérek hangosan Nerónak titulálják, s a kormányzói palota előtt kezdetét veszi IV. Sixtus unokaöccse holttestének meggyalázása.⁸² A „Nero” mint megbélyegző jelző kiválóan alkalmas „köztársasági” érzelmek felkorbácsolására, de a „nép” és „szabadság” eszmék még ennél is hatásosabbak, egyértelműebbek. Az eszmerendszer elemeit: a római jog és történelem megfelelő „hívószavait” egy közepesen iskolázott ember is több-kevesebb sikerrel „elő tudta venni”. Galeazzo Maria Sforza három gyilkosa közül a 23 éves Olgiati a később szintén firenzei kötélén végző humanistától, Cola Montanótól hallott először Catilina összeesküvéséről Sallustius munkájában.⁸³ „Zavaros dicsőségvágy” – fogalmaz Burckhardt,⁸⁴ amelyet végül 1476 karácsonyán mégis tett követ. A Pazzi-összeesküvésnél nem ez a sorrend, de a végzetes hiba nem is ebben rejlett nézetem szerint.

Galeazzo Maria Sforza meggyilkolását már a kortársak kapcsolatba hozták Giuliano de’ Medici halálával. Legékezebb példa rá Alamanno Rinuccini *De libertate* című írása 1479 elejéről, amely abban is egyedülálló, hogy nem a Mediciek szemszögéből megírt munka, mi több, Lorenzót zsarnoknak, a Pazzikat pedig mártíroknak állítja be.⁸⁵ Sforza gyilkosai Milánóban tettük végrehajtása előtt még arra is szakítottak időt, hogy a templom patrónusa, Szent István

semmilyen tudományos orgánumban nem publikálta, a kérdésben nem foglalok állást. A levél alapján mindenesetre úgy tűnik, Lorenzo bizalommal fordulhatott Milánóhoz. Simonetta állásfoglalását tartalmazza magyar nyelven: *Feltárult a Mediciek elleni merénylet titka* (2004. február 24.) [URL: <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?article=837>] időpont: 2007. március 6. Simonetta elméletére Hajnóczy Kristóf és Juhász Balázs hívták fel a figyelmemet, segítségüket köszönöm.

⁸⁰ Schevill 1961: 386.

⁸¹ Kent 1987: 63–64.

⁸² Martines 2004: 9.

⁸³ Martines 2004: 15.

⁸⁴ Burckhardt 1978: 47.

⁸⁵ Rubinstein 1971: 238; Parks 2006: 241–242.

vértanú előtt előre bocsánatért esedezenek, kérve, hogy ne nehezteljen meg rájuk, amiért nemsokára vérrel szennyezik be az „ő” templomát. Későbbi sorokon ez azonban nem segített, éppen olyan kegyetlen véget értek, mint nem egészen két év múlva Giuliano és Lorenzo merénylői.⁸⁶ A firenzei székesegyház védőszentje maga Szűz Mária volt,⁸⁷ akinek „neheztelése” bizonyára nagyobb súlyúnak számított, mint Szent Istváné. Itt kell visszaemlékezni arra a momentumra, amikor az eredetileg kiszemelt gyilkos, Gianbattista da Montesecco nem vállalja a gyilkosságot a megváltozott helyszín miatt, s a „művelet” a két papra marad. Peter Burke megállapítása szerint „a korszak népi attitűdje hagyományos”, „konzervatív”.⁸⁸ Anélkül, hogy a népi attitűd és annak „konzervativizmus” okán felidézni az idézett szerző valamennyi kutatását, megállapítható – talán nem túlságosan elrugaszkodva Burke állításától –, hogy ez egyszerűen azt jelentette, a társadalom számára igenis létezett a „sacrosantus”, a szent és sértethetetlen, vagy ha úgy tetszik, a „tabu” kategóriája. A templomot mint helyszínt már Sienai Szent Bernardin *sacer locusként* definiálta, mi több, a szent tér hét ismertetőjegyének taglalásakor annak is hangot adott, hogy minden templomba lépő személy (egy további) őrzőangyalt kap.⁸⁹ Ebbe a kategóriába a város legfőbb temploma kétségtelenül beletartozott, hiszen patrónája az Egyház által leginkább tisztelt szent, az Istenszülő Mária volt. Egy templomban kivitelezett gyilkosság akkor is kivívta az emberek nemtetszését, ha tudjuk, hogy a trienti zsinat előtti szakrális térben szent és profán viselkedés, megnyilvánulás jól megfér. Az ilyen jellegű esemény azért számított rendkívül súlyos bűnnek, mert az újkori polgárjog megjelenése előtt az íratlan társadalmi szabályok összessége nem más, mint az isteni törvény.⁹⁰ Ennek megszegése ugyanúgy motiválta mind az utcai tömeget, mind a Palazzo Vecchio ablakaiban végrehajtott, „statáriális” kivégzéseket, hasonlóan a „bűn kegyetlenségéhez” (*crudeltà del delitto*).⁹¹ Azok az emberek, akik a Badia templomából (a Dómtértől pár sarokra) kirángatták és megölték a Lorenzo likvidálásával megbízott papokat, a szemet szemért-elv alapján cselekedtek: olyan felkent istenszolgáknak, akik szent helyen vért ontanak, nem jár különbség sorsuk annál, hogy megük is kard által vesszenek.

A fentebbi társadalmi normaszegést még egy példán be szeretném mutatni. Poliziano a gyilkosság kapcsán „megerőszakolt vendégszeretetről” (*l'ospitalità violata*) ír, amely nemcsak burkolt vádat rejt magában a Firenzébe érkező Riario kardinális (és általa IV. Sixtus pápa) felé, hanem a társas kapcsolatok szentségére figyelmeztet. Ebbe a kategóriába nemcsak a hagyományosan kötelező normát hordozó vendégszeretet tartozott bele, hanem például a barátság. Ennek

⁸⁶ Martines 2004: 15.

⁸⁷ Az antik eredetű régi székesegyház, amely jelenleg is a Santa Maria del Fiore atemplomát alkotja, Szent Reparata védelme alatt állt.

⁸⁸ Burke 1991: 208.

⁸⁹ Trexler 1991: 53.

⁹⁰ G. Ruggiero szerint a városok „földi” törvényeire is morális létezőként, az eljövendő új Jeruzsálem előképeként tekintettek. (Ruggiero 1994: 183.)

⁹¹ Poliziano: 7.

a sokrétű fogalomnak egyik, a korban férfiak közötti típusára alkalmazta John Boswell az *adelphopoiesis* fogalmát. Ez a megnevezés utal két ember között nagyon szoros, a testvérviszonyt meghaladó, de a szerelmet még el nem érő, nem rokoni viszonyra Boswellnél. A mai ember számára már furcsának tűnő, antik eredetű, s ezért a reneszánszban aktív szellemi töltettel bíró kapcsolat a korszakban intézmény volt: rituáléja a 16. században állandósult, de egyes elemei minden bizonnyal már egy évszázaddal korábban is megvoltak. E viszony – modern terminussal élve – „felvállalása” éppen olyan, pap celebrálta szertartással járt, mint egy eljegyzés vagy házasságkötés!⁹² Brown ugyanakkor azt is leszögezi, hogy a terminust alkalmazó Boswell a továbbiakban tévúton jár, amikor a jelenséget a homoszexualitás nyílt recepciójaként értelmezi, önmaga tételét végül megcáfolva.⁹³ Ezzel magam is egyetértek,⁹⁴ mivel a hűségnyilvánítás és a kissé túlfűtött testvéri érzelem együttese inkább az európai klasszikus lovagkor ceremóniáit idézi fel számomra.⁹⁵ Mindezekből az alábbi következtetést vonom le: amikor az utolsó pillanatban Bernardo Baroncelli hívatlanul beállít Giulianoéhoz, rábeszéli a szentmisén való részvételre, s odafelé menet még meg is öleli, ugratja, a templomban pedig mellette áll (s ezért ő támad rá először), jogos a gyanú, hogy mindezek alapján a fentebb tárgyalt, vagy ahhoz jellegében rendkívül hasonló kapcsolat lehetett a két férfi között. Ennek fényében Baroncelli égbekiáltó gaztettet követett el: nemcsak vért ontott templomban, hanem – kijátszva a legmagasabb szintű testvéri-baráti kapcsolatot – lépre csalta az ártatlan áldozatot, hiszen azért ölelte meg többször a kisebbik Medicit, hogy ellenőrizze, valóban sebezhető-e. Ez a szégyenteljes motívum lehet csak az oka, hogy a Medici-testvéreket ért bánalmak minősítésében „kifogyhatatlan” Poliziano még csak említést sem tesz erről a jelenetről. A kormányzat már csak ezért sem hagyta futni a tömeg „ítélkezését” aznap büntetlenül megúszó, politikai szempontból súlytalan Baroncellit, s végeztette ki 1479. december 29-én.⁹⁶

2. Nemcsak a bűn elkövetésének körülményei, hanem a büntetés, jelen esetben a vétkesek fizikai megsemmisítése is rituáléval bírt, akár a kivégzésekről, akár a nép brutális megnyilvánulásairól van szó esetünkben.

⁹² Brown 1997: 265–266.

⁹³ Boswell tévedését támaszthatja alá, hogy a sodómia továbbra is bűn volt, általában megalázó kivégzési aktsussal büntették, így például Velencében a vétkeseket – mint a biblia Szodoma „lakóit”, s ezért a várost ért isteni büntetés kiérdemlőit – máglyára vetették. (Ruggiero 1994: 180.)

⁹⁴ A férfi-férfi kapcsolat ókori gyakorlatára és terminológiájára vonatkozóan lásd Németh 1999: 146–153.

⁹⁵ Brown további példái között érdekes felvetésként magyar történelmi epizód is szerepel: V. László esküjét a Hunyadi-testvéreknek (hogy ti. nem fogja Cillei Ulrik halálát megtorolni rajtuk) a szerző egy ilyen típusú rituálé részeként értelmezi. (Brown 1997: 365.)

⁹⁶ Baroncelli–Bandini felakasztott testét ábrázolja Leonardo egyik legkorábbi rajza, amelyen széljegyzetben még a Konstantinápolyból hazahozatott elkövető keleties ruhájának a színét is megadta. (A Bayonne-i Musée Bonnat-ban őrzött rajz hitelességét a kutatók egy része vitatja.) (Chastel 1988: 83.)

Szinte minden kivégzésnél jelen van valamilyen mágikus-szagrális elem, amely azonban gyakran valamely más ceremónia inverze, vagy éppen paródiája.⁹⁷ A Palazzo Vecchio magas ablakaiból kivetett, egymás mellett „lógó” elkövetők száználmas haláltusáját és magát a látványt ha nem is humor, de egy bizonyos groteszk hatás kétségtelenül jellemzi.⁹⁸ A Polizianónál szereplő, már említett „foggal illetés” lehet szimbolikus értelmű harapás is, de talán valószínűbb, hogy a szerencsétlen Salviati érsek, miután kivetették hátrakötözött kézzel (Leonardo is így ábrázolta Baroncellit), támaszt keresett utolsó perceire, hogy legalább a kötél lengését csillapítsa.

Lorenzo és hívei bosszúja látványos, nem mindennapi eseménysor volt a városlakóknak, mert főrangúak, arisztokraták kivégzése nem mindig volt nyilvános (sőt, egyre kevésbé), maga az akasztás ténye pedig kifejezetten megszégyenítő jellegű volt.⁹⁹ A halálbüntetések alkalmazása ráadásul Itália-szerte egyre ritkult, a 14. században átlagosan 11–13, a 15. században 7–8 volt évente.¹⁰⁰

A nép jelenléte minden esetben a kivégzendők lelki üdvét is szolgálta,¹⁰¹ az ehhez kapcsolódó procedúra azonban ez esetben elmaradt, ami még megalázóbbá tette a merénylők elveszejtését. A szinte ünnepi rítussá emelt kivégzés folyamata a Pazzik és Salviati halálánál pusztán a bűn végrehajtásáért felelős test megölésére koncentrált, megtagadva ezzel azt a „koreográfiát”, amely a legtöbb esetben a kivégzendő lelkének megtisztítását, Isten felé hajtását jelentette. Az itáliai városállamokban, így Bolognában, Veronában, Ferrarában, Firenzében, Padovában és Vicenzában ezeket a speciális feladatokat olyan testvéretek, konfraternitások végezték, amelyek éppen a „jó halálért” és a bűnös gyámolításáért feleltek.¹⁰² Firenzében e különös közösség neve „A Kereszt Szűz Mária Társasága a Templomnál” (*Compagnia di Santa Maria della Croce al Tempio*), rövidebb és elterjedtebb nevén „Fekete Testvériség” („Feketék Testvérisége”, *Compagnia dei Neri*) volt. A konfraternitás 1343-ban létesült, 50 tagja egyike sem lehetett harmincesztendőnél fiatalabb (férfi), legkésőbb 38 éves korukban pedig már le kellett telepedniük a városban. A testvériségbe bekerülni megtiszteltetést jelentett,¹⁰³ s számos egyéb feladatkörben való részvétellel járt. Kivégzés esetén a fekete színű, arcot javarészt elfedő, csuklyás köpenyt viselő menet a Palazzo Vecchióból indult

⁹⁷ Zorzi 1994: 147.

⁹⁸ A kötél általi halálra ítélt egyének középületek ablakában történő felakasztása mint elrettentő és megszégyenítő büntetésforma Zorzi szerint Lorenzo de’ Medici „találománya” volt. (Zorzi 1994a: 57.)

⁹⁹ Dülmen e ponton azt is hozzáteszi, hogy minél magasabban függött valaki, annál szégyenletesebb volt a helyzet. (Dülmen 1990: 119. és 127.)

¹⁰⁰ Zorzi 1994a: 54.

¹⁰¹ Dülmen 1990: 128.

¹⁰² Ezek egészen a trienti zsinatig fennmaradtak, ami után az emberi brutalitás és vallási infantilizmus megtestesítőiként bélyegezték meg, illetve szüntették be a társaságok eme tevékenységi körét. (Zorzi 1994: 154.)

¹⁰³ A Testvériség tagjai közé olyan prominens személyiségek tartoztak története során, mint IV. Jenő pápa, Luca della Robbia, a későbbi Medici-pápák (X. Leó, VII. Kelemen), s természetesen maga Lorenzo de’ Medici. (Artusi–Patrino 1994: 244–247.)

el a bűnös „gyámolítására”, imákat mondva és mondatva, kántálva.¹⁰⁴ Mivel tagjai között feltűnően sok Medici volt,¹⁰⁵ kézenfekvőnek tűnik, hogy Salviati érsek balul kiűtő „puccskísérlete” során a város vezetősége gyorsan eltekintett a Fekete Testvériség egybehívásától, s így a merénylők – szégyenszemre – lelki vigasz nélkül távoztak el az élők sorából.

A szégyen, megalázás kifejezésének rítusába nemcsak a hivatalos eljárás és a kivégzés tartozott bele, hanem mindaz a szörnyűség, brutalitás a nép részéről, amelyekről a krónikák, beszámolók, esetünkben Poliziano, Luca Landucci beszámolnak.

A középkori és a reneszánsz Itáliában a test mint egyházi és világi értelemben is megfogható metafora létezett a társadalom számára, hiszen minden megkeresztelt ember Krisztus misztikus testének része, tagja volt, s a város, azon belül az egyes szervezetek: céhek, konfraternitások is „egy testet” alkottak önmagukban, illetve a felettük elhelyezkedő szerveződésekkel.¹⁰⁶ Éppen ezért a *corpus* megcsonkítása, szétdarabolása, szétszedése a humánus eme összetevőjének drasztikus megtagadása volt.¹⁰⁷ A végtagjaitól, működtető szerveitől megfosztott, elcsúfított hullában a közösség már nem is embert látott, hanem egy attól alacsonyabb szintű, állati lényt, ami jócskán megnövelte adott esetben az „arctalan tömeget” alkotók bátorságát.

A vérszemet kapott sokaság – az illető holtában vagy élteben – igen gyakran (esetünkben csak a merénylő papok esetében, bizonyos „mérséklettel”) nekiesett a szerencsétlen bűnös belső szerveinek is. E barbár cselekedet rituális hátterének megvilágítása céljából Martines egy 1437 februárjában megtörtént acquapendencei esetet említ meg, amely Graziani krónikájában maradt fenn. Egy bizarr játék-
nak induló baleset (három síheder pástor „akasztósat” játszott, de az „áldozat” ténylegesen meghalt) után a feldühödött apa az egyik fiút megölte, s máját feltálalta mit sem sejtő szomszédjának, aki történetesen a „gyilkos” pástorfiú édesapja volt. Az eset kiderülése után a környéken *vendetta* vette kezdetét, amelynek során több mint 36 fő vesztette életét.¹⁰⁸ A történet, bár véleményem szerint túl szembetűnően idézi a jól ismert görög mítoszt Tantalosról, tartalmazza az önbíráskodás, a szemet-szemért és a primitív mágia korabeli elemeit. Ugyanakkor – jegyzi meg Bertelli, Martines végkövetkeztetését cáfolva – szó sincs „kannibalizmusról”,

¹⁰⁴ A Fekete Testvériség hatalma a firenzei igazságszolgáltatáson és büntető törvénykezésen belül igen nagy lett, miután III. Pál pápa egy határozata alapján a tagok minden évben, Keresztelő Szent János fővételeinek napján (augusztus 29-én) megmenthettek egy halálraítéltet. (Artusi–Patruno 1994: 247.)

¹⁰⁵ Lorenzo de’ Medici 1476. június 23-án hívta meg a konfraternitás tagjai közé. A Fekete Testvériség szervezetét és működését ismertető legkorábbi forrás Giovan Maria Cecchi 1562-ből származó leírása. (Eisenbichler 1992: 348–349.)

¹⁰⁶ Ruggiero 1994: 179.

¹⁰⁷ Galeazzo Maria Sforza merénylői közül hárman: Gerolamo Olgiati és Carlo Visconti, valamint Franzone nevű szolgáljuk elretentésképpen mindegyik fázist elszenvetde; kerékkal törték, élve félbevágták, majd négybe szabdalják őket. (Martines 2004: 19.)

¹⁰⁸ Martines 2004: 146.

mágikus erő átviteléről, mivel az állattá degradálás, dehumanizálás a fő cél.¹⁰⁹ Bertelli a tömeg erőszakos megnyilvánulásait megpróbálja „rendszerre szervezni”,¹¹⁰ amelynek lehetséges elemei a levetkőztetés, a defenestrálás (ezt a Pazzi-összeesküvők esetében maga a hatóság végezte), a csonkítás, körbevonzolás emberi fantáziát és gyomrot próbára tevő válfajai lennének.¹¹¹ Az írott forrásokban és az ábrázolásokon (metszeteken, röplapokon) meglehetősen naturális módon bemutatott kegyetlenkedések tükrében végképp abszurdumnak tekinthető az az értelmezés, hogy a magukat ostorozó, vezeklő, testvériségekbe járó polgárok gonosznak hitt emberek kínzására még inkább kaphatóak voltak (Martines).¹¹²

A kegyetlenkedésekben résztvevők indíttatásának és társadalmi összetételének egy aspektusát illetően érdemes egy esetet kiemelni a firenzei eseményekből. 1478. május 17-én feldühödött városiak összegyűlve azt kiáltozták az áprilisi eseményeket felidézve, hogy gyalázat a tény, mely szerint a „főkolompos” családfő, Jacopo de’ Pazzi teteme megszentelt földben nyugszik. Amikor ez elhangzott, a borús ég mögül kisütött a nap, amelyben többen égi jelet véltek felfedezni. Röviddel ezután egy csapat gyerek a temetőből kiásta Jacopo tetemét, s miután végigvonzolták a városon, s bekopogtattak vele saját házába, az Arno folyó vizébe vetették.¹¹³ Az esemény abszurdításának azon része, hogy az illető már régen halott volt, mellőzhető annak ismeretében, hogy a bűncselekmények megtorlását akkor is folytatták a bevett gyakorlat szerint, ha az elkövető már nem élt (például behalt a kínzásokba).¹¹⁴ Ennél talán érdekesebb a kiskorúak szerepe és viselkedése, rajtuk ismét megbukik nézetem szerint Martines fentebb idézett tétele. A borzalmas jelenet ugyanis elsősorban egy játék, egy szent menet vagy pünködsi királyság színpadias paródiájaként értelmezhető. Ehhez hozzájárulhat, hogy a városi társadalom és a felnövő korosztályban relatívan nagy számra rúgó kiskorúak a maguk világával, annak íratlan szabályaival „társadalmat alkottak a társadalomban”.¹¹⁵ A város fiataljai életkoruk szerint konfraternitásokba tömörültek, ezek közül az első, a Rafael Arkangyal Társaság 1410-ben jött létre.¹¹⁶ A testvériségek száma a 15. században

¹⁰⁹ Bertelli 2001: 248.

¹¹⁰ Bertelli állítását még Altobello di Chiaravalle esetében is fenntartja, akit Pompeo Pellini szerint Todiban az 1500-as évben árulása miatt a csócselék szabályosan „széttép”, testéből darabokat kiharapva. (Bertelli 2001: 241.) A művelet „humánusabb”, hatóság felügyelte végrehajtása történt Grumbach nemesi összeesküvő és öt cinkosa esetében német területen, amikor a „főkolompos” és kancellárja arcába vágják az előzőleg kivégzett társaik kivágot szívéit. (Dülmen 1990: 116.)

¹¹¹ Az idézett példák között szerepel Girolamo Riario meggyilkolása (1488. április 14., lásd az előzőekben), illetve az I. Cosimo nagyherceg életére törő Giuliano Buonaccorsi kivégzése is. (Utóbbihoz: Bertelli 2001: 241.)

¹¹² Martines 2004: 148.

¹¹³ A „kopogtatást” Luca Landucci és Poliziano is feljegyezte, utóbbinál a gyerekek a „processzió” közben helyet kérnek a „híres lovagnak”, ütlegetik, hogy „siessen”, közben gúnydalokat énekelnek stb. (Poliziano: 8.)

¹¹⁴ Dülmen 1990: 126.

¹¹⁵ Bertelli 2001: 249.

¹¹⁶ Trexler 1991: 370.

igen megugrott, 1490-ben már tízről tudunk, ezek közül a 13–24 évesek a Szent János Evangélista Társaságban vettek részt.¹¹⁷ A kolostori iskolákhoz szorosan kapcsolódó, s a dóm kórusával együtt pápai támogatást élvező szervezetekben az új tagok befogadása és elbocsátása is ünnepélyes rítusok közepette zajlott le.¹¹⁸ A kisebbek több alkalommal vettek részt misztériumjátékokban, s körmeneteken, amelyek Firenze népszerű társadalmi eseményei voltak egyben.¹¹⁹

A gyereksereg szörnyű tette véleményem szerint státusmegfordítás: a fiatalok egy processziót vagy kivégzési menetet utánozva, önmagukat egy „játék” erejéig az előkelő Pazzi-családfő szintjére emelkedve vesznek (újabb) elégtételt a bűnösön. Liminalitásuk egy olyan felsőbbrendűség érzete, amely túllép a holtak tiszteletén és az erkölcsi törvényeken, ezért mellékes szempont, hogy az eseménysor idején Jacopo de’ Pazzi már nem él.¹²⁰

A Poliziano által is említett „előjel” megléte ugyanakkor De Martino álláspontját erősíti a „kulturálisan kondicionált természet”-tel kapcsolatosan, amely alapján a hiedelemvilág és a cselekedetek, gondolatok mozgatórugójaként megjelenő mágia beidegződött technikák, gyakorlatok összessége.¹²¹

A társadalom öntisztulási folyamata a test megsemmisítésében ezen alkalommal is felmentette mind a hivatalos, mind az önjelölt végrehajtókat a bűntől,¹²² érvényt szerezve az általuk vallott igazságnak.

A RES BŰNHŐDÉSE

A korabeli társadalom – mivel az *Anima*, a lélek megítélése nem az ő „hatásköre” volt – a bűnös fizikai megsemmisülését követően még szembesülhetett az illető evilági tevékenységével, eredményeivel, amelyek érthető módon emlékeztettek az elhunyra.

A Pazzik bukása a család és klientúrája jelentős részének lemészárlását követően még nem lett volna törvényszerű. Riválisaik, a Mediciek azonban, akik ennek a gyalázatnak legsúlyosabb megtorlását irányozták elő, a kialakult helyzetet jól felismerve, elérkezettnek látták az időt, hogy az ősi, már-már szakrális múltat hordozó család helyére léphessenek, a saját maguk által képviselt kulturális kohézió megteremtésével. Ehhez azonban a Medicieknek fel kellett számolni mindazt az anyagi és szellemi valóságot, amit a Pazzik több évszázada megtestesítettek Firenzében és a város határain túl. Az örökös rabságra vagy száműzetésre ítélt, még élő Pazzi-családtagokat el kellett távolítani a városból, száműzetésük azonban már nem járt együtt addig megszerzett javaik és pozícióik élvezetével, mint például Cosimo

¹¹⁷ Trexler 1991: 370.

¹¹⁸ Trexler 1991: 373.

¹¹⁹ Trexler 1991: 374–376.

¹²⁰ Turner 2002: 181–182.

¹²¹ Idézi Szekeres 2003: 196.

¹²² Dülmen 1990: 110.

de’ Medici esetében a 15. század harmadik évtizedében. Ezt a folyamatot – amelyet két aspektusa felől közelít meg – olyan következetesség jellemezte, amely társadalmi normák és törvényi keretek átértelmezésével, átlépésével ért célba. Előbbire a legkézenfekvőbb példa Guglielmo de’ Medici, Lorenzo sógora, aki szintén száműzetésbe kényszerült, noha a városiasodott Itáliában a házasság a társadalmi hely és rang abszolút definiáló tényezőjeként működött.¹²³

1. Az *Otto di Guardia*, amely az igazságszolgáltatás differenciálódásából¹²⁴ és 1478. május 1-jén szinte teljes mértékben Medici-hívekkel feltöltött tagságából következően még attól az évtől fogva (november 18-i hatállyal) lényegében teljes hatalmat kapott a bíraskodásban.¹²⁵ A Senatus döntése értelmében a Pazziknak még a nevét sem vehette szájára senki. Tovább működött a 14. század első felétől létező, névtelen bevádolási rendszer: a nagyobb templomok, közintézmények elé kitett fadobozokba (*tamburi*) bárki elhelyezhette névtelenül feljelentését (*tamburagione*)¹²⁶ egy másik polgárral szemben, s ha a hivatali szervek érdemesnek találták rá az ügyet, megindult az eljárás.¹²⁷

A Pazzik emlékének eltörlése során a családhoz kötődő épületekről eltávolították a delfines Pazzi-címereket. A Santa Croce-beli családi kápolna színes tondói¹²⁸ alatti jelvények részint a tervező, a Mediciek számára is sok megrendelést teljesítő Filippo Briunelleschi iránti tiszteletből maradhattak meg, vagy talán azért, mert a ferences szerzetesek rendszeresen használták a belső teret.¹²⁹ Az biztos, hogy bár az átrium egy része (az épület ajtaja fölötti kupolarészbe vésett 1461-es évszám alapján¹³⁰) biztosan állt, a főbejárat fölé a Pazzi-címer már nem kerülhetett fel.¹³¹

Feltehetően még 1478-ban sor került a kivégzett összeesküvők egészalakos megfestésére a Dogana feletti falfelületre: a források szerint július 21-én fizetett ki az alkotásért Sandro Botticellinek 40 forintot az *Otto di Balìa*.¹³² Az áru-
lók, becstelének portréinak megfestése és közszemlére tétele hagyomány volt

¹²³ Martines 2004: 34.

¹²⁴ A *Podestà* 1477-től egyfajta legfelső bíróságként működött tovább, korábbi ítélkezési jogkörét szintén a „Nyolcak” gyakorolhatták ezt követően. (Stern 1984: 236.)

¹²⁵ Rubinstein 1971: 243; Martines 2004: 197–198.

¹²⁶ A 14. századra vonatkozó számadatokat is közöl: Zorzi 1994b: 44.

¹²⁷ 1476-ban két e módon beérkezett névtelen feljelentés alapján indult vizsgálat Leonardo ellen, akit azzal vádoltak, hogy egy 17 éves, Jacopo Saltarelli nevű fiatalemberrel bűnös viszonyt folytat. A művészt végül – rokonai közbenjárásának is köszönhetően – felmentették. (Chastel 1988: 83.)

¹²⁸ Az összeesküvés évében a Pazzik még 1800 lírával tartoztak Giuliano da Maiano mesternek. (Battisti 1981: 226.)

¹²⁹ Canali (é. n.): 107.

¹³⁰ Battisti 1981: 226.

¹³¹ Cabassi–Tani 1991: 16.

¹³² Lightbown 1978: 215.

Firenzében,¹³³ a nyolc felakasztott alá viszont ezúttal maga Lorenzo komponált verses feliratokat.¹³⁴ Az 1478-ban még szökésben lévő, s ezért (Napoleone Francesivel együtt) lábánál fogva felakasztott pózban ábrázolt Bernardo Baroncelli-Bandini alatt az alábbi szöveg állt:

„Son Bernardo Bandijn, un nuovo Giuda,
Traditore 'micidiale in chiesa io fuj,
Ribello per aspettare morte più cruda.”¹³⁵

A ma már nem látható, de megbélyegző és elrettentő szándékkal készült falképfigurái 1479-ben „hétre csökkentek”, mivel ebben az évben a városvezetés elrendelte, hogy Salviati érsek alakját – nyilván a szentszék felé nyitó gesztus jegyében – tüntessék el az alkotásról. A kompozíció egészének lekaparására viszont csak a 18. század végén került sor, Giovanni Cambi leírása alapján feltehetően 1785–86 folyamán.¹³⁶

2. A megtorlás folyamatában fontos tényező volt a rivális család vagyonának zárolása, lefoglalása, illetve kereskedelmi monopóliumainak felszámolása. A Medicek, akik éppen az 1478-as év során Milánóban, Apuliában, Flandriában és Angliában is jelentős veszteséget könyveltek el (csak az utóbbi két térség fiókjai 18 000 angol fontot buktak),¹³⁷ joggal remélhették, hogy a Pazzi-kapcsolatok felszámolásával egyúttal saját üzleti életükön is lendítenek majd. Nem így történt, a hanyatlást már az sem tudta tartósan megállítani, hogy Lorenzo időről-időre hatalmas összegeket investált vállalkozásaiba magántókéjéből.¹³⁸ Renato de' Pazzi, akit – mint láttuk – Poliziano önkényes alapon illesztett az összeesküvők névsorába – pontosan azért nem vett részt a merényletben, mert a Medici-bankházak csődjében reménykedett. Kapcsolatai, összeköttetései miatt azonban nem maradhatott életben. Már csak azért sem, mert egy erre a célra létrejött külön bizottság már májustól elkezdte behajtani a Pazzik által kibocsátott kölcsönöket, s összegyűjteni a kimutatásokat, számlakönyveket. A magától értetődően Medici-érdekeket szolgáló testület a háborús viszonyokra hivatkozva nem válogatott az eszközökben, s 1478 júliusában elfogatóparancsot adott ki 27 hitelfelvevő ellen, akik előkelő Pazzi-ügyfelek: a Rucellai, a Strozzi, az Adimari, a Baroncelli,

¹³³ A művészek közül Andrea del Castagno azért kapta az „Andrea degli Impiccati” gúnynevet, mert az 1434-ben elűzött Rinaldo degli Albizzi és hívei képmását megfestette a Palazzo del Podestà falára. (Lightbown 1978: 48.)

¹³⁴ Lightbown 1978: 48.

¹³⁵ „Bernardo Bandini vagyok, egy új Júdás, gyilkos áruló templomban, lázadó, akit a legkegyetlenebb halál vár.” R. Lightbown szerint az e tanulmányban már említett Leonardo-rajz nyomán „helyesbítették” Baroncelli alakját annak kivégzése után. (Lightbown 1978: 48.)

¹³⁶ Lightbown 1978: 215.

¹³⁷ Roover 1963: 366.

¹³⁸ Roover 1963: 371.

a Frescobaldi, a Gualterotti családok, sőt, néha a Medici-klán tagjai voltak.¹³⁹ Általánosságban elmondható, hogy a Pazzikkal való személyes kontaktus, illetve rokonság tovább súlyosbította a marginalizált bankház egykori alkalmazottainak és ügyfeleinek helyzetét. Ezt ismerte fel minden bizonnyal Guasparre Baroncelli, a Pazzik brugge-i üzletkötője is (Giuliano gyilkosának, Bernardónak a rokona), aki az összeesküvés kimeneteléről értesülvén, a könyvelést és a készpénzt magához véve egy templomban keresett menedéket.¹⁴⁰

Miután Lorenzo békét kötött Nápolyval, a megállapodásban kénytelen volt garantálni, hogy a négy püspöki méltóságra emelkedett Pazzi életfogytiglani börtönbüntetését száműzetésre fogja változtatni a felelős bírói testület. Ez az esemény gátat szabott a teljes Pazzi-vagyon megszerzésének a Signoria, illetve a Mediciek számára. A korabeli kereskedelmi kapcsolatok és befektetések, üzletek igen kifinomult és törekeny rendszerét ennek ellenére egy csőd felé tartó családi vállalkozás fejének irányításával és jóváhagyásával, politikai okokból, alig két év alatt döntöttek romba egy legalább másfél évszázadig jól prosperáló, konkurens beruházást, szinte valamennyi ágazatával együtt.

ÚJ KULTUSZOK

„Istennek úgy tetszett, hogy megszabadítsa könnyű lelkét burkától;
Vigasztalódjon hát legalább az egekben boldogan.”

(Angelo Poliziano Giulianóról)¹⁴¹

A Mediciek, elsősorban Lorenzo hatalmi ambíciói, illetve ezzel összefüggésben a család dinasztivá válása – éppen kevésbé mély gyökeret vert hagyományai, eredete miatt – a művészetek és a reprezentáció sajátos elemeivel gazdagította a várost. Ez a fejezet az „Il Magnifico” Firenzéjéhez köthető művészeti emlékek, s a bennük megfogalmazódó eszmerendszerek, ideológiák, a hozzá kapcsolódó kultuszok sokfélesége miatt egyebekre nem vállalkozhat, mint e téma sokszínűségének rövid jellemzésére, illetve néhány olyan elemének bemutatására, amivel viszont még adós a kutatás.

A „kegyes Lorenzót” – aki sérülten is megjelent a Palazzo Medici ablakában, hogy mindenkit bocsánatáról biztosítson – karjait kitaró, ujjongó tömeg köszöntötte az utcán Poliziano szerint.¹⁴² A vitán felül uralkodói megnyilvánulásokat, allűröket is tartalmazó, de azokat ügyesen takarásban hagyó Lorenzo-image a meggyilkolt testvér emlékezetét is ébren tartotta. Nemcsak az antik, illetve a keresztény testvérpárok (Castor és Pollux, Szent Kozma és Damján stb.) allúziója miatt, hanem annak bizonyítása végett is, hogy a sors különös szeszélye

¹³⁹ Martines 2004: 205.

¹⁴⁰ Roover 1963: 355.

¹⁴¹ Poliziano: 9.

¹⁴² Poliziano: 9.

(testvére halála) folytán „kényszerül” egyedül érvényesíteni befolyását a családi vállalkozásban, politikában. Ez az elképzelés – az emlékérmén, szertartásokban megjelenő „árnyéktestvér” – meglátásom szerint nagy szerepet játszott abban, hogy Lorenzo de’ Medicinek a köztársaság eszméjéhez való hűségét soha senki nem kérdőjelezte meg életében.

Segítségére volt az a tény is, hogy a testvérénél a portrék jóindulatúsága mellett is előnyösebb külsejű, a nagypolitikában kevés szerepet játszó Giuliano népszerű volt a városban. 1475-ben az előkelő Simonetta Vespucci – Sandro Botticelli finom szépségű nőalakjainak múzsája – kegyeiért (is) küzdve – fényes győzelmet aratott egy lovagi tornán.¹⁴³ Teljesítményéről Poliziano versben és prózában egyaránt elismerően szólt, így a kegyes és szelíd („ártatlan”) ifjú (*il giovane pio e innocente*) szinte hērósszá emelkedett az emberek köztudatában. Már csak ebből a szempontból is nagyon szerencsétlen, a népszerűtlenséget már önmagában hordozó tett volt a város „ünnepeelt sztárjának” megölése a lovagi játék után mindössze három évvel.

Amellett, hogy a testvér emlékét Lorenzo nagy gonddal ápolta, nem lehet tagadni, hogy ebből a Giulianót szinte vértanú lovaggá előléptető kultuszból egészen kézzel fogható anyagi haszna is származott. Meggyilkolt öccse emlékére az „Il Magnifico” minden évben a Szent Márk ünnepe (április 25.) utáni első szerdán mondatott misét, s tett nagyobb felajánlást a San Lorenzo templomban, mivel a templomtérten a szerda volt a piaci nap. Ez az esemény forgalmat és megtiszteltetést jelentett a kereskedőknek, a San Lorenzónak és „szerény patrónusának” pedig bevételi forrást.¹⁴⁴ A Lorenzo idején híressé váló firenzei karneválok tornái – bár általában az „Il Magnifico” nem vett részt rajtuk – szintén felidézhettké Giuliano fentebb említett bravúráját.¹⁴⁵

A két testvér együttes kultuszának, „apoteózisának” egyik csúcsműve a Medici-kápolna két síremléke, amelyeken a tervek elkészülte után négy évvel (1524-ben) kezdett el dolgozni Michelangelo. A könyvtárnyi szakirodalommal rendelkező alkotások legtömörebb elemzése is leegyszerűsítéshez vezetne e helyen, de a síremlékek értelmezésénél érdemes figyelembe venni, hogy jelenleg csak a michelangelói koncepció egy része látható a helyszínen. Nem kerültek ugyanis kivitelezésre sem a freskók, sem pedig a folyamistenek, illetve az Utolsó Ítéletre emlékeztető figurák, ezért jelenlegi állapotában az emlékegyüttes nem tekinthető szerves egésznek. Bár a klasszikus interpretáció szerint (többek között Panofsky a síremlék mint műfaj ikonográfiai és esztétikai fejlődéstörténetét feldolgozó monográfiájában) Lorenzo és Giuliano figuráinak típusai a vatikáni Sixtus-kápolna mennyezetfreskójának prófétái között keresendők,¹⁴⁶ a bevezetésben megpendített értelmezésnek is lehet talán némi alapja. A két síremlékszobrot Panofsky a jupiteri és szaturnuszi életvitel ábrázolásaként értelmezi, amelyek

¹⁴³ Carrai 2001: 253.

¹⁴⁴ Trexler 1994: 46–47.

¹⁴⁵ Ciappelli 1997: 928.

¹⁴⁶ Tolnay 1975: 51.

egyformán a halhatatlansághoz vezetnek.¹⁴⁷ Talán a „deifikációval” járó művészi megoldások láttán vetette papírra Niccolò Martelli még 1544-ben, hogy Michelangelo „sem Lorenzo herceget, sem Giuliano urat nem ábrázolta pontosan úgy, ahogyan a természet megalkotta őket, hanem olyan méreteket, arányokat, oly díszet, kecsességet és pompát adott nekik, amely véleménye szerint a legtöbb dicséretet fogja hozni számukra, mert mint mondta, ezer év múlva senki sem fogja tudni, hogy valójában másként néztek ki...”¹⁴⁸

Lorenzo a szakrális, hagyományos értékrendet sugalló ünnepeket, kultusz-elemeket részesítette előnyben. A család által még a 15. század elején bibliai jelenetből kisebb mondakörre kiemelt, legmonumentálisabban Benozzo Gozzoli ismert munkáján (a Palazzo Medici kápolnájának falain végigfutó freskón) visszaköszönő Háromkirályok-kultusz¹⁴⁹ keretében a „Háromkirályok Társasága” minden harmadik évben fényes ünnepséget rendezett a városban, amelyet a Mediciek szponzoráltak.

Úgy tűnik, hogy az új kultusz elemeivel szemben a város hagyományos ünnepei kevésbé hangsúlyosan szerepeltek a város életében; még az 1470-es években Luigi Pulci egy levelében megfeddi Lorenzót, amiért mellőzi Firenze elsőszámú védőszentje, Keresztelő Szent János ünnepének megtartását.¹⁵⁰ Bár valószínűleg az új ünnepek pompáját részben a „régiek” költségvetéséből finanszírozták, nem zárható ki az sem teljesen, hogy Lorenzo egy új, vagy legalábbis társvédőszent kultuszának bevezetésén fáradozott. Úgy vélem, így is értelmezhető, hogy Szent István protomártír tisztelete egyre hangsúlyosabbá vált az évek során. Az „Il Magnifico” Szent István napjának (december 26.) nyolcadán (január 2.) saját magáért mutattatott be szentmisét, s erre az év eleji dátumra helyezte saját születésnapját is utólag.¹⁵¹ Ezzel az első vértanúról – akárcsak Keresztelő Szent Jánosról az egyetemes egyházban mindenhol – lényegében kétszer emlékeztek meg Firenzében az egyházi év során. Átfogó kutatás hiányában ennek oka továbbra is kérdés marad. Szintén problematikus, hogy a két nagy őskeresztény diakónus-vértanú közül miért Istvánt preferálta Lorenzo, amikor saját védőszentje, Lőrinc volt a másik.

Az „Il Magnifico” vértanútiszteletének lezárásaként felhívjuk még a figyelmet Giorgio Antonio Vespucci működésére. A Háromkirályok Társaságának tagjaként, 1483-tól pedig a Santa Maria del Fiore prépostjaként, Vespucci különös gondot fordított egyes mártírok, kiemelten Szent György, a Szent Orsolyát követő 11 000 szűz, illetve a Tízezer Vértanú (június 22-i) ünnepének liturgikus rendbe történő beillesztésére.¹⁵² Ennél is érdekesebb talán, hogy Vespucci *Ecce salvator noster* kezdetű ünnepi sermójában a Háromkirályokra, de akár Lorenzóra

¹⁴⁷ Panofsky 1992: 92.

¹⁴⁸ A síremlékek alapvető irodalmáról Panofsky és Tolnay bibliográfiájából kiindulva lehet képet kapni.

¹⁴⁹ A Háromkirályok firenzei Medici ikonográfiájának az utóbbi években egyre nagyobb számban megjelenő feldolgozásaiból: Trexler–Lewis 1981: 91–177.

¹⁵⁰ Chrétien 1994: 52.

¹⁵¹ Trexler 1994: 47.

¹⁵² Trexler 1994: 52.

is vonatkoztatható megfogalmazások („csillagunk”, „kapitányunk”, „zászlónk”) sorát véli felfedezni Trexler.¹⁵³

A legújabb kutatások a propaganda szintjén megtartott köztársasági eszmével hozzák kapcsolatba Domenico Ghirlandaio falfestményeit a Palazzo Vecchio Sala dei Gigli nevű reprezentatív termében.¹⁵⁴ Ghirlandaio itteni működéséről az első adat 1482. október 5-éről való, míg magáról az alkotásról Vasari meglepően szűkszavúan tesz említést.¹⁵⁵ Szent Zenobius firenzei püspök és két diakónusz-szent (Eugenius és Crescentius) mellé a művész hat római egészalakos portróját festette meg. A kiválasztott *hérosok*: Junius Brutus, Mucius Scaevola, Camillus, Decius Mus, Scipio Africanus és Cicero a köztársaságkori Róma politikus- és hadvezéreszményének megtestesítői. Az ábrázolás forrásai Domenico Bandini *Fons Memorabilium* című, tizenhét híres férfit kiemelő munkája, Coluccio Salutati epigrammái, illetve Petrarcától a *De viris illustribus*.¹⁵⁶ Rubinstein ugyan erősen hangsúlyozza a Catilina-szervezkedést leleplező Cicero programszerű szerepeltetését a műalkotáson,¹⁵⁷ de ennek a Pazzi-összeesküvés utáni Medici-ikonográfiához kötését további kutatások, érvek híján egyelőre bizonytalannak érzem.

Remélhetőleg a Lorenzo-korabeli firenzei ünnepi rítusok, szentkultusz-elemek behatóbb vizsgálatával ezekre a kérdésekre, problémákra pontosabb választást kísérhetnek meg a kutatók.

A VÁLASZ VISZONYLAGOSSÁGA

Megközelítem és felvetett kérdéseim korántsem voltak metodológiai problémáktól mentesek.¹⁵⁸ A témában a klasszikus, tisztán politikatörténeti interpretáció hangsúlyozása a mai napig igen erős, noha a legújabb megközelítések már evidenciaként hivatkoznak arra, hogy a 15. század nagy itáliai összeesküvései sehol sem forgatták fel radikális mértékben a fennálló rendszereket – a korszak társadalmát ezen értelmezés szerint „szociopolitikai konszenzus” jellemzi, s nem a „zsarnokölési kedv”.¹⁵⁹

A Mediciek a Pazzi-összeesküvést követően karizmatikus vezetőkké váltak.¹⁶⁰ Ennek a gazdasági alappal megtámogatott, kultuszokban is kifejeződő „karizmának” az elvesztése a Pazzik esetében összefüggött azzal, hogy politikai befolyást nem vagy csak igen szerény mértékben tudtak szerezni, annak jelentőségét – a Mediciekkel kapcsolatban is – alábecsülték, illetve későn vették észre. A Mediciek

¹⁵³ Trexler 1994: 47.

¹⁵⁴ Rubinstein 2004: 306–308.

¹⁵⁵ Vasari 1991: 467.

¹⁵⁶ Rubinstein 2004: 296–297.

¹⁵⁷ Rubinstein 2004: 308.

¹⁵⁸ A kutatás egy része számára továbbra is kérdéses az olasz (itáliai) társadalomtörténet létjogosultsága, műhelyek, „céhes szabályok” híján. A problémakorról: Szekeres 2003: 204.

¹⁵⁹ Lásd Najemy 2004: 12.

¹⁶⁰ Trexler 1994: 50.

a 15. század utolsó évtizedeitől egyre ingatagabb gazdasági manővereik helyett a nagypolitikával, a köztársaság belső, szervezeti és külpolitikai létjogosultságának hangsúlyozásával egyre jelentősebb társadalmi bázisra tettek szert. Az összeesküvés sikertelenségén és a háborús fenyegetettségén úrrá lett család az erőszakos, kegyetlen tett miatt „érdemeit eljátszó”, rivális Pazzik mögül rövid idő alatt lebontotta sokrétű, nemzetközi kapcsolatrendszerét gazdaságával együtt. Ezt követően, az új erőviszonyok megszilárdítása részeként Lorenzo de' Medici régi kultuszelemek negligálásával, átértelmezésével, részben újak bevezetésével életre hívott egy dinasztikus hagyományokon nyugvó művészeti-kulturális közeget.

E fentebbiekben összefoglalt folyamat a társadalom semelyik szintjén nem nélkülözött szimbolikus, értelmezésfüggő részleteket, mögöttes tartalmakat. Úgy gondoljuk, ezekből állított össze a történeti emlékezet egy olyan (alapvetően Medici-párti) kombinációt, amelynek átértelmezésével, másféle olvasatával csak az utóbbi időben próbálkozott meg a kutatás.

FORRÁSOK

- Poliziano, Angelo: *Della Congiura de'Pazzi dell'Anno 1478*, tradotto da De Mandato, Alessandro. [URL:www.manuali.net/predownload.asp?nome=Libro+Online+di+Angelo+Poliziano+%22Della+congiura+d&idn=5563] Időpont: 2006. október 20.
- Sallustius 1978: Catilina összeesküvése. In: *C. Sallustius Crispus összes művei*. (Ford. Kurcz Ágnes) Budapest, 9–58.
- Vasari, Giorgio 1991: *Le Vite de' piú eccellenti architetti, pittori, et scultori italiani, da Cimabue, insino a' tempi nostri I-II.*, a cura di Bellosi, Luciano – Rossi, Aldo. Torino

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Artusi, Luciano–Patrino, Antonio 1994: *Deo Gratias. Storia, tradizioni, culti e personaggi delle confraternite fiorentine*. Roma
- Artusi, Luciano–Roncaglia, Enrico 2006: *Toscana di festa in festa. Un pittoresco itinerario fra giostre, disfide, giochi e palii*. Firenze
- Batkin, Leonyid 1986: *Az itáliai reneszánsz*. Budapest
- Battisti, Eugenio 1981: *Brunelleschi. The complete work*. (Translated by Wolf, Erich Robert.) London
- Bertelli, Sergio 2001: *The King's Body. Sacred Rituals of Power in Medieval and Early Modern Europe*. (Translated by Litchfield, R. Burr.) Pennsylvania
- Brown, Elizabeth A. R. 1997: Ritual Brotherhood in Western Medieval Europe. In: *Traditio. Studies in Ancient Medieval History, Thought and Religion*. (Gen. ed. Lohr, Charles H.) New York, 261–283, 357–381.

- Browning, Oscar 1895: *The Age of the Condottieri. A Short History of Mediaeval Italy from 1409–1530*. London
- Burckhardt, Jacob 1978: *A reneszánsz Itáliában*. Budapest
- Burke, Peter 1991: *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Budapest
- Burke, Peter 1994: *Az olasz reneszánsz. Kultúra és társadalom Itáliában*. Budapest
- Cabassi, Sergio – Tani, Renzo 1991: *Il Portico della Cappella Pazzi*. Firenze
- Canali, Ferruccio é. n.: *The Basilica of Santa Croce*. (Translated by Weiss, Julia.) Firenze
- Capponi, Gino 1876: *Storia della Repubblica di Firenze*. Firenze
- Carrai, Stefano 2001: Imitazione dell'Antico e Gusto dell'Evasione: la Letteratura del Quattrocento. In: *Storia della civiltà Toscana II*. (A cura di Ciliberto, Michele.) Firenze, 237–258.
- Chastel, André – Della Chiesa, Angela Ottino 1988: *Leonardo da Vinci festői életműve*. Budapest
- Chrétien, Heidi L. 1994: *The Festival of San Giovanni: Imagery and Political Power in Renaissance Florence*. New York
- Ciappelli, Giovanni 1997: Il Carnevale di Lorenzo: Realtà e Mito Storiografico. In: *La Toscana al Tempo di Lorenzo Il Magnifico. Politica, Economia, Cultura, Arte*. Vol. III. (A cura di Fubini, Riccardo.) Pisa, 917–932.
- Ciliberto, Michele 2001: Il Pensiero Filosofico e Politico. In: *Storia della civiltà Toscana II*. (A cura di Ciliberto, Michele.) Firenze, 73–142.
- Di Benedetto, Filippo 1992: Un breve di Sisto IV contro Lorenzo. *Archivio Storico Italiano*. Anno CL (1992) n. 552. II. 371–384.
- Dülmen, Richard van 1990: *A rettenet színháza. Ítélezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban*. Budapest
- Eisenbichler, Konrad 1992: Lorenzo de' Medici e la Congregazione dei Neri nella Compagnia della Croce al Tempio. *Archivio Storico Italiano*. Anno CL (1992) n. 552. II. 343–370.
- Fubini, Riccardo 2003: *Storiografia dell'Umanesimo in Italia da Leonardo Bruni ad Annio da Viterbo*. Roma
- Hale, J. R. 2001: *Florence and the Medici*. London
- Jones, P. I. 1969: Florentine Families and Florentine Diaries. In: *Social and Economic Foundations of the Italian Renaissance*. (Ed. by Molho, Antonio.) New York–London–Sidney–Toronto, 33–41.
- Kent, F. W. 1987: Palaces, politics and society in Fifteenth-Century Florence. *I Tatti Studies. Essays in the Renaissance*. Vol. 9. 41–74.
- Lightbown, Ronald 1978: *Sandro Botticelli. Vol. I.: Life and Work. Vol. II.: Complete Catalogue*. London
- Lowe, Kate 1994: The political crime of conspiracy in fifteenth- and sixteenth-century Rome. In: *Crime, Society and Law in Renaissance Italy*. (Ed. by Dean, Trevor – Lowe, K. J. P.) Cambridge, 184–203.
- Madarász Imre 2004: *Vittorio Alfieri életműve felvilágosodás és Risorgimento, klasszicizmus és romantika között*. Budapest
- Martines, Lauro 2004: *April Blood. Florence and the Plot against the Medici*. London
- Najemy, John M. 2004: Introduction: Italy and the Renaissance. In: *Italy in the Age of the Renaissance*. (Ed. Najemy, John M.) Oxford–New York, 1–18.

- Németh György 1999: *A polisok világa*. Budapest
- Panofsky, Erwin 1992: *Tomb Sculpture. Its Changing Aspects from Ancient Egypt to Bernini*. London–New York
- Parks, Tim 2006: *A Mediciek aránya. Pénz, lélek és művészet a 15. századi Firenzében*. Budapest
- Roover, Raymond de 1963: *The Rise and Decline of the Medici Bank 1397–1494*. Cambridge
- Rubinstein, Nicolai 1971: *Il Governo di Firenze sotto i Medici (1434–1494)*. Firenze
- Rubinstein, Nicolai 2004: Classical themes in the decoration of the Palazzo Vecchio in Florence. In: *Studies in Italian History in the Middle Ages and the Renaissance. Vol. I: Political Thought and the Language of Politics. Art and Politics*. (A cura di Ciappelli, Giovanni.) Roma, 295–317.
- Ruggiero, Guido 1994: Constructing civic morality, deconstructing the body: civic rituals of punishment in Renaissance Venice. In: *Riti e rituali nelle società medievali*. (A cura di Chiffolleau, Jacques – Martines, Lauro – Paravicini Bagliani, Agostino.) Spoleto, 175–191.
- Schevill, Ferdinand 1961: *Medieval and Renaissance Florence*. Volume II: The Age of the Medici and the Coming of Humanism. New York–Evanston–London
- Spagnesi, Enrico 1997: In: Difesa del Magnifico. A proposito di alcuni *Consilia* Legali al Tempo della Congiura dei Pazzi. In: *La Toscana al Tempo di Lorenzo Il Magnifico. Politica, Economia, Cultura, Arte*. Vol. III. (A cura di Fubini, Riccardo.) Pisa, 1235–1253.
- Stern, Laura Ikins 1994: *The Criminal Law System of Medieval and Renaissance Florence*. Baltimore–London
- Szekeres András: Az „ellentörténettől” a mikroelemzésig: társadalomtörténet Olaszországban (1945–1985). In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Budapest, 187–208.
- Tolnay, Charles de 1975: *Michelangelo. Mű és világgkép*. Budapest
- Trexler, Richard C. – Lewis, Mary Elizabeth 1981: Two Captains and Three Kings: New Light on the Medici Chapel. *Studies in Medieval and Renaissance History*. Vol. IV. 91–177.
- Trexler, Richard C. 1974: *The Spiritual Power. Republican Florence under Interdict*. Leiden
- Trexler, Richard C. 1991: *Public Life in Renaissance Florence*. Ithaca–London.
- Trexler, Richard C. 1994: *Dependence in Context in Renaissance Florence*. Binghamton–New York
- Turner, Victor 2002: *A rituális folyamat*. Budapest
- Zorzi, Andrea 1994: Rituali e cerimoniali penali nelle città italiane (Secc. XIII–XVI). In: *Riti e rituali nelle società medievali*. (A cura di Chiffolleau, Jacques – Martines, Lauro – Paravicini Bagliani, Agostino.) Spoleto, 141–155.
- Zorzi, Andrea 1994a: The juridicial system in Florence in the fourteenth and fifteenth century. In: *Crime, Society and Law in Renaissance Italy*. (Ed. by Dean, Trevor – Lowe, K. J. P.) Cambridge, 40–59.

Szilágyi Zsolt

Szerkezeti alapvonások a Horthy-kori Kecskemét agrártársadalmában

Kecskemét természetföldrajzi viszonyai jelentősen befolyásolták a helyi társadalom történelmi fejlődését. A többretű földrajzi adottságok kedvező irányú felhasználásának eredményeként született meg részben az a törvényhatósági jogú (thj.) város és társadalma, amelyet a két világháború között joggal neveztek a *gyümölcs és gyermek városának*.¹

Kecskemét a városhierarchia 36. helyét (a később elcsatolt városokat leszámítva a 16. pozíciót) foglalta el 1910-ben mint hiányos funkciójú megyeközpont.² Kiemelkedő kereskedelmi–pénzügyi–közlekedési–gazdasági szerepe s városi szolgáltatásai emelték a hierarchia élmezőnyébe,³ amelyeknek minden bizonnyal egyik legfontosabb alapját a helyi birtokpolitika képezte.⁴

A város a 19. század kezdetétől az első világháborúig mintegy 58 000 katasztális holdat (kat. h.), a két világháború között pedig közel 9500 kat. h. földet osztott ki,⁵ ezért a birtokstruktúra sokkal kedvezőbb képet mutatott az országoshoz viszonyítva. Kecskeméten, arányát tekintve 16%-kal kevesebb aprógazdaság (1 kat. h. alatt) s 6%-kal több 20–50 kat. h. közötti üzem működött 1935-ben,⁶ miközben a gazdaságok közel 95%-a 50 kat. h. vagy az alatti birtok volt. 1916-hoz képest ekkor 57%-kal több törpegazdaság (5 kat. h. alatt) és 71%-kal ugyancsak több 5–50 kat. h. holdas birtok, s ezzel együtt gazda mutatható ki.⁷

A város részletes demográfiai adatainak bemutatására ezúttal nincs lehetőségünk, azonban arra mindenképpen utalnunk kell, hogy a lakosság száma a vizsgált időszakban 14 ezer lélekkel gyarapodott,⁸ miközben több mint a fele külterületen élt, akiknek aránya ugyancsak növekvő, igaz lassuló tendenciát mutatott.⁹ Az országban Kecskeméten volt a legmagasabb a húszas években a természetes sza-

¹ A kifejezést gyakran hangoztatták a kecskeméti írásaikban (lásd pl. Merétey 1935: 78.), olykor pedig a hivatalos jelentésekben is előfordul pl. BKMÖL IV. 1926. 104/1931. Tiszti főorvosi jelentés, 1931. április 21.

² Beluszky–Győri 2005: 216.

³ Beluszky–Győri 2005: 200.

⁴ A város birtokpolitikájáról lásd Dömötör 1921; Wolf 1926 és Balásfalvi Kiss 1939.

⁵ Balásfalvi Kiss 1939: 55–56.

⁶ MSK ÚS 112. k. (Saját számítás.)

⁷ Balásfalvi Kiss 1939: 58.

⁸ MSK ÚS 71. k. és KSH (1941) 1947. A lakosság szám 73 ezerről 87 ezerre emelkedett 1920–41 között.

⁹ MSK ÚS 71. k. és BKMÖL IV. 1905. 6. d. 35460/1935 vö. BKMÖL IV. 1903. a. 58. k. 28. A külterületi lakosság aránya 51%-ról megközelítőleg 57%-ra nőtt 1920 és 1935 között.

porodás értéke,¹⁰ ennél fogva az ott élők 41%-a 19 évesnél fiatalabb volt.¹¹ Az előbbi kedvező adatokkal szemben a város halálozási mutatói az országos átlaghoz képest rosszabb képet festettek,¹² bár hozzá kell tennünk, hogy a két világháború között a helyi egészségügyben jelentős javulás volt tapasztalható.

Kecskemét gazdaságáról röviden elmondhatjuk, hogy az a kertkultúrára és az állattenyésztésre, különösen a zöldség és a gyümölcs termesztésére épült. Ez az intenzív kertkultúra jelentette a város exportkereskedelmének alapját.¹³ S ugyancsak ennek volt köszönhető az is, hogy a világgazdasági válság éveitől – az általános országos helyzettel szemben – a helyi társadalom, de leginkább az agrártársadalom „kevésbé” érezte a depresszió hatását. Látnunk kell azt is, hogy a lokális húzóágazat kulcsszerepéből fakadóan az ipar, a kereskedelem és a „szolgáltató szektor” ezer és ezer szállal fonódott össze a mezőgazdasággal. A helyi gazdaság a két világháború között viszonylag stabilan fejlődött, bár a földművelés jellegéből fakadóan egyúttal igen sérülékeny is volt.

Jóllehet a téma megkívánta volna számos olyan probléma (pl. tanyakérdés) tárgyalását, esetleg azok részletes kifejtését is, amelyek hozzájárulhattak volna a helyi agrártársadalom sokrétű jellemvonásának a teljesebb megértéséhez,¹⁴ ettől terjedelmi okokból el kellett tekintenünk.

A VÁROS AGRÁRTÁRSADALMÁNAK SZERKEZETE

A két világháború közötti kortárs magyar társadalmat kutató tudósok közül ki kell emelnünk Erdei Ferenc sokáig kiadatlan tanulmányát,¹⁵ amely a társadalmi modellalkotás területén minden bizonnyal a legnagyobb hatást gyakorolta a későbbi társadalomtörténet-írásra. Néhány éve azonban Gyáni Gábor megkérdőjelezte Karl Popper „negatív bizonyítás elméletével” az Erdei-féle elképzelést, sőt mi több: el is vetette azt.¹⁶ Ezzel szemben Timár Lajos a következőképpen vélekedik: „Az országos adatok szerint az úri és a polgári középosztály eltérő módon élt a középfokú oktatási intézmények nyújtotta mobilitási lehetőségekkel. Ez arra figyelmeztet, hogy a kettős struktúra elméletet korai lenne még a haszontalan elméletek lomtárába tenni.”¹⁷ Mindazonáltal, az így előálló

¹⁰ MSK ÚS 83. k. A természetes szaporodás 11,1%-os volt 1920–30 között, 2,4%-os negatív vándorlási különbözet mellett.

¹¹ MSK ÚS 96. k.

¹² Merétey 1935: 80.

¹³ Vö. Für 1983: 225.

¹⁴ A kecskeméti tanyarendszer kialakulásáról, a város birtokpolitikájáról, a helyi mezőgazdaság termelési szerkezetéről, illetve a demográfiai és egészségügyi helyzet összefüggéseiről részletesebben lásd Szilágyi 2006.

¹⁵ Erdei 2000.

¹⁶ Gyáni 2001; vö. Gyáni–Kövért 2003: 192. – Véleményünk szerint megnyugtató módon csak kiterjedt levéltári kutatásokra építve, empirikus módon lehet az említett modellt elvetni, vagy legalábbis részben igazolni.

¹⁷ Timár 2006: 53. (A „figyelmeztet” szó helyén eredetileg „figyelmeztet” szó szerepel.)

makrotársadalmi csoportokon belüli értelmezési nehézségek miatt, a következőkben csak a felső- és alsórétegek, azaz az elit, illetve az agrárproletár, félproletár egzisztenciák és a városi munkások, valamint a középrétegek (középosztály, kispolgárság) egymáshoz viszonyított, kalkulált arányértékeinek feltárását kísérelhetjük meg – s azt is csak nagy vonalakban.

Ha a foglalkozásszerkezeti arányokból indulunk ki, akkor elmondhatjuk, hogy 1930-ban a város kereső népességének – beleértve a nyugdíjasokat is – több mint a fele (55,9%) a mezőgazdaságban dolgozott. Az iparforgalomban foglalkoztatottak aránya 30,7%-ot mutatott, miközben 5,7% tartozott a közszolgáltatás-zabadfoglalkozású szférához. Az arányok 1920–41 közötti finom eltolódásából egy foglalkozásszerkezeti átalakulás körvonalai ismerhetőek fel.¹⁸ Megfigyelhető az agrárnépesség számottevő aránycsökkenése (6,4%) mellett az iparforgalmi keresőréteg növekedése, majd „apadása” is.¹⁹ Az átrétegződés folyamata ellenére a két világháború közötti Kecskeméten az agrártársadalmi jelleg továbbra is meghatározó maradt.

A lakosság foglalkozásszerkezeti viszonyainak megállapításánál már lényegesen nehezebb feladat a társadalomszerkezet belsőarányainak meghatározása. A korabeli népszámlálási kategóriák sok fontos, használhatóbb adatot elfednek, emiatt csak közelítő pontosságú arányok érzékeltetésére vállalkozhatunk. Eszerint 1930-ban Kecskemét lakosságának mindenképpen csak 1% alatti része sorolható az elithez. A középosztály megközelítőleg 10–12%-ot, a kispolgárság (altiszt, jobb módú kisparaszti, közép- és gazdagparaszti, illetve a tehetősebb munkásréteg) 23–25%-ot foglalt magába a város társadalmából; együtt pedig, mint középréteg, a társadalom több mint harmadát alkotta. A városi munkásság 20–22%-át, míg a kisparasztok kevésbé vagyonos családjai, a mezőgazdasági munkásság (napszámosok) és a cselédség együttesen mintegy 40–42%-át adták Kecskemét népességének.²⁰

¹⁸ MSK ÚS 72. k. 76. k. 94. k. és KSH (1941) 1947. és KSH 1979. IV. k.

¹⁹ Az utóbbihoz hasonló tendencia tapasztalható a közszolgáltatás-zabadfoglalkozású keresők körében is, bár meg kell jegyeznünk, hogy az arányváltozásokkal szemben mindhárom szférában egyformán nőtt a keresők abszolút száma.

²⁰ MSK ÚS 86. kat. és Kovács 1935. (A 13. 15. 17. táblázat adatai alapján végzett saját számítás.) Középosztály: közszolgáltatás-zabadfoglalkozás (2073), mezőgazdasági tisztviselő (13), ipari tisztviselő (176), kereskedelmi és hitelügyi tisztviselő (283), közlekedési tisztviselő (74), nyugdíjas (1439), nagy- és középbirtokos (235) összesítve 4293 fő (11,8%). Kispolgárság: mezőgazdasági segédszemélyzet (37), önálló iparos (1804), kereskedelem-hitel önálló (948), 10–50 kat. holdas gazda (4065), 50–100 kat. holdas gazda (850), véderő (774) összesítve 8478 fő (23,3%). Kevésbé vagyonos kisparaszt, agrár- és fél-agrárproletár: 5–10 kat. holdas gazda (1817), 5 kat. holdnál kisebb birtokkal rendelkező gazda (3635), gazdasági cseléd (1591), munkás-napszámos (7299), hiány a két eltérő adatsorból fakadóan (766) összesítve: 15 108 fő (41,6%). Városi munkásság: ipari segédszemélyzet (4022), kereskedelmi és hitelügyi segédszemélyzet (831), közlekedési segédszemélyzet (458), házcseléd (1755), külön meg nem nevezett napszámos (499), sofőr, szolgál az iparban (202), hiány a két eltérő adatsor miatt (92) összesítve 7877 fő (21,7%). Az egyéb kategóriába 590 fő esett, így a 100% = 36 346 fő 1930-ban.

A kecskeméti agrártársadalom vertikális felépítését az 1935-ös üzemstatistikai összeírás adataiból próbáljuk meg rekonstruálni. A módszert Timár Lajos Debrecen város agrártársadalmi struktúráinak feltárására dolgozta ki.²¹ Ezt az eljárást alkalmazva – s figyelembe véve az adott birtoknagyságokhoz tartozó átlagos birtokterületeket és az eltérő kecskeméti gazdasági-termelési strukturális viszonyokat – határoztuk meg a város agrártársadalom-szerkezeti arányait (lásd Függelék).

A kalkulációs számításokból kapott *becsült* adatok szerint a vertikális szerkezet a következő aránystruktúrát mutatja (1. táblázat).²² A nagyjából 20 ezer mezőgazdasági keresőnek több mint a fele (51–55%) agrárproletárnak bizonyult, míg negyede (25–27%) kisparaszt volt. A nevezett két társadalmi réteg között egy viszonylag széles átmeneti csoport, a fél-agrárproletárok rétege helyezkedett el, amely az agrárkeresőknek mintegy hatodát-hetedét (15–16%) alkotta. A három réteg együttesen az agrártársadalom 93–94 százalékát adta. A magasabb társadalmi kategóriáknál az alacsonyabb értékek miatt lényegesen kisebb a becsült adatok szórása. Ennélfogva a középparasztok csoportját 4,1–4,5%-ban határozhatjuk meg, miközben a gazdagparasztok csak egy vékonyka réteget 1,4–1,5%-ot jelentettek. A középbirtokosok és a „nagybirtokosok” pedig együttesen adtak ki 0,15%-ot, utóbbi ráadásul csak „fiktív réteg” volt, hiszen Kecskeméten 1000 kat. h. feletti magánbirtokkal csupán Müller Pál rendelkezett (1510 kat. h.), aki a fővárosban élt;²³ miközben a többi ilyen birtoktest mind valamilyen közületi tulajdon volt.²⁴

²¹ Timár 1993: 118–119.

²² A statisztikai felmérésből adódó hiányosságok miatt, a társadalmi rétegfedéseket nem lehet pontosan számszerűsíteni. Az üzemstatistikai összeírással kapcsolatban elsősorban az a nehézség merült fel, hogy a statisztika csak az üzemek számát tünteti fel, tehát a gazdaság tulajdonosának, esetleg bérlőjének foglalkozását nem. Bár feltételezzük, hogy a gazdák nagy többségének elsődleges megélhetési forrása a föld volt, azonban egy viszonylag „szűk” réteggel mint hibalehetőséggel mindenképpen számolnunk kell: azok gazdaságai is az összeírásban szerepelnek, akiknek csak másodlagos, kiegészítő forrás volt a föld. Ilyenek voltak azok a gyakorlatilag földbirtokosként feltüntetett tulajdonosok, akik például hivatalnokok, kereskedők, iparosok, orvosok voltak, s csak néhány száz négyszögölnyi, esetleg néhány tíz katasztrális hold földdel rendelkeztek. Velük az agrártársadalom földbirtokkal rendelkező tagjainak létszáma némileg növekedhetett, de bizonyos, hogy jelentősen az arányokat nem torzították el.

²³ Gazdacímár (1935) 1937: 242.

²⁴ Az egri római katolikus főképtalan (1300 kat. h.), a kecskeméti római katolikus egyház (1400 kat. h.) vagy Kecskemét thj. városa (43 ezer kat. h.).

1. táblázat

A kecskeméti agrártársadalom vertikális szerkezeti arányai (1935)

Vertikális rétegek	A		B		C		D	E	F	G
	Fő	%	Fő	%	Fő	%				
Agrárproletár	929	8,97	9750*	50,85	11544	55,06	50,85–55,06	52,95	2,1026	53,0
Félproletár	3084	29,79	3084	16,08	3084	14,71	16,08–14,71	15,40	0,6881	15,4
Kisparaszt	5166	49,90	5166	26,94	5166	24,64	26,94–24,64	25,79	1,1526	25,8
Középparaszt	855	8,26	855	4,46	855	4,08	4,46–4,08	4,27	0,1908	4,3
Gazdagparaszt	290	2,80	290	1,51	290	1,38	1,51–1,38	1,45	0,0647	1,4
Középbirtokos	27	0,26	27	0,14	27	0,13	0,14–0,13	0,13	0,0060	0,1
Nagybirtokos ^o	2	0,02	2	0,01	2	0,01	0,01–0,01	0,01	0,0004	0,01
Összesen	10353	100,00	19174	100,00	20968**	100,00	95,53–104,47	100,0	–	100,0

A kalkulációs számításokhoz felhasznált források: MSK ÚS 86. k. és 112. k. és KSH 1979. IV. k.

A = a földet birtokló vagy bérlő gazdák száma – MSK ÚS 112 k. alapján végzett saját számítások a Timár-féle módszerrel

B = az agrárproletár réteg számának becslése alapján végzett számítások (minimumbecslés)

C = a mezőgazdasági keresők számának becslése alapján végzett számítások (maximumbecslés)

D = a B és C becslések határértékei

E = a kalkulációs mediánérték százalékban

F = a mediánérték és a határérték különbözete (±)

G = a kalkulációs mediánérték egy tizedesre kerekített százalékos értéke

^o „fiktív réteg”

* 1930-ban a földnélküli mezőgazdasági munkások (6912 fő) és a gazdasági cselédek (1631 fő) száma összesen 8543 fő volt. (MSK ÚS 86. k. 204–205.). A mezőgazdasági keresők száma pedig (1935-re) 20 968 fő volt (az 1930. és az 1941. évi népszámlálás adatai alapján végzett becslés szerint). 1930-ban 20 308 aktív kereső dolgozott a mezőgazdaságban, amelyből 8543 fő volt földnélküli munkás és gazdasági cseléd, így százalékos arányuk ekkor 42,07% volt. Az előbbi arány segítségével végzett becslés szerint a 20 968 keresőből a földnélküli mezőgazdasági munkások és a gazdasági cselédek száma 1935-ben 8821 főre tehető (mivel 1941-re ezek az adatok hiányoznak ezért kellett az előbbi, „aránybecslés-módszert” alkalmazni). 1935-ben tehát, Kecskeméten – ha a földdel rendelkező agrárproletárok (929 fő) és a földdel nem rendelkező, előbb megállapított agrárproletárok becslült számát összeadjuk (8821 fő) –, akkor kijelenthetjük, hogy az üzemmstatistikai felvétel évében a számítások szerint, mintegy 9750 fő agrárproletárt feltételezhetünk.

** a mezőgazdasági keresők száma 1935-re végzett becslések alapján (lásd az előzőekben)

Az agrártársadalom 13–14 százalékát a haszonbérlők adták. Arányuk, vertikális rétegenként eltért. A számuk a földdel rendelkező agrárproletárok soraiban (10%) és a középbirtokosok esetében (11%) volt a legalacsonyabb. A félproletár, kisparaszt, közép- és gazdagparaszt családok körében 24–29 százalékra tehető az arányuk. A legtöbb bérlő (1447 fő) a kisparaszi rétegekben tapasztalható, azonban arányuk nem itt a legmagasabb, hanem a középparasztok soraiban, ahol 29%-ot mutat (248 fő). A horizontálisan elhelyezkedő bérlő- és napszamos-társadalom (kis) részben fedte egymást (1. ábra). Lényeges különbségekre lehetünk figyelmesek, ha Kecskemét horizontális agrártársadalom-szerkezetét hasonlítjuk össze a hasonló bontásban szereplő debreceni értékekkel. E tisztántúli város agrártársadalmának 20%-át cselédek alkották, ezzel szemben Kecskeméten ez az arány csak feleakkora (8–9%) volt. Ennek okát – elsősorban – az eltérő termelési szerkezetben találhatjuk meg, hiszen a cívisvárosban inkább a szántóföldi művelés dominált. Noha Kecskeméten is magas volt a szántóföldek aránya, a jelentősebb

szőlő-, gyümölcs- és zöldségtermesztés miatt mégis inkább alkalmi munkaerőre, napszámosokra volt szükség. Mindezt alátámasztja a mezőgazdasági munkások fordított arányszáma, ugyanis a debreceni agrártársadalomnak 25, míg a kecskemétinek 52–56 százaléka volt napszámos. Jól látható a kétszeres különbség. Mindazonáltal a vertikális eltérést is tekintetbe véve szintén figyelemreméltó, hogy az előbbi városban kétszer akkora volt a félproletárok aránya (30%). Mindez arra enged következtetni, hogy Kecskeméten valamelyest kedvezőbben alakultak az életkörülmények az agrártársadalom egészére nézve – mivel az átmeneti (félproletár) réteg szűkebb volt –, amelyek a jobb birtokszerkezeti megoszlásból fakadó további kedvezőbb társadalm szerkezeti arányokkal párosultak. Ugyanakkor ne feledjük, hogy amíg Debrecenben az agrárproletárok aránya 45% körül alakult, addig ez Kecskeméten közel 10 százalékkal magasabb értéket mutatott.²⁵ Jóllehet ez a tény – első ránézésre – ellentmond a jobb strukturális és az abból fakadó kedvezőbb életkörülményi viszonyok feltételezésének, ám ha figyelembe vesszük azt, hogy Kecskeméten az agrárproletárok foglalkoztatottsága lényegesen magasabb volt, mint Debrecenben, akkor feloldható az említett látszólagos paradoxon, amelyet az eltérő gazdaságstruktúra is kellően alátámaszt.

Megállapíthatjuk, hogy Kecskemét agrártársadalmának úgy a vertikális, mint a horizontális szerkezete lényeges eltéréseket, vagy inkább „hiányosságokat” mutatott nemcsak Debrecenhez, hanem az országos méretekhez viszonyítva is. Az eltérő birtokstruktúrából és a magas külterületi lakosságszámból adódóan – mely főleg a város korábbi birtokpolitikájából következett – Kecskeméten hiányzott a vertikális felépítésből az említett nagybirtokos (arisztokrata) réteg: így *uradalmak és uradalmi cselédek sem voltak*. Ezzel szemben a város jelentős számú gazdája ún. *gazdacselédeket* foglalkoztatott, mely az agrártársadalomnak, mintegy 8 százalékát foglalta magába. Továbbá elmondhatjuk azt is, hogy a summások csoportja úgyszintén hiányzott, igaz nem a vertikális, hanem a horizontális felépítésből.²⁶ Idénymunkásokkal sem a város társadalmi szerkezetében, sem a városban munkát vállaló, máshonnan elszegődött „vendégmunkások” között nem találkozhatunk. Ennek oka elsősorban a város meglehetősen nagy kiterjedésében keresendő, hiszen erről a jókora (160 ezer kat. h.) területről a szükséges munkaerőt a magas lélekszám pótolni tudta, így nem kellett más vidékek summáit foglalkoztatni; a napszámos réteg még dologidőben is biztosíthatta a munka elvégzését. Ebből (és a zöldség-gyümölcs exportképességéből) fakadóan a mezőgazdasági munkanélküliek száma a gazdasági válság éveit is meglehetősen alacsonyan maradt.²⁷ Tehát: „aki szeretett dolgozni, az azért megélt. De volt,

²⁵ A Debrecenre vonatkozó adatokat lásd Timár 1993: 126.

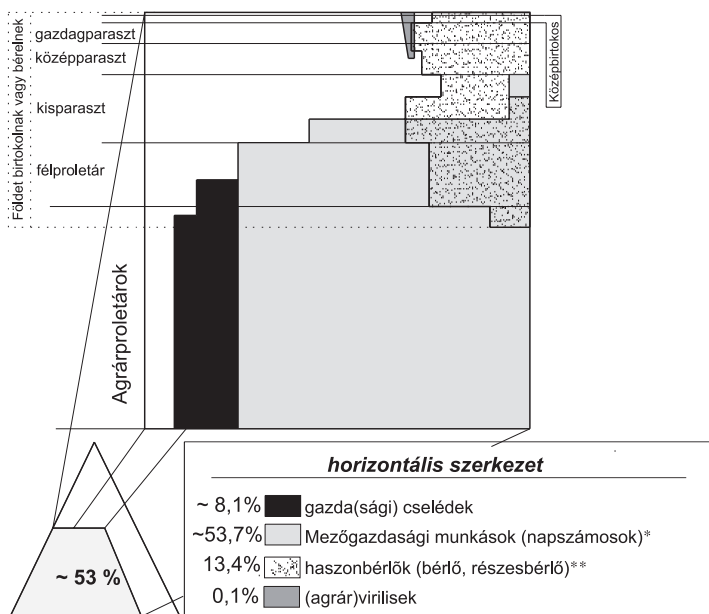
²⁶ BKMÖL IX. 234. b. 2. d. A doboz tartalmából egyértelműen kiderül, hogy Kecskeméten nem találhatunk summás munkásokat.

²⁷ Ebben fontos szerepet játszott az, hogy a szőlő gyakran a késő őszi és kora tavaszi időkre is munkát biztosított. (vö. Für 1983: 129.) Továbbá vö. Kiss Endre polgármester 1936-os szavai: „Kecskeméten az ideit télen [1935/36] azért talált a munkásság megélhetést, mivel a környéken cca [cirka] 1000 holdat fordítottak szőlő és gyümölcs alá.” – BKMÖL IX. 234. b.

aki nem szeretett dolgozni, annak nem is volt majdnem a betevő falatja sem.”²⁸ Vagyis munkanélküliekkel a mezőgazdaságban szinte csak a rokkantak, háborús sebesültek, betegek és a „munkakerülők” esetében találkozhatunk.

1. ábra

*A kecskeméti agrártársadalom szerkezete a két világháború között
(arányosan ábrázolva, saját szerkesztés)*

* A mezőgazdasági munkások és a gazdasági cselédek számaránya minden bizonnyal lényegesen magasabb lehetett, ám a korabeli hivatalos statisztikai adatok alapján csak az előző szerkezet vázolható fel. Ugyanakkor a munkások (leginkább a napszámosok) arányának nagyobb mértéke valószínűsíthető a kisparaszti társadalmi réteg soraiban (Lipták 1936: 123.), ennek értelmében a szántóval bírók javát ide sorolhatjuk az 1–5 kat. h.-asok közül; ez a kisbirtokos parasztok kb. 21%-a.

** A haszonbérlők aránya, ezzel szemben megközelítőleg pontosnak tekinthető. (A = birtokosok és bérlők összesen; B = csak a bérlők; C = a bérlők százalékos aránya a különböző földbirtokosi rétegekhez viszonyítva.)

vertikális rétegek	A	B	C
agrárproletár	929	94	10,1
félproletár	3084	839	27,2
kisparaszt	5166	1447	28,0
középparaszt	855	248	29,0
gazdagparaszt	290	71	24,5
középbirtokos	27	3	11,1

1. d. – Duna-Tiszaközi Mezőgazdasági Kamara (=DTK MK) Gyümölcsstermelési és Borászati Szakosztályának 1936. április 15-ei gyűlésének jegyzőkönyve.

²⁸ Szálas Mihály interjú.

AGRÁRPROLETÁROK, FÉLPROLETÁROK

A fejezetcímbe szereplő rétegek alkották az agrártársadalom legalsóbb szintjét, Kecskeméten a mezőgazdaságból élő népesség kétharmada tartozott közéjük. A jövedelmi különbségek nem voltak jelentősek a két csoport között, ám vitathatatlan, hogy valamivel könnyebb, vagy inkább biztonságosabb helyzetben éltek a földdel rendelkező félproletárok, azonban még így is helytálló a megállapítás: „Gondjuk és törekvésük elsősorban a létfenntartási szükségletek előteremtésére irányul.”²⁹ Az előbbi gondolat egyértelműen kifejezi azt, hogy ezeknek az embereknek állandó küzdelem s nélkülözés jellemezte mindennapjait. Nyomorúságos helyzetükből legtöbbször lehetetlen volt kitörniük. Földhöz jutni vagy *városi bérlet* formájában lehetett, vagy úgy, ahogy azt az 1930-as években kisbéresként szolgáló Szálas Mihály napjainkban találóan megfogalmazta: „Abban az időben nehéz volt földet szerezni. Hát mink is úgy jussoltuk. Édesanyám hozta a földet. Arra építettünk [...] kis gunyhót, oszt ott laktunk.”³⁰ A szegény ember tehát földhöz leggyakrabban csak örököléssel juthatott – s már egy apróbb földdarab is kedvezőbb (élet)feltételeket teremthetett.

Az agrárproletár és félproletár családok zöme a cselédek, vagy a napszámosok csoportjába tartozott. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül az agrárproletár réteg legelesettebbjeit, a nincstelen, munkanélküli családokat sem. 1923-ban a hivatalos feljegyzések alapján alig 3%-ra becsülhetjük a munkanélküliek arányát Kecskeméten. A forrásokból az is kiderül, hogy a munkanélküli családfőknek csak 39%-a volt mezőgazdasági munkás, így az agrárkeresőknek mintegy 2%-a,³¹ azaz az agrárproletároknak 4–5%-a volt hivatalosan bejegyzett munkanélküli. Természetesen valószínűsíthető, hogy tényleges arányuk ennél magasabb lehetett, hiszen a mezőgazdasági, munka nélkül tengődő családok számának éves alakulásában szezonális ismerhető fel.

A két világháború között több alkalommal is előfordult, hogy ínségnyhító akcióra került sor nemcsak Kecskeméten, hanem országszerte is. Az 1922-ben segélyért folyamodó családok mindegyikéről általános szociális jelentés készült. A helyszínen rögzített jegyzőkönyvek egy része szerencsésen fennmaradt. A dokumentumokat³² (s rajtuk keresztül a kérvényezőket) lényegében négy alaptípusba sorolhatjuk;³³ ezúttal – terjedelmi okokból – csak a „teljesen” nincstelen

²⁹ Balásfalvi Kiss 1939: 51.

³⁰ Szálas Mihály interjú.

³¹ 1920-as és 1930-as évi népszámlálás adataira támaszkodva a mezőgazdasági keresők számát 1923-ban 21 ezer főre becsülhetjük, amelyből – a forrás alapján – 434 családfő volt munka nélkül. Ennek megfelelően ez 2%-os arányt mutat. – MSK ÚS 76. k. és 94. k. és BKMÖL IV. 1901. c. 1. d. A városi Horthy-Bizottság intézőbizottságának 1923. február 6-ai ülésének jegyzőkönyve alapján.

³² BKMÖL IV. 1901. c. 1. d.

³³ Azok, akik (1.) teljesen nincstelenek és szörnyű körülmények között élnek; (2.) azok a családok, ahol a családfő hadirokkant, vagy a háború miatt megözvegyült asszony a családfenntartó; (3.) azok a nincstelenek, ahol a családfő vagy valamelyik kereső családtag börtönben ül, illetve azok,

családokra jellemző egyik jegyzőkönyvből vett részlettel szemléltetnénk e réteg nyomorúságos helyzetét: „A szobában egy ágyon, egy kályhán és egy kis karos-széken semminemű bútorzat nem volt. Még egy kis darab kenyérük is a földön, egy deszkán volt. A beteg férfi a deszkából összetákolt ágyon rongyokban feküdt. A felesége még nem annyira öreg, hogy munkaképtelen volna, de mivel nem normális kinézésű ő és három kiskorú gyermeke is segélyre szorulnak.”³⁴ Röviden elmondható, hogy az ilyen és ehhez hasonló családok minden esetben részesültek valamilyen juttatásban, legtöbbször élelmiszer formájában.³⁵ Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy a húszas-harmincas években Kecskeméten fokozatosan kiépült egy, a nincstelen családokat segítő olyan összetett, viszonylag széles, jól működő „szociális háló”,³⁶ amelynek köszönhetően a rászorulóknak ha nem is rendszeres, de legalább alkalmi segítségben részesülhettek.

Az agrárproletariátus legzártabb rétegének a gazdacselédek tekinthetők.³⁷ Többnyire ők is a napszámosokkal együtt a várost övező tanyavilágban keresték meg a betevő falatot. Soraikban megfigyelhető némi „hierarchia”, egyfajta életkorhoz kötött „szamárlétra”, amelyet legtöbbször azért járhatott végig, mert itt nem voltak olyan merev falak, mint amilyen pl. a tehetős s a kevésbé tehetős birtokos parasztrétegek között volt tapasztalható.

Statisztikai adatok alapján a kecskeméti agrártársadalom 8–9%-a volt cseléd, csakhogy az összeírás kizárólag a „kereső”, férfikorba és az eladósorba serdülő fiataloktól kezdve vette számításba a cselédeket, miközben a tizenöt-tizenhat éven aluli gyermekek az eltartottak számát gyarapították. Ezzel szemben a szegény családok hat-hét éves, de már fiatalabb kortól kezdve is pl. libapásztornak, olykor kisebb házkörű munkák elvégzésére adták a nagyobb gazdák tanyáira szolgáltni gyermekeiket. Ők álltak a cselédsor alsó fokán. Őket nevezték *kisbéresekné*, *kis-szolgáknak*. A külterületen élő 6 és 14 éves kor közötti gyerekek száma 1930-ban nagyjából 8200 fő volt, amelynek valamivel több, mint fele fiú volt. Tehát óvatos kalkulációval, megközelítőleg egy-kétezer kisbéressel mindenképpen számolnunk kell, melynek következtében a cselédsorban lévő keresők aránya főleg a nyári időszakban, amikor szünetelt a tanítás, mintegy 4–9%-kal magasabb lehetett. A kisbéresek azonban nemcsak nyáron, dologidőben, hanem olykor-olykor egész évben is szolgáltak. Ezt Szálás Mihály visszaemlékezése is igazolja: iskolába járni „szerettem, de utána, mikor elszegődtem [9 évesen, 1933-ban] nem engedtek, mert a munka, a munka. [...], de elintézte [a gazda], hogy nem volt büntetés. [...] sok idő kimaradt, mert ahogy cseléd voltam vagy engedtek, vagy nem

akik munkaképesek de munkát nem vállaltak és ezért nincstelenek (nem azért mert munkát nem kapnak!); s végül (4.) azok a családok, ahol van rendszeres jövedelem, esetenként többen is dolgoznak a családból, s mégis segélyt igényeltek.

³⁴ BKMÖL IV. 1901. c. 1. d. 245/1922. A jegyzőkönyv kelt 1922. szeptember 11-én.

³⁵ BKMÖL IV. 1901. c. 1. d. lásd a Városi Horthy-Bizottság intézőbizottságának 1923. február 6-ai gyűlésének jegyzőkönyvét.

³⁶ Szilágyi 2006: 329.

³⁷ Timár 1993: 121.

engedtek.”³⁸ A kisbéresek az agrárproletár és a félproletár családokból kerültek ki, de előfordult, hogy a szegényebb kisparasztok is rákényszerültek arra, hogy szolgálni adják a legénykét, azonban a dolgos kéz otthon is jól jött a gazdaságban, így körükben ez az arány jelentősen alacsonyabbnak tekinthető.

Az éves cselédeknek (az életkor szerinti hierarchia felső fokán) három típusát különböztették meg Kecskeméten. Eszerint beszéltek rendes konvenció; kiségitő, mindenes (ún. lovász) és kertész cselédről.³⁹ A *rendes konvenció cseléd* általában családos férfi volt. Egész évben a tanyán dolgozott, s a konvenció mellé illetményföldet is kapott, és köteles volt gyakran egy-két fiút gulyásnak vagy kanásznak adni a gazda jószágá mellé. A *lovászok* rendszerint nőtlenek voltak, így kosztot is kaptak és „megegyezés szerint valamelyes alsó és felső ruhát.”⁴⁰ Bérük megközelítőleg feleannyi volt, mint a konvenció cselédké. A legkevésbé kötöttebb életforma a *kertészeké* volt, ugyanis más tanyán, más munkát is vállalhattak, de amikor a gazda kérte, kötelesek voltak munkába állni. Számukra is előre meghatározott bér biztosította a megélhetést, mely valamivel alacsonyabb, vagy azzal közel megegyező volt, mint amit a lovászok kaptak. (Természetesen a megalkudott bér és bér között is jelentős különbségek alakulhattak ki.)

A gazda és a felfogadott cseléd között hivatalosan az ún. bérlevél (szerződés) biztosította a megállapodási feltételeket,⁴¹ amelyet két példányban kellett kiállítani a szóbeli megállapodástól számított 15 napon belül, s amelyet a polgármesternél is be kellett mutatni. A szerződés egyik példánya a gazdánál, a másik a cselédnél maradt (274. 1.§). A bérlevél tartalmazta a szerződő felek nevét, a szerződés időtartamát, a cseléd munkabérét és munkakörét (274. 2.§). A rendelet értelmében akár 100 pengő bírságra volt büntethető az a gazda, aki vagy nem kötött szerződést, vagy azt nem mutatta be a városházán, illetve ha elmulasztotta az egyik példányt megőrzésre átadni a felfogadott cselédnek (274. 4.§). S végül munkaadóként biztosítani kellett a cseléd számára a „szolgálati idő utolsó két hónapjában [...] két szabadnapot [...] azon célból, hogy a cseléd újabb szolgálati helyet kereshessen” – amely akár ünnepnap is lehetett (274. 5.§). A büntetés kilátásba helyezése ellenére is előfordult, hogy csak szóbeli megállapodásra került sor a gazda és a cseléd között; s az sem volt példa nélküli, hogy vasárnapokon és más ünnepeken is dolgoznia kellett a cselédnek, holott a pihenőnapot az 1907. évi XLV. tc. 30.§-a biztosította. (A helyzet általánossá válása miatt, a földművelésügyi miniszter 1934 novemberében⁴² levélben hívta fel az érintett törvényhatóságok figyelmét az említett problémára – mindhiába.)

³⁸ Szálas Mihály interjú.

³⁹ Wolf 1926: 54–55.

⁴⁰ Wolf 1926: 55.

⁴¹ Kecskemét törvényhatósági jogú városának a gazdasági cselédek bérleveléről szóló szabályrendeletét lásd BKMÖL IV. 1908. j. 4. d. 274. sz. rendelet 18351/1934.

⁴² BKMÖL IX. 234. c. 63. dosszié 78000/1934. A m. kir. földművelésügyi miniszter 1934. november 12-i levele a gazdasági cselédek vasárnapi munkaszünetéről.

Az előzőek után nézzük, mit is jelentettek számszerűen a cselédbérek. A bugaci konvenció cselédség béréről 1937-ben a következőket írta Erdei Ferenc. A „jó átlag konvenció bér, ami azt jelenti, hogy búza, rozs, szalonna, csizma, só, tüzelő és a készpénzjárandóság kitesz együtt kb. évi 450 pengőt. Ehhez jön még a lakás, és ezzel előttünk áll a cselédség életkerete.”⁴³ Mindebből egyértelműen kitűnik, hogy a cselédbért főként természeti juttatásokban számították, amely ezáltal igencsak hozzájárult a gazdasági válság hatásainak tompításához.⁴⁴

Ezek után az is tanulságos, ha belepillantunk néhány cseléd hagyatéki leltárába.⁴⁵ Ebből kiderül, hogy egy gazdasági cseléd körülbelül 300–800 pengő értéket hagyott maga után halálakor.⁴⁶ Az egyik, 1940-ben fiatalon, 27 évesen elhunyt gazdasági cseléd után mindössze 376 pengő 53 fillér maradt. Ingatlana, háza természetesen nem volt, összes vagyonát egy ágy és láda, egy öltözet felső és egy téli ruha, egy pár csizma, cipő, három pár alsó fehérnemű, két párna és kalap, valamint egy sapka és egy suba képezte.⁴⁷ Ha a temetési költséget (100 pengő) leszámítjuk, akkor alig maradt utána több, mint egy félévi, esetleg egy évi munkabér; azaz megtakarítani ez a réteg vajmi keveset tudott.

A napszámosok – szemben a cselédekkel – lényegesen többen voltak, munkaerejüket már a kevésbé tehető parasztgazda is igénybe tudta venni néhány napra, esetleg egy-két hétre. Azonban nemcsak napos és hetes, hanem hónapos „napszámossal” is találkozhatunk Kecskeméten.⁴⁸ Ők, általában egy nagyobb gazdaságban, elsősorban szőlő-, gyümölcs- vagy zöldségüzemekben dolgoztak.⁴⁹ A mezőgazdasági munkások (Kecskeméten főként napszámosok) az agrártársadalomnak több mint felét adták. A számuk 1930-ban közel 11 ezer fő volt,⁵⁰ nem egészen kétharmaduk (teljesen) földnélküli.

Kecskeméten a napszámosok rendszerint vasárnap reggelenként gyülekeztek a piactéren, melyet ilyenkor *emberpiacnak* neveztek. Ekkor azok a tanyás gazdák, akiknek munkaerőre volt szüksége, egy vagy akár több napszámost is fel fogadtak. Szóban megegyeztek a munkáról és az érte járó fizetéséről. Mivel gyakran csak egy-két napot, esetleg hetet jelentett a „szerződés”, vagy inkább alku,

⁴³ Erdei 1957: 89. Ezzel szemben Gunst Péter – Matolcsy Mátyás számításai alapján – az átlagos cselédbért országosan 205,3 pengőben határozta meg az 1930/31-es évre. (Gunst 1998: 250.) Ez feleannyi, mint amit Erdei Ferenc közölt. Az mindenestre valószínűnek tűnik, hogy a gazdacselédek bére magasabb lehetett Kecskeméten, mint az országos átlagérték, mivel a mezővárosokban ez általában mindig magasabb volt. (Gunst 1998: 264.)

⁴⁴ A napszámosok is gyakran természetben kapták fizetésük egészét vagy egy részét, ezért esetükben is hasonló folyamatról beszélhetünk. Vö. Gunst 1998: 264.

⁴⁵ A hagyatéki leltárak többsége a második világháború alatt megsemmisült, így csak áttételesen, más kapcsolódó iratok, pl. Kecskemét thj. város Árvaszkének anyagai között találhatunk elvétve ilyen dokumentumokat. BKMÖL IV. 1912. b.

⁴⁶ Vö. a debreceni helyzettel, amely rendkívül hasonló volt: Timár 1993: 124.

⁴⁷ BKMÖL IV. 1912. b. 414. d. 390/1940. Hagyatéki kimutatás, 1940. február 17.

⁴⁸ Wolf 1926: 57.

⁴⁹ BKMÖL XIV. 59. 1. dosszié, 3. tétel. Az 1927–41 közötti szerződéseket és egyezségeket tartalmazó átíró-tömb 1937. március 7-ei bejegyzése. (A szerződést hét munkavállaló írta alá.)

⁵⁰ MSK ÚS 86. k. 204–205.

a napszámos egy szezonban akár több helyre is kénytelen volt elszegődni. A napszám mellé legtöbbször még harmados tengeri vagy burgonyaföldet is vállalnia kellett, ha télen is meg akart élni családjával. Ebben az esetben részesekké váltak, de részes volt az arató is. A bért általában csak akkor állapították meg, amikor már látszott, hogy mennyit fog adni a föld.⁵¹

A napszámbevételek alakulásáról országos viszonylatban Kerék Mihály számításai jól ismertek⁵² (amelyet az 1930-as évek második felére vonatkozó forrásunk csak megerősít). Eszerint Kecskeméten akkoriban 1,20–1,80 pengő körül mozgott a kifizetett napszámé.⁵³ Az összehasonlítás végett elmondhatjuk, hogy az 1935-ös Kecskemét környéki piaci árak figyelembevételével 1 pengőért hozzávetőleg öt-hat tökört vagy két-három kilogramm karalábét lehetett venni, illetve egy libát, vagy valamivel kevesebb, mint másfél tucat tojást. Egy pengő ötven fillérért pedig már egy pár rántanivaló csirke is az asztalra kerülhetett.⁵⁴ Egy kilogramm rozs ára 1935 decemberében 16 fillérbe került Kecskeméten, a liszt ára valamivel drágább, 20 fillér volt.⁵⁵

Hogy mi maradt egy rövid, ám dolgos napszámos-élet után? – hasonlóan kevés, mint ahogy a cselédeknél láttuk. Az egyik 1938-as hagyatéki leltár tanulsága szerint az ugyancsak fiatal, 29 éves napszámos után 70 négyszögöles belterületi porta maradt, melyen egy ház állt, amihez egy több mint háromnegyedholdas kert tartozott, ahol ekkor már szőlő- és szántóművelést folytattak.⁵⁶ Mindezt az 1920-as években, 57 évesen elhunyt édesapjától örökölte. A kert ekkor még kétszer akkora volt, s benne csak szőlő állt.⁵⁷ Ezzel szemben a fiú halálakor a felére csökkent birtokon már egyszerre folyt szőlő-, szántó- és kertművelés. (A birtok megfélemlődésének valószínűleg egy örökösstárs lehetett az oka.) Mindez arra utal, hogy így az örökösök félproletár sorba süllyedtek, és a megélhetéshez napszámot kellett vállalniuk. A fiatalon elhunyt napszámos esetéből egyértelműen kitűnik az is, hogy közel tíz év munkájával sem volt több vagyona, mint amit örökölt. A becslés alapján ez összesen 133 pengőt jelentett, s ha ebből leszámítjuk a temetési költségeket, akkor alig maradt 20 pengő (kétheti munkabér).

⁵¹ Wolf 1926: 54, 56.

⁵² Kerék 1936: 497–498.

⁵³ Szálás Mihály interjú. – Ezzel egybehangzóan vall Kerék Mihály is, amikor 1936-ban azt írja: „A tényleges napszámbevételek ma legtöbb vidéken 1–1,50 pengő körül mozognak nyáron, a többi évszakban megfelelően alacsonyabbak.” (Kerék 1936: 498.)

⁵⁴ BKMÖL IX. 234. c. 1. d. Az árakat az abonyi, az alpári, a keceli, és a lajosmizsei, azaz Kecskemét környéki piacok árainak figyelembevételével határoztuk meg.

⁵⁵ BKMÖL IV. 1912. b. 367. d. 8160/1935 Hagyatéki kimutatásból végzett számítás. Ugyanakkor arról is van némi fogalmunk, hogy egy átlagos mezőgazdasági napszámos család kiadásai milyen arányban oszlottak meg. A Magyar Gazdaságkutató Intézet számításai alapján az átlagnak vett mintegy 690 pengő éves jövedelem legalább 70%-a az élelmezési szükségletet fedezte. (Szentkirályi 1943: 8.)

⁵⁶ BKMÖL IV. 1912. b. 414. d. 463/1940 Hagyatéki kimutatás, 1938. május 23.

⁵⁷ BKMÖL IV. 1912. b. 414. d. 463/1940 irathoz csatolva. Hagyatéki kimutatás, 1922. január 14.

A kicsinyke földdel vagy inkább házhellyel rendelkező családok lakhelye rendkívül szerény volt. Ezek az épületek sárból és vályogból készültek, s gyakran a padozatuk is földből volt. A szoba-konyhás ház berendezése mindössze egy szekrény, egy asztal, néhány szék, esetleg egy-két ágy volt – „amennyire futotta”.⁵⁸ A házhoz általában néhány melléképület is tartozott (ól esetleg istálló, góré vagy kamra). A legtöbb háznál – főleg a tanyákon – kút is volt. A felnövekvő gyerekek, ha teheték, akkor a szülőktől, rokonoktól nem költöztek messze, s nem vállaltak (nagyon) távol munkát. Mindezt azért, hogy a szülők segíteni tudják az életben elinduló gyermekeiket, s viszont, hogy a gyerekek segíthessenek idősebb szüleiknek.

Összefoglalva elmondható, hogy a vizsgált rétegek meglehetősen kilátástalan helyzetben tengették mindennapjaikat. A választási lehetőség a cselédsorban és a napszámos munkában merült ki. A föld bérlése mellett a gyermek, a több gyermek vállalása nyitott egy nem túl messzire vivő, csupán agrárproletári s félproletári viszonylatban érvényesülő csekélyke mobilitási folyosót. A gyerekek elszegődve munkába álltak, így a szülőknél nemcsak „egy” szájjal kevesebbet kellett etetniük, hanem még némi plusz pénz is befolyt a kasszába, hozzájárulva ezzel a család fenntartásához. Ha több gyermek is munkába tudott állni, akkor az még inkább javított az anyagi körülményeken. Mindebből az következett, hogy a legszegényebb módú agrárproletár családok sorai állandó jelleggel cserélődtek. Nem ugyanazok alkották évtizedeken keresztül a legszegényebbek, a „nincstelenek” rétegét, mert ahogy felnőtt a gyerek, úgy emelkedett a család is valamivel „magasabb” státusba. A Gunst Péter által „koldusnak” nevezett családok általában mintegy 14–16 évet töltöttek az átmeneti nyomorgó korszakban.⁵⁹

KIS-, KÖZÉP- ÉS GAZDAGPARASZTOK

A kecskeméti agrártársadalom közel egyharmadát a kis-, közép- és gazdagparaszti rétegek alkották, melynek négyötöde kisparaszti sorban élt. Az említett három csoport családjainak 28%-a bérlő volt, s a bérlőknek 82%-a volt ugyancsak kisparaszt. Wolf István munkájában arra hívja fel a figyelmünket, hogy e réteg kialakulásában igen nagy szerep jutott a kecskeméti birtokpolitikának.⁶⁰ Az egybehangzó korabeli kijelentések alapján azt kell mondanunk, hogy igazán kecskeméti lakosnak csak azt tekintették, aki valamekkora földet (szőlőt, gyümölcsöst) magáénak tudhatott.⁶¹ E mögött az „íratlan szabály” mögött – többek között – alighanem a kecskeméti agrárember történeti fejlődés során kialakult erőteljes földhöz jutási vágya húzódott meg. Valószínűleg ebben láthatta leginkább a felemelkedés lehetőségét, mely meghatározó módon befolyásolta gondolatvilágát,

⁵⁸ Szálas Mihály interjú.

⁵⁹ Gunst 1998: 268.

⁶⁰ Wolf 1926: 42.

⁶¹ Balásfalvi Kiss 1939: 54; Erdei 1957: 86; Horváth 1933: 148; Wolf 1926: 25.

s emiatt a földön kívül más mobilitási utat kevésbé ismert.⁶² Sokak számára így az egyetlen lehetőséget a földbérlet jelentette.

A trianoni Magyarország területén 1895 és 1935 között a haszonbérletek területe közel 6%-kal nőtt.⁶³ A gazdaságok 16%-a⁶⁴ volt ekkor részben vagy egészen haszonbérlet. Az alföldi tanyás mezővárosokban viszont kiugróan magas (28–38%) volt a haszonbérlet földterületek aránya.⁶⁵ Kecskemét földterületének 38%-a haszonbérletként üzemelt, ami a gazdaságok 26%-át adta⁶⁶ (e területnek a háromnegyede 5–100 kat. h. nagyságú volt, ami az ilyen gazdaságok 63%-át érintette). 1935-ben Kecskeméten az összes haszonbérlet földterület közel háromnegyede magán (átlagosan 46 kat. h.), míg valamivel több, mint negyede városi bérlet volt.⁶⁷ Ugyanakkor a haszonbérlet gazdaságok 65%-a városi bérlet, lényegesen kisebb (10 kat. h.) átlagmértű birtok volt. A város 1925 és 1935 között saját földterületéből nagyobb arányban biztosított bérelhető földeket, s ráadásul a kevesebb területet több igénylő között osztotta szét, akiknek száma az említett tíz év alatt 25%-kal gyarapodott.⁶⁸ A haszonbérleti díj, úgy a magán, mint a városi bérletek esetében, bár többé-kevésbé hasonló volt, mégis az utóbbi némileg alacsonyabb szinten volt, ahol ráadásul a bérlő nem tartozott mellékszolgáltatásokkal. A közel félszáz szerződés átvizsgálását követően megállapítható, hogy 1930-ban a városi bérleti díj, a föld minőségétől függően, általában 80 és 210 kg gabona között mozgott katasztrális holdanként,⁶⁹ amelynek felét gyakran búzában, másik felét pedig rozsban kérték. Magánhaszonbérleti díjként leginkább holdanként 100 és 280 kg gabonát kellett fizetni,⁷⁰ de előfordult, hogy ennél többet is elkértek a mellékszolgáltatások mellett; így találkozhatunk holdanként akár 300–400 kg-os bérleti díjjal is.⁷¹ A város tehát kedvezőbb feltételek mellett biztosított bérleti lehetőséget.⁷² A magánhaszonbérlet – a földbérlet helyi szövetkezete által 1937-ben írott levél tanúsága szerint – legtöbbször igen kiszolgáltatott helyzetbe kerültek egy-egy szerződés vállalásakor. A mellékszolgáltatások, amellyel a bérlő a bérleti díjon túl tartozott, ahogy a levél írja „már

⁶² Vö. Gunst 1998: 247.

⁶³ Konkoly Thege 1940: 288.

⁶⁴ MSK ÚS 112. k. 62. A haszonbérlet és vegyes birtokok együttszámítva. Vö. Kerék 1938: 629.

⁶⁵ Konkoly Thege 1940: 295. A tanulmányban szereplő 6. sz. táblázat adatai alapján.

⁶⁶ MSK ÚS 112. k.

⁶⁷ BKMÖL IV. 1910. e. 12. d.

⁶⁸ BKMÖL IV. 1910. e. 12. d. és Wolf 1926: 46.

⁶⁹ Néhány jellemző szerződés: BKMÖL IV. 1926. 31/1930, 76/1930; 62/1930, 123/1930; 62/1930, 124/1930; 62/1930, 108/1930; 62/1930, 126/1930; 64/1930, 145/1930; 64/1930, 1043/1930; – de hasonlóak a korábbi származó bérleti díjak is: BKMÖL IV. 1926. 31/1930, 6551/1926; 256/1930, 6542/1929.

⁷⁰ BKMÖL IV. 1926. 250/1933, 178/1931, 399/1933 vö. uo. 64/1930, 2891/1930 A magyar királyi gazdasági főtanácsos levele Kecskemét th. jogú város Közigazgatási Bizottságának Gazdasági Albizottságához, 1930. május 2.

⁷¹ Ezekre a szélsőségekre Wolf István hívja fel a figyelmünket már (!) 1926-ban. (Wolf 1926: 47–53.)

⁷² BKMÖL IV. 1908. j. 4. d. 255. sz. Kecskemét th. város általános földhaszonbérleti feltételei.

nem csak erkölcstelenek, hanem a jobbágy korszakra emlékeztető és a bérlőknek emberi mivoltát is megszegyenítő kívánalmak. Ezenkívül alkalmasak arra is, hogy a bérlők saját maguk se láthassanak tisztán, hogy tulajdonképpen mennyi haszonbért is fizetnek.”⁷³

Mindebből egyértelműen kitűnik, hogy a „bérlőtársadalom” több mint harmada (közel ezer család) kiszolgáltatott helyzetben volt, mégis vállalta – még ha nagy áldozatok árán is – a felemelkedés eme nehéz útját.

A bérlők a földtulajdonos réteggel együtt alkották a város „gazda”-társadalmát, amelyben – jövedelem szempontjából – az egyes gazdák helyzete nagyban függött attól, hogy mit termelt kisüzemében, hiszen ugyanolyan méretű és közel hasonló minőségű földben megtermelt zöldség-gyümölcs ára egészen más volt, mint a gabonáé.⁷⁴ Előbbi esetben magasabb, míg utóbbinál lényegesen alacsonyabb bevételre lehetett számítani, melyhez az életkörülmények is igazodtak, s ahhoz mérten a társadalomban elfoglalt pozíció is módosult. De nemcsak a választott művelési ágtól függött a jövedelem s vele karöltve a pozíció, hanem attól is, hogy kinek milyen távol esett a tanyája a városi piactól, s hogy a közlekedési feltételek minősége milyen volt; hiszen mindezek megléte vagy hiánya szintén erősen befolyásolta a jövedelmi viszonyokat.⁷⁵

Mindezek fényében megkerülhetetlen annak körbejárása, hogy vajon mekkora lehetett az a birtokméret, amely egy átlagos öttagú parasztcsaládot egy éven át képes volt eltartani. Szálás Mihály szerint, „ha jó volt a birtok, akkor 10 hold elég volt”, melyhez hangsúlyozva, sietve hozzátette: „ha az ember rendesen bírta kezelni”.⁷⁶ Ezzel egybehangzóan 10–20 kat. holdban jelölte meg a szükséges birtokméretet Für Lajos is.⁷⁷ Egy ugyanekkora család ellátásához – értelemszerűen – kevesebb, tizedannyi szőlőföldre volt szükség. Ennek méretét 1–2 kat. h. körül határozták meg mindketten.

A törpebirtokokat (5 kat. h. alatt) gyakran vegyes művelésű gazdaságokként üzemeltették, azaz a szőlő- és kertművelés mellett nemritkán szántóművelést is folytattak. Ennek egyik okát Lipták László világította meg 1936-ban, amikor a 2–3 kat. holdas családokról azt írta: „az év nagyrészében birtoka műveléséhez van kötve és így a munkapiacon időnként jelentkező munkaalkalmakat alig, vagy csak nehezen használhatja ki, ha azok birtokától távol esnek. Talán nem tévedünk, ha a törpebirtok gabonatermelésének túlzott arányát is arra vezetjük vissza, hogy az idegen munkaalkalomra szoruló törpebirtokos a gabona őszi elvetésétől kezdve aratásig mozgási szabadságot kíván magának biztosítani abban a tekintetben, hogy az idegen munkalehetőségekhez alkalmazkodhassék”.⁷⁸ Mindezekből

⁷³ BKMÖL IX. 234. b. 1. d. A Magyar Földbérlők Országos Szövetségének Kecskeméti Fiókja által a DTK MK Igazgatóságának írott leve, 1937. január 28.

⁷⁴ Für Lajos 1983: 122.

⁷⁵ Gesztelyi Nagy 1927: 132; Gunst 1998: 183; Wolf 1926: 86.

⁷⁶ Szálás Mihály interjú.

⁷⁷ Für 1983: 123.

⁷⁸ Lipták 1936: 123.

egyértelműen kiderül, hogy a kisparasztok kevésbé tehetősebb rétegének is nap-számmunkát kellett vállalnia. Őket nevezte Wolf István *önálló kisbirtokos* és *kisbérlő napszámósoknak*. Lényegében többnyire hasonló munkát vállaltak, mint az ugyancsak földdel rendelkező *félproletár napszámósok*. Ők is eljártak felesbe, harmadába kapálni, azonban arányuk magasabb volt a szaktudást igénylő munkakörökben, mint például a gyümölcsfa-, vagy a szőlőmetszők körében. Ezek után elmondhatjuk, hogy legalább 21%-ra tehető azoknak a kisparasztoknak az aránya, akik földjük mellett napszámót is vállaltak. (A valóságban ez az érték alighanem magasabb lehetett.)

A középparaszti réteg „sajátos átmenetet képezett a földet túró kisparasztág és a gazdagparasztág között.”⁷⁹ A középparaszti családok a kecskeméti agrártársadalomnak mintegy 4–4,5%-át adták, tehát egy meglehetősen szűk rétegről volt szó, amelynek feltehetően több mint háromnegyede állandó jelleggel tanyán élt és ott gazdálkodott.⁸⁰ Források „hiányában” rendkívül nehéz hiteles képet alkotni a két világháború közötti középparaszti családok helyzetéről. (Egyik lehetséges járható útként – amellyel már hosszabb ideje foglalkozunk – a kataszteri felmérések, illetve a birtokívek és a címtárak tüzetesebb vizsgálata kínálkozik, ám természetesen, ezek elemzésével sem jellemezhetjük maradéktalanul a gazdatársadalmat.)

Mindazonáltal az egyik 1927-ben felvett hagyatéki leltár⁸¹ bepillantást enged – még ha szűkszavúan is – egy 27 kat. h. 486 négyszögöl birtokkal rendelkező középparaszt anyagi helyzetébe. A gazda belterületi ingatlana egy alig 140 négyszögöles portán álló ház volt, amelyben – az adatok alapján – egyedül lakott. Birtokán szinte kizárólag szántóművelést folytatott, s csak néhány százaléknyi volt a szőlő. A jegyzőkönyv alapján vagyonának becsült értéke 11 216 pengő volt, amelynek közel 92%-át az ingatlan jelentette, s csak 8%-át tették ki a gazdasággal kapcsolatos tételek, ezen belül a jószágok (tehén, ló, malac, tyúk) részesedése pedig mintegy 52%-ra rúgott. A ruhaneműk aránya ellenben még a fél százalékot sem érte el. (A bútorokat valamilyen okból kifolyólag nem tüntették fel.) A tiszta hagyaték 10 462 pengő értéket képviselt. A levonások 76%-a a gyógyítási és temetési költségeket, a maradék 24% az adóságokat fedezte. A 180 pengőnyi tartozás megoszlása a következő volt: fűszerkereskedő (78%), kovács (13%) és szabó (9%) – mutatva azt, hogy a ruházkodás milyen csekély szerepet játszott a kiadásokban, de azt is, hogy ez a réteg már a háztartásra is többet tudott költeni, és többet is költött.

Természetesen mindebből nem lehet általánosítani, azonban annyi bizonyos, hogy a középparasztok kevésbé tehető családjaiiban a ruházkodási szokások meglehetősen hasonlóak voltak, mint a kisparasztoknál. Inkább a háztartásban mutatkoztak kézzelfogható különbségek nemcsak az ételek mennyiségében, hanem minőségében is. Mindezek ellenére vitathatatlan, hogy helyzetük még így is lényegesen szerényebb volt, mint a gazdagparasztoké, ami leginkább abban

⁷⁹ Timár 1993: 126–127.

⁸⁰ MSK ÚS 86. k.

⁸¹ BKMÖL IV. 1912. b. 367. d. 8569/1935 Hagyatéki kimutatás, 1927. február 1.

mutatkozott meg, hogy saját tanyájukon állandó jelleggel maguk is részt vettek a munkafolyamatban, igaz, a kevésbé tehető gazdagparaszatok egy része is.

Tehát a középparaszti és a tehetősebb kisparaszti réteg életkörülményei lényegesen jobbak voltak, mint ahogy azt az alsóbb társadalmi csoportok esetében tapasztalni lehetett, ami a lakóházon is egyértelműen megmutatkozott. A szóban forgó átlagos – ezúttal 41 kat. holddal rendelkező – középparaszti család belterületi portáján egy vegyes falú, cserepes nyeregtető épület állt, amely két-két szobát és kamrát, s egy konyhát foglalt magában padló nélkül. Az épület és az udvar becsült értéke meghaladta az 5200 pengőt.⁸²

A kecskeméti kis- és középparasztság jellemzőit legmarkánsabban Balásfalvi Kiss Barnabás jogakadémiai tanár foglalta össze 1939-ben:

„meglehető jó módban él, mert kultúrigényei, társadalmi kötelezettségei aránylag kicsik. Otthon maga termeli gabona, zöldség és hús (sertés, baromfi) szükségletét; gyakran nem is városban, hanem állandóan a tanyán lakik. Beszerezni valója, amiért pénzt kellene kiadnia, alig van és minimális. Szellemi életének s lelkének nem egyszer egész tápláléka az a templomi prédikáció, amit havonta, jó esetben hetente meghallgat. Pedig életrevaló, jóeszű réteg ez és számbelileg is jelentős.”⁸³

A gazdagparaszatok Kecskemét agrártársadalmának csak vékony szeletét, mintegy másfél százalékát alkották, miközben különbséget kell tennünk az alacsonyabb és a magasabb egzisztenciájú gazdagparaszti családok között. Wolf István 1925-ös adatgyűjtései nyomán betekintést nyerhetünk néhány 50–90 kat. holdas „kis”, és 100 kat. h. feletti tehetősebb gazdagparaszt tanyai gazdálkodásába.⁸⁴

A „kis-gazdagparaszti” üzemeknél egyöntetűen az körvonalazódik,⁸⁵ hogy a szántóművelés a legtöbb tanyagazdálkodásban a legnagyobb súllyal szerepelt, mellette azonban a kert- és szőlőművelés, s az erdő is fontos szerephez jutott. Alkalmazták a vetésforgót és a trágyázást (esetleg műtrágyát). Általános volt az üzemekben tartott legalább két ló, néhány marha, két-három tucat sertés és az „olvasás nélküli” baromfi. Az évi nyolc-tíz vagy ennél is több hízó leadása – a gabona, a zöldség és a gyümölcs mellett – a gazdaságok egyik fő bevételét képezte. A tanyák felszereltsége szembeötlően jónak tekinthető, olyannyira, hogy egyik esetben már egy tizenöt lóerős traktort is munkába állítottak. Két gazdaságban szélkerék emelte a vizet a felszínre, működtette a darálót, a malmot és a fűrészst.

Az általánosítás korlátait figyelembe véve kiemelhetjük, hogy a gazdagparaszti üzemekben igen nagy szerep jutott a szántóművelésnek, ezáltal az állattartásnak, ezen belül főleg – az 1920-as évek derekától – a sertéshizalásnak. Kimutatható a technikai modernizáció is (szélkerék, traktor), azonban ez csak és kizárólag azokra az üzemekre volt igaz, ahol a művelési ágak megosztásában kiemelt szerep

⁸² BKMÖL IV. 1912. b. 414. d. 742/1940 Becslési jegyzőkönyv, 1928. november 16.

⁸³ Balásfalvi Kiss 1939: 52.

⁸⁴ Az előbbire négy, az utóbbira két gazdaság áll rendelkezésünkre.

⁸⁵ Wolf 1926: 81–86.

jutott a gyümölcs- és zöldségtermesztésnek is, amelyből származó bevételek biztosítani tudták a költségesebb beruházások fedezetét. Ezek az üzemek mindegyik esetben a városhoz közel helyezkedtek el, ha mégis távolabb, akkor mindenképpen jó úthoz, vasúthoz közel fekvő intenzív gazdaságok voltak.⁸⁶

Az előbbieket arra mutatnak rá, hogy a gazdagparaszti társadalmon belüli lényeges anyagi különbségek – amelyek nem is annyira a birtokméret nagyságához, mint inkább a művelési ágak arányához és a várostól való távolsághoz voltak köthetőek – legalább annyira függtek a vállalkozói magatartásformától, annak hiányától vagy hangsúlyosabbá válásától.⁸⁷

Hasonlóan tanulságos egy másik, rendelkezésünkre álló gazdagparaszti üzem ismertetése az 1930-as évek első feléből.⁸⁸ Újvári Istvánnak mintegy 200 saját és 50 kat. h. bérelt földje volt, így gazdasága a vegyes üzemek közé tartozott.⁸⁹ A birtok tizedét valamilyen gabonával vetették be, míg ötöde rét-legelő volt, a többiben főként kukoricát termeltek. Ezen kívül 5 kat. holdon burgonyát és 3 kat. holdon szőlőt termesztettek. Az utóbbit mindig robotosokkal műveltették; azokkal, akik általában az egykori fuvar fejében munkával (robottal) tartoztak. A szőlőföldet minden második évben trágyázták, míg a birtok többi részére ritkábban került sor. Főként sertéshizlalással foglalkoztak, amelyet a kukorica magasabb aránya is mutat (110 disznó volt a legtöbb, amit egyszerre neveltek). A gazdaság munkáját 8 ökör és 4 ló segítette. Egyszerre több cselédet foglalkoztattak, s volt úgy, hogy még szolgálólány is segített a ház körüli munkákban. A különböző főzelékek mellett náluk hús is viszonylag sűrűn került a cselédek asztalára, bár a visszaemlékező szerint: „baromfit azt nemigen vágott – az Isten bocsássa meg –, de disznóhús az volt.”⁹⁰

A sertés mellett néhány tehenet és mintegy 200 birkát is tartottak. A tejet igyekeztek otthon feldolgozni, majd a gazda és a felesége minden kedden, pénteken és vasárnap bekocsizott a városba, hogy a helyi piacon eladja a tejet, túrót, tejfölt, vaját és a tojást. A gazdaság fő bevétele tehát az állattenyésztésből származott.

Említettük, hogy 3 kat. h. szőlőt is műveltek. A szőlő és a bor egy részét eladták, más részét pedig meghagyták saját fogyasztásra, illetve a nyári dologidőre, amikor a munkások ezzel oltották szomjukat. A szőlő értékesítése azonban gyakran nehézségbe ütközött.⁹¹ Az 1930–35 közötti „válságos” esztendőik alatt az 1–5 kat. h. közötti szőlősgazdák aránya 3%-kal, míg az 5 kat. h. felettieké 12%-kal

⁸⁶ A vizsgált esetek közül a két jobban felszerelt (gazdagabb) üzem a várostól 7, illetve 11 km-re feküdt; az utóbbi azonban a vasúttól csak másfél km-re volt.

⁸⁷ A vállalkozói szellem előnyeiről tanúskodik például Wéber Aladár közel 90 kat. holdas birtokkal rendelkező szőlősgazda esete. BKMÖL XIV. 59. 1. dosszié, 1. tétel Wéber Aladár iratai, életrajzi adatok.

⁸⁸ Az adatokat Szálas Mihálytól ismerjük, aki cselédként, kisbéresként szolgált ekkor az Újvári családnál.

⁸⁹ Vö. *Gazdacímár* (1935) 1937: 244. A birtokszerkezet arányai 1935-re módosultak.

⁹⁰ Szálas Mihály interjú.

⁹¹ BKMÖL IX. 234. b. 1. d. DTK MK Gyümölcsstermelési-, Szőlészeti- és Borászati Szakosztálynak 1936. november 18-ai gyűlésének jegyzőkönyve.

csökkent,⁹² annak ellenére, hogy a szőlősgazdák eladósodottsága – kimutathatóan – jóval kevésbé volt számottevő 1933-ban (3%), mint azoké, akik nem foglalkoztak szőlőtermesztéssel (20%).⁹³

A további elemzéskor az 1935-ös gazdacímtár adataira támaszkodunk. Az ebben szereplő 100 kat. holdnál nagyobb birtokkal rendelkező tulajdonosok részben (40%) lefedik a vizsgált gazdagparaszti és középbirtokosi réteget.⁹⁴ Az általuk bírt összes földterület⁹⁵ 54%-a szántó, több mint negyede rét-legelő, 8%-a erdő s 3%-a szőlő és kert volt (az átlagos holdankénti tiszta kataszteri jövedelem 7,55 aranykorona volt). Amíg a 100 holdas gazdák 90%-a, addig a 200–500 holdas birtokosok 76%-a volt már csak kecskeméti lakos. A vizsgáltak 55%-a magánkezelésben tartotta a földjét, a többiek bérbe adták a gazdaság egy részét vagy egészét, ami az összes terület 60%-át jelentette. (A bérletek közel kétharmada szántó volt, a többi művelési arány többé-kevésbé egyenlően oszlott el.) A földjüket bérbe adó gazdák 43%-a nő volt, többségük özvegy. A bérlet formájában jövedelmeztetett 54 üzem fele teljesen, másik fele csak részben (átlagosan a terület 61%-a) volt bérelt. A tulajdonosok ötöde egészben, egyetlen bérlőnek adta művelésre földjét, további ötödük vegyes (kis- és nagybérlet formában), míg a többség (58%) kimondottan kisbérletként jövedelmeztetette birtokát. Látható módon a tulajdonosok zöme a *több bérlős* jövedelmeztetést részesítette előnyben, mégis alapvető különbség mutatható ki a kisbérleti rendszer esetében, ahol a férfiaknak 70, a nőknek csupán 44%-a választotta e stratégiát. Mindez arra utal, hogy a nők inkább szerették egyben tartani legalább egy nagyobb részét a birtoknak.

Összegezve az eddigieket, minden bizonnyal nem állunk messze a valóságtól akkor, amikor azt mondjuk, hogy a kis-, közép- és gazdagparasztok életét, gondolatvilágát nagymértékben a föld, a birtok töltötte ki. Láthattuk, hogy a kedvezőtlen feltételek ellenére is – igaz, más lehetőségek híján – sokan választották a reményt keltő haszonbérletet. Lehetőségéhez mérten ki magánszemélyektől, ki pedig a várostól bérelt birtokot. Utóbbi csoportot kedvezőbb feltételekkel segítette a város, kisebb területű földet biztosítva sok család számára, s ráadásul a bérleti díj esedékes fizetésekor is elnézőbb volt. Az a szerencsés városi birtokpolitika, melynek csupán egy-egy elemére világíthattunk rá, nagyban függött a városi vezetéstől. A thj. közgyűlésben nagy számban foglaltak helyet azok a tehetősebb kecskeméti földbirtokosok, akik maguk is erősen kötődtek a földhöz.

⁹² *Kecskeméti címtár* 1930, 1935.

⁹³ BKMÖL IV. 1910. I. 1. füzet (Saját számítás.)

⁹⁴ A 149 esetből leszámítottuk azt a 15 főt, akinek 100 kat. holdnál kisebb birtoka volt Kecskeméten, illetve azt a 13 jogi személyt, amelyek mint intézményi tulajdonosok kerültek feltüntetésre. A vizsgálat tárgya tehát 121 fő (81,2%). Az 1000 kat. h. feletti (főleg egyházi) gazdaságok bemutatásához még kiterjedtebb, további levéltári kutatómunka szükséges.

⁹⁵ Összesen 24 509 kat. h., mely a város területének 15%-a volt.

VIRILIS GAZDÁK ÉS AGRÁRVIRILISEK

A harmincas évek derekán a legtöbb adót fizetők 360 fős listájára alig több mint száz földbirtokos és bérlő került fel. Az agrártársadalmon belüli arányuk 0,5%-ra tehető. Ugyanakkor összegezve az 1929-es, 1934-es és az 1939-es év listái előforduló 630 személy adatait, elmondhatjuk, hogy közöttük már lényegesen magasabb: 31,5%-nyi a gazdák aránya. Különbséget kell tennünk az agrártársadalmon belül azok között, akik felkerültek a legtöbb adót fizetők névjegyzékébe, s azok között, akik nemcsak hogy felkerültek a listára, hanem – 1929 előtt a nyers virilizmus révén, majd 1929 után választás útján – tagjai is lettek a város törvényhatósági bizottságának, s ezáltal a helyi politikai elit soraiba is emelkedtek.⁹⁶ Azokat a birtokosokat-bérlőket, akik csak a listára kerültek fel *virilis gazdáknak*, azokat viszont, akik a közgyűlés tagjai lettek *agrárviriliseknek* nevezzük; megkülönböztetve ezzel a virilis státus kétféle minőségét.⁹⁷

A viriliseken belül 1925-ben volt a legmagasabb a virilis gazdák aránya (34,2%), a mélypontot pedig 1934-ben érték el (17,5%). Túl azon, hogy a 2. táblázat a visszaszorulásukat mutatja, arra is felhívja a figyelmünket, hogy az általuk fizetett adó aránya nem a számuk csökkenésével párhuzamosan apadt. Tehát a kevesebb virilis gazda többet fizetett. A két aránypár egymás mellé állításából kiderül az is, hogy 1921-ben számarányukhoz (30,7%) képest 10%-kal fizettek kevesebb adót. Ezzel szemben 1934-ben arányukhoz képest már közel 10%-kal fizettek többet. Mindez arra utal, hogy az 1921-es virilis gazdák gazdasági potenciálja jóval szerényebb volt, mint az 1934-es társaiké. 1925–34 között kialakult tehát egy viszonylag erős gazdasági potenciállal rendelkező virilis gazda réteg. Az 1925-ös gazdáknak a harmada, míg a négy évvel későbbieknek pedig a kétharmada maradt a leggazdagabb 114 virilis között a válság végére. Mind-ebből arra következtethetünk, hogy olyan tartalékokkal rendelkeztek, amelyek a depresszió évei alatt elegendőnek bizonyultak a gazdasági nehézségek leküzdéséhez. (Ez részben érthető, hiszen itt valóban a leggazdagabbakról van szó. Közben látnunk kell azt is, hogy a lista alsóbb részein elhelyezkedő gazdáknak majdnem a fele kicserélődött az 1929-et követő öt évben.) Tehát soraikban a változás – láthatóan – nem a gazdasági világválsággal vette kezdetét, hanem már évekkel korábban, valamikor a húszas évek második felében.

⁹⁶ Vö. Takács 2006: 27–28.

⁹⁷ Ahhoz, hogy a húszas és harmincas évek virilis gazdái között lejátszódó főbb folyamatokat meg-
ragadjuk, meg kellett teremtenünk az összehasonlíthatóság alapjait. Ezt azzal értük el, hogy
a rendelkezésünkre álló öt időmetszet első 114 virilisést választottuk ki. Ezt követően újraszámoltuk
évenként az egyszeres adó alapján az egymáshoz viszonyított sorszámukat, majd ki-
választottuk közülük azokat, akik földbirtokosok-bérlők voltak. Az így kapott 72 főből álló
adatbázist elemeztük, s őket tekintettük a továbbiakban virilis gazdáknak. Az itt alkalmazott
fogalmakat más megközelítésben, s magát a vizsgált társadalmi csoportot is más fogalmi kon-
textusban, mint *gazdaelit* tárgyaltuk a Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület
(Generációk a történelemben című) 2007. júliusában, Nyíregyházán megrendezett tudomá-
nyos konferencián elhangzott előadásunkban. (Lásd a megjelenő konferenciakötetben.)

2. táblázat

*A virilis gazdák néhány jellemző adata*⁹⁸

Mintaév	Fő	%	A			B	C
			1–38	39–76	77–114		
1921	35	30,7	23	9	3	271 533,00 K	20,8
1925	39	34,2	15	16	8	24 014,54 K	39,3
1929	26	22,8	11	8	7	39 627,25 P	26,6
1934	20	17,5	11	7	2	41 341,56 P	26,8
1939	22	19,3	10	11	1	34 532,72 P	23,5

A = a virilis gazdák csoportbontása egyszeres adójuk alapján számított anyagi helyzetük alapján (fő); B = a virilis gazdák által befizetett teljes adó összege; C = a nevezett gazdák által befizetett adó aránya a többi virilis által befizetett teljes adóhoz képest (%)

A kecskeméti gazdatársadalom eladósodása a város két világháború között végbemenő mezőgazdasági szerkezetváltásának egyik következménye. Felértékelődtek a város körüli intenzív gazdaságok, amelyek átalakítása jelentős tőkebefektetéseket igényelt. A szükséges összeget általában valamelyik helyi hitelintézet biztosította (1925 előtt gyakran 32–40%-os kamattal).⁹⁹ A kecskeméti székhelyű Duna-Tiszaközi Mezőgazdasági Kamara igazgatója, Gesztelyi Nagy László szerint 1929-ben „már tényként lehet megállapítani, hogy súlyos és aggasztó a jelzálogi megterhelés”, majd hozzáteszi „szomorú [...], hogy az eladósodás mindössze 4 esztendőnek a folyománya”.¹⁰⁰

A virilis gazdák 25%-a (18 fő) jellegzetes módon összefonódott a helyi tizenegy hitelintézet vezetésével.¹⁰¹ Maguk is tagjai voltak a helyi bankok igazgatótanácsának, sőt olyan is akad közöttük, akinek nevét egyszerre két pénzügyintézet vezetőségében is ott találjuk. Amíg számuk 1926-ban 14, addig 1937-ben már csak 9 volt. Bár megfogyatkoztak, arányuk továbbra is állandónak tekinthető.

Ezek után joggal feltételezhetjük a kecskeméti virilis gazdák soraiban a tradicionális birtokos-bérlő családok mellett az új vállalkozói szellemet megtestesítő zsidó földtulajdonosi és bérlő réteget.¹⁰² Az 1939-es virilis-jegyzékből a törvény értelmében kihagyott zsidók adatait¹⁰³ feldolgozva kijelenthetjük, hogy a legtöbb adót fizető kecskeméti zsidók népes csoportja közül, mindössze csak ketten voltak földbirtokosok (3. táblázat). Jóllehet a listán szereplő 88 leggazdagabb izraelita közül 40% (35 fő) fizetett valamekkora földadót. Ez az adótétel 51%-uknál kevesebb mint 1%-ot jelentett. További harmaduknál 1–9%-ot, s csak 4 esetben

⁹⁸ BKMÖL IV. 1908. b. 3970/1921 és 2756/1925 és BLMÖL IV. 1905. 4. d. 5. d. és 6. d. – Érdeemes megjegyeznünk, hogy 1910-ben 37 virilis gazdát tartottak számon, így arányuk (32,5%) hasonló helyzetről tanúskodik, mint ami az 1920-as évek első felében volt jellemző. Vö. Gábor 2006: 64.

⁹⁹ Wolf 1926: 66.

¹⁰⁰ Gesztelyi Nagy 1942: 345, 347.

¹⁰¹ *Kecskeméti címtár* 1927 és 1938. (Saját számítás.)

¹⁰² Timár 1993: 133.

¹⁰³ BKMÖL IV. 1905. 6. d.

állapítható meg 10%-nál nagyobb érték. Más szóval, az említett 35 személy közül 60% 20 pengőnél kevesebbet adózott földje után. Harmaduk 20–100 pengőt fizetett. Tehát átlagosan 1,6%-át fizették adójuknak birtokaik után, szemben a házadóval, ami több mint hétszer nagyobb arányt, átlagosan 12,1%-ot tett ki.

3. táblázat

*Az 1939-es virilis névjegyzékbe fel nem vett, földadót is fizető izraeliták néhány jellemző adata*¹⁰⁴

	Fő	%	A	B	C	D	E	%
Földbirtokos	2	5,7	38,5	439	10,3	151	2 416,60	2,5
Tökés	10	28,6	1,2	13	17,8	206	14 101,60	14,4
Kereskedő	12	34,3	2,1	19	18,7	201	19 812,36	20,2
Értelmiség	11	31,4	2,5	28	30,5	642	61 514,56	62,9
Összesen	35	100,0					97 845,12	100,0

A = a földadó százalékos átlagértéke a többi adónem közül; B = a földadó átlagértéke pengőben kifejezve; C = a házadó százalékos átlagértéke a többi adónem közül; D = a házadó átlagértéke pengőben kifejezve; E = az összesen befizetett adó értéke pengőben

Végül a virilis gazdákkal kapcsolatban ugyan túlzás volna valódi szegregációról beszélni, ám mégis érdemes kiemelni, hogy 1929-ben a város tíz kerülete közül kettőben (III–IV.) lakott az említett gazdáknak a fele (13 fő), miközben tizedük tanyán élt. Ez a jellegű „zárttság” 1939-re annyiban oldódott, hogy az előbb említett két kerületben már csak alig több mint harmaduk (8 fő) tartózkodott, miközben a külterületi arányuk majdnem háromszorosára, azaz a korábban tanyán lakók több mint duplájára (7 fő) gyarapodott.

Végezetül röviden ejtsünk szót egy még szűkebb csoportról, az *agrárvirilisekről*. Ők azok, akik földbirtokos-bérlőként, gazdasági súlyuknál fogva tagjai lettek a közgyűlésnek, ilyenformán a város elitjének.¹⁰⁵ Számukat 1929-ben központilag 114-ről 60-főre korlátozták,¹⁰⁶ így az eliten belüli agrárvirilisek 33%-ról 27%-ra, azaz 38-ról 16 főre apadtak. Befizetett adójuk alapján számarányukhoz képest gazdasági súlyuk is alacsonyabb volt a harmincas években (4. táblázat). Többségük olyan 50 év feletti birtokos volt, akinek gyengébb gazdasági potenciálját kapcsolati tőkéje ellensúlyozta. S látható módon – mindezzel összefüggően – körükben a „városatyai aktivitás” is felerősödött.

¹⁰⁴ BKMÖL IV. 1905. 6. d. (Saját számítás.)

¹⁰⁵ Az alábbi következtetéseket a kecskeméti helyi elitre vonatkozó több mint százezer adatot tartalmazó általunk készített adatbázis ismeretében vontuk le. (Az adatbázis több szempontú kiértékelése még folyamatban van.)

¹⁰⁶ Lásd 1929. XXX. tc. 3. § A) kimutatás

4. táblázat

*Az agrárvirilisek néhány jellemző adata*¹⁰⁷

Mintaév	Fő	A	B	C				30–49 év	50 év felett
				0	1–2	3–8	8 felett		
				alkalom					
1921	36	31,6	20,8	25,0	19,4	36,2	19,4	–	–
1925	38	33,3	39,3	10,5	39,5	39,5	10,5	–	–
1929/30 [*]	16	26,7	28,9	0,0	0,0	25,0	75,0	–	–
1934/35	19	31,7	29,3	5,9	5,9	58,8	29,4	6	13
1939/40	18	30,0	20,8	7,1	7,1	50,0	35,8	4	14

^{*} a virilis listán szereplők adatai a korábbi évben állítottak össze, de a következő évre érvényesek

A = az agrárvirilisek aránya a th. bizottság virilisein belül (%); B = az agrárvirilisek által befizetett adó százalékos megoszlása a többi bizottsági virilis között; C = az agrárvirilisek th. közgyűlésen való részvételi aránya

A harmincas években a 29 agrárvirilis 76%-a kétségtelenül kecskeméti születésű volt, bár az ismertek százalékában ez az arány lényegesen magasabbnak bizonyult (92%).¹⁰⁸ Az általuk birtokolt szőlő területe 1926-hoz képest 1934-re ötödére (25 kat. h.) zsugorodott, miközben a fölbirtok közel duplájára, majdnem 3500 kat. holdra emelkedett.¹⁰⁹ Ez esetben úgy tűnik, hogy a zömében helyi születésű agrárvirilisek – a helyi tradicionális „történelmi mintát” követve – a gazdasági depresszió éveit alatt vagyontuk elsősorban földbe fektették, esetleg „mentették át”. Egyúttal az intenzív tőkeigényes szőlők helyett az előbbi gazdálkodásformát részesítették előnyben.

* * *

Tanulmányunkban megkíséreltük a helyi agrártársadalom szerkezeti arányait feltárni, amellyel kapcsolatban továbbra is fontos hangsúlyozni, hogy természetesen *nem lehet pontosan, „objektíven” meghatározni az egyes rétegekbe tartozók abszolút számát, ilyenformán vizsgálódásunk csak az arányok főbb szerkezetének bemutatására irányult.* Ugyanakkor nem kevésbé fontos hangsúlyozni azt sem, hogy előtanulmányunk számos olyan részlete még kidolgozatlan, amely – későbbi kutatásokat követően, minden bizonnyal – közelebb vihet majd ezen társadalmi csoportok életmódjának megvilágításához, megértéséhez és sajátosságos vonásainak kidomborításához, akár a Három Város történeti-táj társadalmának, akár más hasonló „alföldi utat” járó város társadalmának kontextusában.

¹⁰⁷ BKMÖL IV. 1908. b. 3970/1921 és 2756/1925 és BLMÖL IV. 1905. 4. d. 5. d. és 6. d. és BKMÖL IV. 1904. 56. cs. és BKMÖL IV. 1903. a. 43. k. (1921) 47. k. (1925) 52. k. (1930) 57. k. (1935) 59. k. (1940)

¹⁰⁸ BKMÖL IV. 1905. 6. d. és BKMÖL IV. 1904. 56. cs. (Saját számítás.)

¹⁰⁹ *Kecskeméti címtár* 1927 és 1935. (Saját számítás.)

A kecskeméti agrártársadalom számarányát tekintve a lokális struktúra legmeghatározóbb eleme volt. Szerkezeti alapvonásainak kialakulásában döntő szerep jutott a helyi kedvezőbb birtokviszonyoknak, amelyet többé-kevésbé a város által következetesen képviselt birtokpolitika teremtett meg. Az ezeken az alapon létrejött felépítmény vizsgálatakor nyilvánvalóvá vált, hogy az agrártársadalom vertikális rétegeit a horizontális napszámos- és bérlőtársadalom fogta össze. Napszámos volt az, akinek egyáltalán nem volt földje, vagy elégtelen mennyiségű földje volt az önálló egzisztencia megteremtéséhez. Ehhez kapcsolódóan kijelenthetjük, hogy a két világháború között átalakuló sajtáságos „intenzív” kertkultúrák mezőgazdasági szerkezet – a gazdasági világválság kibontakozó enyhébb lokális hatásai ellenére is – egy viszonylag „stabil” gazdaságot eredményezett a napszámos munkaerőre építve. Eme siker kulcsa ugyanakkor legfőképpen abban rejlett, hogy Magyarország gyümölcsexportját a világválság éveiben is a két nagy kertkultúrák agrárváros, Kecskemét és Nagykovács sűrű tanyahálózatában folytatott gazdálkodás tartotta életben,¹¹⁰ s adott a gyümölcs iránti keresletből fakadóan munkát az ott élő lakosságnak akkor, amikor az ország más, főleg agrár-ipari vagy ipari jellegű városaiban „tartós” munkanélküliség volt kibontakozóban. S bár a város gazdaságszerkezete az időjárás viszontagságaival szemben törekenynek mutatkozott,¹¹¹ a társadalom oldalán jelentkező negatív következmények csak átmeneti jellegűnek bizonyultak; köszönhetően az agrárgazdaságban és -társadalomban rejlő „erőviszonyoknak”. Ezek a gazdasági, illetve „mentális” erőforrások tették lehetővé a város számára egy kiterjedtebb „szociális háló” működtetését, amely a nincstelen és szegény sorsú családok nélkülözhetetlen támasza lett.

Azok számára, akik nem tudtak földet vásárolni, a haszonbérleti rendszer – szerény keretek között, de mégis – az agrártársadalmon belüli felemelkedés esélyét kínálta. A város minderre kishaszonbérlet formájában biztosított lehetőséget, ellenben a magánhaszonbérlettel, amely leginkább csak a megfelelő anyagi és fizikai tőkével rendelkezőknek kínált járható, de kockázatosabb utat. Ezzel szemben az agrártársadalom keretein túlmutató, másféle mobilitási lehetőséget ígért a középoktatás. Ez a folyosó bár leginkább a tehetősebb családok előtt állt nyitva, közülük is csak néhányan éltek vele.¹¹² Ehhez is pénzre, a helyi viszonyok értelmében

¹¹⁰ Für 1983: 225.

¹¹¹ Az 1935-ös esztendő a város történetében különösen tragikus év volt. Május elején a fagy, a hónap végén a hatalmas jégverés (mely a 120 ezer kat. holdas vetésterület 40%-át verte el), míg nyáron az aszály okozott rendkívül komoly károkat a gazdáknak, amely az egész agrártársadalomra nézve, s túl azon súlyos következményekkel járt. *Kecskeméti Közlöny Naptára* 1936: 68–70. és 101; vö. BKMÖL IV. 1910. I. 3. d. 23676/1935 (167/1935): A kecskeméti polgármester levele a m. kir. belügyminiszterhez, 1935. augusztus 28.

¹¹² Az agrárproletároknak-félproletároknak kevesebb, mint 0,1%-a, s a földbirtokos gazdáknak is csak mintegy 2,3%-a tudta gyermekét továbbtaníttatni középiskolában. Mindazonáltal rendkívül érdekes tény, hogy ennek a 2% körüli rendkívül szűk „mobilitási folyosónak” hozzávetőlegesen 85–90%-át a tehetősebb félproletárok és kisbirtokosok töltötték fel, míg a maradék rést (10%) a közép-, kis- és -gazdagparaszti családok zárták el, s a 100 kat. h. feletti módosabb gazdagparaszti, középbirtokosok csemetéit csupán 1% körüli „nyiladékon csordogáltak”. Kovács László (1983. 334–337.) adatai alapján végzett saját számítás.

jövedelmező földre volt szükség. Jellemző módon – mindezek mellett – a földbirtoknak a társadalmi integráló funkciója is megfigyelhető. Ennek jól látható jele mutatkozik meg abban, hogy a polgári foglalkozásuk körében is elterjedt volt a földbirtoktulajdon. Ez az immobil tőke nemcsak a társadalmi integráció egyik fontos eleme volt, hanem az anyagi biztosítékon túl, presztízt is kölcsönzött tulajdonosának. A vállalkozói szellem az agrártársadalom zöméből hiányzott. Az agrártársadalom mentalitásbeli különbsége pedig – többek között – abban érhető tetten, hogy mobiltőkét – kevés kivételtől eltekintve – továbbra is mindinkább földbirtokba fektette, folytatva a *mezővárosi történelmi társadalom* „hagyományait”. Részben ebből adódóan érezhető feszültség húzódott végig az egész agrártársadalmon, amely főként a tehetősebb rétegek hozzáállásában mutatható ki. A 25–30 k. holdas birtokos gazda „már nagyobbnak érezte magát”, mint a napszámos, ami beszédükben és viselkedésükben egyaránt meg is mutatkozott.¹¹³

FORRÁSOK

Bács-Kiskun Megye Önkormányzati Levéltára (BKMÖL)

- IV. 1901. c. Kecskemét város főispánjának iratai (1922–1941) – ínségnyhító akciók iratai
 - 1. d. Ínségnyhító segélyakciók iratai (1922–1923)
- IV. 1903. a. Kecskemét város törvényhatósági bizottságának iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek
 - 43. k. (1921. év); 47. k. (1925. év); 52. k. (1930. év); 57. k. (1935. év); 58. k. (1936. év); 59. k. (1940. év)
- IV. 1904. 56. cs. Kecskemét Város Központi Választmányának iratai – Névjegyzék. Országgyűlési képviselőválasztó-kerületben választójogosultokról (1939)
- IV. 1905. Kecskemét város igazoló választmányának iratai (1871–1944)
 - 4. d. (1929. év); 5. d. (1930–1934. év); 6. d. (1939. év)
- IV. 1908. Kecskemét város tanácsának iratai.
 - b. Közigazgatási iratok
 - j. 4. d. Szabályrendeletek (1861–1948) Szabályrendeletek (1920–1948)
- IV. 1910. Kecskemét város polgármesteri hivatalának iratai.
 - e. 12. d. A gazdasági (II.) ügyosztály iratai
 - 1. Különkezelt iratok és nyilvántartások (1933–1944)
 - 3–4. d. Az ONCSA helyi munkaközösségének iratai. Segélyekkel kapcsolatos jegyzőkönyvek. (1935)
 - 1. f. A védett birtokok nyilvántartása (1933)
- IV. 1912. b. Kecskemét thj. város Árvaszékének iratai (1872–1944)
 - 367. d. 1935. általános iktatott iratok (7598–9721)
 - 414. d. 1940. általános iktatott iratok (285–742)

¹¹³ Szálás Mihály interjú.

- IV. 1926. Kecskemét th város közigazgatási Bizottsága (1876–1949) iratok, iktatott iratok
- IX. 234. Duna-Tiszaközi Mezőgazdasági Kamara iratai (1922–1946)
- b. Szakosztályok iratai
1. d. Adóügyi-, Alföldi-, Állattenyésztési-, Baromfitenyésztési-, Földbérlet-, Gazdatiszti-, Gyümölcsészeti-, Szőlészeti- és Borászati Szakosztályok iratai
2. d. Közigazgatási és biztosítási szakosztály, Méhészeti Szakosztály és Munkás Szakosztály
- c. Általános iktatott iratok
1. d. (1922–1937)
63. do. Gazdasági cselédügyek, háziipar
- XIV. 59. Wéber Aladár kecskeméti szőlőbirtokos iratai
1. do. 1. tétel Életrajzi adatok és a Wéber-birtok kiosztási vázrajza (1948.)
3. tétel A szőlőtelepekkel kapcsolatos szerződések és egyezségek szövegeit rögzítő átíró tömb (1927–1941)

Az 1929. évi törvények gyűjteménye. Kiadja a Magyar Királyi Belügyminisztérium, Budapest

A Kecskeméti Közlöny Naptára 1936. (1935: Az elemi csapások esztendeje) : *Kecskeméti közlöny*, Kecskemét, 1936. 65–103.

Gazdacímtár 1935: *Magyarország földbirtokosai és földbérletői. Gazdacímtár. A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek az 1935. évi adatok alapján.* Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1937.

Kecskeméti címtár 1927: Kecskemét törvényhatósági jogú város teljes cím- és névtára az 1927-ik közönséges évre. Kecskemét, é. n.

Kecskeméti címtár 1930: Kecskemét Törvényhatósági jogú város teljes polgári név és címtára (1930–1931). Bodócs Gyula (szerk.) Kecskemét, 1930 (!)

Kecskeméti címtár 1935: Kecskemét törvényhatósági jogú város teljes név és címtára az 1935. közönséges évre. (III. teljesen átdolgozott kiadás). Bodócs Gyula (szerk.) Kecskemét, é. n.

Kecskeméti címtár 1938: Kecskemét törvényhatósági jogú város teljes polgári név és címtára az 1938. évre. (IV. teljesen átdolgozott kiadás Szántó György közreműködésével). Bodócs Gyula (szerk.) Első Kecskeméti Hírlapkiadó- és Nyomda Rt., Kecskemét, 1938.

KSH 1947: *Az 1941. évi Népszámlálás. Demográfiai adatok.* Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1947. (Kézirat, Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár hsz. 623612)

KSH 1979: *Az 1941. évi népszámlálás.* 4. k. Budapest, 1979.

Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat. (MSK ÚS) 71., 72., 76., 83., 86., 94., 96., 112. kötetek, Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, Budapest,

Szálás Mihály interjú. (Született: 1924. július 18-án, édesanyja: Göbolyös Erzsébet.) A felvétel készült: Kecskemét, Helvécia, 2003. július 30. (A szerző tulajdonában.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balásfalvi Kiss Barnabás 1939: *Kecskemét multja és jelene*. Különlenyomat (klny.) a *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye és Kecskemét th. város adattára* című munkából, Kecskemét, 32–66.
- Beluszky Pál – Győri Róbert 2005: *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs
- Dömötör Lajos 1921: Kecskeméti tanyai települések és Kecskemét város földbirtokpolitikája. In: *Magyar Gazdák Szemléje* 446–452.
- Erdei Ferenc 1957: *Futóhomok, a Duna-Tisza köze*. Gondolat Kiadó, Budapest (hasonmás kiadás, eredeti: 1937)
- Erdei Ferenc 2000: A magyar társadalom a két világháború között. In: Gyáni Gábor (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete (1920–1944)*. Szöveggyűjtemény II. k. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 43–99.
- Für Lajos 1983: *Kertes tanyák a futóhomokon*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Gábor Ildikó 2006: A kecskeméti iparosság a Dualizmus korában. In: Bárh János (főszerk.) *Kecskeméti Füzetek* 16. k. Kecskeméti Monográfia Szerkesztősége, Kecskemét
- Gesztelyi Nagy László 1927: *Magyar tanya*. Első Kecskeméti Hirlapkiadó- és Nyomda-Részvénytársaság, Kecskemét
- Gesztelyi Nagy László 1942: *Esőcseppek*. Első Kecskeméti Hirlapkiadó- és Nyomda-Részvénytársaság, Kecskemét
- Gunst Péter 1998: A magyar agrártársadalom 1919–1945 között. In: Gunst Péter (szerk.) *A magyar társadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Napvilág Kiadó, Budapest, 231–284.
- Gyáni Gábor 2001: Érvék a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* 3–4. 221–231.
- Gyáni Gábor – Kövér György 2003. *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest
- Horváth Ödön 1933: Kecskemét a gyümölcs városa. *Városkultura* 8. 148–149.
- Kerék Mihály 1936: Mezőgazdasági munkásság kereseti és életviszonyai. *Magyar Gazdák Szemléje* 12. 497–508.
- Kerék Mihály 1938: A haszonbérletek Magyarországon, tekintettel a kishaszonbérletekre. *Magyar Statisztikai Szemle* 5–6. 613–632.
- Konkoly Thege Gyula 1940: A földhaszonbérletek elterjedése és azok jelentősége Magyarországon trianoni területén. *Magyar Statisztikai Szemle* 4. 286–304.
- Kovács Alajos 1935: Kecskemét város statisztikai megvilágításban. *Magyar Statisztikai Szemle* 5. 1–26. (klny.)
- Kovács László 1983: A kecskeméti piarista gimnázium tanulóinak társadalmi hovatartozása a két világháború között. In: Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun Megye Múltjából V.* (Oktatás–nevelés). A Bács-Kiskun Megyei Levéltár Kiadványai VIII., Kecskemét, 321–355.
- Lipták László 1936: Gazdaságosság a mezőgazdasági népesség gyógyításügyében. *Magyar Gazdák Szemléje* 3. 120–127.
- Merétey Sándor 1935: Kecskemét a gyermek városa. *Magyar Statisztikai Szemle* 5. 78–87. (klny.)

- Szentkirályi Miklós 1943: *A mezőgazdasági napszamosok reálkeresetének alakulása a háború kitörése óta*. Stephaneum nyomda, Budapest
- Szilágyi Zsolt 2006: Kecskemét agrártársadalma a gazdasági világválság összefüggésében. In: Bodnár Erzsébet – Demeter Gábor (szerk.): *Állam és nemzet a XIX–XX. században* (a 2006. március 31 – április 1-én megrendezett Történelem Doktoranduszok Debreceni Konferenciája előadásai). Debreceni Egyetem Történelmi Doktori Program, Debrecen, 320–333.
- Takács Tibor 2006: Városi elit Nyíregyházán a 20. század első felében. *Századok* (140.) 1. 25–77.
- Timár Lajos 1993: *Vidéki városiak. Debrecen társadalma 1920–1944*. Magvető Kiadó, Budapest
- Timár Lajos 2006. Az alföldi és dunántúli városok szociális arculata a két világháború között. In: Győri Róbert – Hajdú Zoltán (szerk.): *Kárpát-medence: Települések, tájak, régiók, térstruktúrák*. Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest, 42–55.
- Wolf István [1926.]: *Kecskemét hj város monográfiája*. Doktori értekezés, kézirat. BKMÖL. XV. 7. 8. tétel – Kecskemétre vonatkozó történelmi adatok gyűjteménye.

FÜGGELÉK

Agrárproletárok. Kecskeméten 1935-ben 2194 gazdaságnak volt 1 kat. h. vagy annál kisebb földterülete, amely magánkezelésű vagy bérelt volt, esetleg egyszerre mindkettő; azonban a nevezett gazdaságok nem mindegyike tartozott az agrárproletariátushoz. Ebbe a kategóriába csak azokat számítottuk bele, akiknek 200 vagy annál kevesebb négyszögöl szőlője volt, illetve 800 négyszögölnél nem nagyobb szőlőt béreltek. Így ide tartoznak: 1) A saját tulajdonban lévő, szántóval vagy azzal nem rendelkező, de 200 négyszögölnél kisebb szőlőt tartalmazó birtokok (181 gazdaság). 2) A magánkezelésű birtokok, amelyekben a szőlő mellé még szántó is társult, de csak 200–800 négyszögöl közötti szőlővel bírtak (163 gazdaság). 3) Még mindig a saját tulajdonú birtokoknál maradványként idesorolhatjuk a szántókat (491 gazdaság). 4) A proletariátushoz kapcsoltuk a 800 négyszögöl vagy annál kisebb szőlőt, vagy azzal nem rendelkező bérlőket (58+27, azaz 85 gazdaság). 5) A bérelt földnél a 800–1600 négyszögöl közötti szőlővel rendelkező és egyben szántót is tartalmazó üzemeket (2 gazdaság). 6) S végül ide sorolhatjuk még azokat az 1 kat. holdnál kisebb vegyes gazdaságokat, amelyeknek egy része bérelt volt, de mellette volt saját birtok is (7 gazdaság). Tehát 1935-ben mindösszesen 929 gazdaságot tekintettünk agrárproletári üzemnek Kecskeméten.

Félproletárok. Sajátságos társadalmi réteg, amely a proletárok, gyakorlatilag a „nincstelenek” és a kisbirtokos parasztok között, mintegy átmeneti réteggént helyezkedett el. Sokuk kilátásai alig különböztek az agrárproletariátustól. Ez leginkább a félproletárok alsóbb szintjeit jelentette, azonban többen voltak olyanok,

akik inkább a(z) alsó) kisparaszti életvitelhez álltak közelebb. *Természetesen a valóságban nem lehetett volna éles határt húzni.* A félproletárokhoz soroltunk az 1 kat. holdas gazdaságok közül néhány olyan csoportot, akiket nem az agrárproletároknál vettünk számításba, illetve az 1–5 kat. holdas gazdák egy részét. A „finom” határokat természetesen itt is az előbbi elvek alapján, illetve az átlagos birtoknagyságok segítségével igyekeztünk megvonni. Eszerint ide tartozik: 1) a saját tulajdonú 200–1600 négyszögöl szőlő, szántóföld nélkül (618 gazdaság). 2) Az 1 kat. holdnál kisebb magántulajdonú sem szőlő, sem szántóföld (552 gazdaság). 3) A szintén 1 kat. holdnál kisebb, saját kezelésű, 800 négyszögölnél nagyobb szőlő és szántó (41 gazdaság). 4) A haszonbérelt, szántóval nem rendelkező 1 kat. holdnál kisebb, de 800 négyszögölnél nagyobb szőlő (28 gazdaság). 5) Az 1 kat. holdnál kisebb bérelt sem szőlő, sem szántó (26 gazdaság). 6) Az 1–5 kat. h. birtokkategórián belül 800 négyszögöl vagy annál kevesebb szőlővel rendelkező, szántóföldes vagy a nélküli birtok (364 gazdaság). 7) A saját tulajdonú, szántóval igen, de szőlővel nem rendelkező birtok (670 gazdaság). 8) A nevezett birtokkategórián belül azok, akik haszonbérlik a földet, s akár tartozik hozzá szántó vagy sem, de 800 négyszögölnél nem nagyobb a szőlő részesedése a gazdaságból (2+6+17, azaz 25 gazdaság). 9) Szőlő nélküli szántóföldes haszonbérletek (418 gazdaság). 10) A vegyes birtokból, amelyek 800 négyszögölnél nem nagyobb szőlőt tartalmaznak és szántó is van hozzá, illetve még a 800 és 1600 négyszögöl közötti szőlőket (31+17, azaz 48 gazdaság). 11) Az 1–5 kat. h. közötti vegyes birtokok közül még, amelyek nem rendelkeznek szőlővel, de van szántójuk (68 gazdaság). 12) Végül a félproletárokhoz sorolhatunk még néhány olyan 5–10 kat. holdas gazdát, akik haszonbérlik a földet. (5+74+147, azaz 226 gazdaság).

Tehát három birtokkategóriából soroltuk be a gazdaságokat (s megművelőiket) a félproletár társadalmi csoportba. Az 1 kat. h. vagy annál kisebb gazdaságok közül összesen 1265-öt, az 1–5 kat. holdas birtokok közül 1593-at, míg az 5–10 kat. holdas üzemek közül 226-ot számoltunk össze. Eszerint, összesen *3084 birtok gazdálkodója* tartozott valamilyen formában a félproletári társadalmi csoportba.

Kisparasztok. A kisparasztok közé soroljuk mindazokat a gazdaságokat, amelyeket az 1–5 kat. h. közötti birtokkategóriából nem számítottunk a félproletárokhoz (2042 gazdaság). Az 5–10 kat. holdas birtokkategóriából: 1) saját művelésű gazdaságok (95+66+473+505, azaz 1139 gazdaság), 2) a haszonbérelt földek közül a szántóval nem rendelkezőket (23 gazdaság), 3) végül a vegyes birtokokat (5+7+66+79, azaz 157 gazdaság). A 10–20 kat. h. közötti üzemek közül mindet ide soroltuk (1220 gazdaság). A 20–50 kat. h. területű birtokok közül: 1) csak a haszonbérelt üzemeket (1+2+102+254, azaz 369 gazdaság), 2) a vegyes gazdaságokat 20–50 kat. h. szántóval bezárólag (250 gazdaság).

Tehát, a kisparaszti csoportba tartoznak az 5–20 kat. h. földet saját kezelésükben tartó gazdák üzei, a 10–50 kat. h. közötti haszonbérelt és vegyes földek, valamint azok a haszonbérelt 5–10 kat. holdas birtokok, amelyek szántóval nem rendelkeztek, valamint ebből a birtokkategóriából a vegyes gazdaságok

mindegyike, továbbá azok az 1–5 kat. holdas birtokok, amelyeket nem számoltunk a félproletárok közé; összesen 5166 gazdaság tartozott 1935-ben Kecskeméten a kisparaszti üzemek közé.

Középparasztok. Ide számítottuk mindazokat: 1) akik 20–50 kat. h. saját földön gazdálkodtak (607 gazdaság), 2) akik 50–100 kat. h. közötti földet béreltek (117 gazdaság), 3) valamint azokat az 50–100 kat. h. közötti gazdaságokat, amelyeknek egyik része saját, másik része bérelt volt (131 gazdaság). Tehát mindösszesen 855 üzem gazdálkodóját sorolhattuk a középparasztok csoportjába.

Gazdagparasztok. Közéjük soroltuk: 1) az 50–200 kat. holdat birtokló gazdákat (182+37, azaz 219 gazdaság), 2) a 100–500 kat. holdat bérlőket (19+1, azaz 20 gazdaság), 3) a 100–500 kat. holdas vegyes gazdaságokat (44+7, azaz 51 gazdaság). Tehát, mindösszesen 290 üzem gazdája tartozhatott a gazdagparasztok közé.

Középbirtokosok. Közéjük soroltuk: 1) a 200–1000 kat. holddal rendelkező gazdákat (18+6, azaz 24 gazdaság), 2) az 500–1000 kat. holdat bérlőket (nincs ilyen), 3) valamint az 500–1000 kat. holdas vegyes üzemeket (3 gazdaság). Tehát összesen 27 középbirtokost találhatunk Kecskeméten 1935-ben.

Nagybirtokosok. 1000 kat. holdon felül 4 birtok volt: egy magánbirtok mellett a városi, valamint a kecskeméti és az egri római katolikus egyházi gazdaság.

Ládonyi Emese

„Átkos lidércként nehezedett a falura...”

A nagyrévi bába, Fazekas Gyuláné szerepe a tiszazugi arzénos gyilkossági ügyekben

1929-ben megdöbbentő gyilkosságsorozat került nyilvánosságra. Tiszazug (Szolnok megye) több falujában légyapírból kiáztatott arzénnel mérgezték meg az asszonyok iszákos férjeiket, beteg szüleiket, munkaképtelen családtagjaikat. A nyomozás során kiderült, hogy többéves, sőt évtizedes gyakorlatról volt szó, az áldozatok száma pedig meghaladta a száz főt. A hír azért is ejtette kétségbe a magyar közvéleményt, mert ezzel a ténnyel egy csapásra romba dőlt a „romlatlan vidék” még mindig élő képzete, s a romantikus elképzelés a faluról és a „néplélek” kissé homályos fogalmáról.¹ A magyar közvélemény értetlenül és letaglózva állt a jelenség előtt. A magyar falu valósága egészen más volt, mint ahogy az az értelmiség képzeletében élt.

Kiderült, jóllehet a hatóságok Nagyrév községet² helyezték előtérbe a vizsgálatok során, a többi tiszazugi faluban sem voltak ritkák a hasonló esetek. Tiszakürt, Ókécse, Tiszaföldvár, Kunszentmárton, Mesterszállás és Öcsöd szintén mérgezések helyszínévé vált, s az ország más területein is találkozhatunk hasonló jelenségekkel (Békés, Zala, Csongrád megye).³

1929-ben 43 főt tartóztattak le, s állítottak bíróság elé. A büntetőiratokban összesen 65 gyanúsított személy neve fordul elő (csak a nagyréviakat számolva). Az áldozatok száma Nagyréven elérte a 78 főt. A végső bírósági döntés hat esetben halálbüntetés volt, nyolc személyt pedig életfogytiglani fegyházra ítétek.

A tiszazugi gyilkosságok történetét a történettudomány már feldolgozta,⁴ azonban kevés szó esett eddig az ügy középpontjában álló vádlott személyiségéről, eredeti foglalkozásáról. Tanulmányomban Fazekas Gyuláné, nagyrévi bába társadalmi helyzetét, rangját és – amennyire lehetséges – személyiségét igyekszem bemutatni. A sajtó és a hatóságok szerint is ő volt a „bűnszövetkezet feje”, ő osztotta a mérget, ő beszélt rá az asszonyokat a büntettekre. Véleményem szerint a sajtó meglehe-

¹ Bakos 1997: 223.

² A település a Tisza és a Hármas Körös által közrefogott terület – a Tiszazug – északi részének központja. Lélekszáma az 1928-as *Helységnévtár* szerint 1568 fő. A lakosság túlnyomó része református, de előfordultak katolikus betelepülők. Csendőrség Cibakházán, járási főszolgabíró Tiszaföldváron, adóhivatal és járásbírótság Tiszaföldváron működött. *M. Szt. Korona Országainak Helységnévtára* 1928; Kotics 2001: 66.

³ Gunst 1986: 92; *Kis Újság* 1929. augusztus 25, szeptember 25; Szeibert 1935: 3. (Utóbbi csak valószínűsíti.)

⁴ Gunst 1986; Bodó 2002; Rakaczki 2004.

tősen torz képet festett róla, ami nem minden elemében felelt meg a valóságnak. A lapok kiszínezték a történeteket, és nemegyszer erősen túloztak.⁵

Fazekasnénak bábaként speciális helyzete volt a falu társadalmában, jelentős hatalommal és nem kevés befolyással rendelkezett. Az emberek ambivalens módon viszonyultak hozzá. Még ebben a kirívó esetben is jól érzékelhető, hogy a bábának mennyire erős pozíciója és tekintélye volt az 1920-as évek Magyarországnak falvaiban. Ha ebből az aspektusból vizsgáljuk az esetet, fény derülhet számos további körülményre: pl. a falu lakóinak kapcsolathálójára, a bába életformájára, a hiedelmekre stb.

FORRÁSOK

A szakirodalom és a korabeli sajtóanyag mellett levéltári kutatással dolgoztam fel az esetet. A nyomozáshoz kapcsolódó iratokat és a tanúvallomások szövegeit, valamint Nagyrév község születési, esketési és halálozási anyakönyveit használtam fel. Mivel a bába a bírósági eljárás kezdetén öngyilkos lett, kizárólag közvetett adataink vannak róla, ez természetesen nehezítette szerepének rekonstruálását. További nehézséget okozott, hogy az egyes források adatai nem egy esetben ellentmondtak egymásnak (pl. a születési év tekintetében). Az asszonyokat hol egyik, hol másik férjük nevén, hol pedig leánykori nevükön említették, így a beazonosításhoz szükség volt az anyakönyvek használatára. Ugyaninnen voltak kikereshetőek a számomra fontos személyek (a bába, annak férje, testvérei, gyermekei stb.) életrajzi adatai. Eközben újabb érdekes szálakra bukkantam: sikerült kinyomozni a községben működő többi bába nevét, esetenként még néhány adatot is róluk.

A bábák végzettségéről sajnos nem sikerült semmit kideríteni. Egyik keresett személy sem szerepelt a Semmelweis Orvostudományi Egyetemen 1885-től 1910-ig végzett hallgatók listáján, sem a szülésznők szigorlati jegyzőkönyveiben,⁶ ami azt bizonyítja, hogy nem Budapesten végeztek (ez egyébként várható volt). A Magyar Országos Levéltárban őrzött belügyminisztériumi általános iratok tárgymutató-könyveiben a megyére, illetve a bába címszóra 1885 és 1895 között rákeresve azt vizsgáltam, nem maradtak-e fenn olyan a megyei főorvosok által küldött éves jelentések, melyekben a bábaképzésről is szó esik.⁷ Annyi kiderült, hogy 1895-ben Dr. Lenk Gusztáv volt Jász-Nagykun-Szolnok megye főorvosa, bábaképzésről szóló jelentésre azonban sajnos nem akadtam, pedig biztosan volt ilyen.⁸

⁵ Bakos 1997.

⁶ Ezt a jegyzőkönyvet 1897-ig vezették, utána megszűnt a szigorlati rendszer az egyetemi bábaképzésben.

⁷ Ebben a korszakban a megyei orvosok tanfolyamokat tartottak az általuk kiválasztott értelmesebb asszonyoknak, akik aztán hivatalos papírral működhettek.

⁸ Köszönöm Krász Lilla segítségét és tanácsait a bábák végzettségével kapcsolatos kutatásaimhoz.

FAZEKAS GYULÁNÉ OLÁH ZSUZSANNA A SAJTÓ TÜKRÉBEN

A *Pesti Napló* beszámolója szerint: „...fekete fejkendőjük fölött, lehajló csúnya arcuk fölött, az összekulcsolódo kezek fölött, az óriási csillár körtéi alatt, mintegy rosszarcú, rémítőszemű boszorkány, mesebeli lidérc sötétlik a falusi bábaasszony rémképe, amely ott kísért az események mögött, amely, mint Nagyrév főjegyzője mondta: »Átkos lidércként nehezedett a falura«. Ennek a szörnyasszonynak árnya húsz esztendőn át nehezedett az ország közepén az akácos, füzes Tiszazugra.»⁹ A *Kis Újság* „ördögi elvetemedettséget”, „boszorkánykonyhát”, „öreg tömegyilkos bábát” emleget. Hangzatos címként szerepelt Fazekasné öngyilkossága: „Tiszazug boszorkánya megöli magát”. Másnap ugyanez az újság arról adott hírt, hogy „valóságos arzenyára volt a nagyrévi bábaasszonynak”.¹⁰ A korabeli sajtó igazi szörnyalakokat varázsolt olvasói elé a „költői túlzás” és a lapok szenzációhajhász, mindenáron az érzelmekre hatni akaró stílusával. A tudósítók igyekeztek kiszínezni és dramatizálni a történeteket lapjuk olvasottságának növelése érdekében.¹¹ Móricz Zsigmond is járt a helyszínen és személyesen találkozott az érintettekkel. Riportjai szépirodalmi igényvel, ugyanakkor a fentiekben bemutatott stílushoz igazodva értékelték a történeteket.

„Volt a faluban egy bába, aki valósággal hatalmába kerítette az asszonyok lelkét. A bába vette át az uralmat a pap fölött. A bába volt a gyóntató, a vigasztaló, a mérgező. Ő volt az uszító, a felvilágosító, a bűnre csábító. A bába hajtotta el a magzatot, s ezzel zsákmányává lett minden asszony, aki hozzá fordult. A bába volt az ördög képviselője, aki játszva szedte áldozatait. Soha semmi baja nem volt a hatóságokkal. Utóbbi időben, mikor már feljelentések jöttek ellene, hétszer mentette fel a bíróság. [A bíróság] tanút nem kapott, aki a bába ellen valljon, így szabadon burjánzott és egyre nagyobb méreteket öltött a fölösleges családtagok megmérgezésének egyszerű szokása. – Mit kínlódsz vele? Mit kínlódsz vele? – mondta a bába, a vallomások szerint, s ők szót fogadtak: nem kínlódtak vele. Orvos egyszer száll ki a községbe hetenként. Patika nincs [...] A népek [...] szociális gondozója nincs. Marad tehát a bába.”¹²

„Gyerekáldás fenyegetett. A háború után kiéhezett világot áradattal környékezte a jövő ivadék: jött a bába. »Mit kínlódsz vele?« S az életeket hajnal előtt az éjféli sötétbe vezette. Egyszerre zsákmánya lett az egész falu asszonynepe – s ő háromszor evett húst naponta abban a faluban, ahol legfeljebb disznóöléskor zabálják tele magukat az emberek. Mint egy véresfogú keleti bálvány járt, kövéren, habzsolva, vidáman, hasát verve s halálra ítélve betegeket, bénákat, a rossz erkölcsűeket. Valóságos népítéleteket tartott, erkölcsi ítélettel sújtotta az életre nem valókat.”¹³

⁹ *Pesti Napló* 1929. december 14.

¹⁰ *Kis Újság* 1929. szeptember 8. 6.; augusztus 24. 3.; szeptember 4. 4.; 1929. szeptember 5. 3.

¹¹ Bakos 1997: 224.

¹² Móricz 1990: 11–12. Eredetileg megjelent: *Pesti Napló* 1930. január 22.

¹³ Móricz 1990: 24. Eredetileg megjelent: *Nyugat* 1930. február 1.

Móricz jól mutatott rá a bábaszerep komplexitására és a bába sajátos befolyására, a szerepek egybemosódására, de túlzásait illetően írása nagyon hasonlít az elsőként idézett újságcikkre. Keveredik benne a reális hely- és emberismeret a sajtó „költői túlzásaival”.

Az ország közvéleménye kizárólag ezekből a forrásokból értesült a Tiszazugban történekről, a fenti megfogalmazások tehát nagyban befolyásolták az ügy értelmezését. Még Móricz is, aki pedig falusi származású volt, a városi zsurnaliszták hangütésének szellemében tudósított az eseményekről. A bába ezekben az interpretációkban szinte apokaliptikus, ördögi figurává torzult, míg az elkövető asszonyok maguk is szinte áldozatként jelentek meg, felelősségük minimálisra csökkent. Előfordult ugyanakkor az ellenkezője is: a sajtó a bűnös asszonyokat gátlástalan, vagyoneért mindenre képes gonosztevőknek állította be, de arról nem tett említést hogy a „vagyon” mindössze pár hold föld volt, ami éppen az éhenhalás elkerülésére volt elegendő.¹⁴ Egy másik értelmezés „kikapós parasztasszonyok” ügyeként kommentálta az esetet.¹⁵ Vajon tényleg ilyen elvetemült asszony volt a bába? Mi az, amit valóban megtudhatunk Fazekasnéról?

A BÁBA SZEREPE ÉS FUNKCIÓI A FALUKÖZÖSSÉGBEN

A korabeli falusi társadalomban a bába sokrétű szerepe indokolta azt a szuverenitást, amellyel Fazekasné is rendelkezett.¹⁶ Orvos és patika hiányában mindenfajta betegséggel hozzá fordultak az emberek – testi, mentális és egyéb bajokkal (pl. családi gondokkal) egyaránt. Csak néhány a mindenkori bába által ellátott feladatok közül: terhesgondozás, járványszemle, halottkémként való tevékenykedés, halottmosás, piócázás, érvágás, magzatelhajtás, kenés (masszázs), füllyukasztás, körülmetélés, jóslás, nemi problémák esetén tanácsadás, keresztelő, avatás, megesett lányok felkontyolása, állatgyógyítás stb.¹⁷ A bábaság presztízzsel járt, hiszen ő sokkal függetlenebb életet élhetett, mint a többi falusi asszony (ami nemritkán szexuális szabadosságban is megmutatkozott).¹⁸ Biztos megélhetéssel rendelkezett, ismerte mások családi titkait, vagyis foglalkozása és státusza révén rendkívüli információk birtokába juthatott.¹⁹

A tanúvallomások szerint Fazekasné igen régóta, kb. 1900 óta tevékenykedett a faluban. Helyi származása révén eleve könnyebben fogadtatta el magát mint gyógyítót és mint „bizalmi személyt”. Maga is foglalkozott ember- és állatgyógyítással,²⁰ kenéssel, „angyalcsinálással” (magzatelhajtás). „Könnyebb természetű

¹⁴ Mohácsi–Kassák–Vámbéry 1930: 82.

¹⁵ Gunst 1985: 25.

¹⁶ Gunst 1986: 93.

¹⁷ Deáky 1991: 117.

¹⁸ Kiss 1981: 536, 340; Bodó 2002: 196.

¹⁹ Deáky 1991: 114; Deáky 1999.

²⁰ Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár (SZML) VII 1/a, Szolnoki Királyi Törvényszék iratai 3678/1929: Varga Gyuláné: ismerte Fazekasnét, őt hívták a faluban beteghez. SZML VII 1/a

betegségeknel, például kisebb sérülések, hátfájás esetén, vagy ha erőltetés miatt valakinek az öle leesett, Fazekas Gyuláné azt felhúzta.” Külön kiemelik egy helyen, hogy még férfiakhoz is hívták.²¹

Kardosné vallomásában olvashatjuk, hogy „Fazekasné nemcsak bábaasszony volt a faluban, hanem ú. n. »tudósasszony«, aki javaslással és ráolvasással – szóval kuruzslással is foglalkozott”.²² A vádlott ezzel magyarázta azt, hogy mindenki megbízott az asszonyban, és még az ételt-italt is gyanútlanul elfogadták tőle. Egyedül a Fazekasnéval szoros barátságban álló Kardosné volt az, aki következetesen állította, hogy az egész falu tudott a mérgezésekről, és hallgatólagosan mindenki bűnrészes volt. Mivel ő az első letartóztatottak közt szerepelt, és alapos oka volt tartani az ítélettől, feltehetően igyekezett minél több embert belekeverni az ügybe. Megnyilatkozásait ennek fényében kritikával kell kezelni. Ugyanő állította azt is, hogy a bábaasszony mindig hordott magánál mérget.²³ Annak ellenére, hogy a „kuruzslás” szót feltehetőleg pejoratív értelemben használta a tanú, az általa felsorolt tevékenységek mind valós gyógyító cselekvéseket fednek. Egy alkalommal valóban említik, hogy szerelmi bájjal készítéséhez is értett Fazekasné, de nem tartom valószínűnek, hogy ez gyakori és számba vehető foglalatossága lett volna a bábának. Már csak azért sem, mert nem a tanúk, hanem a védőügyvéd hivatkozott erre a tényre, védence tudatlanságát bizonyítandó.²⁴

A bábák helyzete másfelől mégis csak marginális volt a faluközösségekben. Sajátos és a csoport számára nélkülözhetetlen tudásuk révén különleges jogaik voltak, bizonyos esetekben még a normasértést is elnézték nekik, de tartottak is tőlük, és nem fogadták be úgy őket, mint a közösség bármely más tagját.²⁵ Rendszerint azok a nők választották ezt a hivatást, akik valamilyen szempontból (pl. deviáns viselkedésük miatt) kilógtak a közösségből.²⁶

A bába tevékenységi körébe tartozott a magzatelhajtás mint „szolgáltatás”. Volt is rá igény, hiszen a megesezt lányok számára nem létezett beilleszkedési lehetőség a hagyományos paraszti társadalomba. A bába szükségszerűen igazodott a közösség elvárásaihoz, hiszen ha ő nem végezte el a kívánt beavatkozást, a páciensek másik bábához fordultak.²⁷

3678/1929: vitéz Molnár Gyula: kb. 1916-tól férfi és női betegekhez és állatokhoz is hívták. SZML VII. 1/a: 3678/1929: Valki Károly: egyszer őt is megkenté, mikor 9–10 éve kaszálás miatt leesett a hasa [sérvet kapott]. Fazekasné kenéssel felhúzta. Feleségét és anyját is kezelte gyomor- illetve derékfájással. 1900 óta gyógyít. (A működés kezdetét illetően a vélemények megoszlanak; néhányan úgy emlékeznek, hogy 1910 körül, vagy nem sokkal a háború előtt fogott hozzá Fazekasné a gyógyításhoz).

²¹ SZML VII. 1/a: 3678/1929.

²² SZML VII. 1/a: 3676/1929.

²³ SZML VII. 1/a: 3676/1929.

²⁴ SZML VII. 1/a: 3765/1929.

²⁵ Deáky 1996: 132.

²⁶ Szentí 1994: 81; Deáky 1991: 114.

²⁷ Deáky 1996: 124; Bodó 2002: 194.

„Gyanús” tudásuk miatt a történelem folyamán a bábák sokszor váltak boszorkányperek áldozataivá (bár nem olyan gyakran, mint azt eddig feltételezték).²⁸ Szentí Tibor ezt „bűnbak-funkciónak” nevezi. Később látni fogjuk, hogy ez a vizsgált esetben is igaz lehet, jóllehet ekkorra már a bábaképzés intézményesülése előrehaladott, s tudásuk, felkészültségük társadalmi megítélése is sokat javult.²⁹

A BÁBAASSZONY ÉLETE

Fazekasné Oláh Zsuzsanna valószínűleg 1862-ben született Nagyréven,³⁰ apja Oláh István, anyja Sebestyén Zsuzsanna volt. Két idősebb testvére volt: Bálint és Lídia.³¹ Oláh Zsuzsanna 1884. november 22-én ment férjhez Fazekas Gyula nagyrévi napszámoshoz, aki 1860-ban született. Négy gyermekük közül az első, Mária egyhónapos korában kelevény miatt meghalt, a többiek (Mária, Gyula és István) azonban megérték a felnőttkort.³²

A források 1893-ban említik őt először bábaként. A nagyrévi keresztelési anyakönyvekben csak 1893–95 között jegyezték be a szülésznők nevét az egyes születések mellé, a későbbiekben a bába személye csak akkor derül ki, ha valamilyen okból ő jelentette be a születést.³³ Fentiek miatt nem tudni, hogy pontosan mikortól és hány szülésnél volt jelen Fazekasné, és hány esetben vezette le a szülést más falubeli bába. Annyit tudunk, hogy 1893-ban két, 1894-ben egy, 1895-ben pedig négy szülésnél segédkezett Nagyréven – ebből a három évből teljes adatsorunk van. A további adatok szórványosak, tehát nem igazán értelmezhetők. Feltehetően Fazekasné ekkortájt kezdhette szülésznői mesterségét.

A róla szóló tanúvallomások megemlítik, hogy körülbelül 1900 óta foglalkozott gyógyítással,³⁴ és már többször folyt ellene per magzatelhajtás vádjával,

²⁸ Lásd Szentí 1994.

²⁹ A bábaképzés megszervezésének, modernizációjának kérdése napirenden volt a századfordulón. (Raics 1980.) Okleveles bábának azokat nevezték, akik öthónapos képzésen vettek részt, ők hivatalosan működhettek. Többségben voltak azonban a kontár- vagy parasztbábák, akik kizárólag gyakorlati úton szerezték tudásukat. Engedélyük nem volt, de a hatóságok a 20. század közepéig elnézőek voltak velük szemben, mert vidéken nagyon nagy volt az orvoshiány. 1890-től vezették be az ún. másodrendű vagy cédulás bábaképzést: ez egy rövidebb tanfolyam volt, melyet a megyei főorvos tartott az arra vállalkozó falusi asszonyoknak. Rajtuk kívül még sok asszony segédkezett alkalmi jelleggel szülésznél. (Deáky 1996: 161.) A megyei bábaképző intézetek rendszere már a 19. században elkezdett kiépülni, Szolnokon azonban csak 1922-től működött ilyen intézmény, Dr. Konrád Jenő vezetésével. (Zádorné 1996: 275.)

³⁰ A levéltárban az 1862. és 1863. évi keresztelési anyakönyv nem volt meg. Számos forrás 1861-re teszi a születését, de az anyakönyvben ennél az évnél nem szerepel.

³¹ Bálint 1855. február 2-án született, Lídia, a későbbi Sebestyén Bálintné pedig 1859. július 5-én.

³² A csecsemőkorbán meghalt Mária születési ideje 1885. augusztus 17. A későbbi Boros Lajosné, szül. Fazekas Mária 1886. szeptember 13-án született, Gyula és István pedig 1888. szeptember 20-án, illetve 1890. augusztus 6-án.

³³ Általában ezt a férj tette meg, tehát a bábára nagyrészt lányanyak esetében hárult ez a szerep.

³⁴ SZML VII. 1/a: 3678/1929.

többek közt 1920–21-ben.³⁵ Hét esetben dr. Kovács Gábor ügyvéd sikeresen védte.³⁶ Később úgy nyilatkoztak róla, hogy „1920 év végén, vagy 1921 év tavaszán [...] a nyomozás során több esetbeni magzatelhajtást szinte kérkedve beismert”.³⁷ Ebből valószínűsíthetjük, hogy Fazekasné a születésszabályozás e módját nemcsak kényszerű, hanem elfogadható megoldásnak is tekintette.

Az egyik jegyzőkönyv szerint az egyik rivális kollégáját éppen azért ölte meg, mert az felhívta a hatóságok figyelmét bűnös tetteire.³⁸ Erről azonban nem sikerült közelebbit megtudni: nem derült ki az áldozat neve és az eset időpontja sem, a halálzási anyakönyvek pedig egyetlen esetben sem említik a bábaságot a foglalkozás rovatban. Az arzénos ügyekkel kapcsolatos tanúvallomásokból fény derült egy hasonló esetre, igaz, itt a bábaasszony haragosa természetes halállal halt el.³⁹

Fazekasné 1921-ben felfüggesztették állásából, és 1925-ig, lánya kinevezéséig hivatalosan nem volt bába a községben. Valójában lánya, Fazekas Mária látta el a feladatot, és illegálisan ő maga is működött régi szerepkörében.⁴⁰ 1928. október 31-én férje szívgyengeségben meghalt. Suttogták, hogy ez is mérgezés miatt történt.⁴¹ 1929 nyarán Fazekasné elfogták, bűntársai rávallottak, majd visszavonták a vallomást. Úgy állapodtak meg vele, hogyha őt szabadon engedik, kieszközli a többiek szabadságát is.⁴² Ezután a hatóságok figyelték minden lépését.⁴³ Ő felkereste azokat, akik nemrég még igénybe vették „szolgáltatásait”, és esetleg még tartoztak is neki.

„1929. év nyarán felkeresett engem Fazekasné s kért, hogy adjak neki 50 pengőt, hogy mire kell, azt nem mondta, csak azt mondta, hogy segítsen, én is meg más is; nem mondta, hogy ügyvédet kell fogadnia; én nem tudtam, hogy mire kéri; mondtam neki, hogy nem adhatok. Erre ő azt mondta, hogy én sem adok, más sem, belekerül fél Nagyrév.”⁴⁴ Csernétől 100 pengőt kért kölcsön „Dr. Kovács Gábor ügyvéd részére, hogy az őt minden bajból kiszabadítsa [...]

³⁵ SZML VII. 1/a: 3678/1929, 3678/1929, valamint *Kis Ujság* 1929. szeptember 13. 4. Két asszonyról név szerint is van adatunk, akiknél magzatelhajtásnál működött közre Fazekasné.

³⁶ SZML VII. 1/a: 3354/1929; *Pesti Napló* 1929. december 14. 3.

³⁷ SZML VII. 1/a: 3678/1929.

³⁸ SZML VII. 1/a: 351/1935.

³⁹ Varga Gyuláné Sülye Mária vallomása: „Beke Jánosné Kardos Eszter nagyrévi lakost kihallgatni kérem arra, hogy néhai Fazekasné az ő anyját bosszúból méreggel el akarta tenni láb alól, de a mikor az természetes halállal elhalt és így rajta bosszúját nem tölthette, akkor a bosszúját átplántálta leányára, a most megnevezett tanúra is, a kit megfenyegetett, hogy »tudd meg, az anyádat akartam láb alól eltenni, de most már, hogy vele nem tehetem, tégedet foglak elpusztítani«. Ez bizonyítja azt, hogy néhai Fazekasné valóban oly elvetemült lélek volt...”. (SZML VII. 1/a: 3678/1929.)

⁴⁰ SZML VII. 1/a: 3766/1929. Fazekas Mária: „noha anyám néhai Fazekas Gyuláné volt nagyrévi községi bába állásából 1920 óta fel volt függesztve annak daczára több szülőnő vette igénybe bábái közreműködését.” (SZML VII. 1/a: 3793/1929.)

⁴¹ SZML VII. 1/a: 5307/1929. Fazekas Mária „állítólag apja megmérgezésében volt társa anyjának”.

⁴² SZML VII. 1/a: 5372/1929.

⁴³ Rakaczki 2004: 20–21.

⁴⁴ SZML VII. 1/a: 3676/1929, Kardosné vallomása.

de a pénzt nem tudja összeszedni”. Cserné nem tudott segíteni, mire a bába így válaszolt: „Majd adnának maga is meg más is, de már akkor késő lesz”, majd minden fizetség nélkül elvitt fél liter pálinkát azzal, hogy legyen mivel megkínálnia az éppen nála tartózkodó ügyvédet.⁴⁵ A letartóztatására induló csendőrök holtan találták saját udvarán.

Gúnya Józsefné Balogh Máriának (sz.: 1921, Nagyrév), az egyik halottkém lányának visszaemlékezése szerint: „Nyáriás idő volt, két csendőr kopogtatott nálunk. Jöttek apámért, hogy vezesse el őket a bábához. Én is mentem, jó harminc méterre mögöttük, óvatosan. Sarki házban lakott, kikandikált a kerítésen, majd berohant. Mikorra a kakastollasok odaértek, már a kút mellett feküdt. Holtan, mert azt a mérget vette be, amit magának félretett.”⁴⁶ Móricz így látta az esetet: „Marólúgot ivott, s nem engedte, hogy a száját fölfeszítsék, hogy tejet öntsenek bele, hogy megmentsek. A családja se akarta, hogy megmaradjon, nem mentek orvosért.”⁴⁷ A halálozási anyakönyv szerint 1929. július 19-én délelőtt 10 órakor lett öngyilkos „lúgkő mérgezés által”.⁴⁸

KOLLÉGÁK ÉS KONKURENCIA: BÁBÁK NAGYRÉVEN

Fazekasné nem egyedüli bábaként működött a faluban. A levéltári források fedték a többi – hivatásos vagy alkalmi – bába nevét is. Az 1893–95-ig terjedő időszakban a szülések kb. 90%-át bizonyos Kántor Bálintné Lukács Eszter vezette le. Ő 1865-ben született Nagyréven. 1882-ben házasodott; 1883 és 1891 között született három gyermeke közül a második kilenc hónapos korában meghalt. Egy harmadik, minden bizonnyal hivatásos bába neve Székely Sándorné Rácz Zsuzsanna, őt egy esetben okleveles szülésznőként említi az anyakönyv. 1860. július 20-án született Rácz Lajos iparos és Kócs Juliánna gyermekeként, és szintén 1882-ben ment férjhez egy tiszaföldvári földműveshez, ekkor lakhelyeként Nagyrév 69. szám szerepelt.

A jegyzőkönyvek közt egy kis darab papíron három egymást követő év, 1932–1934 szülésznőit jegyezte fel valaki, strigulázva a levezetett szülések számát. Ez az adatsor már nem Fazekasnéét érinti, hiszen ő ekkor már nem élt, hanem lányát, a szintén bábaként működő Fazekas Máriát. Ő 1932–34 között összesen 58 szülést vezetett le, népszerűségben utána következett Pápainé (36), majd Barczáné (12),⁴⁹ 11 esetben pedig ismeretlen volt a szülésnél közreműködő személy.⁵⁰

⁴⁵ SZML VII. 1/a: 3766/1929. Csernének és az urának tulajdonában volt a falu két kocsmája közül (SZML VII. 1/a: 3354/1929) az egyik, innen vitte el Fazekasné a pálinkát.

⁴⁶ *Új Néplap, Vasárnap Reggel* 2004. jún. 6.

⁴⁷ Móricz 1990: 19.

⁴⁸ A halálesetet fia, Fazekas Gyula jelentette be.

⁴⁹ Barcza Károlyné többek közt Cserné egyik halvaszületett csecsemőjénél működött közre bábaként. (SZML VII. 1/a: 5737/1929.)

⁵⁰ SZML VII. 1/a: 6624/1935.

Nem kizárt, hogy a szomszédos falvakból is átjárhattak a bábák Nagyrévre, és viszont. Konkrét adat van arra, hogy egy 1893-ban született, Cibakházán működő községi bábát többek közt Nagyrévre is hívtak egyes esetekben.⁵¹

A közeli Cséparól tudjuk, hogy az 1930-as években öt bába működött, lakossága pedig kb. 3500 fő volt, csaknem kétszer annyi, mint Nagyrévé. Ennek fényében reálisnak tűnik, hogy egy időben kb. három bába dolgozott a faluban. Bodó azonban – a szüléseknél alkalmanként segítő asszonyokat is beleszámolva – mintegy tucatnyi bábáról tudott Nagyréven, akik közül Fazekasné volt a legsikeresebb.⁵²

ÉRDEKEK, KAPCSOLATOK, ANYAGIAK

A bábamesterség lehetőséget adott a nők számára az anyagi függetlenség megteremtésére. Annál inkább igaz volt ez, minél sokoldalúbb volt a tevékenységük. A kontár- vagy parasztbábák általában terményben kapták meg kialakított fizetségüket, esetleg terményben és pénzben vegyesen. A bába köteles volt a szegényebb családokat is ellátni, az árat tehát mindig a páciens anyagi helyzetéhez igazította. A fizetséghez természetesen hozzátartozott a bába étkeztetése, borral vagy pálinkával kínálása, valamint a neki juttatott ajándékok, hiszen érdemes volt vele jóban lenni.⁵³ A bába tehát pénzt, terményt, állatot, esetleg ruhát is kereshetett munkájával. Általában összegyűjtött annyit, hogy vehetett magának saját földet és házat.

A községi bábák az államtól kapták megszabott fizetésüket, amely az 1920-as években 50–60 pengő körül mozgott.⁵⁴ Térben és időben is közel áll a vizsgált esethez a Kiss Lajos által feldolgozott hódmezővásárhelyi Bábaegyesület 1928-as bértáblázata. Ez az alábbiakat tartalmazza: sima szülés és tíznapi gyermekágy: 20–50 pengő (a család anyagi helyzetétől függően); abortusz: 10–40 pengő; terhes nő vizsgálata: 1–3 pengő; masszázs: 1–3 pengő.⁵⁵ Tudjuk, hogy magzatelhajtásért – amennyiben a beavatkozás sikeres volt, és az anya sem halt meg – jóval többet fizettek a bábának a vállalt kockázat miatt (ilyenkor az anyát és a bába-asszonyt is elítélhették 5–15 év börtönre, utóbbi hivatalát is elveszíthette).⁵⁶ Köztudott volt a faluban, hogy melyik bába volt hajlandó ilyesmire. Még titokban tartani is nehéz volt, hiszen amelyik háznál egymás után többször látták a bábát, annak a lakói már könnyen gyanússá válhattak.⁵⁷

Fazekasné anyagi helyzete mindezekkel együtt nem volt kiugróan jobb, mint a nagyrévi átlag. Az újságok ugyan azt írták, hogy háza az egyik legszebb

⁵¹ Csetényiné 1982: 282. Lapocsi Lajosné Kalóz Zsuzsannáról van szó, aki 1919-ben szerzett képesítést Debrecenben.

⁵² Bodó 2002: 194.

⁵³ Deáky 1996: 172–173; Kiss 1981: 339.

⁵⁴ Csetényiné 1982: 282.

⁵⁵ Kiss 1981: 343–344.

⁵⁶ Deáky 1996: 125.

⁵⁷ Csetényiné 1982: 296.

a faluban. „Csinos kis parasztház, hétszáz négyszögöles telekkel, rendes nagy porta, a faluban a legnagyobbak közé tartozik” – írta Móricz.⁵⁸ Bodó Béla szerint viszont nem volt különösebben gazdag a falusiakhoz képest, mert a konkurencia miatt alacsony áron dolgozott.⁵⁹ Egy jegyzőkönyvi részlet ugyanakkor éppen arra hívja fel a figyelmet, hogy a falusiak részéről nem jó érv az, hogy Fazekasnéhoz az olcsóság miatt fordultak, mert néha drágábban dolgozott, mint az orvos.⁶⁰ A vallató elnök – nyilván némi túlzással – azt állította, hogy az asszony az orvosi kezelés árának hússzorosát kérte.⁶¹

Ami a fizetséget és a házalást illeti, ezekről van adatunk a jegyzőkönyvekből: „...sokat járt Cserék kocsmájába, amint Cserné vallotta »zsákmányolni« mindenféle ételneműt és terményt.”⁶² „Szerette a potyát, és olyan helyekre járt, ahol megkínálták.”⁶³ „Reggeltől estig lehetett látni Fazekasné a község különböző utcáin, nagy kosárral a karján, amint az egyik házból a másikba járt. Hogyne látták volna szívesen, hiszen még [...] úri családokhoz is bejáratos volt.”⁶⁴ Cse-csemőgyilkosságért nemcsak a normál szülés esetén járó pénzt tette el, hanem „a bábadíjon felül még ételneműt és terményt is kapott”.⁶⁵ A méreggel való üzletelés ugyancsak jóval magasabb jövedelemhez juttatta, mint egy szülés levezetése vagy más tisztességes pénzkereseti módok: egy-egy adag arzénért 50 koronát vagy 60–80 pengőt kapott.⁶⁶ Ezért a szolgáltatásért ugyanúgy elfogadott természetbeni juttatásokat: fél, vagy akár öt mázsa búzát; tűzifát. Egy esetben több kosárnyi lisztet adtak neki a méregért.⁶⁷

Mivel mindenkire bejáratos volt, még a főjegyzőhöz is, amit senki nem tudott megmagyarázni,⁶⁸ a falubeliek tartottak attól, hogy kibeszéli őket illetéktelenek előtt. Ez a félelem jogos volt, hiszen a tanúvallomások során az is elhangzott, hogyha Fazekasné többet ivott a kelleténél, elmesélte hogy hol és kiket mérgezett meg.⁶⁹ Bodó írja, hogy pipázott és kocsmába járt, ahová egy tisztességes nő a falu íratlan szabályai szerint be sem lépett;⁷⁰ mindkét tény arra enged következtetni, hogy Fazekasné meglehetősen kilógott a sorból a normakövetést

⁵⁸ *Kis Újság* 1929. szeptember 5. 3; Móricz 1990: 12; SZML VII. 1/a: 3354/1929.

⁵⁹ Bodó 2002: 195.

⁶⁰ SZML VII. 1/a: 3354/1929.

⁶¹ SZML VII. 1/a: 3354/1929.

⁶² SZML VII. 1/a: 3793/1929.

⁶³ SZML VII. 1/a: 3678/1929.

⁶⁴ *Kis Újság* 1929. szeptember 5.

⁶⁵ SZML VII. 1/a: 3793/1929.

⁶⁶ Pintér–Szabó 1964: 191, 200, 204. A búza ára 1919-ben Nagyréven mázsánként 60 korona volt. (SZML VII. 1/a: 3676/1929.) Gunst 1985: 24.

⁶⁷ SZML VII. 1/a: 3501/1935, 3354/1929.

⁶⁸ Szeibert János, aki monográfiája megírásához kapcsolatba lépett a helyiekkel, megemlíti: „A falu szája megállapítja, hogy a falu gyilkos bábájának egyik családtagjához is gyengéd kötelékek fűzik” a jegyzőt. (Szeibert 1935: 33.) Hogy melyik családtagról van szó, azt csak sejtteni lehet. Fazekasnénak egyetlen leánya volt, Fazekas Mária.

⁶⁹ SZML VII. 1/a: 3678/1929.

⁷⁰ Bodó 2002: 196; Szilágyi 2000: 634.

illetően. Bár a nagyrévi asszonyok az élet más területein maguk sem voltak túl konzervatívak (gondoljunk a válások és a vadházasságban élők magas számára,⁷¹ ami egy korabeli falusi közösségben meglepő jelenség), kocsmázásra azért mégsem adták a fejüket. Közbevetőleg jegyzem meg, hogy a bábák ellen éppen ez volt a két legelterjedtebb, szinte már sztereotipnek mondható, és minden bizonyonyal válós alapokon nyugvó vád: az iszákosság és a pletykálgkodás.⁷²

Kardosné mondta a következőket: „Egyszer Zsuzsa néniel együtt mentünk [...] Zsuzsa néni panaszkodott, hogy Vargáné nem akart fizetni. Én szoltam Vargánénak, kérdeztem, miért nem fizet Fazekasnénak, ha tartozik. Vargáné azt felelte, hogy megeszti a fene, mert párszor náluk hált, most mindent el akar vinni”.⁷³ A bábaasszony feltehetően a jogos (bár nem tisztességes úton szerzett) jusát kérte számon Vargánén, de az asszony elhárító válasza arra is következtetni enged, hogy nem volt szokatlan Fazekasné effajta bennfentessége sem. Érdekes kérdés, hogy vajon az anyagi haszonszerzésen túl – és a falusiak bizalmának megtartásán felül, ami közvetve szintén az előbbit célozta – voltak-e Fazekasné személyes indítékai a gyilkosságokban való közreműködéshez. Kardosnéval igen jó viszonyban volt, gyakran jártak egymáshoz⁷⁴ – ennek ellenére nem átalotta zsarolni a későbbiekben –, de az egyik vélekedés szerint nem csak ez volt az ok a „segítésre”. Eszerint a bábaasszonynak viszonya volt Kardossal, de a férfi megcsalta őt, ezért bosszúból végzett vele,⁷⁵ így kettős látszatot tartva fenn: egyrészt, hogy a feleség akart megszabadulni a férjétől, másrészt pedig, hogy a férfi természetes halállal halt meg. Egy másik esetben, Jóljárt Istvánné Sülye Mária férjének megmérgezésekor (1916) az a hír járta, hogy a fiatal és vagyonos özvegy személyében Fazekasné saját fiának, Istvánnak akart feleséget keríteni.⁷⁶ Mivel a házasság nem jött létre, hiszen Jóljártné Varga Imréhez ment hozzá nyolcévű kifogástalan özvegyi élet után, nem tűnik valószínűnek a vád, hiszen Fazekasné egy ilyen bizonytalan cél érdekében feltehetőleg nem kockáztatott volna egy mérgezést. Az egyik tanú azonban azt vallotta, hogy mikor Fazekasné Ambruséktól (azaz Jóljárt Istvánnétól) jövet felvette a kocsijára, a bába azt mondta neki: „Mit szól hozzá [...], jó volna az én fiamnak Jóljártné”, mire a tanú azt felelte: „Ket-

⁷¹ Kotics 2001; Szeibert 1935: 16, 24; Szombatfalvy 1931: 158.

⁷² Deáky 1996: 176, 1999: 49.

⁷³ *Kunsztmártoni Híradó* 1930. február 9. Vargáné Fazekasné szomszédja és jó barátnője volt. (SZML VII. 1/a: 4505/1931.)

⁷⁴ SZML VII. 1/a: 5372/1929.

⁷⁵ SZML VII. 1/a: 3676/1929. Kardosné „előadta még, hogy Fazekasné a férjével szemben a bosszú is vezethette, mert Fazekasné kijelentéseiből azt következtette, hogy a férje Fazekasnénak neki érintkezésért 1 mm (métermázs) búzával adósa maradt” Az ügyvéd szerint ugyan ez csak Kardosné kitalációja, azonban Kardosék egykori aratója is úgy tudta, hogy gazdája „ez időben [ti. mikor még első feleségével élt] Fazekas Gyulánéhoz is járt, de leginkább Szendi Mária [későbbi második felesége] vádlorhoz járt.” (SZML VII. 1/a: 3765/1929.)

⁷⁶ *Kis Ujság* 1929. szeptember 8. 6. SZML VII. 1/a: 4505/1931. Jellemző Fazekasné pejoratív megítélésére Vargáné ügyvédjének kifakadása: „Férjét, az ő tudta nélkül, azért ölte meg a kapzsi vasorru bába (sic!), hogy a gazdag vádlottat özvegyé, majd menyévé tegye.” (SZML VII. 1/a: 3678/1929.)

tőn áll a vásár”.⁷⁷ Eszerint Fazekasné valóban fontolgatta ezt a tervet. Mikor az özvegy visszautasította ajánlatát, állítólag megfenyegette, hogy még megbánja ezt a választát, de bosszúról nem tudunk. A példák azt mutatják, hogy lehet találni közvetlen személyes indítékra utaló adatokat is.

Az ügyben számos családi kapcsolat is előtérbe került. Elsőként Fazekasné nővéréről, Sebestyén Bálintnéról kell említést tenni. A tanúvallomások szerint több asszonynak is ő ajánlotta testvére módszerét, minden bizonnyal azért, hogy anyagi előnyöket szerezzen neki.⁷⁸ Sőt, mikor megkezdődtek a letartóztatások, Sebestyénné fedezte testvérét: azt mondta az egyik asszonynak, hogy ne keverje bele sem őt, sem Fazekasné az ügybe.⁷⁹ Sebestyénné egyébként maga is adott el mérget, még a szomszéd faluba is!⁸⁰

Legalább ekkora része volt a dologban a bába lányának, Fazekas Máriának is, aki szintén szülésznőként működött. Számos esetben gyanúba keveredett csesemőgyilkosság vádjával, üzletszerűen foglalkozott az „angyalcsinálással”, akár csak édesanyja.⁸¹ Fazekasné halála után ellene is folyt eljárás ilyen ügyben, de ő jónak látta már halott anyjára fogni a bűnöket, nehogy elveszítse hivatalát.⁸² Hivatalosan 1925-től, gyakorlatilag azonban már 1921-től ő volt a falu bábája. Később egy szülésnél elkövetett gondatlanság miatt indult ellene eljárás, amely több évig elhúzódott. Mikor gyanúba keveredett, aláírásokat gyűjtött a faluban a hatóságok számára az őt támogatóktól, akik szerint megbízható és kötelességtudó módon végezte a feladatát.⁸³ A bíróság bizonyítékok hiányában felmentette, hivatalába azonban nem térhetett vissza, főleg az új jegyző, Vitéz Molnár Gyula ellenállása miatt.⁸⁴

Az arzénos gyilkosságok eltussolásában a cinkos, vagy éppen képzetlen⁸⁵ halottkémeknek is szerepük volt.⁸⁶ Fazekas Mária férje, Boros Lajos is halottkém volt – 1917-ben elváltak –,⁸⁷ de arra nincs adat, hogy vajon együttműködött-e ilyen módon feleségével és anyósával.

Fazekasné a menyének, Fazekas Gyuláné Császi Rozáliának is segített eltenni láb alól egy beteg rokonát 1919-ben.⁸⁸

⁷⁷ SZML VII. I/a: 3678/1929.

⁷⁸ Pintér–Szabó 1964: 190.

⁷⁹ SZML VII. I/a: 3354/1929.

⁸⁰ Rakaczki 2004: 22; *Debreczen. Keletmagyarországi Napló* 1929. július 24.

⁸¹ SZML VII. I/a: 3501/1935.

⁸² SZML VII. I/a: 4420/1936.

⁸³ SZML VII. I/a: 4993/1933; 6624/1935. Két év börtönbüntetést letöltött, majd felmentették. Bodó 2002: 127.

⁸⁴ SZML VII. I/a: 896/1935, 3501/1935.

⁸⁵ SZML VII. I/a: 3765/1929. Az egyik nem vizsgázott halottkém nyilatkozata szerint a halálokot „gondolom szerint” írta be, vagy az orvosi receptről másolta. (SZML VII. I/a: 3676/1929.) 1919-ben „az oláh megszállás miatt” egyáltalán nem volt a községnek halottkéme.

⁸⁶ Rakaczki 2004: 22; Szeibert 1935: 4.

⁸⁷ Rakaczki 2004: 38. A férfi 1916. év folyamán, majd 1924-től folyamatosan töltötte be a halottkémi hivatalt. (SZML VII. I/a: 3678/1929.)

⁸⁸ SZML VII. I/a: 4420/1936.

Móricz szintén írt egy esetről, ahol felmerült Fazekasné személyes érdeke:

„Kártyás, iszákos, lopott a gyermek – szolt újra fennen az anya. Azt mondja a bábaasszony, kért engem arra, mit kínálódik vele.

– Mi érdeke volt a bábaasszonynak, hogy a maga fia meghaljon?

– Pályázott az én házamra, és mindig csak azt mondta: »Mit kínálódsz vele?« És én azt mondtam: »A fiam részére kell a ház... Mikor beteges volt a gyermek, újra jött – jó sok idő telt el és kérelmezett: »Mán megint beteg?« ...»Beteg-e!«...»⁸⁹

Arról, hogy Fazekasné szert tett volna egy házra ilyen eszközökkel, nem tudunk.⁹⁰ A boszorkánynak bélyegzett személyek, gyógyítók, bábák stb. szerepére koncentrálnó szociometriai vizsgálatok lehetőségére Grynaeus Tamás hívta fel a figyelmet. A kapcsolathálók elemzésével az eddig elmondottak – központi, de egyben marginális szerep, bizalom, információgazdagság, ambivalens viszonyulás – valamilyen módon mind kirajzolódhatnak.⁹¹

A tanúvallomásokból azonban csak töredékesen rekonstruálhatók a szomszédsági, komasági stb. viszonyok, vagy a szimpátia-kötődések. Bizonyos fokozatok természetesen megállapíthatók: ki az, aki egy vizsgált személyhez „járatos”, „mindennap eljár”, vagy csak „jóban vannak, de nem járatos hozzá”, ki az, akivel megáll beszélgetni az utcán, ha találkozik vele, vagy esetleg nem is köszön neki; ki az, akihez ugyan üzleti jellegű kapcsolat köti (pl. tojást vesz tőle vagy ruhát visz varratni), de közben intim családi titkokról esik szó köztük. Annyit biztosan állíthatunk, hogy Nagyréven a szomszédság a legtöbb esetben szoros kapcsolatot és jó viszonyt jelentett. Akik egymás szomszédságában laktak, azok általában gyakran átjártak egymáshoz; a napi kapcsolatnak nemritkán hosszú távon kiegyenlítő, gazdasági jellegű vetülete is volt. Vargáné így vall Fazekasnéről: „Neki a férjem gyógykezeléséért mit sem fizettem, de mint szomszédasszonynak, Ambrus Mihályné több ízben ajándékozott tejet, mert több tehenet fejtünk”. Vargáné férjének nagyanyjával, Ambrusnéval egy háztartásban lakott, és szomszédjuk volt Fazekasné.⁹² Több adat utal arra, hogy valaki éppen attól kezdve lett jóban valakivel, hogy a szomszédjába költözött.⁹³ A rendelkezésre álló források azonban sajnos nem elegendőek a kapcsolatrendszer maradéktalan feltárásához.

Ami Fazekasné páciensi körét illeti, a kriminális esetekre egyértelműen van adatunk, hiszen a vádlottak közül sokakról kiderült, hogy – közvetve vagy közvetlenül – tőle szereztek be a mérget. Kivételes forrás a fent említett aláírásgyűjtő ív, melyben Fazekas Mária állította maga mögé a nála szült nagyrévi asszonyokat.

⁸⁹ Móricz 1990: 19.

⁹⁰ A házadókataszteri jegyzőkönyv szerint Fazekasné özv. Kun Ferencné Rásó Máriától örökölt egy házat, de kapcsolatuk előzményeit nem sikerült kideríteni.

⁹¹ Grynaeus 1990: 470.

⁹² SZML VII. 1/a: 3678/1929. A gyógykezelés itt gyaníthatóan a mérgezést fedi; de akármelyik „szolgáltatásról” van is szó, kivehető a reciprocitás gyakorlata.

⁹³ Például: „később ...-ék közelébe költöztünk, és akkor bejáratos is lettem hozzájuk”-típusú kijelentések. (SZML VII. 1/a: 3678/1929.)

Joggal feltételezhetjük, hogy ezt a páciensi kört – legalábbis annak nagy részét – anyjától vette át. Az íven 55 nő és 3 férfi neve szerepel. A legtöbb asszonynál egyetlen szülésnél segédkezett, de néhányan odaírták, hogy kétszer is szültek Fazekas Máriánál.⁹⁴ Érdekes módon egy sincs köztük, aki belekeveredett volna a mérgezési ügyekbe.

KI VOLT A „FŐBŰNÖS”?

A sajtó szerint kétségtelenül az elhunyt bábaasszony volt az ügy főbűnöse, de vajon mennyire valószínű ez a vélemény? A tanúvallomásokból inkább az derül ki, hogy minden asszony cinkostárs volt. Fazekas Gyuláné utólagos felmentése nélkül is feltételezhető, hogy az egyöntetűen rá hivatkozó vallomások az egyszerűség kedvéért hátrították rá a bűnök oroslánrészét. A legjobb példa erre a már többször idézett Kardos Mihályné, aki több egybehangzó vélemény szerint közeli barátságban állt vele, a bírósági eljárás folyamán azonban a legsúlyosabb vádakkal illette őt, hogy mentesse magát.⁹⁵ Épp ezért kérdéses a „főbűnös” kategóriája.

Kardosné vallomásaiban ez szerepel:

„Mi nagyrévi asszonyok sajnos mindnyájan tudtuk, hogy Fazekasné mivel foglalkozik. Ő vitt rá minket a rosszra. Olyan megszokott volt az ő közreműködése, mint ahogy a libát kihajtják a községből.

– Fazekasné olyan orvosságot ígért az urának, amitől az nyugodtabb lesz. Ha magának mondott volna ilyesmit Fazekasné, mire gondolt volna?

– Én, és minden nagyrévi asszony, úgy értettem volna Fazekasné fenti szavait, hogy mérgezés lesz. Mi nagyrévi asszonyok valamennyien tudtuk, hogy Fazekasné mérgezéssel foglalkozik. [...] Akinek a hullájában mérget találtak, annak a hozzátartozói mind tudtak a mérgezéstől.”⁹⁶

Bár Kardosné vallomásai valószínűleg túlzóak, az kétségtelen, hogy Fazekasné maga is éppen azzal érvelt, mikor Kardosné-t rábeszélte a mérgezésre, hogy „mások is megtették”.⁹⁷ Császár János rendőrtiszthelyettes nyilatkozata szerint: „a tömeges feljelentések miatt szinte nem volt már megbízható ember Nagyréven, az egész község benne volt az ügyben”.⁹⁸

⁹⁴ Egy tanúvallomásból egyébként kiderül, hogy Fazekas Mária nem látott el minden feladatot a szülő nő körül, például nem mosta ki a szennyest. Ennek ellenére úgy látszik, meglehetősen népszerű volt. (A tanút Cserné hívta el mosni, mert a bába „nem mos ki egy darabot se”. SZML VII I/a 3793/1929.)

⁹⁵ SZML VII 1/a 3676/1929.: „...összegyűjtötte az asszonyok szörnyű titkait és e révén állandóan zsarolta, szipolyozta őket”.

⁹⁶ SZML VII. 1/a: 3678/1929.

⁹⁷ SZML VII. 1/a: 3676/1929.

⁹⁸ SZML VII. 1/a: 3673/1929.

A módszer tehát feltehetően köztudott volt a faluközösség tagjai körében. Az azonban korántsem igaz, hogy minden szál Fazekasnéhoz vezetett. Nagyréven többen is foglalkoztak az arzén értékesítésével, és a környező falvakban sem volt ismeretlen ez a pénzszerzési mód. A nagyrévi asszonyok közül Fazekas Mária, Sebestyén Bálintné, Lipka Pálné⁹⁹ és Takács Lajosné Kiss Rozália foglalkozott a mérég terjesztésével, a tiszaföldvári Csordás Bálintné pedig egyenesen „mérég-nagykereskedőnek” titulálta a sajtó,¹⁰⁰ míg Szabó Lászlónét „Tiszaföldvár Fazekasnéja”-nak címezték.

Bodó Béla kutatása szerint Fazekas Gyuláné neve csak 1918-tól bukkant fel az esetekkel kapcsolatban, pedig jóval korábban is történtek már mérgezések.¹⁰¹ Az 1911–16 közötti gyanús haláleseteknél – ahol van adat a felbujtóra – Takács Lajosnéól származott a mérég, vagy legalábbis a tanács. Igaz, ő maga 1911-ben tette el láb alól férjét, és Fazekasnéra vallott, de könnyen lehet, hogy ezt csak önvédelemből tette. Egy tanúvallomás Takács Lajosnéét úgy állította be, mint aki „központjában áll az összes mérgezési ügynek”, és „végigszarolta és szélhámoskodta” a falut.¹⁰² Hasonló intenzitással működött Lipka Pálné is. Bodó szerint ők annyiban voltak visszafogottabbak Fazekasnénál, hogy csak szomszédoknak, illetve rokonoknak osztották a mérget, és kevésbé nyíltan.¹⁰³ Takácsné saját bevallása szerint nem kért fizetséget a boltban vásárolt és terjesztésre előkészített „légykööldatért”,¹⁰⁴ de a tanúvallomások szerint Beke Mihályné egy liter eperpálínkával, Cser Lajosné pedig ingyenes kocsmai fogyasztással honorálta szolgálatait.¹⁰⁵ Ismerős elemekre bukkantunk...

A konkurencia a „mérégkereskedelemben” is tettenérhető volt: éppen Takácsné ügyvédje utalt arra, hogy ha ő nem adott volna tanácsot, illetve mérget a hozzá segítségért fordulóknak, azok máshoz, adott esetben Fazekasnéhoz fordultak volna.¹⁰⁶

NÉPHITADATOK

Az alföldi falvak hiedelemvilága még az 1920-as években is élő és igen gazdag volt, amint azt a 20. század első és második feléből származó néphitgyűjtések

⁹⁹ Lipkáné saját mérgezési ügyeinek ismertetéséből kiténik, hogy ő – mai fogalmaink szerint – „eltartási szerződéseket” kötött egymás után több idős emberrel is, majd a vád szerint megmérgezte őket.

¹⁰⁰ *Kis Újság* 1929. augusztus 24. 3.

¹⁰¹ Bodó 2002: 196.

¹⁰² SZML VII. 1/a: 3679/1929.

¹⁰³ Bodó 2002: 196.

¹⁰⁴ SZML VII. 1/a: 1476/1931.

¹⁰⁵ SZML VII. 1/a: 3793/1929. „cselekményének lélektani indoka is megvolt, mert a korcsmáros neje, Cser Lajosné engedelmeivel, viszontszolgálatképpen a korcsmában iszogathatott és iszogathatott is fizetés nélkül özv. Takácsné”

¹⁰⁶ SZML VII. 1/a: 3793/1929.

igazolják. A kutatók az élő emlékezetből, sőt, gyakran a gyakorlatból gyűjtötték fel a rontás, oldás-kötés, anyatej elkötése, váltott gyerek, boszorkányhit, boszorkány és bába szövetsége (a két alak némiképp egybemosódott), a bába természetfeletti hatalma, gyógyító és kuruzsló emberek hiedelmekörét.¹⁰⁷ Bár a babonák inkább a katolikusok körében éltek,¹⁰⁸ a reformátusok sem voltak teljesen mentesek tőlük. A kutatók arra is felhívták a figyelmet, hogy a gyermek születésével kapcsolatos szokások igen lassan változtak meg.¹⁰⁹

A bába feladatai közé tartozott számos olyan tevékenység, melyek mögött gazdag hiedelemanyag állt. Ő kötötte el az újszülött köldökét, amelyet később varázslásra vagy talizmánnak használtak.¹¹⁰ Ő végezte az első fürdetést,¹¹¹ amelynek nagy jelentőséget tulajdonítottak, és különféle tárgyakat helyeztek el a fürdővízben, hogy mágikus úton biztosítsák a gyermek egészségét, szépségét, gazdagságát. Ha fiú született, a bábaasszony kinézett az égre, és – a babona szerint – amit látott, az a gyermek halálának módját jósolta meg neki. A keresztelőre a bába hozta a vizet a saját kútjából.¹¹²

Szendrey gyűjtése szerint csak az lehetett bába, aki valakit már megrontott.¹¹³ A bábaboszorkány mellőzés esetén megrontja a másik pácienseit; a szerelmi varázslások és szexuális étellel kapcsolatos cselekmények miatt gyakran vádolták a bábát rontással.¹¹⁴ A boszorkányság hiedelmeire Bodó Béla is utal a tiszazugi arzénés esetekről szóló monográfiájában.¹¹⁵ A különféle kuruzslók és természetfeletti hatalommal felruházottnak hitt személyek mintájára néha a bábákat is „ördögös” jelzővel illették, hiszen hatáskörébe tartozott a születés és halál, az élet kezdete és vége, a betegségek és más válsághelyzetek. Gyakorlatilag – bizonyos értelemben – a közösség sorsa függött tőle.¹¹⁶ Ha elégedetlenek voltak vele, akkor sem merték elküldeni, nehogy bosszút álljon vagy állatalakban térjen

¹⁰⁷ Csontos 1972: 40 (Tiszaföldvár). Pócs 1963: 566 (Tiszaderzs), 577 (Tiszaszöllös). Az oldás-kötés (elsősorban testi funkciók megkötése) a magyar anyagban jellegzetesen a boszorkány vagy a bába hatásköre. (Pócs 1963: 605.) Kókai 2001 (Jászság); Kiss 1919: 87 (Hódmezővásárhely). Molnár 1943: 64 (Hajdúnánás); Szendrey 1914: 320. Dömötör Tekla szerint Kelet-Magyarországon csaknem teljesen azonos a két figura – minden bába boszorkány. Dömötör 1981: 126, 128; Szűcs 1936: 153 (Nagysárrét). A bába rontása ellen való védekezés módjai meg egyeznek a boszorkány ellen használatos módszerekkel. Molnár 1943: 65 (Hajdúnánás). Csontos 1972: 41 (Tiszaföldvár).

¹⁰⁸ Barna 1981: 168; Tóth 1981: 177.

¹⁰⁹ Csetényiné 1982: 300.

¹¹⁰ Kiss 1919: 86 (Hódmezővásárhely); Szendrey 1914: 320. (Nem szabad engedni, hogy elvigye az újszülött köldökét).

¹¹¹ Egy tanú szerint Cserné egyik gyermekének születésekor Fazekasné volt a bába, „mert ő jött fürösztetni az újszülöttet”. (SZML VII. 1/a: 3793/1929.)

¹¹² Kiss 1981: 339. (Hódmezővásárhely)

¹¹³ Szendrey 1914: 320.

¹¹⁴ Dömötör 1981: 126–127; Molnár 1943: 65. (Hajdúnánás)

¹¹⁵ Egy nagyrévi adatközlője révén jutott olyan információkhoz, melyekből kiderül, hogy a faluban az 1940-es években is hittek még az akkori bába varázsserejében. Ő is megölte egy vetélytársát. (Bodó 2002: 195–196.)

¹¹⁶ Bodó 2002: 141.

vissza, mint a boszorkányok.¹¹⁷ Bajomban, ha az egyik bába megrontotta a gyereket, hívták a másikat.¹¹⁸

A magzatelhajtással kapcsolatos hiedelmek is kapcsolódtak a bába mesterségéhez.¹¹⁹ A magzatelhajtás erkölcsi megítélése azzal függött össze, hogy a megölt magzatnak van-e már lelke. Ezzel kapcsolatban három elképzelés élt: az egyház tanításának hatására alakult ki az a nézet, hogy a magzat már a fogamzástól kezdve emberi lény; egy másik vélekedés szerint a 3. hónaptól van csak lelke (eddig az időpontig volt lehetséges az abortusz); a parasztság körében azonban a harmadik nézet volt a legelterjedtebb, amely úgy tartotta, hogy „félidőtől” költözik bele a lélek, tehát mikor mozogni kezd az anya hasában. A magzatelhajtást csak abban az esetben tekintették bűnnek, azaz gyilkosságnak, ha a véleményük szerint lélekkel rendelkező magzatot ölték meg.

A hiedelmek ebben az esetben is azt szolgálták, hogy az anyákat visszatartsák a bűn elkövetésétől. Általános elgondolás volt, hogy a bűnös anyának a túlvilágon meg kell ennie elhajtott magzatát, vagy ott kell megszülnie rendkívüli szenvedések közt. Azzal is fenyegették az anyát, hogy nehéz halála lesz, vagy hogy addig nem tud meghalni, amíg be nem vallja vétkét. Úgy tartották, annyiszor fogja szerencsétlenség érni az életében, ahány gyermeket elvetetett.

Gémes Balázs gyűjteményes kötete¹²⁰ számos tiszazugi adatot is tartalmaz az 1920-as évektől a 1960-as évekig a magzatelhajtás eszközeiről: orvosi ziliz, pap-sajtmályvaggyökér, tályoggyökér, torma, ceruza, csigatészta-csináló, csirke szárnycsontja, drót, hajcsat, katéter, kötőtű, jóddoldat, lysoform, ecet. Mikor a mérgezési esetekkel kapcsolatban gyanúba keveredett asszonyoknál házkutatást tartottak, Sebestyén Bálintnénél különféle kenőcsöket, porokat találtak, Pápai Ferencnéél pedig a porokon kívül egy csomag papírba göngyölt „tájoggyökér” került elő.¹²¹

PARASZTI BŰNFELFOGÁS – NORMA VAGY DEVIANCIA?

A társadalomnéprajzi kutatások vizsgálták a paraszti bűnfelfogást és a hagyományos közösségek büntető, önbíráskodó mechanizmusait. A titoktartás a szolidaritással és a hatóságokkal való együttműködés szabotálásával magyarázható. Senki nem akarta kitenni magát annak a veszélynek, hogy a faluközösség rágalmazónak titulálja és kiközösítse.¹²² A feljelentők az ehhez hasonló esetekben általában névtelenek, vagy személyes bosszú vezérli őket.¹²³

¹¹⁷ Szendrey 1914: 320.

¹¹⁸ Szűcs 1936: 153.

¹¹⁹ Gémes 1973–74 és 1987 alapján foglalom össze az ezzel kapcsolatos hiedelemvilágot.

¹²⁰ Gémes 1987

¹²¹ SZML VII I/a 5372/1929, 3764/1929.

¹²² Szeibert 1935: 8; Nagy 1998: 461.

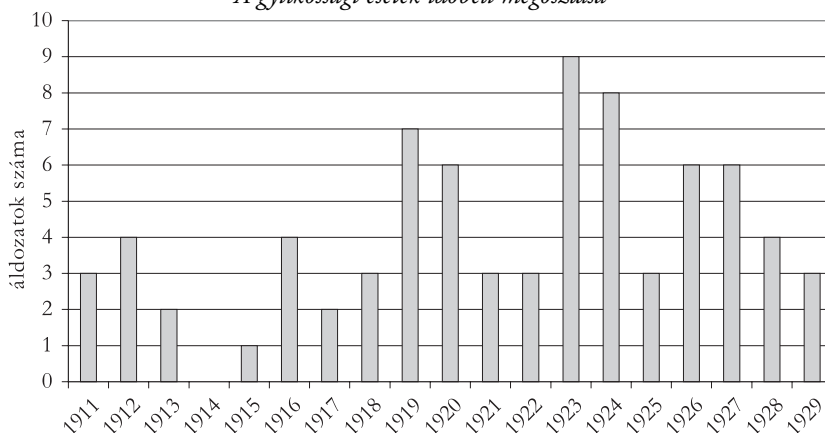
¹²³ Szilágyi 2000: 758. Például egy nagyrévi asszonynak Földvári Károlyné anyagi kárt okozott, mire az így reagált: „megbosszalom magam Földvári Károlynén a hárommillióért, ráesküszök, hogy megmérgezze az anyját”. (SZML VII. I/a: 3676/1929.)

Ha a deviancia szokássá válik, akár olyan fokú erkölcsstorzulás is végbemehet, hogy a deviáns eset válik normává. Németh Ágnes tanulmánya ebben az összefüggésben vizsgálja egy falu „legális” és „illegális” bábájának viszonyát.¹²⁴ Ez alapján megállapíthatjuk, hogy a deviancia fogalma meglehetősen relatív. A cikk a kriminális abortusz kapcsán szögezi le, hogy amíg erre a funkcióra igény van, addig nem számít deviánsnak.

A deviancia elterjedtsége az egyéni ítélőképességet is befolyásolhatja. A Takácsné elleni eljárás szövege éppen erre utal: „Nem véletlen, hogy a vádlottársak hozzá fordultak, neki panaszkodtak, hanem tudták a társai, hogy ő úgyszólván üzletszerűen foglalkozik a mérgezéssel. Az hogy csupán csak két évre értékelte a reá várandó büntetést, egy kissé szokatlan jelenség ugyan, de ő nem joggal s Nagyréven, a falujában olyan méreteket öltött a mérgezés, hogy ezáltal az erkölcsi felfogás is meglazult.”¹²⁵

Ha a paraszti erkölcs megfelelően működött volna ebben az időszakban Nagyréven és az érintett falvakban, már az első ilyen eset előfordulásakor életbe léptek volna a közösségi önbíráskodás eszközei (megszólás, kibeszélés, kiközösítés), ami megakadályozta volna a normasértés továbbterjedését.¹²⁶

A gyilkossági esetek időbeli megoszlása

Bármennyire is nagymértékű volt a nagyrévi mérgezési ügy, fontos hangsúlyozni, hogy nem egyik napról a másikra történt. A több mint 70 személy megmérgezése majdnem húsz év leforgása alatt zajlott le. Az áldozatok nagy része ráadásul eleve idős, beteg vagy hadirokkant volt, vagyis nem kizárt, hogy voltak falubeliek, akik nem sejtették Fazekasné, Lipkáné és Takácsné módszereit.¹²⁷

¹²⁴ Németh 2002.

¹²⁵ SZML VII. 1/a: 3793/1929.

¹²⁶ Szilágyi 2000: 757.

¹²⁷ Például Cseriné vallomása: „Hogy apósom és anyósom egyszerre haltak meg, az senkinek nem tűnt fel; mindenki azt mondta, hogy milyen szép halál, hogy egyszerre haltak meg.” (SZML VII. 1/a: 3678/1929.)

* * *

Az eset értelmezésére nagyon sok kísérlet történt az 1930-as évektől kezdődően egészen az utóbbi évtizedekig. Nyilvánvaló, hogy a nyomorúságos gazdasági helyzet, az elmaradottság, iskolázatlanság, a jegyző és a lelkész hanyagsága mind-mind szerepet játszott abban, hogy Nagyréven ehhez a kriminális módszerhez folyamodtak az asszonyok. Érdemes fölvetni azonban, hogy az esetek egy része a kegyes halál gyakorlatával is összefüggésbe hozható. A forrásokban vannak adatok arra, hogy az elkövető azért adott be mérget a magatehetetlen betegnek, nyomoréknak, mert „megszánta”,¹²⁸ vagy mert az áldozat maga is a halált kívánta.¹²⁹ A korabeli értelmezések közül az egyik publicisztika érinti is ezt a problémát: „egy íróbarátom arra figyelmeztet, hogy az ősi törzsélet bizonyos jelenségei ezek. A haszontalanokat, az értékteleneket, az öregeket halálra ítélte a közösség, ezt az ítéletet végrehajtani nem volt még gyilkosság a mai értelemben.”¹³⁰

Olyan esetekkel is találkozunk, amikor az asszonyoknak egyszerűen nem volt más menekülési lehetőségük az adott helyzetből, mint a „kézenfekvőnek” tűnő mérgezés. Ez már természetesen az ötlet elterjedésének következménye, maguktól valószínűleg nem jutott volna eszükbe. A jegyzőkönyvek alapos vizsgálata közelebb visz bennünket azokhoz a kilátástalan élethelyzetekhez, amelyekben ezek a „se nem ártatlan, se nem bűnös”¹³¹ asszonyok tengődtek. Csabai Gyuláné, akinek a háborúból gyomorbetegesen hazatért férje éjjel kizavarja a lakásból a családot, amikor részeg; Cser Lajosné, akit férje várandós állapotában sem kímél, hanem gyerekeivel együtt rendszeresen ver; Pápai Ferencné, akit iszákos apósa szexuálisan zaklat... Ezek a sorsok a nagyfokú szegénységgel és létbizonytalansággal párosulva belátható módon vezettek egy olyan „megoldáshoz”, igazságtételhez, amely viszont a hivatalos igazságszolgáltatás szemében bűnnek számít. A tételes jog ezekre a bonyolult helyzetekre nem képes valódi megoldást találni. Valójában még a mérgezéseket megelőzően kellett volna közbelépni, és orvosolni a helyzeteket. A hatóság azonban az ilyen „köznap” konfliktusokra többnyire nem figyel fel, csak arra, ha már tömegesen elkövetett gyilkosságok történnek egy faluban...

Az eset értelmezhető a már említett bűnbakfunkció alapján is. A közösség úgy próbált szabadulni a bűnösség terhetől, hogy az öngyilkossá lett, és amúgy sem feddhetetlen múltú bábára vallotta a vétkek nagy részét. Így mind a kortárs közvélemény, mind az utókor számára Fazekasné vált a hírhedt mérgezések felelőssévé.

¹²⁸ Lipka Pálné Zsíros Györgynek; Takács Lajosné a férjének.

¹²⁹ Fazekasné a fiatal, de a háborúban megvakult Jóljárt Istvánnak.

¹³⁰ Mohácsi–Kassák–Vámbéry 1930: 78.

¹³¹ Mohácsi–Kassák–Vámbéry 1930: 82.

FORRÁSOK

Jász-Nagykun-Szolnoki Megyei Levéltár (SZML)

- Szolnoki Királyi Törvényszéki iratok, VII 1/a 1929, 1931, 1933, 1935, 1936.
- nagyrévi anyakönyvek

A Magyar Szent Korona Országainak Helységnévtára. Budapest, 1928.

Móricz Zsigmond 1990: *Riportok II. 1930–1935.* Budapest

Debreczen. Keletmagyarországi napló 1929.

Kis Ujság 1929.

Kunszentmártoni Híradó 1930.

Pesti Napló 1929.

Új Néplap, Vasárnap Reggel 2004. június 26. D. Szabó Miklós: Az utolsó arzénos tanú.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bakos László 1997: A tiszazugi arzénos gyilkosságok visszhangja a korabeli magyar sajtóban. In: Szabó László – Keményfi Róbert (szerk.): *Varia ethnographica et folkloristica. Ujváry Zoltán 65. születésnapjára.* Debrecen, 223–232.
- Barna Gábor 1981: A népszokások, a hiedelmek és a kultusz kutatása a Tiszazugban. In: Szabó László (szerk.): *10 éves a Tiszazug kutatása. Kutatási beszámoló.* Szolnok, 153–175.
- Bodó, Béla 2002: *Tiszazug. A Social History of a Murder Epidemia.* New York
- Csetényi Mihályné 1982: A születés és a kisgyermekkor csépai hagyományai. In: Barna Gábor (szerk.): *Csépa. Tanulmányok egy alföldi palóc kirajzás népeletéből I–II.* Eger–Szolnok, 279–304.
- Csontos Julianna 1972: Tiszaföldvár babonás hiedelmei. *Múzeumi Levelek*, 11–12., 39–42.
- Deáky Zita 1991: A bábák interetnikus közvetítő szerepe és kapcsolatai. In: Eperjessy Ernő – Krupa András (szerk.): *Nemzetiség – Identitás. A IV. nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia előadásai.* Békéscsaba–Debrecen, 114–120.
- Deáky Zita 1996: *A bába a magyarországi népi társadalomban (18. század vége – 20. század közepe).* Budapest
- Deáky Zita 1999: Egy női szerep – közösségi feladatok és egyéni lehetőségek a bábamesterség tükrében. In: Küllös Imola (szerk.): *Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és a folklórban.* Budapest, 46–55.
- Dömötör Tekla 1981: *A magyar nép hiedelemvilága.* Budapest
- Gémes Balázs 1973–1974: A magzatelhajtással kapcsolatos hiedelmek. *Szekszárdi Béni Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* IV–V. Szekszárd, 233–258.
- Gémes Balázs 1987: *A magyar népi születésszabályozás Magyarországon a XIX–XX. században.* (Documentatio Ethnographica 12.) Budapest

- Grynaeus Tamás 1990: A magyar boszorkány egyes vonásainak szociálpszichológiai értelmezése. *Ethnographia* 101. 467–474.
- Gunst Péter 1985: Tiszazug 1929. Meggyilkolt férjek és apák. *História* 7. 2. 25.
- Gunst Péter 1986: Tiszazug: Kísérlet a gyilkossági ügyek társadalomtörténeti elemzésére. *Valóság* 10. 89–97.
- Kiss Lajos 1919: A szüléssel, keresztelessel és felneveléssel járó szokások, babonás hiedelmek Hódmezővásárhelyen. *Ethnographia* 30. 84–91.
- Kiss Lajos 1981: *A szegény asszony élete*. Budapest
- Kókai Magdolna 2001: Adatok a Jászság születés körüli hiedelemvilágához. In: Hortiné Bathó Edit – Kiss Erika (szerk.): *A Jász Múzeum Évkönyve 1975–2000*. Jászberény, 403–410.
- Kotics József 2001: A nő szerepének változása polgárosodó parasztközösségekben. Váltak a Tiszazugban. In: Uő: *Mások tekintetében*. Miskolc, 61–72.
- Mohácsi Jenő – Kassák Lajos – Vámbéry Rusztem 1930: Tiszazug. Négy glossza. (Az individualista pszichológus – A kollektivista pszichológus – A kriminológus – Glossator glossarum). *Századunk* 5. 77–82.
- Molnár József 1943: Adalékok az alföldi magyar nép hiedelemvilágához. *Ethnographia* 54. 64–74.
- Nagy Janka Teodóra 1998: A büntetőjogi népszokások szerepe egy falu életében. In: Novák László (szerk.): *Az Alföld társadalma*. Nagykőrös, 457–476.
- Németh Ágnes 2002: Társadalmi elvárások: norma és „deviancia”. A hagyományos és az adaptált bábaszerep egymáshoz való viszonya egyazon falu társadalmában. *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 10. 44–57.
- Pintér István – Szabó László 1964: *A század nevezetes bűnügyei. A modern magyar Pitalval*. Budapest
- Pócs Éva 1963: Kötés és oldás a magyar néphitben. *Ethnographia* 74. 565–612.
- Raics Jenő 1980: Tauffer Vilmos mint szülészeti miniszteri biztos. *Orvostörténeti Közlemények* 89–91. 137–155.
- Rakaczki Erika 2004: *A tiszazugi méregkeverő asszonyok*. Szakdolgozat. Miskolc
- Szeibert János 1935: *Elsodort falu a Tiszazugban. Adatok Nagyrev szociográfiájához*. Budapest
- Szendrey Zsigmond 1914: Ember- és természetfeletti lények a szalontai néphitben. *Ethnographia* 25. 315–326.
- Szenti Tibor 1994: Paráznák III. A bábák. *Orvostörténeti Közlemények* 145–146. 79–119.
- Szilágyi Miklós 2000: Törvények, szokásjog, jogszokás. In: Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, 693–759.
- Szombatfalvy György 1931: A Tiszazug. *Népünk és Nyelvünk* 3. 141–162.
- Szűcs Sándor 1936: Boszorkány-történetek a Nagysárrétről. *Ethnographia* 47. 151–155.
- Tóth Judit 1981: Az életkorhoz kötött szokások a Tiszazugban. In: Szabó László (szerk.): *10 éves a Tiszazug kutatása. Kutatási beszámoló*. Szolnok, 176–185.
- Zádorné Zsoldos Mária 1996: Adalékok a szolnoki Bábaképző Intézet történetéhez. *Múzeumi Levelek* 75., 275–280.

Ki is vagyok én, mi is az én nevem?

Denis Sdvižkov: Das Zeitalter der Intelligenz. Zur vergleichende Geschichte der Gebildeten in Europa bis zum Ersten Weltkrieg.

(Synthesen. Probleme europäischer Geschichte, Band 3.)

Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2006. 260 oldal

Ha némileg ironikusan is, ebben a két kérdésben foglalható össze az értelmiség-kutatások fő problémája. Az értelmiség társadalmi, politikai és kulturális jellemzői már a réteg megjelenésének pillanatában foglalkoztatták a kutatókat, azaz magukat az értelmiségieket, ezért nem helytelen az egyes szám első személy használata sem, hiszen minden értelmiségtörténeti munka, és az arról írott recenzió bizonyos értelemben „egohistoire” is (ahogy azt Sdvižkov is írja könyve bevezetőjében). Magának a rétegnek, csoportnak (osztálynak?) a megnevezése is problematikus, hiszen az Bildungsbürgertumtól, az Intelligenz-en, az intellectuelen, intelligenciájig terjed a sor, külön gondot okozva, hogy ezen fogalmak nem csak normatívák, de különböző országokhoz, kultúrkörökhöz kötődnek, és minden esetben jóval többet jelentenek a szellemi foglalkozásból élőnél. Az meg az előző problémáknak a fényében csak hab a tortán, hogy jó néhány a fenti fogalmak közül sohasem szolgált öndefinícióként, hanem csak az utókor ragasztotta rá egy bizonyos társadalmi csoportra. Nem jogosulatlan tehát a címben feltett két kérdés.

(*A bibliográfiai környezet és koncepciója*) A 2004 nyarán megalakult *Berliner Kolleg für Vergleichende Geschichte Europas* (BKVGE) elődintézményeihez hasonlóan, és nevének megfelelően az európai összehasonlító történetírást, annak fejlesztését helyezi tevékenységének középpontjába. A doktori program, a különböző konferenciák és az évente megszervezett nyári egyetemek mellett ezt szolgálja az Intézet publikációs tevékenysége is, amelynek kiemelkedő része a *Synthesen* című könyvsorozat, ahol Denis Sdvižkov könyve is megjelent. A sorozat célja olyan, a hagyományos Kelet- és Nyugat-Európa-történeteken túl lépő, a 18–20. századi történelmi jelenségeket európai keretek között elemző összefoglaló művek kiadása, melyek a graduális, illetve doktori képzésben lévő hallgatókat és természetesen az érdeklődő szakmai közönséget célozzák meg. A kiadványok szerzői (Berend T. Iván, Stefan-Ludwig Hoffmann, Miroslav Hroch, hogy csak az eddig megjelent kiadványok szerzőit említsük) tehát nem speciális történeti problémákat dolgoznak fel, annak ellenére, hogy kiváló szakértőket kérték fel az egyes témák megírására, hanem az eddig szétszórt eredmények összefoglalása és a különböző megközelítések bemutatása a céljuk. Az egyes kötetek felépítése hasonló, a nemzetközi kutatási eredmények áttekinthető bemutatása mellett, egy kommentált bibliográfiát is tartalmaznak. A kritikus szemlélő a fenti koncepciót mint „biztonsági játékra” törekvőt távolról könnyen az unalmasság pecsétjével illetheti, de ez koránt sincs így. Egyrészt a témák kiválasztása is ez ellen hat, másrészt a különböző historiográfiai és fogalomhasználati hagyományokkal rendelkező nemzeti történetírások eredményeit keretbe foglalni igen nehéz, még akkor

is, ha a szerzőnek nem célja valamiféle általános érvényű, európai léptékű „történelmi igazsággal” lezárnia művét.

(*Szemponatok*) A bevezető sorok után nézzük meg, hogyan oldja meg Sdvižkov az előtte álló feladatot. A könyv elemzése során többféle úton mehetnénk előre. Ezekből kettőt vázolunk most fel, jóllehet terjedelmi okokból az egyik mellett tettük le voksunkat. A könyv a sorozatszerkesztők által megkövetelt európai összehasonlító léptéknek kétféle formában felel meg. Egyrészt az ókortól a 17. századig tartó értelmiségtörténeti bevezető után esettanulmányok formájában Franciaország, Németország (a német területek), Lengyelország és Oroszország értelmiségének történetét mutatja be, másrészt a könyv záró (és leghosszabb) fejezetében az értelmiség kutatásának legfontosabb problémáit vázolja fel, immár elszakadva a nemzeti keretektől. Egy kritikai elemzés joggal vehetné sorra a négy értelmiségtörténetet bemutató „minimonográfiát” és tehetné fel kérdéseit az egyes országokkal kapcsolatos kutatási eredményekkel kapcsolatban. A másik út inkább az utolsó záró fejezet kapcsán foglalkozna az értelmiségtörténet sdvižkovi értelmezésével. Jelen recenzióban az utóbbit választottuk. Nem csak azért, mert az országonkénti teljes elemzés meghaladná az időben és terjedelemben rendelkezésünkre álló kereteket, hanem azért is, mert úgy gondolom, az általános értelmiségtörténeti problémák (kritikai) bemutatása fontosabb a mai magyar történettudomány számára, mint az egyes nemzeti kutatások eredményeinek összefoglalása. Sdvižkov könyve alapján azt vizsgáljuk, hogyan próbálja ő megragadni az értelmiséget, milyen problémákat lát az értelmiségekutatásban és hogyan próbálja megoldani azt.

(*Az értelmiség – Intelligenz – mint kutatási probléma*) Ha tudományos igényűen közeledünk az értelmiséghez, a fő probléma a pontos definíció hiánya, illetve lehetetlensége. Milyen ismérvek alapján határozhatjuk az értelmiséget és melyek a határai? A definíciókeresést még tovább nehezíti az a már említett gond, hogy az értelmiség történetét az értelmiség írta/írja meg, ami különösen megkönnyítette a mitizálást a kérdéskörrel kapcsolatban és ezzel megnehezíti a csoport kortárs határainak meghatározását, az imágó és a történeti valóság megkülönböztetését (és most tekintsünk el attól, hogy az imágó lehet történeti valóság).

Mivel az értelmiség nyelvi kifejezőképessége különösen jó, és mivel ő teremti meg és irányítja a (nemzeti és nemzetközi) diskurzusokat, illetve azokon keresztül fejezi ki magát, komoly a veszélye annak, hogy az egyes nemzeti értelmiségi csoportok történeti tapasztalatai részben vagy egészen lefordíthatatlanok, hiszen szorosan kötődnek a lokális kontextushoz, és így lehetetlenné teszik az összehasonlítást és a generalizálást is. A kérdés tehát az, beszélhetünk-e korszakokon, kultúrákon és nemzeteken átívelő valamiféle értelemben egységes értelmiségről, illetve ha nem, hogyan kezeljük ezt a problémát? A szakirodalomban a teljes (a marxista és tudásszociológiai megközelítésekre jellemző) univerzalizmustól, mely egy szinten kezeli az egyiptomi fáraók írnokait és a német Bildungsbürgereket, a historizmusig terjed a megoldások skálája, ahol szigorúan csak nemzeti keretekben és szociális miliókben gondolkodnak. Sdvižkov számára – úgy tűnik – az arany középut

a legszimpatikusabb, elismeri ugyan a nemzeti keretek fontosságát, de mégis erősebbnek érzi a már késő középkorból eredeztethető folyamatosságot a tudás használatával, a tudáshoz való viszonyulással kapcsolatban az értelmiségnél. Azt a tézist pedig, amely a modernkori értelmiség kialakulását a 17–18. századi tudományos forradalomhoz köti, és ebben valamiféle cezúrát lát, inkább tartja a felvilágosodás hamis középkorképe termékének, mintsem tudományos kutatással igazolható állításnak. Ennek ellenére végső konklúziójában azt hangsúlyozza, hogy komparatív megközelítés esetén az alkalmazandó univerzalizmus és a historizmus közötti arany középút határai meglehetősen elmosódtak.

(Az értelmiség mint modell: elit és társadalmi közép) A 19. századi értelmiségi önkép szerint az értelmiségi lét nem társadalmi csoporthoz való tartozást jelent, hanem elsődlegesen egyfajta szellemi viszonyulás. Ezzel a 20. század elején elsőként Karl Mannheim szakít; ő tekinti az értelmiséget általános társadalmi jelenségnek és teszi a szociológiai fogalomalkotás tárgyává. Innen datálhatók azok a próbálkozások, melyek arra irányultak, hogy az értelmiséget elhelyezzék a társadalmi rétegződésben. Ez a törekvés azonban nem igazán járt sikerrel, hiszen vagy olyan rendszeridegen koncepciók kidolgozásához vezettek, mint a „köztesréteg” a marxizmus esetében, vagy pedig – ha a klasszikus társadalomtörténeti megközelítést alkalmazták – a kutatás tárgya egyszerűen feloldódott, a Bildungsbürgertumból a történészek konstrukciója lett, az értelmiség pedig csak általánosságban létezett, nem a konkrét esetekben. Mit lehet tenni ilyenkor? A kutatások egy része – kikerülve a problémát – az egyén és a társadalom közötti interakcióra, illetve az identitásra helyezte a hangsúlyt, a kutatók másik része pedig az értelmiséget vagy elitként, vagy a polgári középrétegek részeként határozta meg végül. Míg az előbbihez tartozó, az értelmiséget mint kritikus ellenzéki elitet ábrázoló koncepció francia hagyományokon alapszik, addig az „értelmiség a polgári közép tagja” tézis inkább német hagyományokban gyökerezik és – Sdvižkov szerint – csak ott bír magyarázó erővel, annak ellenére, hogy Kelet-Európában, bár mindkét koncepció ismert, az utóbbi (az értelmiségi a polgári közép tagja) az elterjedtebb. De talán ennél sokkal érdekesebb, hogy mind az elitista modell – azzal, hogy felfedi a tudás gyakorlásához kapcsolódó hatalmi mechanizmusokat –, mind pedig a polgári modell – azzal, hogy elveszi az értelmiség kultúrájának egyediségét és feloldja azt egy általános polgári kultúrában –, dekonstruálja a 19. századi értelmiségi önképet, melynek fontos része volt a magas kultúra és az alkotó értelmiségi – hívja fel a figyelmet Sdvižkov.

(Az értelmiség határai) Kik tartoznak tehát az értelmiség körébe és kik nem? Többféle választ ismertet erre Sdvižkov. Az egyik válasz a prozopográfiai megközelítésé. Ennek segítségével kirajzolható egyfajta társadalmi/társasági haló, hátránya, hogy önmagában nem képes a kérdés általános megválaszolására, bár már nagyon fontos eredményeket hozott eddig is. Az értelmiség mint csoport határainak egy másik aspektusát ragadja meg az a megközelítés, amely az értelmiség rekrutációs stratégiáit és mobilizációs útjait próbálja meghatározni. Ennek kapcsán kiderült, hogy a műveltség, iskolázottság az egyik legfontosabb mobilizációs

út volt, de egyben az értelmiség elzárkózásának is eszköze. Az is világossá vált, hogy önmagában az iskolázottság nem volt elégséges a felemelkedéshez, nagy szerepet játszott abban az egyéni szerencse, illetve a korai szocializáció is. Annak ellenére, hogy az értelmiség (éppen az iskolázottság fontos szerepe miatt) öndefiníciója szerint is nagyon nyitott volt, a kispolgári, munkás és paraszti rétegek előtt abszolút értelemben is nagy számban csak az első világháború után nyíltak meg a felemelkedés értelmiség felé vezető csatornái. Előtte az önrekrutáció volt a meghatározó tényező. Az értelmiség magas önrekrutációra való hajloma a szocializáció fontosságára irányítja rá a figyelmet. Létezik-e értelmiségi család, és a ha igen, milyen értékeket köthetünk hozzá? A szakirodalom ezt a kérdést lényegében együtt tárgyalja a polgári család kialakulásával. A modern családi élet, a gyerekszám csökkenése, és a gyerekek megkülönböztetett módon való kezelése szoros összefüggésben állt a műveltség mértékével. A polgárságra oly jellemző nemi szerepek az értelmiségi családokban módosultak. A feleség szellemi társává vált és komoly szerepet kapott a gyerekek intellektuális nevelésében is. Különösen érdekes, hogy Sdvižkov kutatásai alapján Kelet-Európában nem a polgári értékek hatottak a nevelésre és a családi életre, hanem inkább a nemesiek, még az intim családi élet modellje is először az arisztokrata értelmiségi családok körében terjedt el. A családi élet és az anya szerepének fontossága, illetve a történettudományi divat is, a női értelmiségi szerepek kérdésére hívta fel a figyelmet. A nők helyzetének változása az értelmiség körében hasonló mintát követett mindenütt Európában. Az értelmiség első női „képviselői” szinte kizárólag értelmiségi-polgári vagy -nemesi családból származtak, és őket csak apránként követték más társadalmi rétegek követői. Az 1860-as évektől jönnek létre az első kifejezetten nőknek szóló középfokú iskolák, majd a 20. század elején megnyíltak az egyetemek is a nők előtt. Érdekes jelenség, hogy – Sdvižkov szerint – mivel a polgári, klasszikus szerepmodellek nem voltak annyira erősek Kelet-Európában, itt könnyebben fogadták el a nőket értelmiségi szerepkörökben.

A műveltség, a nem, a családi háttér mellett a nemzetiség is fontos szerepet játszott a 18–19. századi Európában, különösen azért, mert az értelmiség egyik legfontosabb vállalt funkciója a nemzet, a nemzeti érzés, műveltség, tudomány megteremtése volt. A fő kérdés az értelmiség esetében így hangzott: részt vehetnek-e (jó-e, ha részt vesznek) a nemzetépítés munkájában olyanok, akik ugyan rendelkeznek a szükséges képzettséggel, de „idegenek”? Ebben a kérdésben az értelmiségi tudatban benne foglalt egyenlőség és a nemzeti érzés ütközött egymással. A zsidósághoz való viszony nagyon jól használható ebben az esetben lakmuszpapírként, hiszen a képzettség, a tanulás mind a kelet- mind a nyugat-európai zsidóság integrálódási stratégiájának része volt, mint ahogy annak a polgári kultúrának a kialakítása is, mely lehetővé tette azt. Ennek köszönhetően alakultak ki azok a zsidó értelmiségi dinasztiák, melyek komoly hatást gyakoroltak a kötetben is tárgyalt országok szellemi életére. Sdvižkov szerint azonban kérdéses, hogy mennyire volt fontos ezeknek az értelmiségieknek a zsidósághoz való tartozásuk, hiszen sokszor semmiféle kapcsolatot nem tartottak a zsidó kulturális miliővel. Mindenesetre az

biztos, hogy a nemzeti kérdés, és annak megoldása komoly feladat elé állította az egyes országok „nemzeti” értelmiségét. Franciaországban ez a feszültség a Dreyfus-ügy kapcsán tört felszínre és némi túlzással ez teremtette meg az „intellectuals” csoportját. Minél inkább előrehaladt a nemzeti identitás megteremtésének programja Európában, annál inkább megjelenik a fenti probléma a nemzeti kisebbségeknél is. A feladat komolyságát jelzi, hogy nem csak a képzettségéből (Bildung) fakadó univerzalizmus és a nemzeti gondolat közötti ellentmondást kellett volna feloldania az értelmiségnek, hanem azt a problémát is, hogy számbeli növekedésük a nemzeti homogenizáció programjának felgyorsulása mellett (az eredeti cél), az állammal nem rendelkező nemzetek nemzeti ébredését is elősegítette. Az értelmiség tehát ebben az értelemben egyszerre volt univerzalisztikus és nemzeti, egyszerre homogenizáló és megosztó.

(Válaszok) Sdvižkov néhány főbb gondolatának ismertetése után ideje rátérnünk magának a műnek az értékelésére, sikerült-e megtalálnia az általa is említett arany középutat az univerzalizmus és a historizmus között, sikerült-e megragadnia az értelmiséget mint társadalmi csoportot?

Nézzük először a módszereket. Az egyes országtanulmányok, és erre támaszkodva a nemzetközi kutatási eredmények és tendenciák összefoglaló elemzése kiváló alapot kínál az értelmiséggel kapcsolatos kérdések megválaszolására, még akkor is, ha a „példaországok” kiválasztása vitatható. Franciaország és a német területek fontossága egy kelet-nyugati összehasonlítás során megkérdőjelezhetetlen, de ugyanígy hasznos lett volna (ha csak kitekintés szintjén is) az angol példára való hivatkozás, ami azonban elmaradt. Hasonló a helyzet Lengyel- és Oroszország esetében is. Vitathatatlan fontosságuk egy európai léptékű összehasonlításban, de az, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia képviselte régió lényegében teljesen hiányzik, nehezen védhető. Kérdéses az is, hogy az inkább ortodox hagyományokra épülő orosz értelmiség nem különbözik-e túlságosan a nyugati kereszténységhez tartozó három másik országtól. (Sdvižkov érvelése szerint nem, számára a vizsgált országok minden különbözőségük ellenére egy közös műveltségen osztoznak). Ezek a kérdések azonban valamilyen mértékben minden összehasonlító kutatásnál felvethetőek, és az, hogy az összehasonlító szintézis alanyainak kiválasztásánál az elméleti premisszákon kívül a szerző nyelvtudása és előzetes kutatásai is szerepet játszik, szintén általánosan elfogadott tény. Az egyes országtanulmányok nemcsak a szerző alapos tudásáról, kritikai és szintetizáló képességéről nyújtanak bizonyosságot, hanem kifejezetten jó, szellemes stílusban megírt szövegek. Lényegében mindegyik országfejezet egy-egy kismonográfia

Sdvižkov az előszóban leszögezett célja szerint egyszerre kívánja bemutatni az értelmiségi kultúrák színességét és az azokat összekötő, meghatározó kulturális kapcsolatokat, gyökereket, amit meg is tesz. Arra kérdésre azonban, hogy létezik/ létezett-e az értelmiség, vagy helyesebb Európában értelmiségekről beszélnünk, végső soron nem ad választ. Úgy tűnik, mintha Sdvižkov az univerzalizmus felé hajlana, de a világos, egyértelmű megoldással adós marad. Nyilvánvalóan végleges választ nem is lehet adni erre a kérdésre, hiszen más összehasonlítási egységek

ugyanazzal az időszakkal (talán) más választ generálnának. Ennek ellenére joggal várhatnánk el, hogy a Szerző megossa velünk a kérdéssel kapcsolatos hipotéziseit. Ez természetesen támadhatóbbá tenné a könyvet, ugyanakkor tézisek felállítására és azok cáfolata az egyik legfontosabb módja a történettudományi tudás felhalmozásának. Nem tagadjuk, nem értünk egyet Sdvižkovval, amikor ezt a kihívást azzal hárítja el, hogy egy ilyen szintetizáló „tankönyvnek” nem kell állást foglalni, „csak” az interpretáció alapját kell megeremtenie. Ezt megtette a könyv, magas színvonalon. Minden értelmiségtörténettel foglalkozó kutató, abban elmélyedni kívánó egyetemi hallgató számára kikerülhetetlen ez a munka. A mű megmutatta, hogy milyen sokféle meghatározottság és hagyomány irányít, befolyásol „bennünket értelmiségieket” és azt is, hogy milyen sok minden köti össze az antik-keresztény kultúrkörhöz tartozó írástudókat. Arról azonban, hogy a történeti kutatásokban az értelmiség mint összehasonlítási kategória termékeny módon használható, nem győzött meg. Úgy érezzük, hogy a fogalmi problémák, az értelmiség társadalmi kontúrjainak, családi szerepmintáinak sokfélesége és képlékenysége, illetve a 19. századtól kezdve erős nemzeti meghatározottsága nagyon nehézé teszi az univerzalisztikus megközelítés operacionalizálhatóságát és így végső soron igazi bizonyíthatóságát is. Az egységes, korszakokon és országokon átívelő értelmiségi közösség sokkal inkább vágy, ideológia mint társadalomtörténeti kategóriákkal meghatározható és megfogható jelenség. De a recenzióknak ez a néhány mondatos reakciója is azt mutatja, hogy a könyv működik, alapot nyújt az interpretációhoz és gondolkodásra ösztönöz, azaz teljesíti legfontosabb vállalt célját.

Keller Márkus

Gérard Noiriel: Introduction à la socio-histoire.

Editions La Découverte, Paris, 2006. 121 oldal

A társadalomtudományok iránt érdeklődő olvasó mindig fokozott elvárással és kíváncsisággal veszi kézbe a francia Annales-paradigma képviselőinek újabb és újabb műveit. Nincs ez másképp a francia kortárs történettudományban már mintegy másfél évtizede használatban lévő fogalom és egyben kutatási módszer jelentésének tisztázására tett alapos kísérlet, a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales-on tevékenykedő Gérard Noiriel legújabb munkájának kapcsán sem. A „socio-histoire” elnevezés lényegében már a kilencvenes évek eleje óta használatos fogalom, melyet az utóbbi évekig leginkább a történettudomány és szociológia határain egyensúlyozó, illetve azok kereszteződésében elhelyezkedő történeti munkákra alkalmaztak megjelölésként. Ezen a logikán kíván legújabb munkájában a szerző adekvát módon túllépni, miközben legfőbb célja az eljárás alkalmazhatóságának bizonyítása mellett az marad, hogy kijelölje a módszerhez leginkább hozzárendelhető kutatási területeket. A munka tehát egy tudományág kialakulásának tudománytörténeti jellegű, hagyományos bemutatása helyett egyfajta körképet vázol fel. Relevanciáját egyébiránt mi sem bizonyítja jobban, minthogy az utóbbi években megsokszorozódtak a „socio-histoire”-t, mint eljárási módszert felhasználó kutatások, doktori értekezések, melyek nagy sikerrel könyv formájukban is napvilágot láttak. Gérard Noiriel a témában végzett kutatások mennyiségét illetően is a terület egyik legjelesebb szakértőjének tekinthető, az emigráció legújabbkori történetével foglalkozó főbb munkáinak túlnyomó többsége annak gyakorlati, „szerszámosláda” jellegű felhasználhatóságát bizonyítja konkrét problémákon keresztül, megkockáztatható tehát, hogy az összefoglaló jellegű munkára a problémakör lényegében legjobb ismerőjeként vállalkozhatott. A patinás *Genèse* című tudományelméleti folyóirat szerkesztőjeként egyébként nem áll távol tőle a történetészeket manapság oly megosztó elméleti vitákban való aktív részvétel sem, s ebben a tárgyban örömteli módon magyar nyelven is olvashatunk tőle.¹

A könyv tehát nem a szocio-történelem hivatalos definiálásának, vagy egy új társadalomtudományi kategória létrehozásának és kanonizálásának igényével íródott, mint ahogy a szerző ezt már a bevezetésben leszögezi. Egyszerűen túl szeretne lépni azon a megbélyegzésen, mely szerint csupán egy a szociológia és történelem metszetén létrejövő interdiszciplináris formáról van szó, annál is inkább, merthogy bizonyos értelemben a két tudományág ilyen jellegű örökösének tekinthető már többek közt maga a társadalomtörténet, a mikrotörténet, vagy a történeti szociológia is. Ennek ellenére igaz azonban, hogy a szocio-történelem is magáénak tekinti a két tudományág számos alapelvét és alapfeltevését, ragaszkodva a különböző források minuciózus vizsgálatához, valamint a kontextusnak tulajdonított fontosságához a múlt pontosabb megértése érdekében.

¹ Gérard Noiriel: *A történetírás „válsága”*. Napvilág, Budapest, 2001.

Joggal merül fel tehát a kérdés az olvasóban: miben különbözik a „socio-histoire” a történettudománytól, a szociológiától, vagy a fentebb említett társadalomtörténeti irányzatoktól? A választ Noiriél a két tudományág fejlődésének, valamint intézményesülésének a szokásostól eltérő bemutatásán keresztül adja meg, melynek végén kijelöli az általa legfontosabbnak tartott dichotómikus ellentétpárokat és problémagócokat, hiszen a céltudatos problematizálás a huszadik századi „franciás” társadalomtörténet örököséiként és folytatójaként a szocio-történész egyik legfőbb célkitűzése, minden lehetséges vizsgálat kiindulásának alapja. Az intézményesülő történettudomány és szociológia fejlődésének párhuzamos bemutatása, mely a könyv első felét foglalja magában, különösen érdekes, hiszen nem a folyamat fejlődésének pusztán lineáris követéséről van szó, sokkal inkább a két tudomány egymást érő, kölcsönös reflexióit helyezi a prezentáció homlokterébe, erősen fókuszálva azon alkotóelemekre, melyek a „socio-histoire” konceptuális vázának kialakulása szempontjából a legrelevánsabbnak tekinthetők. A szocio-történész így szintén az empirikus tudományok képviselőjeként definiálja magát, akinek fő feladata a modern társadalmon belüli hierarchiaviszony tanulmányozása, oly módon, hogy lebontva a nagyobb entitásokat azt vizsgálja, milyen szerepet játszanak a láthatatlan, távolsági/közvetett kapcsolatok (*relations à distance*) a mindennapi, individuumok közti, látható társadalmi kapcsolatok alakulásában. Az egy adott társadalmon belül élő egyéneket ugyanis láthatatlan szálak (*fils invisibles*) ezrei kötik össze úgy közösséggé, hogy a társadalmi élet ezen szereplői nagyrészt sohasem látták, és nem is fogják látni vagy ismerni egymást. A nemzet antropológiai szellemű, andersoni definíciója,² vagy Gabriel Tarde erős kohéziós jelleggel bíró, távolsági társadalmi kapcsolatokról szóló okfejtései³ tehát meglehetősen közel állnak a szocio-történész szellemiségéhez, akinek fő célja a kölcsönös függési viszonyokat meghatározó, láthatatlan szálak kibogozása, melyek a társadalom szereplőinek mindennapi, szemtől szembeni viselkedését is befolyásolják. Ezeket konfliktusos jellegű kapcsolatként kezeli, s azt kutatja, hogy a távolsági kapcsolatok eszközeinek fejlődése milyen hatással lehet az egyéni társadalmi kapcsolatok, valamint az egyes pozíciókért vívott folyamatos harcok átstrukturálására. Különösen érdekelt a különböző mediatizált társadalmi dominanciaviszonyok vizsgálatában, melyben kiemelt szerepet játszik többek közt a bürokratikus államszervezet kialakulása, a sajtó, vagy a jogrendszer fejlődése, hiszen a távolsági társadalmi kapcsolatokban ezek töltik be leginkább a közvetítő elem szerepét. Ilyen lehet természetesen a pénz is, melynek funkcióját Noiriél szellemes kortárs példával érzékelteti, mikor a bankkártya, mint modern identifikációs eszköz szerepéről beszél. Ez szintén tipikusan közvetett, de rendkívül intenzív kapcsolatot jelent egyén és egyén, valamint egyén és közösség között. Hisz csak akkor érhetjük el célunkat (készpénz birtoklása), ha önként egy hatalmas rendszer részévé válunk, s ahol számunkra láthatatlan embereket fizet-

² Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek – Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. L'Harmattan, Budapest, 2006.

³ Tarde, Gabriel: *L'Opinion et la foule*. PUF, Paris, 1989 (1901).

nek azért, hogy azonosítsanak bennünket, jövedelmünket, szokásainkat. Az egymástól való függés csatornáinak ilyenén terjedése egyfelől egy újfajta szabadság lehetőségét is hordozza, másrészt olyan rendszer, mely eddig még ismeretlen jellegű ellenőrzést, sőt esetenként kényszert is jelent.

A szocio-történészt is rendkívüli jelleggel izgatja a múlt és jelen viszonya: e megközelítés szerint a jelen társadalmi jelenségeit csak úgy ismerhetjük meg minél nagyobb sikerrel, ha a lehető legegyszerűbb módon ki tudjuk jelölni annak történetiségét, ugyanakkor a múlt kutatásánál a jelen mélyreható ismerete az, ami elengedhetetlen.

Noiriel következetesen hangsúlyozza a szocio-történelem és a társadalomtudományok többi területe közti eltéréseket, annak ellenére, hogy egyszerre rengeteg metszéspont létezésével is számol. A legtöbb összehasonlítás például a mikro-történeti megközelítéssel helyezte egy kalap alá, sok esetben negligálva a két módszer közti alapvető eltéréseket, így azt a tényt, hogy bár mindkét megközelítés egyének szintjére bontja a vizsgálandó jelenségeket, a szocio-történész nem osztja azt a többek közt Giovanni Levi által hangoztatott elvet, hogy a társadalmi valóságot elsősorban vagy kizárólag azon direkt viszonyok alakítják ki, melyek közvetlenül összekötik az individuumok szintjén a társadalom szereplőit. Egy ilyen megközelítés ugyanis nem szentel elegendő figyelmet az egyének közti közvetett kapcsolatoknak, mely a szocio-történész vizsgálódásainak kiindulópontja. Ugyanígy különösen releváns érdeklődési területe Derrida, Foucault vagy Bourdieu örököséiként a nyelv használata, illetve annak szerepe a hatalmi viszonyok és a közvetett társadalmi kapcsolatok alakulásában. Az egyes kollektív fogalmakat, mint nép, nemzet, állam, társadalom, előszeretettel bontja atomjaira és elemzi őket, hangsúlyozva az egyes szavak jelentései tisztázásának fontosságát, konzekvenciát nélkülöző használatuk ugyanis megnehezíti a megértés folyamatát. Kiemelkedően fontos ez a politika világában is, ahol meghatározott csoportok beszélnek saját képviseltjeik helyett, s fogalomhasználatuk kulcsfontosságú az identitás egyéni és kollektív szintjét illetően egyaránt.

Noiriel a könyv második, s egyben utolsó nagy fejezetében a gazdaság-társadalom-politika-kultúra négyes felosztásában tárgyalja a szocio-történész lehetséges kutatási területeit; a látszattal és várttal ellentétben viszont, finom logikai vonalat követve, arra a következtetésre jut, hogy az ilyen típusú felosztás a szocio-történészt inkább akadályozza a történeti megértés folyamatában. Egy célravezetőbb eljárás működésének érdekében számba veszi azokat a kihívásokat, melyek ezen területek bármelyikéről érhetik a szocio-történeti megközelítést: ilyen lehet például a túlzottan kvantitatív jellegű történetírás, de minden olyan módszer is, ami elhomályosítja, vagy háttérbe szorítja a közvetlen és közvetett társadalmi kapcsolatok fontosságát és alakulását. A politikatörténet, melyet „bizonyos időközönként filozófusok, szociológusok, sőt maguk a történészek is meghaladottnak titulálnak”, szintén tartogat csapdát az érzékeny szocio-történész számára. A szerző rendkívüli alaposággal, világos logikával és számos konkrét esettanulmány segítségével vezeti le, hogy bármely területről legyen is

szó, a szocio-történeti megközelítés bárhol meg tudja találni saját relevanciáját, s fenntartja azt a véleményét, mely szerint bár az ipari forradalom valamint a nagyarányú technikai fejlődés óta végbement változások tették leginkább tudományos értelemben, történetileg elgondolhatóvá a közvetett társadalmi kapcsolatok problémáját, a szerszámosládaként működő módszer nemcsak a legújabb kori történeti kutatások során alkalmazható.

Kovács Ákos András

Benda Gyula: A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai III. Szőlőhegyek, falvak.

Fontes Musei Ethnographiae 7.

(A Néprajzi Múzeum forráskiadványai 7.) Budapest, 2005. 672 oldal

Benda Gyula pályája sajnálatosan korai halála miatt befejezetlen maradt. Az Osiris Kiadó 2006-ban megjelentetett egy tanulmánykötetet, amely válogatást ad a csonkán maradt életmű így is sokszínű és gazdag állomásairól, az általa kutatott témákból.¹

Az 1980-as évektől érdeklődése egyre inkább a társadalom- és mikrotörténet felé fordult, kezdetben Somogy megye, majd több mint egy évtizeden keresztül haláláig Zala megye lett vizsgálódásának szűkebb területe. A keszthelyi Festetics uradalom és az uradalom középpontjának, Keszthely mezővárosnak a 18–19. századi társadalomtörténetét kutatta. A tanulmányok és a PhD értekezés² mellett, három kötetben megjelentette a keszthelyi uradalom hagyatéki és vagyoni összeírásait.³ A hagyatéki leltárak kutatását még a Néprajzi Múzeum munkatársaként kezdte el, az első kötet 1988-ban látott napvilágot, a második 1995-ben, a harmadik 2005-ben, néhány nappal a halála előtt. Egy tanulmányában kifejtette, hogy miért tartja fontosnak az inventárium-kutatást:

„A paraszti élet kutatója a jobbágyfelszabadítást megelőző korokban elsősorban földesúri vagy megyei források alapján közelítheti meg tárgyát. Írásbeliség hiányában a paraszti gazdálkodást csak az uradalom, az adóztatás feltehetően torzító tükrén keresztül ismerhetjük meg. A hagyatéki összeírások ígéretes lehetőséget kínálnak ahhoz, hogy a paraszti háztartást, gazdaságot egy »semleges« forrás segítségével elemezzük. [...]Lényegében a hagyatéki és vagyonszeírások (összefoglalóan inventáriumok) olyan sajátos forrástípusnak foghatók fel, amelyek legalább részben mentesek lehetnek a feudális társadalom, az uradalom szemléletének torzító hatásától.”⁴

¹ Benda Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, 2006. Pályáját értékelte: Kövér György: Utószó. In: Uo. 547–555.

² Benda Gyula: *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalmi 1740–1849*. PhD-disszertáció. 2002. (A disszertáció a közel jövőben a Zala Megyei Levéltár gondozásában fog megjelenni.)

³ Benda Gyula: *A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai I. Keszthely, 1711–1820*. (Fontes Musei Ethnographiae 1.). Néprajzi Múzeum. Budapest, 1988; Benda Gyula: *A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai II. Keszthely, 1821–1849*. (Fontes Musei Ethnographiae 2.). Néprajzi Múzeum. Budapest, 1995.

⁴ Benda Gyula: *Inventárium és paraszti gazdaság a 18–19. században*. In: Benda 2006: 379.

lalkozom, mert a szerző összefoglalja benne mindazokat az ismereteket, amelyek nélkülözhetetlenek a hagyatéki leltárak megértéséhez, használatához és azokon túlmutatva betekintést engednek a Festetics uradalom társadalmi viszonyaiba.

A hagyatéki leltárak 1988-ban megjelent első kötetének bevezetőjében Benda már foglalkozott a jobbágyok és nemesek hagyatéki összeírásainak keletkezésével és a keszthelyi árvaüggyel. A harmadik kötetben a falvak lakosságának hagyatéki ügyeit mutatja be, valamint a nemesi árvaügyek 1790 utáni kezelését és iratanyagát Zala vármegyében. A jobbágyok hagyatéki ügyeinek intézését a Mária Terézia-féle úrbéri rendelet szabályozta először. Előírta, hogy ha az elhunyt jobbágy után maradtak utódok, akkor a vagyont össze kell írni, később a reformkor idején hozott törvények is ezt erősítették meg. A törvények azonban nem rendelkeztek külön az összeírás módjáról, ezért az egyes uradalmak gyakorlatában különbségek is lehetnek. A keszthelyi uradalom igazgatásáról ez ideig nem jelent meg összefoglalás, így Benda az uradalom hagyatéki ügyek intézésével kapcsolatos gyakorlatát az általa feltárt források adataiból levonható következtetések alapján írta le. Megállapítja, hogy a keszthelyi uradalom igazgatási szervezetének kialakításával párhuzamosan szerveződött meg a hagyatéki ügyek kezelése. Ettől kezdve maradtak fenn nagyobb számban összeírások, becslők, árverési jegyzőkönyvek. Benda az iratok alapján az ügymenetet is rekonstruálta. Az inventáriumiak mindig az uradalmi ügyészség parancsából keletkeztek, ezáltal az uradalom az egész ügymenetet a kezében tartotta. Első lépés mindig az volt, hogy a falusi bíró, vagy örökös nélküli jószág esetén bármely feljelentő, értesítette az uradalmi ügyvédet, hogy haláleset történt és szükség van a javak felbecsülésére. Az uradalom ezek után rendelte el az összeírást. A becslők tartalmazták: az örökösök nevét, fellelhetőségét, az ingó- és ingatlan vagyon részletes becslését, az adósságokat és a kinnlevőségeket. Ha a becslő elkészült, az ügyvédi hivatal elrendelte az árverést vagy az örökség felosztásának végrehajtását. Az osztály az örökösök jelenlétében a hivatali ülésen történt. Ha maradt az elhunyt után végrendelet, akkor ezt itt felolvasták. Miután megállapították a hagyatéki jellegét – ősi vagy szerzett vagyon – felosztották a tételeket, az uradalmi igazgatás ezt fogalmazványban rögzítette, majd kiadta az osztálylevelet. Ha az örökösök között viszály támadt, a hagyatéki ügy az ügyvédi hivatal elé került. Ha a felek nem tudtak egymással dűlőre jutni, az örökösödési ügy az úriszék elé került. Az úriszékről a megyei törvényszékre lehetett fellebbezni. A jobbágyoknak nem volt joguk az általuk használt telki földről végrendelkezni, azt az uradalom adta át az örökösnek, jöllehet az uradalom az örökös kijelölését az örökhagyó meghallgatásával végezte. 1836 után változott csak meg a helyzet, a jobbágyot megillette ekkortól a jobbágytelek használati értéke, akár el is adhatta, a telek értéke beszámíthatott a hagyatéki összegébe. Ez az oka annak, hogy az 1836 előtt keletkezett hagyatéki leltárakban a jobbágytelket meg sem említik, csak a házat, a ház tartozékait és a szőlőt becsülik meg. Leltárt készítettek a bútorokról, bizonyos állatokról (ló, szarvasmarha). Meg szokták említeni, ha a gyerekek már korábban megkapták az örökségük egy részét, a lányokat a kiházásítás illette meg. Hagyatéki becslők az apa vagy az anya

halála esetén készültek. Ha az apa (férj) meghalt és az anya (feleség) továbbvitte a gazdaságot, akkor nem került sor hagyatéki tárgyalásra. Ha az özvegy újból férjhez ment, az új házasság megkötésekor írták össze a vagyont. Benda a falusi inventáriumok között alig talált olyat, amely eladósodás miatt keletkezett.

A bevezetőben Benda foglalkozik a nemesi árvaüggyel is. Megállapítja, hogy a vármegyékben már a 18. század első felére kialakult a nemesi árvák esetében az összeírási és árvagyámi gyakorlat. A hagyaték összeírását, a gyám kijelölését, a gyámi elszámolások ellenőrzését a közgyűlési jegyzőkönyvben rögzítették. A 18. század végére, amikor rögzült már a levéltári rend, a hagyatéki összeírások külön levéltári egységet képeztek. Zala megyében Deák Ferenc rendezte az 1821-ig rendezetlen gyámi iratokat. Ezután a gyámi bizottság ülésein készült jegyzőkönyvek sorszama alatt irattározták a gyámi szolgabírák jelentéseit. Ezen iratok között találhatóak a gyámok elszámolásai, az árvákról készült kérdőívek, valamint a részletes hagyatéki összeírás és osztály. Mivel ezekre az iratokra Benda csak az I. és II. kötet megjelenése után bukkant, ezért az innen előkerült inventáriumokat a jelent kötet végén közli.

A bevezető tanulmány második egysége a keszthelyi uradalom falvainak gazdasági és társadalmi viszonyait mutatja be. A Benda által kutatott időszak – és ez a korszaka az itt közölt hagyatéki leltároknak is – a 18–19. század, pontosabban az 1739–40-es évektől kezdődő korszak, amikor a keszthelyi uradalom a Festetics család kezére került. Benda elsősorban Keszthely mezőváros társadalmi viszonyait kutatta, de miután Keszthely egyben a Festetics család uradalmának központja volt, és nem mellékesen egy, az uradalom területét meghaladó piackörzet központja is, vizsgálódásai nem szorítkoztak csak a városra. A közölt hagyatéki leltárak – más források mellett – hozzájárulnak Keszthely és a közvetlen vonzáskörzetébe tartozó települések (falvak, hegyközségek) társadalmi, gazdasági viszonyainak megismeréséhez. Az uradalom társadalmi jellegét Benda a következőképpen összegzi:

„egyrészt a mezővárosi iparosok, gazdák és szőlőművelők, másrészt a falvakban élő jobbágyok, zsellérek, azaz parasztok határozták meg. A falvakban kisszámú iparos is élt, akik többnyire gazdálkodtak is. A 19. század végétől kiépülő uradalmi gazdálkodás az uradalmi tisztek, cselédek csoportját egyre népesebbé tette. Emellett az uradalomhoz tartozó közbirtokossági falvakban (Karmacs, Szentandrás, Vindornyalak, Sármellék) néhány birtokos nemesi család mellett kuriális nemesek is éltek. Rezi községben pedig néhány nemesi család jobbágytelken gazdálkodott.”⁷

Benda bemutatja az uradalom népességét, megidézve mindazokat a rendelkezésre álló forrásokat, amelyek alapján állításait megfogalmazza. Megállapítja, hogy a 18. század végén még a 4000 főt alig haladta meg Keszthely lakóinak a száma, a környező szőlőheggyekkel, praediumokkal együtt. Az uradalomhoz tartozó 12 falu összlakossága 5550 fő körüli lehetett. A 12 faluból 8 falu lakóinak száma 500 fő

⁷ Benda 2005: 31.

alatt volt, 3 faluban 500 és 1000 között éltek, Szántó lakóinak a száma haladta meg egyedül az 1000 főt. A 19. századra jelentősen, 50%-kal megnőtt az uradalom népessége, legdinamikusabban Keszthely mezőváros és a hozzátartozó szőlőhegyek lakóinak a száma emelkedett, a falvakban a növekedés a keszthelyinek a fele volt, az aprófalvak népessége stagnált.

Az uradalom egyik legérdekesebb népességtörténeti folyamata volt a szőlőhegyekbe történő kivándorlás. Ezzel érdemes talán kicsit részletesebben foglalkozni.

Keszthely gazdálkodásában meghatározó szerepe volt a szőlőnek és a bornak. 1700-ban a városhoz tartozó terület kétharmad részén szőlőt termeltek. A keszthelyiek közül sokan művelték a szomszédos szőlőhegyeket. Az 1730. évi összeírás szerint a keszthelyi jóság nagy része szőlőből állt, de az 1832-es összeírás szintén említi a gazdag szőlőhegyeket. Mivel Keszthely határa gabonatermelésre kevésbé volt alkalmas, ezért nem véletlen, hogy a szőlőtermelés meghatározó volt.⁸ A szőlőhegyeken való állandó kint lakás leginkább a Balaton környéki, elsősorban a Keszthely környéki szőlőhegyek benépesülésével kapcsolódott össze. Ennek a kérdésnek a vizsgálatával elsőként Jankó János foglalkozott,⁹ majd több munkát is szentelt a témának Vajkai Aurél¹⁰ és Dornyai Béla.¹¹ Benda Gyula kutatásai a keszthelyi uradalomra vonatkozóan szintén érintették a kérdést.¹²

A Keszthely környéki szőlőhegyek betelepítését a kutatók¹³ a 18. század közepére, végére teszik, de bizonyítható, hogy a szőlőhegyeket már a 17. századtól szórányosan lakták. Ezek a szőlőhegyi települések a hódoltság alatt elpusztult falvak helyén jöttek létre. Benda Gyula szerint a kiköltözés egyik oka volt a katonatartás kötelezettsége Keszthelyen, azaz a beszállásolás terhei alól való menekülés. Másik ok a város és a környező falvak túlnépesedése és ezáltal a mezőgazdasági népesség kiszorulása, majd az 1739-től, a Festeticsek megjelenésével megerősödő földesúri hatalom, ehhez kapcsolódóan az 1810-es évek földesúri házkisajátításai, valamint az 1817-es tűzvész.¹⁴

A 18. század végén valószínűleg felerősödhetett a kivándorlás folyamata, amit a vármegye a Helytartótanács által is megerősített végzésekkel igyekezett visszaszorítani, a városba való visszaköltözésre kényszeríteni. A várost északról és északkeletről körülvevő hegykoszorúban elszórtan feküdt Cserszeg, Tomaj, Gyenes, Diás, Vonyarc és Vashegy. E hegyközségek tehát a Keszthelyről kivándorolt

⁸ Kovacsics József (szerk.): *Zala megye helytörténeti lexikona*. Budapest, 1991, 70–71.

⁹ Jankó János: *A Balaton melléki lakosság néprajza*. Budapest, 1902.

¹⁰ Vajkai Aurél: A hegyközségek kialakulásának kérdése. In: *A magyar nép életmódja*. Budapest, 1999: 178–191.; Vajkai Aurél: Cserszegtomaj (Egy hegyközség élete). In: *A magyar nép életmódja*. Budapest, 1999b, 11–63.

¹¹ Dornyai Béla: A Keszthelyvidéki szőlőhegyek múltjából. *Vasi Szemle* VI. 1939. 4. 210–221. és 1939. 5–6. 301–312.

¹² Benda Gyula: A Keszthely környéki szőlőhegyek építkezése. (19. század első fele). In: Benda 2006: 442–456; Benda 1988; Benda 1995; Benda 2005.

¹³ Benda 1988: XXIV–XXVI; Vajkai 1999a: 182.

¹⁴ Benda 2006: 446.

lakosoknak köszönhetik keletkezésüket, állandó lakossággal való betelepülésük a 18. század második felére tehető. 1846 és 1848 között közigazgatásilag is leváltak a mezővárosról, és három önálló községet alapítottak: Cserszegtomaj, Gyenesdiás, Vonyarcvashegy.

Diás, Tomaj és Vonyarc a 16. század századig még falvak voltak, a hódoltság ideje alatt néptelenedtek el. Az elpusztult falvak szőlőit feltehetően a keszthelyi végvári katonák, és a város lakói művelték. A szőlőt művelő lakosság kezdetben még a városban lakott, de már a 17. század közepétől néhány család kint élt valamelyik szőlőhegyen, és amint írtam már, a 18. század közepétől indul meg nagyobb tömegben való kivándorlásuk.

Először 1773-ban tüntették fel a Zala vármegyei összeírásban a szőlőhegyek lakosait, ekkor még csak 21 adózót írtak össze. Valószínűleg már korábban is kint élhettek, azonban az 1770. évi generalis conscriptióból kimaradtak és az 1771. évi lélekösszeírás sem vette fel őket. A katolikus plébánia anyakönyveibe az 1780-as évektől kezdték bejegyezni születési helyként a szőlőket. Ezek a források bizonyítják, hogy az 1770-es évektől már megkezdődött a kiköltözési folyamat, az állandó szőlőhegyen való lakás.

Benda Gyula a hagyatéki leltárak elemzéséből megállapította, hogy a szőlőhegyen egy jelentős állatállománnyal és szőlővagyonnal bíró csoport élt, amely a 18. század első fele óta bizonyíthatóan Keszthelyen lakó, igásállatokkal rendelkező, szántógazdálkodást folytató családokkal azonosított. Ez a gazdának nevezett társadalmi csoport a 18. század közepétől kezdve veszített gazdasági és társadalmi pozíciójából, ez is hozzájárult ahhoz, az említett okokon túl, hogy sokan a szőlőhegyekbe való kiköltözéssel próbálták maguknak megélhetést biztosítani. A gazdák mellett kint élő szegények nagyobb része is régi keszthelyi család volt, nekik mindig is a szőlőművelés jelentette a pénzkereseti lehetőséget, illetve jelentős volt még az extraneusok száma is. A Keszthelyen élő szőlőbirtokosok egy része iparos, uradalmi alkalmazott, tisztviselő volt. De voltak uradalmi szőlők is és kisebb birtokok nemesek kezén.¹⁵ A szőlők aljában rétek és szántóföldek terültek el, amelyeket napszám és/vagy census fejében az uradalomtól kaptak a keszthelyi lakosok. Emellett a keszthelyiek rendelkeztek kerttel, káposztafölddel és kukoricással. A szőlőhegyen élők sorsát nehezítette a vízhiány. (A szőlőhegyek és a város kapcsolatrendszere hasonló vonásokat mutat a tanyarendszerével.)

A 18. században a szőlőhegyi épületeket *hajlékoknak* nevezték. Ha konkrétan sorolják fel az épületeket, megjelenik a pince és a prэшáz elnevezés, a szoba és a konyha, valamint az istálló és a pajta, amint az a hagyatéki leltárak szóhasználatából is kiderül. A szőlőhegyi gazdaságok két típusát különbözteti meg Benda a hagyatéki leltárak alapján: az egyik, ahol lakóépület és pince állt, a másik, ahol lakóépület, pince-prэшáz és istálló-pajta. A szőlőhegyeken hidast is összeírtak, ami

¹⁵ Benda 2006: 447.

bizonyítja, hogy sertéstartással is foglalkoztak a kint lakók, de a baromfi is elterjedt volt, csak ezeket az állatokat nem sorolták fel a hagyatéki leltárakban.¹⁶

Az 1767. évi úrbérrendezés során Keszthely lakóit házas és házatlan zselléreknek írták össze, a házak után 1 forint cenzust és 18 napi robotot adtak, de a robotot pénzben megválthatták.¹⁷ A szőlőhegyek népességével az úrbérrendezés nem foglalkozott, a szőlőhegyen nem voltak úrbéres telkek, lakóit a 18. század második felében keletkezett vármegyei adóösszeírások házatlan zselléreként írták össze. (A szőlőhegyekben épült és a kiköltözéssel lakottá vált épületeket nem tekintették igazi háznak az összeírók, legalábbis úrbéres szempontból, ezért írták össze a szőlőhegyi lakosokat házatlan zselléreként.) A Keszthely környéki szőlőhegyeken az 1830-as évektől már házas zselléreként tartják számon a kint lakókat. Előfordult, hogy az anyakönyvekben megjelölték a foglalkozást, a szőlőhegyen lakókat vinicolának, azaz olyan szőlőművelőnek nevezik, aki a szőlőből él, szemben a rucicolával, aki igásállatot is tart.¹⁸

A közölt keszthelyi szőlőhegyeken felvett inventáriumok nagy száma is bizonyítja, hogy az uradalom és a vármegye hiába tiltotta a szőlőhegyen való állandó kint lakást, megállítani nem tudta. A hagyatéki leltárak kiváló adatokat tartalmaznak a szőlőhegyi lakosok vagyoni helyzetéről, tárgyi kultúrájáról, és ezáltal társadalmi státusáról. A hagyatéki leltárak is bizonyítják, hogy a szőlőhegyi lakosok szabadon rendelkeztek szőlőkkel és a szőlőbeli hajlékaikkal, örökíthették vagy eladhatták.

Fontos megemlíteni a keszthelyi, egyébként nem túl vagyonos nemesi társadalmat is, amelynek a város földesurához való viszonya nem tért el a nem nemes lakosokétól. Birtokaik főként szőlőkől álltak, és a hegyközségekben – amint azt a hegyközségi articulusok bizonyítják¹⁹ – ugyanolyan joguk és kötelességük volt, mint a nem nemes szőlőbirtokosoknak. A foglalkozást tekintve sem különültek el a nemesek, megélhetésüket a föld és a szőlő biztosította, néhányan közülük tagjai voltak a keszthelyi halászcéhnek, de voltak már olyan kisnemesek is, akik mesterseget tanultak. A 18. században a városi bírák közül a legtöbben mesteremberek voltak, és egyben a legvagyonosabb réteghez tartoztak, elsősorban nem az iparúzésből befolyt jövedelem, hanem szőlővagyonuk miatt. A szőlőhegyre települők között több idősebb házaspárt találunk, de iparosok, cselédek is kiköltöztek.²⁰

A kötetben közölt inventáriumok a 18. század végétől a 19. század közepéig tartó időszakból maradtak fenn. A 18. század végéről azonban csak a keszthelyi lakosok hagyatéki leltáraiban említik a szőlőhegyeket, ahol szőlők voltak, más egyéb ingó és ingatlan vagyontárgy mellett. Bizonyítják, hogy a keszthelyi lako-

¹⁶ Benda 2006: 449.

¹⁷ Benda 2002: 22–23.

¹⁸ Benda 2002: 34.

¹⁹ Égető Melinda: *Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17–19. századból. Szőlőhegyek történetének forrásai I.* Budapest, 2001; Égető Melinda (szerk.): *Hegytörvények forrásközléseinek gyűjteménye (1470–1846).* Budapest, 2002.

²⁰ Benda 2002: 137.

sok vagyonának meghatározó részét képezték a szőlőbirtokok. Keszthelyi nemesek, iparosok (révész, halász, szűrszabó, szűcs, csizmadia, zsidó kereskedő, molnár, szíjgyártó) kezén voltak szőlők, a mezővárosi iparosok az év egészében nem tudták gyakorolni foglalkozásukat, nem tudtak csak abból megélni, más tevékenységgel, például szőlőműveléssel is kénytelenek voltak foglalkozni. A hagyatéki leltárak között találunk becsűket, hagyatéki becsűket, hagyatéki becsút és osztályt, árveréseket. A 19. század elejétől a század közepéig tartó időszakban keletkeztek olyan hagyatéki leltárak, amelyek már állandó szőlőhegyi lakókhöz köthetők.

A hegyközségek mellett Benda írt az uradalom falvainak úrbéres helyzetéről. A falvakat az úrbérrendezés eredményei alapján két csoportra osztotta. Az egyik csoportba azokat a községeket sorolta, amelyekben a telkes jobbágyok túlsúlya volt jellemző. A telekátlag fél telek körül volt, ami megfelel a megyei átlagnak. Ezek a községek: Alsószid, Egregy, Meszesgyörök, Rezi, Szántó, Vindornyaszőlős. A másik csoportba a közbirtokossági falvakat sorolta, valamint az új telepítésű Vállus falut. Ezekben a falvakban a zsellérnépesség és az alacsony telekátlag a jellemző. Kivételt képez Sármellék, ahol a telkes jobbágyok túlsúlyban vannak ugyan, de alacsony a telekátlag.

A falvakban is fontos szerepet játszott a szőlőművelés, Egregy, Szentandrás, Vállus és Vindornyafok kivételével minden falunak volt szőlőhegye, de a Keszthely környéki szőlőhegyeken megjelennek a lakók extraneusként is.

A hagyatéki anyag alapján Benda kétfajta családi gazdálkodási típust különböztet meg. Az egyik a szántóművelésre épülő „jobbágyparaszti” gazdaság, a másik a szőlőművelésre épülő „zselléri”. A szántóművelő gazdaságok 2–4 ökörrrel dolgoztak. Eszközkészletük a hagyatéki leltárak alapján rekonstruálható: eke, taliga, borona, az ökörszekérhez hosszúoldal, hosszú- és rövidlánc stb. A gabonafélék közül a rozs, a zab a leginkább jellemző, de jelentős még a kukorica. A hagyatéki leltárak alapján a szőlőre épülő zselléri gazdaságok használati eszközei is leírhatók, főként szőlőművelésre és bortermelésre alkalmas tárgyakat sorolnak fel. Mindkét típusú gazdaságban jelen vannak a kerti veteményezésre utaló eszközök, pl. káposztáshordó.

Benda ír a paraszti háztartások szerkezetéről is. A keszthelyi uradalomban a kiscsaládos modell terjedt el, mint általában a Balaton északnyugati részén, de pl. Reziben és Sármelléken a telkes jobbágyok körében a többcsaládos modell is előfordult.

A fentiekből talán kiderült, hogy a hagyatéki leltárak kutatása, közzététele milyen fontossággal bír egy adott korszak – esetünkben a 18–19. század – társadalmi, gazdasági, életmódbeli viszonyainak megismeréséhez. A hagyatéki leltárak alapján megrajzolhatók egy szűkebb régió, uradalom stb. anyagi kultúrájának és életmódjának jellemzői. Benda Gyula szinte teljesnek mondható, jól körülhatárolható, kompakt forrásanyagot tett közzé. Forrásközlési metódusa, kiváló jegyzetanyaga, bevezető tanulmánya nagy mértékben segíti a kötet használatát.

Beck Tibor: A filoxéravész Magyarországon. A kártevő elleni küzdelem az első központi intézkedésektől az államilag támogatott szőlő-rekonstrukciós hitelek lejártáig (1872–1910)

(Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok 10.)

Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum 2005. 174 oldal

„A magyar szőlő nem csak bor, hanem kenyér is!”, ezt a jól hangzó – amúgy a neves filoxéra-kutató Kosinszky Viktortól származó – idézet választotta Beck Tibor kötetének mottójául. Az idézet rávilágít a magyarországi szőlőtermesztés két nagyon fontos aspektusára, amely az utóbbi években a hazai gazdaságtörténet-írásban is egyre nagyobb fontosságot kapott. Az egyik, hogy a szőlőtermelés helye a magyarországi agrárgazdasági rendszerben a nagy ágazatok (gabonatermelés, állattenyésztés) mellett méltatlanul elhanyagolt témává süllyedt, holott egyértelmű, hogy a mezőgazdaság funkcionális, több lábon álló ágazati struktúrájában gyakorlatilag nélkülözhetetlen szerepe volt, s akkor még nem is beszéltünk az emberi élet fenntartásában (gondoljunk csak a poshadt, betegségeket előidéző vízre) játszott szerepére. A másik oldala a jelenségnek a társadalmi jövedelmek biztosítása. Azzal szinte mindegyik gazdaság-és társadalomtörténeti kutató találkozik, hogy a családi jövedelmek szempontjából – mind falun, mind a városokban – a bortermelés igen fontos volt, s ez egyaránt igaz a bevételszerűen megjelenő, mint a kiadáselkerülő modellre. A szőlőnek nemcsak a vidéki mezőgazdaság szempontjából volt nagy szerepe, hanem a városi polgári háztartások szempontjából is. Némi túlzással azt is mondhatjuk, hogy egy jóra való polgári háztartás elképzelhetetlen volt a 19. századi Magyarországon szőlőtulajdon nélkül. Ezt jól mutatja, hogy egyes városok körül 2000–3000 holdas, igen nagy kiterjedésű szőlők jöttek létre (lásd például Sopron, Pécs stb. városát), s a városi iparosok és kereskedők bevételeiben a szőlőből származó részarány sokszor meghatározóvá válhatott. Arra is vannak történeti példák, miszerint sok iparos borkereskedőként kezdte pályafutását; de ismertek olyan városok is, amelyek a szüret idején szinte teljesen elnéptelenedtek, mert a lakosság a szőlőhegyekbe vonult ki, s egy-két hétig nem is nagyon akaródzott visszatérni.

Ezen hosszúra nyúlt bevezetőnkkel arra akartunk utalni, hogy igen jó témához nyúlt a szerző, *hiszen* „A filoxéravész monográfiája mind a mai napig nem született meg, de részletes vizsgálata néhány borvidék [...] esetében már napvilágot látott.” (9.) A szerző alapvető célja a filoxéravész 30 éves történetének, valamint a magyar állam védekezésben játszott szerepének bemutatása volt. Ehhez igen tekintélyes levéltári forrásgyűjtést végzett, amelynek során a Magyar Országos Levéltárban a FIK, később az önálló Földművelésügyi Minisztérium megfelelő állagait tanulmányozta át. Mivel a filoxéra importált betegség volt, így a szerzőnek egyrészt át kellett tanulmányoznia azt az irodalmat, amely a 19. század utolsó harmadában és a 20. század elején született, másrészt pedig a korabeli – jelentős forrásnak számító

– hazai szaklapok tömegét, amelyekben viszonylag sok szakvélemény és megújulási kísérlet látott napvilágot. Ugyanakkor némileg hiányoljuk a feldolgozásból – főleg a nemzetközi megoldások kapcsán – a külföldi irodalmat, a francia és egyéb országok filoxéra-túlélési kísérleteknek ottani szakmai áttekintését, bár kétségtelen, hogy a hazai sajtóban is sokat írtak a nyugati próbálkozásokról. Gyakran nyúlt a szerző a kor statisztikai irodalmához, aminek persze az is oka, hogy az 1860–73 között magas szinten elvégzett Keleti Károly-féle statisztikai felmérés alapvető bázis a kor szőlészetének megismeréséhez.

Mivel a szerző 30 év áttekintését ígérte, így a téma feldolgozásának jó vezérfonalát képezi a kronologikus megoldás. A bevezető fejezetek a magyar szőlő- és bortertermelés áttekintésével, az európai filoxéravész kialakulásával, a kártevő megjelenésével és az első védekező intézkedések megtételével foglalkoznak. A kezdeti elszigetelt védekező lépések után mutatja be a szerző az 1880-as évekre vonatkozóan azt, hogyan próbálták a filoxéra elleni védekezést országos szintre emelni, hogyan próbálták az új fajtákat elterjeszteni, s milyen hatása volt mindebben az állami intézkedéseknek. Ezt követi a mintegy 20 évet felölelő rekonstrukciós munkának a bemutatása, amelynek során új kísérleti telepeket hoztak létre, törvényekkel próbálták a védekezés hatékonyságát növelni s a szőlők rekonstrukcióját elősegíteni, s megjelentek a kedvezményes hitelek is, amelyek a gazdákat nagyban segíthették. A zárófejezet a filoxéra következményeit taglalja, amelyben kitér a szerző az ültetvények topográfiai átrendeződésére, a bortertermelés méretének csökkenésére és ezzel egyidőben a borimport és a borhamisítás kialakulására, a korszerű szakoktatás s ezzel együtt a szőlő- és bortertermelés modernizációs lehetőségeire. A művet a megszokott modellnek megfelelően a levéltári és szakirodalmi források felsorolása zárja, illetve szerepel még mellékletként több olyan eredeti, máshol eddig nem közölt forrás, amely kapcsán az olvasó betekintést kaphat korabeli miniszteriális jelentésekbe, a kísérleti állomás megszervezésébe, a bizottságok felállításának menetébe, avagy az egyes borvidékek számára ajánlható szőlőfajták listájába.

A kronologikus rendben tárgyalt, viszonylag könnyed elbeszélő nyelvezettel végigelemzett fejezetek lehetőséget adnak az olvasónak arra, hogy az amúgy nem túl izgalmas témában mégiscsak elmélyedjen. Ezek a fejezetek rámutatnak a korabeli magyar gazdasági működés nehézségeire, s nem utolsósorban a gazdasági szakigazgatás kezdetlegességeire, az agrártermelői önszerveződés hiányosságaira, s a szakmaiság háttérbe szorulására. Nagyon jellemző például a filoxéra 1875. évi pancsovai felbukkanása után az a lassúság, ahogyan az állami szervek (s a termelők) reagáltak a jelenségre. Mivel a szőlőtermelést évszázados hagyományok jellemezték, így a gazdák nem nagyon vették komolyan a betegséget, ami aztán viharos gyorsasággal söpört végig az országon. S bár a filoxéra már ismert volt egy-két évtizede más országokban, Magyarországon sokáig nem történt semmi, majd csak a vész beköszönte után indult be a gépezet. Természetesen a nemzetközi gyakorlat sem felelt meg mindenben a hazai lehetőségeknek, így például az egyes francia területeken alkalmazott vízzel történő elárasztásos

módszert a magyarországi hegyvidéki szőlőtermesztési területeken nem lehetett használni. Joggal fogalmazza meg a szerző azon véleményét, amely szerint „[A] kártevő megjelenésekor tehát csak kevesen voltak azok, akik a veszedelem reális nagyságát felmérve, a magyar szőlőkultúra megmentéséért a lehetőségek határain belül, konkrét gyakorlati lépéseket tudtak tenni vagy javasolni”. (31.)

A szerző gyakran alkalmaz a filoxéra terjedése kapcsán az egyes vidékekre vonatkozóan olyan állapotleírásokat, amelyekkel sikerült érzékletesebbé tenni a témát, ugyanakkor ezekből a leírásokból a helyi társadalmakra és a lokális gondolkodásmódra, a gazdák alkalmazkodására is érdekes képet kaphatunk. Itt persze a főbb szőlőtermelő területekről van szó, így például külön alfejezet foglalkozik a Balaton-felvidékkel, ahol egy jelentés szerint „a lakosság kétharmadának egyedüli megélhetését jelentette a szőlő” (43.); de a többi történelmi borvidék is megkülönböztetett figyelmet kap (így például Tokaj, a homoki területek stb.). Kicsit hiányoljuk a sorból a pécsi-villányi területeket, amelyek elsősorban majd csak a könyv vége felé, a borhamisítás kapcsán kerülnek elő. Hiányérzetünknek legfőbb oka az, hogy Pécs volt Budafok mellett az ország legjelentősebb borkereskedő városa; ugyanakkor a baranyai bortermelés nemzetközi hírű volt már abban az időben is. Az egyoldalúság megmutatkozik Vác többszöri elemzésével, vagyis úgy látjuk, hogy némileg arányosabbá lehetett volna tenni az egyes területekről szóló elemzéseket.

Nagyon lényeges eredmények fogalmazódnak meg a homoki szőlőkultúrára vonatkozó fejezetekben. Ezek azok a területek, amelyek – filoxérimmunis jellegükből adódóan – alkalmasak voltak a régi fajták továbbéltetésére, ugyanakkor a fenntartási, ültetési költségek jóval alacsonyabbak voltak a hegyvidéki területekénél. Az első jelentős lépés az volt, hogy Kecskemét városa felajánlott 116 hektár homoki területet (Miklós-telep), ahol aztán 1883-ban kiemelt állami támogatással jöhetett létre a modern homoki szőlőkultúra. Kettős feladata volt a telepnek: a régi fajták fenntartása mellett az új technológia terjesztése. Mindennek eredményeképpen a homoki szőlőföldek gyorsan terjedtek, s a szerző adatai szerint a filoxéra utáni időszakban már 35%-os arányt tettek ki. Fontos, s példákkal igazolt állítása a szerzőnek az is, hogy a homoki területeken jöttek létre „az első magyarországi tőkés szőlőtelepítő vállalkozások is”, amelyek között a legjelentősebb a Kecskemét melletti Wéber Ede által kialakított 1200 hektáros ültetvény volt. (58.)

Komoly értékeket mutat a kötet az állami intézkedések elemzése kapcsán. A kezdeti nehézségek után 1877-ben hozták létre az Országos Phylloxera Bizottságot, amely intézmény szervezte az országos védekezést. A dualizmus korában a liberális gazdaságpolitikai jegyeket mutató magyar állam a vész megjelenése előtt nem avatkozott be a mezőgazdaság működésébe, a költségvetésből alig fordítottak valamit az agrárszektor támogatására. Ez viszont a szőlőkatasztrófa időszakában alaposan megváltozott, hiszen több százezer ember megélhetése került veszélybe, ugyanakkor a szőlő-és bortermelés gyors csökkenése igen jelentős adóbevételről fosztotta meg az államot. A szerző világosan bemutatja, hogy az állami beavatkozás kényszereszerű volt. A gazdaságtörténet-írásnak régóta kedvelt

témája az állami beavatkozás leírása és elemzése, s ennek érdekes adalékait találjuk a kötetben. Részletes leírást kapunk arról, hogy milyen gyorsan szervezte meg az állam a szőlőoltványok behozatalát és szétosztását. Hozzájárult ahhoz, hogy kísérleti állomásokot állítsanak fel, mintatelepek hozzanak létre. Az állam nem vonhatta ki magát az anyagi áldozatvállalás alól; ennek során kedvezményes hitelekkel próbálta a szőlősgazdák helyzetét javítani, a szőlőrekonstrukciót elősegíteni. Olyan új hegyközségi és bortörvényt alkotott meg (1894. XII. tc.), amely „a francia rendszert követve előírta és szabályozta a hegyközségek megalakulását”, illetve lehetővé tette a gazdák – a hagyományoknak megfelelő – önszerveződését, amelynek révén önkormányzatok alakulhattak; a hegyközségek ellenőrizhették az ültetvényeket, hegyrendészetet szerveztek, összehangolhatták a szőlőrekonstrukciót, a filoxéra, a peronoszpóra és egyéb betegségek elleni védekezést. (94.) Az 1896. évi szőlőrekonstrukciós törvény következtében fellendült a telepítés folyamata, így például 1897-ben 21 460 hektárt ültettek be. (103.) Az oltványtermelés is ugrásszerűen megnőtt: „az állami segítséggel a szőlőbirtokosokhoz eljuttatott szőlővesszők mennyisége 1896–1901 között a tizenhatszorosára, az oltványok mennyisége pedig a tizenötszörösére emelkedett”. (105.)

Az állami beavatkozás persze nem sokat ért volna, ha nem követi a gazdák tudati változása. Ez annyit jelentett, hogy a századforduló környékére a gazdák hozzáállása is megváltozott, amit persze az is tetézt, hogy immár nemcsak a filoxerával, hanem a lisztharmattal és a peronoszporával is meg kellett küzdeniük. Jelentős részük piacra termelt, az ő esetükben kettős magatartást láthatunk: vagy elhagyták földjeiket, s más foglalkozás után néztek (lásd: elvándorlás, kivándorlás, ipar, város stb.); vagy pedig megpróbálták alkalmazkodni, s megküzdeni csökkenő jövedelmek mellett is a nehézségekkel. A szerző – korabeli leírások alapján – úgy látja, hogy míg korábban a legszigorúbb kényszerintézkedésekkel sem lehetett a gazdákat érdemi átalakításra ösztönözni, addig a századforduló környékén már maguktól permeteztek, védekeztek, vagyis egyre inkább a racionális szemléletű termelés vált meghatározóvá. Ennek persze végső soron a termés növekedése lett a következménye: míg 1896-ban 1,5 millió hl volt a bortermés, addigra 1901-ben már meghaladta a 2,5 millió hl-t. (107.)

A mű utolsó fejezete jól foglalja össze az addigi eredményeket. Szerencsére a szerző nem esik abba a gyakori hibába, miszerint újra leírja az egyes fejezetekben már olvasottakat; az itteni alfejezetek egyértelműen összegzésnek minősíthetők. Egyrészt foglalkozik a szőlő- és bortermelés területi átrendeződésével, amely természetesen a Trianon utáni Magyarország szempontjából is lényeges, hiszen a homoki területek aránya látványosan megnőtt az 1920. évi kényszerbéke után. Részletesen bemutatja a borhamisítás kérdését. A recenzens különös érdeklődéssel olvasta ezt a fejezetet, mivel az elmúlt évben – függetlenül Beck Tibor könyvétől – témavezetésével került megvédésre egy PhD-dolgozat,¹ amely pont erről szólt.

¹ Vörös Andrea: Az állami gazdaságpolitika hatása a dualizmus kori magyar borgazdaságra, különös tekintettel a magyar borkivitelre. PTE BTK. PhD dolgozat, 2005.

Jóllehet a Beck-féle munkának nem volt témája önmagában a borhamisítás, mégis azt mondhatjuk, hogy megállapításai nagyjából egybevágóak az említett csaknem 400 oldalas dolgozat főbb tételeivel, bár az is kétségtelen, hogy a pécsi és budafoki érdekeltségű Engel-cég megítélése jelen alkotásban kicsit egyoldalúra sikerült. Nem került el viszont a szerző figyelmét filoxéravész társadalmi következménye sem, amelyből elsődlegesen az elvándorlást emelte ki, de sok egyéb érdekes adalék található a műben (így például az elkeseredett emberek számára Gyöngyösön 120 fős tételnyitni kellett nyitni; a nép sok helyütt elzüllött stb.; 123.). S végül azzal is foglalkozik a szerző az összegzésében, hogy a filoxéravész következményeként a vizsgált 30 év alatt nemcsak az alkalmazkodás és a fajtaváltás következett be, hanem sor került egy új technológia létrehozására, sokkal modernebb lett a szakigazgatás, vagyis a filoxéravész alatt sor került a szőlő- és bortermelő ágazat megújulására.

Beck Tibor munkája a filoxéravész lefolyásának és gazdasági következményeinek első részletes feldolgozása. Szűkebb témájában a szerző nagy magabiztossággal mozog. Forrásainak elemzése szakszerű, a belőlük kiolvasott korabeli valóság reálisnak tűnik. Egy keveset ront a munkán, hogy némileg elnagyolt az országos gazdasági háttér bemutatása, s egy-két intézkedés megértéséhez komoly gazdaságtörténeti háttérismeretek kellenek. Előfordul, hogy ismétlődnek mondatok, félmondatok (lásd például a mű első felében a Keleti munkájára való megjegyzések, Vác szerepe, Herman Ottó fellépése stb.), s ez azért már néha feltűnő. Egészében véve azonban úgy véljük, hogy a magyarországi gazdaságtörténet sokat gazdagodott a filoxéravész 30 éves történetének bemutatásával. A munka érdemben gazdagította az eddig is színvonalas kötetekből álló *Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok* sorozatát.

Kaposi Zoltán

Braudel a Börzsönyben

– *avagy hosszú időtartamú meghatározottságok
és rövid időtartamú változások a nógrádi málnatermelők
életvilágában*

*Bali János: A Börzsöny-vidéki málnatermelő táj gazdaságnéprajza.
(Néprajzi tanulmányok)*

Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005. 265 oldal

Recenzióhoz kevésbé illően, szokatlan módon személyes vonatkozásokkal szeretném kezdeni e könyv ismertetését. A könyv szerzőjével, Bali Jánossal fej-fej mellett haladva volt szerencsém végezni az Eötvös Lóránd Tudományegyetem néprajz-kulturális antropológia szakát, ugyanaz a témavezető tanár, Dr. Sárkány Mihály volt mentorunk és segítők a kutatásban, s Ph.D. disszertációnkat is hasonlóan gazdaság- és társadalomnéprajzi, vagy ha úgy tetszik, gazdaság- és szociálintropológiai témából védtük meg az Európai Etnológia Doktori Program hallgatóiként, egy hónap különbséggel. A későbbiek során volt alkalmunk a Kapitány Gábor vezette falukutató műhely tagjaiként is eszmét cserélni egymással. Ez a hasonló „tudományos neveltetés” és a hasonló beállítottság tette, hogy nem kis izgalommal, talán némi elfogultsággal is, de mindenképpen élénk érdeklődéssel vettem kezembe a Nógrád község málnatermelőiről szóló könyvet, amely nem más, mint a szerző nyolc év kutatómunkája alapján megírt disszertációjának átdolgozott változata.

A szocializmus alatti kistermelésről kevés önálló monográfia jelent meg, s még kevesebb, amely a Kádár-korszak utáni változásokat is nyomon követte volna, mint tette azt Bali János. Ez önmagában is elég ahhoz, hogy igazoljuk e könyv létjogosultságát. A mű azonban, mint lentebb látni fogjuk, nem merül ki ennyiben: a nógrádi málnatermelés ürügyén a szerző nem elégszik meg egy recens tényfeltáró dokumentummal, hanem elméleti síkon is jelentősen gazdagítja a társadalomtudományokat új, de a diszciplína „hagyományaihoz” szervesen kapcsolódó meglátásaival.

A tudományos érdemeken túl mindképpen ki kell emelnünk a kötet további erőnyeit: azt az átláthatóságot, alaposságot, mely az olvasó számára megteremti a szövegen belüli könnyű tájékozódás lehetőségét. A szerző témájának minden aspektusát – akár ismételtségen is, mely ezúttal nagyon is helyénvalónak bizonyul – úgy mutatja be, hogy minden fejezet kerek egész, önmagában is értelmezhető legyen. Számos tipológia segíti a leírt jelenségek közötti eligazodást. A rengeteg példa, amelyben az egyes családok gazdálkodási technológiáira és stratégiáira hivatkozik, plasztikussá, élővé, emberközelivé teszi a könyvet.

Első elolvasása után tehát elégedetten tehettem le a kötetet – ez az, amit előzetes ismereteim alapján vártam a nógrádi málnatermelőkről: Egy, a szó legneme-
sebb értelmében vett klasszikus etnográfát, melynek elméleti keretei ugyanakkor
messze túlmutatnak egy magyar vidéki közösség gazdaságának és társadalmának
leírásán. Hiszen a vizsgálat alapján olyan megállapításokat tesz a szerző, amely
segít választ találni a „magyarországi falusi társadalom és gazdaság átalakulásának
általános kérdéseire” (10.) – ahogy ezt Bali János a *Bevezetés*ben előre is bocsátja.
Ugyanakkor az elméleti állásfoglalás esetében, amikor is a szerző azt a kérdést
feszeti, vajon a nógrádi kistermelők parasztok-e még, s az utolsó oldalak egyi-
kén (239.) inkább az igenlő válasz felé hajlik („másképpen parasztok”), azt kel-
lett látnom, hogy véleményünk nem mindenben egyezik.

A kíváncsiság nem hagyott nyugodni: mi az eltérés oka és lényege? Ezért
a kritikus részeket újra és újra áttanulmányoztam, míg végül arra a következtetés-
re kellett jutnom, hogy a mű messze többet nyújt a címben beígért gazdaságnép-
rajznál. Egy újabb olvasásnál tűnt csak fel az elbizakodottsága miatt első ízben
felületes olvasónak, hogy e könyv teoretikus síkon nagyon is gondosan megkom-
ponált, mondhatni „többdimenziós”, s hogy képes több diszciplína más-más jel-
legű kérdéseire is adekvát választ adni – attól függően, ki melyik szálát ragadja
ki az egész kötegből. Hogy aztán e válaszok mindenki szájaízének megfelelnek-e,
az természetesen megint más kérdés. Egy azonban egész biztos: haszonnal for-
gathatja e kötetet a néprajzos, az antropológus, a történész, a földrajzos és a szo-
ciológus, a helytörténész vagy akár egy, a bogyósok termesztése iránt érdeklődő
kertész is, minden bizonnyal talál benne olyan részletet vagy gondolatot, ami
tanulságos lesz számára.

Miről is szól tehát a kötet? A fentebb leírtak már világossá tették, hogy mesz-
sze többről, mint a nógrádi málnatermelésről. Bali János a *Bevezetés*ben mot-
tóként egy Fernand Braudel idézettel indít,¹ mely nemcsak a tartalmával, de
szerzőjének szellemiségével is megadja az alaphangot a mű számára. Ez talán
meglepőnek tűnhet annak ismeretében, hogy Bali a teoretikus részek kidolgozá-
sánál a továbbiakban nem hivatkozik közvetlenül Braudel gondolataira, hanem
elsősorban a néprajz, európai etnológia, történettudomány, történeti földrajz,
ökológiai antropológia, szociológia olyan kiváló magyar képviselőire támaszko-
dik, mint – messze a teljesség igénye nélkül – Paládi-Kovács Attila, Kósa László,
Viga Gyula, Andrásfalvy Bertalan, Faragó Tamás, Sárkány Mihály, Borsos Balázs,
Kovách Imre. Mellettük Julian Stewart és „kulturális mag” koncepciója kap fon-
tos szerepet az értelmezési keret kidolgozásában.

Mégis meg merem kockáztatni, hogy Braudel nagy hatással volt szerzőnk gon-
dolkodására, hiszen ő is hasonlóképpen hosszú időtartamú meghatározottságról

¹ „Ha kimondjuk azt a szót: hegység, a visszhang azt válaszolja: zordon táj, kemény élet, elmaradottság, ritkásan települt lakosság. Ha azt mondjuk: síkság, azt halljuk vissza: bőség, könnyű élet, gazdagság, életöröm. Abban a korban, melyet vizsgálunk, [...] a visszhang minden valószínűség szerint megtéveszt bennünket.” Fernand Braudel: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. I.* Budapest, 1996, 53.

beszél és – ami nagyon fontos – ugyanúgy szól az életkeretek állandóságáról, mint ahogyan azt a neves francia történész is teszi a *longue durée* kapcsán.

Ha a mű első, terjedelmileg a főszövegnek majdnem a felét kitevő nagy fejezete felől nézzük (*A Börzsöny vidéki málnatermelő táj*), akkor a második fejezet (*A nógrádi málnatermesztés*) illusztráció. Utóbbi egy közösség példáján mutatja be, hogyan alakult ki e viszonylag ifjonc (mindössze 50–60 éves) dél-felföldi termelési táj s a természeti környezet, valamint a megélhetés nagy részét adó növényi kultúra miként határozza meg és igazgatja az ott élő emberek mindennapjait, felfogását. Az első fejezetben a főszereplő a táj, a földrajzi környezet, s az ember mellékszereplő. Ha a második részt tekintjük a mű vezérfejezetének, akkor olyan mikroléptékű vizsgálatról beszélhetünk, mely a lokális közösség recens vizsgálatán, alapos leírásán – etnográfiján – nyugszik, s amelyet antropológiai szemléletű elemzés követ, mindezt beágyazva táji kapcsolatok kiterjedt rendszerébe és történeti dimenziót adva számára a diakrón kutatás eredményeivel. Ily módon válik a munka Braudel szellemiségét tükröző olyan kettős léptékű, „kiegyensúlyozott” írássá, melyben nemcsak a „mélytengeri áramlatok” vonalai fedezhetők fel, de a „felszíni hullámverés” is éppúgy látható.

A vizsgált jelenségek értelmezésében az egész könyvben valójában a *földrajzi*-nak van a legfőbb magyarázóértéke, minden más ebből következik. Ebből vezeti le a szerző a gazdálkodási gyakorlatot, a tevékenységszerkezetet, melyet az itt élő emberek a megélhetésük érdekében a földművelésből, állattenyésztésből, erdőkielésből, bányászatból, iparból, kézműiparból, Alföldre irányuló munkamigrációból mindig a célnak legmegfelelőbb módon állítottak össze, s ez az oka annak a sajátos mentalitásnak is, amely vallástól, etnikumtól függetlenül hasonló módon működteti a családi gazdaságot. A szlovákok, németek és magyarok által benépesített területen pontosan ezért nehéz szembetűnő etnikus specifikumot találni a kultúrában, mert a természeti környezethez való adaptáció kényszerítő ereje hasonló mechanizmusokat hoz létre a mindennapi élet működésében: „...létezik egy olyan kulturális mag, mely az ökológiai sajátosságok következtében kialakította az alkalmazkodás, a mentalitás és a gazdálkodási stratégia legfőbb irányait.” (27.) – mondja a szerző. E kulturális mag, valamint az általa létrehozott felszín illusztrálására ezért minden további nélkül megfelel egyetlen falunak, jelen esetben az eredetileg szlovák gyökerű Nógrád társadalmának és gazdaságának a bemutatása.

A fentebb körvonalazott homogén gazdasági és társadalmi környezet teszi aztán lehetővé a málnakultúra elterjedését a Börzsöny számos településén az 1950-es évekbe: „a Börzsöny-vidéki málnatermelő táj kialakulásának az intenzív, piacorientált málnatermelés nem oka, hanem okozata: előbb kellett, hogy megteremtődjenek a táj egyéb feltételei (hasonló ökológiai, társadalmi és gazdasági tényezők, az ott élők termelési stratégiái, családszerkezet, munkakultúra), majd a *málna elterjedési területe csupán láthatóvá tette a tájat...*” (92. – kiemelés tőlem: M. Á.) – magyarázza a szerző.

A legfontosabb jellemzői e tájnak mindenekelőtt a periférián való elhelyezkedésből, illetve a periféria (hegyvidék) és a centrum (síkság) közötti átmeneti

zónajellegéből következnek: archaikus, késve polgárosult, a társadalmi hierarchia a centrumhoz viszonyítva kevésbé tagolt. A létfenntartásban a földművelés másodlagos a többi tevékenységhez képest (állattenyésztés, erdei munka, mezőgazdaságon kívüli tevékenységek), ebből kifolyólag a munkamigráció és mobilitás jelentős. Mégis elmondható, hogy a mezőgazdaság határozza meg a kiegészítő tevékenységek rendjét, és nem fordítva. (22.)

Az itt élő emberek mentalitásában ez a fentebb taglalt átmenetiség sajátos kettősséget hoz létre, amely a biztonságra törekvésben (többféle termék előállítás a gazdaságban, többféle tevékenység a túlélési stratégiában) és nagyfokú mobilitásban (piacérintettség a termelésben, piacozás) egyaránt megnyilvánul.

Azt kell mondanunk, hogy ebben még semmi különös nincs, hiszen a fenti stratégia, vagyis hogy a család többféle bevételi forrás köré szervezi a megélhetését, és amely a mezőgazdaságon belül is mindig polikultúrás termékszerkezet kialakulásához vezet, egész Magyarországon – de valószínűleg az egész Kárpát-medencében – igen elterjedt.² E vidéknek mégis olyan karakterisztikus jegye, amely megfelelő arra, hogy ezt a termelési tájat elhatárolja más tájtól. „A több lábbon állás, az alkalmazkodóképesség e sajátos formája azért mutatkozik alkalmasnak a dombsági gazdálkodás általános meghatározásához, mert levezethető az ökológiai feltételeknek a mezőgazdálkodáshoz az alföldinél kedvezőtlenebb, a hegyvidékinél kedvezőbb voltából.” (26.) – mondja a szerző.

Az is ennek a mentalitásnak a sajátja, hogy ragaszkodnak az önellátáshoz akkor is, ha jórészt piacra termelnek. A piacra termelés ezen a tájon ugyanakkor „kényszerjelenség”, mert a piaci lehetőségek meglehetősen korlátozottak. Ez a tény, valamint az, hogy az emberek aprófalvas települések rendszerében élnek, nem engedte kialakulni azt a „pógár” típust, amely a dunántúli és az alföldi mezővárosokban jellemző. Így jelen esetünkben elmondható, hogy egy kistermelő életformájában és gondolkodásában számos jelenség, amely *nem* agrárvállalkozóra utal, valóban egy archaikus *paraszti mentalitás és életmód* egyenes „*leszármazottja*”.

Ugyanakkor, hogy folytassuk az ambivalens jelenségek sorát, mégis „a sorsot formálni kívánó, törekvő létezés”, „a korlátozó viszonyok fölé keveredés módozatainak szüntelen keresése” az, (25.) ami szembetűnik az itt élő emberek mentalitásában.

Hogy ezt az ambivalenciát feloldja, a szerző emígy folytatja: „E sajátos mentalitás nem csupán rugalmasságot, alkalmazkodóképességet kölcsönöz a dombsági paraszti gazdaságoknak, hanem okozata is a felépítmény meglehetősen szilárd alapzatának.” (27.). Ez gyakorlatilag azt is jelenti, hogy az eredeti „mag” megóvása érdekében alakítottak ki az itt élők egy olyan gondolkodás- és viselkedésmódot, amely látszólag simulékony, valójában azonban a *status quo* fenntartását célozza.

A málnatermelés, amely egy ilyen „megőrző” stratégia részévé vált, a Börzsöny-vidéken az 1910-es években az erősen polgárisult kultúrájú Nagymaros-

² Lásd: Laki László 1997: A magyar fejlődés sajátságos vonásai néhány vonása (avagy a polgárosodásból kimaradó társadalmi csoportok). *Szociológiai Szemle* 1997. 3. 67–91.

ról indult el. Az új gazdálkodási minta útja szinte családi gazdaságokra lebontva nyomon követhető, s a más településeken való elterjedésébe nagy valószínűséggel belejátszottak olyan kapcsolatok is, mint amelyek a vidék családjainak sajátos szocializációs stratégiáját jelentő „cseregyerek” intézményével alakultak ki. A nagymarosi németek eleve nagyfokú piacérzékenységgel és jelentős kapcsolati tőkével rendelkező gazdálkodók voltak, akik az első világháború utáni makroszintű gazdasági-társadalmi körülményeknek jobban megfelelő málna termesztését részesítették előnyben a szőlőéhez képest. A többi, a nagymarosiak mintáját követő településen is jobbára a szőlő helyét foglalta el a málnakultúra, amely sem termelési technológiájában, sem szerszámkészletében nem különbözött jelentősen attól, ráadásul a gyümölcs piaci értékesítésének gyakorlata visszanyúlt azokra az időkre, mikor a vadmálnát az asszonyok még az erdőn bandákban gyűjtötték. A piaci kapcsolatokat Nagymaroson a málnatermelés inkább leszűkítette, hiszen amíg korábban északi és nyugati irányba jelentős mennyiségeket szállítottak szőlőből, addig a málna felvevőpiacát jobbára a főváros jelentette. A nagy kereskedelmi útvonalaktól kieső települések számára viszont egyedülálló lehetőséget teremtett a málnatermesztés arra, hogy a mezőgazdasági kisüzemeikben piacorientált termelést folytassanak, s a többi gazdálkodási ágat az önellátás szintjére csökkentsék vissza. Ehhez természetesen szükség volt egy viszonylag stabil felvásárlási rendszer kialakulására, mely a Kádár-korszakban nagyrészt a tsz-eknek volt köszönhető, kisebbrészt a különböző feldolgozóüzemek számára vásárló magánátvevőknek. A 80-as évektől a hűtőházak megépülése teremtett konjunktúrát a termeléshez.

A könyv második része a nógrádi málnatermelő kisüzemek működését mutatja be, ezzel mintegy fókuszba hozva azokat a jelenségeket, amelyeket eddig nagyobb léptékben vizsgált a szerző. A fentiekkel teljesen egybevág a kisüzemek működési logikájában felfedezhető „eklektikusság” vagy ambivalencia: miközben már a 30-as években volt olyan gazda, aki a málnaültetvényét konkrét piaci kalkulációkat követően, a minél nagyobb haszon reményében hozta létre, addig a harmadik évezred küszöbén is felfedezhető, még mindig milyen erős a *közösség kontrollja* a málnásban végzett munkák minőségét és a bér munkás alkalmazását tekintve. Egy viszonylag kis közösségben még elfogadható az állandó egymásra figyelés, ha úgy vesszük, ez még nem okvetlen paraszti vonás. Hanem feltétlen figyelmet érdemel és talán többet is nyom a latban a „paraszt-nem paraszt” kérdéskört illetően az, hogy a gazdaságon kívüli munkavállalást egyértelműen a málnatermelés határozza meg! Azaz a nógrádiak lehetőség szerint olyan munkahelyet keresnek, ahol a június végi – július eleji 3-4 hetes összefüggő szabadság kivételére lehetőségük van: ilyenkor kell ugyanis szedni a málnát.

Így az a furcsa helyzet áll elő, hogy a hivatalos munkavállalás mellett kiegészítő tevékenységnek számító mezőgazdasági kistermelés, mely a szakirodalomban a szocializmus idején „második gazdaságként” is szerepel, antropológiai szempontból nem elfogadható terminus, mert itt, Nógrádon ez az „első gazdaság”, amelyhez minden mást hozzáalakítanak! (233–234.)

Márpedig a málnával való foglalkozás nagyfokú alkalmazkodást követel, miközben csekély teret ad a gazdák kreativitásának, és ez a gyümölcs sajátos tulajdonságaiból következik. Viszonylag hosszú távra (10–15 évre) kell tervezni vele, ha valaki belevág a termesztésébe. A növényápolási feladatok nagy részét akár egyedül és főmunka mellett is el lehet végezni, a feladatok gépesítésének lehetősége viszont nagyon kicsi. Ugyanakkor a betakarítási munkálatok, mivel igen kevés idő áll rendelkezésre a szürethez, sok munkáskezet igényelnek, így ebben a rövid, 3–4 hetes periódusban kulcskérdés a jó munkaszervezés. A málnaszedés a gyümölcs kényessége miatt bizalmi kérdés, ezért a gazdák nem szívesen hívnak a málnához nem értő, vagy saját málnással nem rendelkező, hanyag embert, esetleg a minőségben kevésbé érdekelt bérmunkást. Általában a szűkebb rokonság (szülők és családos gyermekeik) fog össze a munkacsúcsok idején. Mivel a gazdaság bővítésének gyakorlatilag a munkaerőhiány szab határt, szó sem lehet arról, hogy nagy agrárvállalkozások jöjjenek létre a kis, családi gazdaságok helyett.

Nem csoda, hogy egyaránt él a saját (családi) munkaerőn alapuló gazdaságnak és a társasmunkáknak az eszménye, amelyek valamikor a paraszti gazdaság sajátjai voltak.

A gazdaság lehatárolt méretei azt sem teszik lehetővé, hogy e tevékenység képezze egy család megélhetésének teljes alapját, a „málnázás” mindig kiegészítő jellegű marad, azaz a család „többlábonállási stratégiájából” az egyik lábat alkotja. Ha egy családnak még sincs más bevétele, csak a málnásé, az kizárólag kényszermegoldás (pl. munkanélküliség esetén), és nem racionális döntés eredménye. Annál is inkább, mert a rendszerváltás utáni kedvezőtlen gazdasági folyamatok miatt egyre kisebb a haszon, a málnatermesztésből származó bevételeknek egyre nagyobb részét kell a családoknak a megélhetésükre fordítaniuk, szemben azzal, hogy korábban akár presztízskiadásokra is áldozhatták azt.

További érv a paraszti vonások fennmaradása mellett – ami egy szociálintropológus számára valódi csemege – a hagyományos falusi közösségre jellemző kapcsolatháló megléte. Nógrádon „mindenki mindenkinek a rokona”, s hogy ez így is maradjon, arról gondoskodik az *endogám* (!) házassági gyakorlat. Ez az a téma, amelyről az egyébként kimerítő alapossgal megírt kötetben szívesen olvasna még az érdeklődő. A munka önmagában is kerek, de a hagyományos falusi közösség megléte olyan aduász lehet a „parasztiság” eldöntésekor, amely miatt e téma bizvást megérdemelt volna akár egy önálló fejezetet is.

El kell tehát ismernünk, hogy a munka saját logikáját követve valóban helytállóknak tűnik a feltételezés, hogy a nógrádi málnatermelők minden recens változás ellenére is inkább, vagy „*másképpen parasztok*” – hiszen hosszú távon a gazdaságtípus (életmód, mentalitás, gazdasági magatartás) olyan szilárd, állandó maggal rendelkezik, amely összefüggésben van a dombsági paraszti gazdálkodás hagyományaival.

Azért a kisördög csak ott motoszkál az olvasóban: attól, hogy valami több korszakkal, több „rendszerváltással” korábban is megvolt, és akkor parasztinak nevezték, manapság a hasonlóság okán nevezhető-e parasztinak? Hiszen

a szélesebb társadalom gazdaságával és kultúrájával teljesen más volt a strukturális viszonya, mint amilyen jelen pillanatban!

Tulajdonképpen ez az a tény, amely a szerzőt is elgondolkodtatta, amikor felsorolta az egyik utolsó, *Parasztok-e még?* című alfejezetben „a paraszt, paraszti gazdagság, paraszti társadalom sarokköveit”, szám szerint nyolcat. (237–238.)³ Számára is feltűnt, hogy a „résztársadalom részkultúrával”, valamint az „átmeneti kategória” (vö. „kulturális kérés”) a vizsgált recens csoportnál hibádzik. Természetesen választhatjuk azt a megoldást is, hogy a modern részmunkaidős kistermelőknél ezeket a kritériumokat egyszerűen nem vesszük figyelembe. De ha már eltérő módon kezeljük a kistermelők ezen csoportját, nem lenne-e mégis jogosabb, ha saját elnevezést találnánk nekik?

Messze vezetne e gondolatmenet, s rövid ismertetésünknek nem feladata megoldani olyan komplex elméleti kérdéseket, amelyekre eddig négy társadalomtudomány együttesen sem találta meg a végső választ – nevezetesen a „paraszt” terminus jelentését és használatának/használatosságának korlátait illetően.

A tárgyalt kötet egy olyan sokrétű társadalomtudományos munka, amelynek ez a pár oldal igazán csak egy csekély szeletét mutathatta be. Reméljük, sikerült kedvet csinálni elolvasásához, s ezáltal többen több szempontból is hasznosítani fogják majd a kötetben felhalmozott tudásanyagot.

Molnár Ágnes

³ 1. Résztársadalom részkultúrával, 2. átmeneti kategória, 3. piac által részlegesen integrált, 4. létalap: földművelés, 5. önellátás motívuma, 6. „moral economy”, 7. háztartás: a termelés és fogyasztás egysége 8. közösségi norma a döntésekben.

Majtényi György: *A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után.*

Gondolat Kiadó–Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2005. 266 oldal

A tudomány lajtorjája alapvető jelentőségű munka a hazai jelenkortörténet-írásban, mely újszerű látásmódjával – a szerző többször hangsúlyozott szándéka szerint is – nagyban hozzájárulhat a szocialista korszak egyoldalú, a hagyományos történettudomány politika- és eseménytörténeti irányultságú diskurzusai által uralt értelmezései revíziójához. Az alcímben szereplő kulcsfogalmak idézőjelbe tétele jó előre figyelmezteti az olvasót, hogy Majtényi a posztmodern gondolkodás talaján áll, konstruált, virtuális fogalmakként értelmezi a *társadalmi mobilitást* és az *új értelmiséget*.

A szerző a „társadalmi mobilitás” és az „új értelmiség” jelenségének szociológiai, társadalomtörténeti értékelését az *Alltagsgeschichte* és a *new cultural history* módszereivel kísérli meg revízió alá venni. A könyv záró részeként funkcionáló, komoly elméleti és módszertani felkészültséggel megírt, imponáló szakirodalmi bázison nyugvó *Bibliográfiái esszé*t talán szerencsésebb lett volna a bevezető részbe illeszteni, hogy a kevésbé tájékozott olvasó nagyobb rálátással közelíthessen a téma itthon úttörő jellegűnek számító feldolgozásához. (Ezt ugyanakkor segítik az egyes fejezetek elején található rövid elméleti bevezetők.)

Az esszében Majtényi – Bartha Eszter tanulmánya¹ alapján – vázaltszerűen bemutatja a szovjetológiai kutatások ívét a modernizációs paradigmától a totalitarizmus-elméleteken és a „revizionista” irányzaton keresztül a sztálinizmus mint civilizáció modelljéig. Utóbbinál nem tér ki azonban Stephen Kotkin *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization* című korszakos jelentőségű munkájára, melyről az egész irányzat a nevét kapta, s bár a lábjegyzetben utal Kotkinra (221.), sajnos a bibliográfiából – minden bizonnyal véletlenül – kimaradt ez az alapmű. Kotkin legfőbb érdemeként rámutat arra, hogy a sztálinizmus forradalmasította a mindennapi élet mikroszintű stratégiáit, s ezáltal valami újfajta értékrendszert, társadalmi identitást és életmódot hozott létre, valamint bemutatja, hogy a társadalmi jólét megteremtésének igénye, a volt uralkodó osztályok felszámolásának programja, végül a szocialista igazságosság, az egyenlő társadalom megvalósításának eszménye mind-mind integráns részei voltak a sztálinista korszak politikájának és társadalomtörténetének, s nem tekinthetőek pusztán egy diskurzus részeinek.²

¹ Bartha Eszter: A sztálinizmus a régi és új historiográfiában: a jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái. *Eszmélet* 2003. 1. 4–29.

² Bartha 2003: 25–26. Kotkin, Stephen: *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. University of California Press, Berkeley, 1995, 17–18. és 23. Kotkin könyvével részletesen foglalkozik Horváth Sándor: A mindennapi szocializmus és a jelenkortörténet. Nézőpontok a szocialista korszak kutatásához. *Századvég* 2006. 2. 3–30, 20–23.

Majtényi az esszé további részében bemutatja azon elméleti hatásokat, melyek leginkább befolyásolták szemléletét a könyv (doktori disszertációjának átdolgozott változatának) írása során. Így ismerteti az *Alltagsgeschichte* (a mindennapok története) irányzatát és módszertanát (részletesen bemutatva az *Eigensinn* avagy az „önfejűség” fogalmát, a német nyelvben megbújó jelentésrétegeit, valamint a fogalom magyarra fordításának, hazai recepciójának nehézségeit³), végül pedig a *linguistic turn* hatásait Hayden White-től az *intellectual history*n keresztül a *new cultural history*ig.

Az esszé mintegy zárszavaként a szerző a következőkben fogalmazza meg saját történelmi felfogását: „Ha a forrásokat narratívumként elemezzük, a szövegben kódolt jelentések révén értelmezhetővé válnak a különböző diskurzusok hatásai és határai, s ezáltal közelebb juthatunk a kortársak – alig felfedhető – önfejűségének, a korabeli életvilágok és a kortárs értelmezések megismeréséhez.” Majtényi a narrációt szubjektív értelmezésnek tartja, s bírálja azokat a történészeket, akik „a narráció fogalmát használják a narratívum fogalma helyett, ami jelzi: a történet elmondása, az elbeszélés aktusa lényegesebbnek tűnik az elbeszélés során keletkező szövegnél, a történet/történelem elmondásának gesztusa pedig magánál a történetnél.” (242–243.)

Majtényi a társadalmi mobilitás lehetséges csatornáit vizsgáló tanulmányában (az „új értelmiség”) szempontjából a legfontosabbra, az oktatás, az iskola szerepére, közelebről a népi kollégiumi és a szakérettségis mozgalom jelenségére fókuszál. Elsőként bemutatja a társadalmi mobilitás értelmezési kereteit. Meggyőző erővel ismerteti a fogalomhasználatból eredő problémákat, a hatalom és a tudomány közötti diskurzus szerepét a fogalmak megalkotásában, alakításában és továbbélésében. Ennek kapcsán rámutat arra, hogyan vették át 1989 után a történészek kritikátlanul a rendszerváltás előtt így létrejött szociológiai fogalmakat, eredményeket és következtetéseket. Meglátása szerint a szocialista korszak szociológiája „közös nyelvet beszélt” a hatalommal, nem bontotta le (de még csak nem is árnyalta) a munkás–paraszt–értelmiség sematikus fogalmi triászát (a rétegmodell-vizsgálatok ugyanis átjárhatóságot teremtettek e kategóriák között, s ezzel gyakorlatilag igazolták a hatalom értelmezését), az uralkodó ideológiát igazoló kutatásai révén pedig saját területén is erősítette a hierarchikus szemléletet. Utóbbi felvetéshez kapcsolódóan Majtényi jogosan teszi fel a kérdést, miszerint értékelhető-e a társadalmi mobilitás pozitív jelenségként, s leírható-e egyáltalán e társadalmi változás „lefelé” és „fölfelé” irányuló elmozdulásként. (38.) A korszak szociológiájáról alkotott elmarasztaló véleményének némileg ellentmondva a szerző az utolsó fejezetben megemlíti, hogy a társadalmi mobilitással kapcsolatos uralkodó hierarchikus szemléletet – a társadalmi pozíciók értékének viszonylagosságát hangsúlyozva – már 1970-ben támadta

³ Majtényi egy korábban megjelent előtanulmányban már foglalkozott az „önfejűség” problémájával: Majtényi György: Uraltak vagy önfejűek? Diktatúrák mindennapjai a német társadalomtörténet-írásban. *Korall* 2001. 5–6. 242–252.

Andorka Rudolf, míg Róbert Péter az életútkutatás módszereinek alkalmazásában látta a mobilitáskutatás új dimenzióját.⁴ (176.)

Nem mutat rá ugyanakkor Majtényi arra az alapvető ellentmondásra, miszerint egy magát proletárdiktatúráként definiáló rendszer, mely a hivatalos ideológia és a propaganda szintjén az általa idealizáltan megjelenített munkásság vezető szerepét és a munkásosztály uralmát hirdette, miként tekinthette pozitívumnak a „fölfelé” irányuló mobilitást, a munkások értelmiségivé válását, s hogyan tekinthette egyáltalán ezt a társadalmi mozgást „fölfelé” emelkedőnek.

A korai sztálinista időszak retorikájában jól tetten érhető egyfajta értelmiségellenesség, ám ez inkább a régi „középosztálybeli” értelmiség ellen irányult. Az „új értelmiség” fogalmának bevezetésével, a szakérettségis mozgalom létrehozásával a hatalom mégis az értelmiségi „réteg” szerepének fontosságát ismerte el, s eszközként használta a hangzatos jelszavakat egy radikális elit- és kádercsere végrehajtásához. Az államszocializmusban is tovább élt tehát az értelmiségi lét fetisizálása, fennmaradt a korábbi presztízshierarchia, mely a javadalmazásban, az állami újraelosztásból való részesedésben is megmutatkozott. Ráadásul a hatalom által „létrehozott” „új értelmiség” éppen a leváltani kívánt háború előtti „középosztálybeli” értelmiség értékrendjét, életformáját vette át.

Ahogy Majtényi is rámutat, ezt nagyban megkönnyítette, hogy a régi értelmiségi családok – átmeneti „deklasszálódást” követően – kapcsolataik és kulturális tőkéjük révén fokozatosan visszaszerezték korábbi társadalmi pozícióikat, sikeres státuszreprodukciónak hajtottak végre. Továbbra is megmaradt egyes pályák (az orvosi és a jogi hivatás) zártsága, az oktatási rendszer pedig újratermelte a korábbi egyenlőtlenségeket. (74–76.)

Az értelmiség fogalmának vizsgálata során Majtényi bemutatja annak heterogenitását (megkülönböztetve egymástól a „szellemi foglalkozású”, az „értelmiségi” és a „káder” fogalmát), a fogalom korszakon belüli jelentésváltozásait, valamint azt a – különböző foglalkozások besorolásánál folytatott – kategorizálási gyakorlatot, mellyel a hatalom kénye-kedve szerint alakította a társadalomstatisztikákat, nem beszélve most a statisztikákban, felvételi kérdőívekben szereplő adatok hitelességének kérdéséről, amit Majtényi is részletesen tárgyal. A könyv egyik legfontosabb kérdését is itt fogalmazza meg a szerző: „...létezik-e valami pusztán attól, hogy beszélnek róla, és létezhet-e egyáltalában, ha nem beszélnek róla. Egyfelől felettébb kérdéses, hogy a korabeli hatalmi diskurzusokban megszülető kategóriák megfeleltethetők-e valóságos, a kortársak számára létező jelenségeknek, s alkalmazhatók-e a korabeli társadalom leírására, másfelől viszont felvethető, hogy mai fogalmaink annak a kornak a tudati, társadalmi viszonyait jellemzik-e, amelyre alkalmazzuk, vagy amelyben használjuk őket.” (69–70.) Ugyanakkor jobb híján maga is átveszi az általa korábban élesen bírált Kádár-kori szociológia fogalmait, s a statisztikai adatokat is egyre inkább hivatkozási alapként kezeli.

⁴ Andorka Rudolf: *A társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai*. II. k.: *Magyarországon*. KSH NKI, Budapest, 1970; Róbert Péter: *Mobilitás és életút*. In: *Elméletek és hipotézisek. Rétegződésmodell vizsgálat*. I., Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1982.

A könyv legérzékenyebb pontja az értelmiség és a középosztály egymáshoz való viszonyának elemzése, melynek során Majtényi – anélkül, hogy megnyugtatóan tisztázni próbálná a középosztály igencsak problematikus fogalmát, vagy inkább korábban ismertetett kételkedő álláspontjának megfelelően megkérdőjelezne a fogalom használatának létjogosultságát – kijelenti: „Álláspontom szerint a diploma és az ennek révén megszerezhető értelmiségi munkakör [...] az államszocializmus időszakában is a társadalmi középbe való tartozás egyik ismérvének számított.” (55–56.)

Az Örkény Antal tanulmányai⁵ nyomán a rendszerváltáskor kirobbant „mobilitásvita” kapcsán Majtényi jól látja meg, hogy a szocialista korszakban lezajlott társadalmi mobilitásnak „a demokratikus jelen perspektívájából” történő „újragondolása” szintén normatív alapú (ezúttal negatív előjelű) értékelésekhez vezetett, *irányított mobilitásnak* bélyegezve a folyamatot. (93–95.) Itt érkezünk el a végig kiemelkedő színvonalon megírt könyv meglátásom szerinti legjobb részéhez, melynek során Majtényi remek érzékkel kiválasztott forrásanyagra támaszkodva a NÉKOSZ és a szakérettségi történetén keresztül jellemzi, hogy „az államszocialista rendszer megítélése mennyiben befolyásolta és befolyásolja ma is a társadalmi mobilitás értelmezését”. Nagy problémaérzékenységgel vizsgálja, hogyan ábrázolja a történeti irodalom a fordulat évei előtt, illetve után értelmiségi pályára lépők mobilitási tapasztalatát, valamint bemutatja a népi- és a szakérettséگیs kollégisták kollégiumi emlékei között megfigyelhető különbségeket. (96.)

Majtényi rámutat arra, hogy „a két ’mozgalom’ történetéhez [...] különböző jelentéstartalmaink tapadtak a köztudatban és a történeti irodalomban egyaránt. A kérdéskör szakirodalma a szakérettséگیs tanfolyamok alapítását a káderképzés rendszere megteremtésének mozzanataként értelmezi, míg a népi kollégiumokra többen mint a demokratikus időszak mobilitási trendjeit reprezentáló, a társadalom demokratizálódását szolgáló mozgalomra tekintenek.” (101.) Mindeközben a szerző szerint a szakérettséگی szinte minden lényeges elemében a népi kollégiumi mozgalom folytatásának tekinthető (100–101.), s nincs számottevő különbség a népi kollégisták és a szakérettséگیsek származási összetételében. (137.) Majtényi az utólagos értékelések közötti éles különbségeket a mozgalmak megszűnését követő későbbi események és a róluk szóló diskurzusok – a NÉKOSZ romantikus-nosztalgikus (ön)mítosza és utóélete, valamint a szakérettséگی stigmatizálása – hatásában látja. (101.) Az általa készített interjúk ugyancsak alátámasztják megállapításait: míg a népi kollégisták büszkén emlékeznek a kollégiumi időszakra, és a közösséghez tartozás fontosságát hangsúlyozzák a NÉKOSZ fő érdeként, addig a szakérettséگیsek elsősorban saját életpályájuk megalapozását látják a mozgalomban, melyhez jóval kritikusabban is viszonyulnak. Ennek fő oka Majtényi szerint, hogy a szakérettséگیvel foglalkozó irodalom és a mozgalom utóélete nem alakított ki számukra vállalható „képet”. (118–119.)

⁵ Örkény Antal: A társadalmi mobilitás történelmi perspektívái. *Valóság* 1989. 4. 20–33., valamint Örkény Antal: Félúton. Megjegyzések a társadalmi mobilitás magyarországi kutatásának elmúlt két évtizedéről. *Replika* 1991. 1. 14–24.

A negyedik fejezetben Majtényi úttörő jelentőségű kísérletet tesz az *Alltagsgeschichte* elméletének és módszereinek gyakorlati adaptálására.⁶ A szerző a „korabeli hétköznapi kontextusában” kívánja vizsgálni a mobilitás jelenségét, az értelmiségi lét kulturális dimenzióit, elsősorban az *életmód* és az *életstílus* fogalmának alkalmazásával. Míg az *életmódot* a megszerzett javakkal, a hétköznapi környezettel hozza kapcsolatba, addig szerinte – Stefan Hradilt idézve – az *életstílus* „az adott körülmények ’objektíven’, tehát ’az egyének cselekvéseitől és gondolkozásától függetlenül létező társadalmi struktúrák’ elsajátítását, a saját élet egyéni ’stilizálását’ jelenti”. Majtényi azonban nem következetes, ismét kritikátlanul vesz át fogalmakat a szociológiából, „objektív társadalmi struktúrák”-ról beszél, miközben korábban a posztmodern jegyében egy diskurzus részének, virtuálisnak tekintette és távolságtartással használta ezeket a fogalmakat. (127–128.)

A kulturális változások tudati hatásait Majtényi a korabeli naplók és feljegyzések vizsgálatával véli leginkább ábrázolhatónak. Nagyszerű forrásanyagra támaszkodva plasztikus képekben villantja fel a kollégiumi élet hétköznapijainak mozaikjait, egy rendkívül érdekes fegyelmi ügy bemutatásakor pedig felvillantja történeti elbeszélő tehetségét is.

A szerző egyedi történetek kapcsán próbálja alkalmazni az „önfejűség” fogalmát. Rámutat arra, hogy a diktatúra a hétköznapiokban magatartásbeli, nyelvi szabályokká, viselkedési mintákká szelődött, melyekhez az érvényesülés érdekében alkalmazkodtak a kollégisták. Ezen túlmenően viszont kijelenti, hogy ha az egyének cselekedeteinek „okaira vagyunk kíváncsiak, mi is kénytelenek vagyunk az ő perspektívájukból szemlélni az eseményeket”. (160–161.)

Itt megfelelkezik arról, hogy miközben a múlt szereplőinek szövegeit narratívumként kezeli, maga is a jelen perspektívájából közelít a forrásokhoz. Hiszen a hermeneutika jegyében (márpedig az *Alltagsgeschichte* a gadameri hermeneutikából táplálkozik) nemcsak megérteni, hanem értelmezni is próbálja forrásait azzal, hogy kiválogatja, szerkeszti és beilleszti szövegebe a narratívumot, s az így létrejött szöveg végül nem más, mint narráció.

A hermeneutikai szemléletből fakadóan nem az előítéletek és attitűdök kiküszöbölése kell legyen a történész célja, hanem azok tudatosítása a folytonos önreflexió révén. El kell fogadnunk, hogy a múlt örökre elzárja előlünk a történelem szereplőit, s csak interpretációk révén (re)konstruálhatjuk világukat.

Majtényi szerint „[a]rra a kérdésre [...], hogy a pártállam társadalomformáló tervei miképp valósultak meg a hétköznapiokban, és közvetlenül befolyásolni tudták-e az egyéni életutak alakulását, csak a kortárs életutak vizsgálata adhat válaszokat. [...] Az antropológiai nézőpont érvényesítése segíthet abban, hogy eltávolodva a mobilitás általános értelmezéseitől, a társadalmi változás átfogó

⁶ Az 1945 utáni magyar történelem vonatkozásában hasonló jellegű vállalkozásra példa még Horváth Sándor: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 34.) MTA TTI, Budapest, 2004. E könyv módszertanának részletes bírálatát adja recenziójában Nagy Ágnes (*Urbs. Magyar Várostartörténeti Évkönyv I.* BFL, Budapest, 2006. 353–358.)

normatív értékelésétől, a konkrét jelenségek mikroszkopikus vizsgálatára vállalkozva közelebb jussunk korabeli jelentéseiknek a megismeréséhez.” (171.) Ennek megfelelően az utolsó fejezetben – az általánostól az egyedi felé haladva – egy volt szakértetség, Ősz Gabriella életútját elemzi, annak írásos visszaemlékezése és a vele készített interjúk segítségével. Majtényi az „életút dekonstrukciójának posztmodern fogalma” alapján nem hisz a „tipikus életút” létezésében, de bízik abban, hogy az életút elemzése során meg lehet vizsgálni, „hogymeg egyes átfogó kategóriák miképp valósulnak meg egyedi, konkrét esetekben”. (178–179.) Fontosnak érzi hangsúlyozni: „hogymeg kilépve a hagyományos történetírói pozícióból, a mindentudó narrátor szerepéből, az élettörténet figyelmes olvasójaként ne a saját magam, hanem – lehetőség szerint – egy kortárs értelmezését bontsam ki a rendelkezésemre álló források textusából.” (179.)

Itt ismét az előzőekben már felmerült problémával szembesülünk. A „kortárs értelmezésének” fenti programja már ott megdőlni látszik, amikor Majtényi ismerteti az értelmezés – általa meghatározott – (pre)konceptióját: „arra keresek választ, hogy az egyes lakásokhoz kapcsolódó emlékezeti képek milyen jelentésekkel telítődtek a visszaemlékező számára. A ’társadalmi tények’ mennyiben feleltethetők meg az egyéni tapasztalatoknak? És végül ennek tükrében: a memoár szerzője hogyan élte meg az értelmiségivé válás élményét, a mobilitás tapasztalatát?” (184.)

Szintén problematikussá teszi Majtényi vállalkozását, hogy Ősz Gabriella 1978-ban, ötvenévesen kezdte írni visszaemlékezéseit, ráadásul az emlékek (re) konstrukciója során nem jut tovább 1960-nál. Tehát nemcsak a történész, de még a történet szereplője is a „jelen perspektívájából” tekint saját múltjára. Ezt Majtényi a későbbiekben maga is többször elismeri (189. és 213–214.): „A szerző életútját értelmezésem szerint az identitáskeresés céljával rekonstruálta. Az idő múlásával, a körülmények változásával fokozatosan módosult az emlékezés folyamata. Jelenlegi körülményei váltak az események kontextusává, melyek nemhogy megerősítették volna, hanem inkább megváltoztatták egykori céljait. Nemcsak az elbeszélés jelenét, hanem az elbeszélte időt is egyre inkább áthatják ezek a tudati képek.” (213–214.)

Az *Összegzésben* Majtényi levonja könyve legfőbb tanulságait: „Egyetlen életút elemzése [...] természetesen nem helyettesítheti a társadalmi változások átfogó, általános szempontú vizsgálatát. Nyilvánvaló, hogy kölcsönösséget kell feltételeznünk az egyének életvilágában érzékelhető jelenségek és az azokon túl zajló, de általuk is alakított folyamatok között.” (217.) „A kortársak törekvései, céljai kölcsönöztek saját és sajátos dinamikát a látszólag felülről vezérelt társadalmi folyamatoknak. A korszak társadalmi mobilitásának egy olyan értelmezése tűnik így a legkézenfekvőbbnek, mely a változásban a hatalmi szándék és az egyéni érdekek együttes megvalósulását láttatja. A mobilitás, álláspontom szerint, nemcsak ’felülről’, de ’alulról’ is irányított volt.” (219.) Egy efféle szintetizáló módszer igénye már egy sokoldalú, plurális szemlélet irányába mutat. A szerző kénytelen belátni, hogy a diskurzusanalízis és az *Alltagsgeschichte* (illetve annak

egy korai változata) nem az egyedül legitim elemzési lehetőségét jelentik a „múlt-nak”, s kizárólagos használatuk elzárhatja a történezt a módszertani sokszínűségtől és szabadságtól.

Majtényi György könyvének megjelenése több szempontból is jelentős eseménye a magyar történettudománynak. A hazai jelenkortörténet-írásban forradalminak számító – bár többször következetlen – nézőpontjával, a legszélesebb értelemben vett társadalomtörténet nemzetközi diskurzusaiból merítő, azokhoz kapcsolódó módszertanával – alkalmazásának minden ellentmondásossága ellenére – elősegítheti a szocialista korszakról itthon folyó politikatörténeti orientációjú diskurzusok megújítását, s remélhetőleg inspirálóan hat a jelenkortörténet művelőire.

Nagy-Csere Áron

SZERZŐINK

- Gammerl, Benno (1976) történész
(Berliner Kolleg für Vergleichende Geschichte Europas)
bennogam@gmx.de
- Horváth Zita (1970) történész
(Miskolci Egyetem BTK, Magyar Középkori, Kora Újkori és a Történelem
Segédtudományai Tanszék)
hozit@freemail.hu
- Jakab Péter (1984) egyetemi hallgató (ELTE BTK)
történelem V. – művészettörténet V.
e-mail: jakpet@freemail.hu
- Kaposi Zoltán (1960) történész
(PTE KTK Gazdaságtörténeti Tanszék)
kaposi@ktk.pte.hu
- Keller Márkus (1974) történész, szociológus
(1956-os Intézet – Berliner Kolleg für Vergleichende Geschichte Europas)
keller.markus@szentignac.hu
- Kovács Ákos András (1980) történész
(ELTE BTK Atelier)
akosandras@yahoo.fr
- Kučera, Rudolf (1980) történész
(Berliner Kolleg für Vergleichende Geschichte Europas)
R.Kucera@email.cz
- Ládonyi Emese (1983) egyetemi hallgató,
ELTE-BTK
emeske7@gmail.com
- Molnár Ágnes (1971) antropológus – etnográfus
(Miskolci Egyetem BTK Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszék)
bolmagna@uni-miskolc.hu
- Nagy-Csere Áron (1979), Ph. D. hallgató,
ELTE BTK Társadalom- és gazdaságtörténet program
bigchange@freemail.hu

Szilágyi Zsolt (1980) történész; PhD hallgató
(Debreceni Egyetem, BTK)
szilagyzsoltster@gmail.com

Tomka Béla (1962) történész
(Szegedi Tudományegyetem, Történeti Intézet)
tomka@hist.u-szeged.hu

Vári András (1953) közgazdász, történész, egyetemi docens
(Miskolci Egyetem BTK, Egyetemes Történeti Tanszék)
h7506var@ella.hu

Weber, Petru (1973) történész
(Berliner Kolleg für Vergleichende Geschichte Europas)
pweber73@gmx.de

Werner, Michael (1946) történész
(L'École des hautes études en sciences sociales)
werner@ehess.fr

Zimmermann, Bénédicte szociológus
(L'École des hautes études en sciences sociales)
bzim@ehess.fr

CONTENTS

CENTRAL-EUROPE IN A COMPARATIVE PERSPECTIV

Werner, Michael – Zimmermann, Bénédicte	Beyond Comparison: Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity	5
Kučera, Rudolf	State, nobility and civil society. Awarding noble titles/ennoblements in Bohemia and Silesia, 1806–1871	31
Keller, Márkus	Teachers, societies, states. The outset of secondary school teachers' professionalization in Prussian-Hungarian comparison	59
Vári, András	German and Hungarian agrarians 1849–1909	88
Gammerl, Benno	Nationalizing the Law in Imperial Contexts: Nationality and Citizenship in Hungary and Canada, 1867–1914	109
Weber, Petru	Retorsion of the war-crimes after World War II in Romania and Hungary	134
Tomka, Béla	Politics of institutionalized volatility: Distinctive determinants of welfare development in Central and Eastern Europe	146
The awarded essays of "Gyula Benda Prize" in 2006		
Jakab, Péter	The „Pazzi-curse” – An attempt to grasp the socio-historical aspects of a 15 th century Florence conspiracy	167
Szilágyi, Zsolt	Key structural features of Kecskemét's agrarian society in the Horthy period	196

Ládonyi, Emese	„She weighted heavily on the village like a cursed phantom...” The role of the midwife of Nagyréve, Mrs. Gyula Fazekas, in the arsenic murder cases of Tiszazug	226
----------------	---	-----

BOOKS

Who am I, what is my name?		
Sdvížkov, Denis: Das Zeitalter der Intelligenz. Zur vergleichende Geschichte der Gebildeten in Europa bis zum ersten Weltkrieg	– Keller, Márkus	247
Noiriel, Gérard: Introduction à la socio-histoire	– Kovács, Ákos András	253
Benda, Gyula: A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai III. Szőlőhegyek, falvak	– Horváth, Zita	257
Beck, Tibor: A filoxéravész Magyarországon. A kártevő elleni küzdelem az első központi intézkedésektől az államilag támogatott szőlőrekonstrukciós hitelek lejártáig (1872–1910)	– Kaposi, Zoltán	265
Braudel in the hill of Börzsöny – or long-run conditions and short-run changes in the life of the raspberry-growers in Nógrád county (Hungary)		
Bali, János: A Börzsöny-vidéki málnatermelő táj gazdaságnéprajza	– Molnár, Ágnes	270
Majtényi, György: A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után	– Nagy-Csere, Áron	277
Authors		284
Contents		286
Abstracts		288

ABSTRACTS

Gammerl, Benno: Nationalizing the Law in Imperial Contexts: Nationality and Citizenship in Hungary and Canada, 1867–1914

In this essay, Benno Gammerl compares the development of nationality and citizenship in Hungary and Canada, focusing in particular on the legal and administrative treatment of ethnic differences. In his analysis of the Hungarian nationality law of 1879, the Magyarisation policy from around 1900, the emigration law of 1909 and the failed franchise reform of 1908/13 he identifies an ever increasing importance of a national logic and rhetoric. Simultaneously the very concept of the nation was transformed from a supra-ethnic into an ethnically exclusive one. In Canada legal developments followed similar lines. The Canadian migration policy, the naturalisation regulations of 1903 and 1914, the immigration law of 1910, as well as the various Indian Acts aimed internally at the abolition of ethnic differences and the production of legal equality, while they were externally directed towards the racist exclusion of certain groups. Subsequently, Gammerl also describes the imperial contexts of both cases and points out that national logics, politics of recognition and concepts of ethnic neutrality co-existed in the Habsburg Empire, while the law in the British Empire came to be dominated by the logic of racial discrimination after 1900. Instead of those differences, legal developments in Hungary and in Canada were both stamped by nationalising and ethnicizing tendencies and aimed internally at legal equality and homogeneity, while externally at ethnically defined in – and exclusions, thus following to a large extent the logic of the nation state. In his conclusion, Gammerl explains this similarity by stressing that Hungary and Canada both occupied sub-metropolitan and semi-peripheral positions within the two Empires.

Jakab, Péter: The “Pazzi-curse” – An attempt to grasp the socio-historical aspects of a 15th century Florence conspiracy

The paper endeavours to grasp the socio-historic aspects of the Pazzi conspiracy of Florence, an event that has long been interpreted only from a political history perspective.

Angelo Poliziano’s account is the major source for the attempt on Giuliano and Lorenzo de’ Medici lives on 26 April 1478 in the Santa Maria del Fiore cathedral. However, the account of the events is biased in favour of the Medici, which – following Sallustius – compiles the “catalogue of sins” of the Pazzi fam-

ily, whose tradition and holiness in Florence was much more ancient and greater than that of the Medici.

A crucial figure of the high political background was Pope Sixtus IV, who intended to gain more influence through his relatives (nepos) appointed to the Italian cities (his nephew, Raffaele Riario cardinal) and his confidants (Niccolo Salviati, archbishop of Pisa). The often anti-Medici economic and political manoeuvres of the Curia favoured the Pazzi, who having misjudged the power relations, made an attempt on the lives of the Medici brothers.

The republican-sounding slogans asserted by the conspirators during the plot failed to be sufficient to win the urban public over. The assassinate carried out inside the church, resulting in the death of Giuliano de' Medici, prompted humiliating executions and retaliation measures – a kind of *damnatio memoriae* – from the authority's side, while among the faceless mass it brought about riots, lynch law and – to use Victor Turner's phrase – symbolic status-reversing rituals against the *Corpus* and the *Res*.

After Lorenzo de' Medici had forced Sixtus IV to retreat through canon law manipulations followed by a rapid disarming of his allies, the liquidation and expropriation of the Pazzi banks' assets took place. Keeping the deceased Giuliano's memory alive, Lorenzo created a brother-cult carrying antique elements, reminiscent of the worship of Cator and Pollux. I interpret the tombstone made by Michelangelo as a peak of this process extending even after Lorenzo's death.

In this paper I argue that the Pazzi-conspiracy – fitting into the list first compiled by Burckhardt of 15th century Italian attacks mainly carried out inside or close to sacral places (against Giovanni Maria Visconti, the Chiavelli, Pope Nicholas V, Galeazzo Maria Sforza, etc.) – is not a heroic act of republican aristocrats ((J. Burckhardt), neither a “renaissance thriller” (L. Martines), but a political criminal act, whose socio-historical and anthropological mechanisms may serve as an explanation for the deliberate destruction of the Pazzi's age-old authority and for the expansion of the intensifying Medici cult during the Lorenzo period.

Keller, Márkus: Teachers, societies, states. The outset of secondary school teachers' professionalization in Prussian-Hungarian comparison

This paper addresses questions of Hungary's 19. century modernization through the comparative study of Hungarian and Prussian secondary school teachers' professionalization and their relationship with the state. Was it a specifically Hungarian route to modernization or is it merely a belated imitation of Western patterns that sources reveal? Based on the comparison it can be argued

that although the professionalization of the Hungarian secondary school teachers started later than that of the Prussians, it yielded results earlier in terms of autonomy, expert status and society organization. We suggest that it is due to a closer at the same time more critical relationship with the state, that is, to the different conceptualization of the state from the one of the Prussian teachers. What explains this more equal relationship and the different direction of development that it gave rise to? Our analysis distinguishes four factors.

The first is the favourable politics towards societies of the liberal era that followed the Settlement and lasted until the mid 1870s. In such an environment it was much easier for a professional-advocacy group to function and achieve results than in Prussia, where the government was much less open towards societies. The second factor is the different role of the church in education. In Hungary primary education entirely, while secondary education to a large extent was controlled by the protestant and the catholic church(es). In that context the liberal Hungarian government was content with the establishment of an independent new “power” centre of education policy that declared itself to be beyond religious affiliations. In Prussia churches had lost their decisive role long before, so the government did not need a professional pressure group to get its educational policy initiatives through. In this light it becomes understandable that the two societies had different opportunities. The third factor is constituted by the *personal* connections between the government – and its representatives – and the two societies. In Hungary, after 1849 the protestant as well as the catholic secondary schools played an eminent role in the fight against Germanization. In addition, a number of officers of the teachers’ society actively participated in the revolution and in the war of independence, hence had good and personal connections with the new elite that come to power after the Settlement. Such personal and good connections and attachments – facilitating advocacy – cannot be observed between the teachers of the Prussian cantonal society and the Prussian government. Finally, the united stand of the Hungarian teachers contributed to the better possibilities of advocacy of the National Secondary School Teachers Society. The clear opposition between fields of arts and humanities and sciences characteristic in Prussia cannot be observed with regard to Hungary in the period under study.

Our study clearly demonstrates that despite recognizable similarities, significant differences exist between the two countries under study both in terms of conditions of teachers’ professionalization, both in terms of results achieved by them. Therefore, it is argued (taking into consideration the limits imposed by the scope the study) that the Hungarian modernization of the 19th century cannot be simply described by notions of belatedness and backwardness, even if its normative content is ignored.

Kučera, Rudolf: State, nobility and civil society. Awarding noble titles/ennoblements in Bohemia and Silesia, 1806–1871

The article addresses the relation between the state and emerging civil society value-patterns in 19. century Central Europe. The practice of ennoblements is used as a main tool to analyze the particular positions taken by the state towards such patterns. It is argued that the noble status still retained its high symbolic value within 19. century Central European societies. The state could therefore use ennoblements to reward certain sets of virtues and patterns of behaviour by publicly honouring individuals who embodied them, at the same time inspiring the wider public to follow such patterns.

Using a comparative approach, the article follows the emergence and developments of arguments accepted by the state as reasons for ennoblement in Bohemia and Silesia and the positions of the civil society practices within them. It is argued that there were substantial divergences between the two main central European states, e.g. Austria and Prussia in this regard. While during roughly the first thirty years of the 19. century practices like voluntary charity, support or direct engagement in different types of associations were rewarded by only little state appraisal in the form of granting noble status in both cases, after the 1830's a significant change could be observed.

Presenting both the social historical quantitative analysis of the new nobility and the qualitative evidence drawn from concrete cases of ennoblements, it is argued that from the 1830's onwards, Austria started to include civil society social practices into the set of criteria for ennoblements. Not only did professions connected with the emergence of the civil society, such as businessmen, academics or artists begin to play an increasingly larger role among the ennobled in Bohemia than in Silesia, but the qualitative evidence of particular cases also shows that these professions reached the noble status precisely due to their civil society engagement and not only, as in Prussia, due to their property and social connections. After the 1830's even some non-traditional civil society actors, such as state bureaucrats, tried to back their ennoblement claims with much wider set of arguments, gradually including even some social practices connected with the civil society.

The set of the state criteria for creating the social elite was therefore significantly different in Bohemia and Silesia. While during the 19th century the Austrian state incorporated civil society practices into the picture of the social elite, the Prussian position remained much more rigid. In Silesia, it was still the old virtues of property and wide social connections, which served as the main credits for obtaining the noble title. The Austrian state thus supported the emerging civil society during the years 1806 – 1871 in a much more significant way than the Prussian did.

Ládonyi, Emese: “She weighted heavily on the village like a cursed phantom...” The role of the midwife of Nagyréve, Mrs. Gyula Fazekas, in the arsenic murder cases of Tiszazug

The study looks at the ill-famed arsenic cases of Tiszazug from a micro-perspective. It became public in 1929 that in Nagyréve, Tizsakürt, Cibakháza and other villages women used arsenic rinsed out from fly glue traps to poison those family members for whom providing under the miserable life conditions meant a fatal burden. The contemporary press attributed a lead role to the midwife of Nagyréve in the murders. This research focuses on her person. The paper addresses the question of whether Mrs. Fazekas’ role, tasks, status and being a confidante as a midwife is connected to the poisonings in which she was mainly accused of being the instigator and distributor of poison. How much influence could she have on the village dwellers due to her special status? Are the serious accusations and biased characterizations the midwife was subject to entirely true? What can be revealed from personal sources about the life and personality of Mrs. Fazekas? What picture of the social network of Nagyréve is emerging from the testimonies?

The paper looks at the case from an entirely different stance compared to the numerous existing studies and analysis hence may enrich the explanation of the poisoning cases with novel elements.

Szilágyi, Zsolt: Key structural features of Kecskemét’s agrarian society in the Horthy period

This paper outlines one of the possible approaches to the social structure of the agrarian society of Kecskemét market town during the interwar period. Both the chosen method, both the conceptual categories can be subject to debate, therefore in the following couple of sentences only the key connections are highlighted.

It can be argued that a close connection can be identified between the town’s estate policy, the structural composition of the agrarian society and the “smoother” course of the local effects of the Great Depression. In Kecskemét the favourable estate relations allowed for an agrarian social structure in which the small, medium and wealthy peasant strata represented one third of the society under study. The workshops of these strata constituted the basis of the town’s horticultural economy. The fruit export enabled these workshops – even during the years of the Great Depression – to provide employment for the extremely low-income domestic servant and day labourer strata constituting the larger part of the agrarian society. Furthermore, the town operated a relatively extended “social safety net” that became one of the indispensable supports for destitute

and poor families. The mobility possibilities of the society under study were fairly limited. An opportunity for upward mobility within the agrarian society was offered by the urban leasehold system, which could be obtained under favourable conditions.

Landed property, this immobile capital served as an important element of social integration, while the entrepreneurial spirit was missing from the majority of the agrarian society. Hence the difference in mentality can be identified – apart from a few exceptions – in investing its mobile capital in landed estates, continuing the “traditions” of the market town, as opposed to the local Jewish community, which withdrew its capital from the local landed estates compared to the 19th century situation.

Tomka, Béla: Politics of institutionalized volatility: Distinctive determinants of welfare development in Central and Eastern Europe

The paper argues that the key determinants of welfare development of Central and Eastern Europe in the 20. century significantly differed from the factors relevant in Western Europe; and that these differences have largely contributed to the current “mixed” nature, instability and volatility of the region’s welfare systems. The “mixed nature”, that is, the simultaneous application of social democratic and conservative solutions, by itself has increased the possibility of the welfare systems’ volatility. However, the existence of liberal tendencies that later accompanied it require further explanation, as path-dependency strongly prevails in the institutional domain in the region, furthermore, the predominant part of the population favours social democratic and conservative welfare solutions. The low level of cultural capital and further cultural factors in former communist countries have determinedly contributed to the fact that internal as well as external forces interested in rolling back the welfare state are able to enduringly question the welfare status quo through neo-liberal discourse and reforms. Consequently, the volatility of post communist welfare systems can be regarded as an institutionalized feature of Central and Eastern European welfare systems.

Vári, András: German and Hungarian agrarians 1849–1909

The paper attempts to give a parallel review of the “agrarian” movement in Hungary and in Germany.

A twofold definition is applied for the “agrarian” movement: on the first level, “agrarian” is used to indicate organized advocacy of agricultural interests.

On the second level, “agrarian” is used to refer to a popular movement of the rural society protesting against the capitalist mobilization of landed property and its deepening dependence on the world market.

Here the development of agrarian movement is analysed through three stages. The first stage extends from the end of the 1870’s until the grain crises of the Central European agriculture. At this stage, different agricultural associations can be identified, which work for agricultural improvement and the spreading of new agricultural techniques and practices. Already at this stage, in the German lands a deeper involvement of rural elites in these associations may be observed than in Hungary.

The second stage runs from the onset of the grain crises to the mid-nineties. This stage witnessed a shift towards protective tariffs in Germany, but not in Hungary. The situation of the two economies differed substantially, and called forth different responses. But the differing situations were only partially responsible for the different reactions. The mobilization to defend the agricultural interests was regionally and socially much more variegated in Germany than in Hungary.

At the end of the period, there were attempts in both countries to mass mobilization on a much larger scale than previously. The ideological content of these drives transcended the level of advocacy. The drive resulted in a mass-organization in Germany, the *Bund der Landwirte*, but no equivalent emerged in Hungary, apart from the old style associations. The German movement was much more aggressive, ebullient than its Hungarian counterpart.

An explanation to these differences is sought by looking at the third period as well. Part of the answer can be found in the particular circumstances at the time of the mobilization drives in the mid-nineties, such as the launching of a popular Catholic party in Hungary, which must have taken up much of the potential followers of a prospective agrarian party. But there are other reasons as well. If we look at the actual activities of the *Bund der Landwirte* in Germany, we see an enormous range and volume of services, aid, tuition and mediation in farmers’ affairs. This was largely missing in the corresponding Hungarian association, although the need for these services was felt and discussed. The success of the German *Bund der Landwirte* as a support organization might have been a key to its success as a political force. A second difference is that the great Hungarian landowners might have been unsure of the durability of the Austro-Hungarian Monarchy and therefore reluctant to kick off political mass mobilization. Thirdly and most importantly, the German rural elites might have provided a much broader and stable base for anti-liberal, anti-capitalist mobilization than their Hungarian counterparts.

Weber, Petru: Retorsion of the war-crimes after World War II in Romania and Hungary. A comparison

There is insufficient information at our disposal about the prosecution of war criminals in the postwar history of the former socialist countries, since the communist regime put the subject into shade, or in accordance with the party line misinterpreted that.

The author has examined in his essay the attributes of Romanian and Hungarian jurisdiction in the multi-party period, and furthermore the influence of the establishment of totalitarian communist regime on the prosecution of war criminals. In the article the author attempted to explain the fact that in Hungary far more war criminals were condemned to death than in Romania. The results so far show that with the instituted proceedings against the war criminals both countries sent messages to their own inhabitants and to the decision-makers of the Parisian peace conference as well.

Till February 1947 Romania strived for the recognition as a participant state of the war against Hitler, while Hungary lived in the hope of at least partially upholding of the territories which were regained between 1938 and 1941, and trusted milder terms of the peace treaty. The participation of Romania in the war against the Nazi Germany influenced considerably the Romanian national identity, in so far as they regarded themselves as winner and they awaited such recognition from the Parisian peace conference as well. As it had occurred only partially, it was followed by the indignation of the Romanian society. This can explain the strategy that till February 1947 the treatment of the war criminals was essentially milder here than in Hungary.

Romania wanted to demonstrate that the Romanian army committed far less war crimes than it would have been assumed by the winners about the former ally of Nazis. Hungary, however, can be regarded only as the loser of the Second World War, for this reason Hungary attempted to demonstrate "outwards" that there the greatest number war criminals possible would be punished. With that rigour the Hungarian jurisdiction tried to clear the "guilty" Hungary by the winner great powers.

A KORALL szerzőinek!

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, másol nem publikált cikkeket, recenziókat fogad el közlésre, ki zárólag az alábbi formai feltételek teljesítésével. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy cikkük kivonata, a lap példányainak elfogyta után pedig az egész cikk az Interneten (www.korall.org) is megjelenik. (Amennyiben ehhez a szerző nem járul hozzá, úgy azt írásban jelezze a szerkesztőségnek.)

Minden szerző tiszteletpéldányként öt, recenzió esetén három példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét lemezen vagy e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, lehetőség szerint mellékelve egy kinyomtatott példányt, mely megegyezik a fájl tartalmával. (Célszerű a táblázatokat, ábrákat külön fájlban is leadni.) Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzet funkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven. Kéziratot nem őrzünk meg.

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni, illetve idegen művek esetén a címet lefordítani []-ben megadva azt.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az irodalmi hivatkozások a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (pl. Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (pl. Berger–Luckmann 1998: 104–105.)

A forráshivatkozások a forrástípusnak (levéltári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári források esetében kérjük rövidített formában hivatkozzon a szerző, s a rövidítést hátul a források között oldja fel. (pl. Somogy Megyei Levéltár (= SML), Főispáni iratok (= Fi) 13789/1935.)

A tanulmány után először a felhasznált levéltári, könyvészeti és egyéb források (pl. interjú: ki készítette, kivel, mikor) sorolandók fel. Például:

FORRÁSOK

Vas Megyei Levéltár, Alispáni iratok 1931–1937.

Nemzeti Sport (1925–1935)

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső.

(A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következnek, a cikk legvégén, tételes felsorolásban, abc-sorrendben. Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelese.* (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227. [sorozat nevét zárójelben normál betűvel!]

[Idegen nyelvű publikáció:]

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth century.* Liverpool

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* 29. 1. 80–94.

[Lexikon szócikk:]

‘Korallok’ szócikk. In: Révai Új Lexikona 12. kötet, Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva. Amennyiben az újságcikk egy szakirodalmi/irodalmi cikk jelöl, a hivatkozott irodalmak között tüntessük fel. Ha azonban forrásként használjuk (pl. szövegelemzésre, adatforrásként stb.), a források jegyzékében szerepeltessük azt!]

[Kéziratok:]

Katádfay Tihamér 1966: *Legnagyobb gondolataim.* Kézirat. (Vas Megyei Levéltár, Kézirattár 551. sz.)

[A lelőhely (pl. OSZK Kézirattár) megjelölése fontos. Amennyiben forrásként használjuk, akkor oda kerüljön. Ha tudományos műként, akkor kötethez hasonlóan a hivatkozott irodalmak között tüntessük fel.]

[Megjelenés alatt álló publikáció:]

Gyáni Gábor 2001: Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* 3–4. Megjelenés előtt

EGYÉB

- Kerüljük a p., pp., o., old., i.m., ld. rövidítéseket!
- Ügyeljünk az elválasztójel (-) és a kötőjel (–) helyes használatára! (Számok, évszámok, oldal-számok közé „–” jelet rakjunk!)
- Az idézeteket csak e jelek közé: „” írjunk! Idézetben belüli idézet »...« jelek közé kerüljön!
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző) (A Ford.) (Kiemelés tőlem – X. Y).
- A % jel mindig tapad a számhoz!

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztőség • 1113 Budapest, Valkói u. 9.

Megrendelés: terjesztes@korall.org, Honlap: www.korall.org, E-mail: korall@korall.org

Czoch Gábor, czochg@yahoo.com

Horváth Gergely Krisztián – főszerkesztő, hktm@ludens.elte.hu

Granasztói Péter, grana@neprajz.hu

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Lengvári István, lengvari@rektori.pte.hu

Pozsgai Péter, peter.pozsgai@uni-corvinus.hu

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

Budapesti Teleki Téka
1088 Bródy Sándor u. 46.

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6-8.

Fókusz Könyvárúhá
1072 Rákóczi út 14.

Gondolat Könyvesház
1053 Budapest,
Károlyi Mihály utca 16.

Írók Boltja
1061 Andrássy út. 45.

Könyvtárellátó Kht.
Kódex Könyvárúhá
1054 Budapest, Honvéd utca 5.

Pici Magiszter Könyvesbolt
1053 Magyar u. 40.

Pont Könyvesbolt
1051 Nádor u. 8.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina krt. 26.

Ráday Könyvesház
1092 Budapest, Ráday u. 27

Terjesztés Bácskai Endre
Email: bacsikai@szazadveg.hu
Tel.: 479-5298
Fax: 479-5290

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

MISKOLC

Egyetemi Könyvesbolt
3515 Egyetemváros

PÉCS

Széchenyi Könyvesbolt
7624 Rókus u. 5.

SZÁZADVÉG

ÚJ FOLYAM 44. SZÁM 2007. 2. SZÁM

Tartalomjegyzék

CÉL-OK

Standeisky Éva: A kommunisták politikai antiszemitizmusa (1945–1957)

MI-KÉP(P)?

Tevész László: A magyar liberális-nacionalizmus nemzetfogalma a Kelet népe-vita” időszakában

Romsics Gergely: Variációk a magyar nemzet és népiség történetére a harmincas években – a német történeti és politikai gondolkodás kontextusában

Balázs Zoltán: A politikai kötelesség igazolása

PÁSZTOROK

Árpád von Klimó: A Katolikus önértelmezés új irányjai az 1960-as években Olaszországban és Magyarországon. Don Lorenzo Milani és Bulányi György példája

SZÁZADVÉG-SZÖVEGELŐ

Társadalmi rétegződés Magyarországon – elméletek és eredmények. Karácsony Gergelyvel, Kovách Imrével és Róbert Péterrel Kapitány Balázs beszélget

www.szazadveg.hu

Századvég Kiadó, 1037 Budapest, Nagybátonyi u. 8–10.

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom. 18. évfolyam, 2007. 2. szám

Tartalomjegyzék

MINERVA

Karl Renner: A nemzetek önrendelkezési joga különös tekintettel Ausztriára

KOMMENTÁR

Történeiszbotrány Bulgáriában

Szerkesztői előszó Martina Baleva: *Batak képe a bolgárok kollektív emlékezetében*
c. tanulmányához

Martina Baleva: Batak képe a bolgárok kollektív emlékezetében

Ábrahám Barna: Balkán képe a 19–20. századi magyar geopolitikai és tudományos gondolkodásban

AGRÁRTÁRSADALMAK

Vári András: Nemzetek, szövetkezetek – és kutatóik

Kovács Éva: Államosítás vagy államosodás? – Az 1898-as gazdasági és hitelszövetkezetekről szóló XXIII. törvény

MŰHELY

Baumann Tímea: „Maradjon emléközet?” – Női narratívák a délszláv háborúról a kopácsi magyarok körében

Kiss Tamás: Demográfiai modellek és a migráció. Az erdélyi magyarok vándormozgalma a 20. század utolsó negyedében

FORRÁS

Hámori Péter: Székely–oláh görög katolikus sorstörténet

SZEMLE

Varga Bálint: Polgárosodás, magyarrá válás és nacionalizmus Temesváron
(*Borsi-Kálmán Béla: Öt nemzedék, és ami előtte következik...*)

Majtényi Balázs: A kisebbségvédelem elmélete és dokumentumai
(*Kardos Gábor: Kisebbségek: Konfliktusok és garanciák*)

58. szám

STEFI NÉNI MONOLÓGJA

ORAL HISTORY

Udvarnoky Virág: Szóbeszéd vagy történelem? Az oral history értelmezési lehetőségei

„Ön miben látja a szóbeli történelmi források jelentőségét saját kutatásainak tükrében?” – körkérdés hazai kutatókhoz

Pulay Gergő: Marginalizált emlékezet: Közbeszéd és biográfia egy volt operatív tiszt élettörténelmi elbeszélésében

Deme János–Kovai Melinda–Zombory Máté: Az Én történelme. A Történelem migráns magyarok visszaemlékezéseiben

Czirják Pál: Elbeszéléskényszer, dokumentumfilm és a történelmi emlékezet konstruálása. Adalékok a történelmi dokumentumfilm és az oral history módszertani összevetéséhez

Oral history bibliográfia – a magyarul hozzáférhető irodalom áttekintése

SZOCIOLÓGIAELMÉLET

Fáber Ágoston: Pierre Bourdieu „politikai fordulata”. Lehetséges és megalapozott-e a bourdieui szociológia alapján a társadalmi folyamatokba történő beavatkozás? Az episztemológiai alapok vizsgálata

Huszár Ákos: A kritikai elmélet és Marx

REPLIKÁZÁS A KÖZSZOCIOLÓGIA BLOKK KAPCSÁN

Tardos Róbert: Relevancia, közfigyelem és szakmaiság – szűk ösvények a mai szociológiában. A Burawoy-tézisek vitájához